

KULTURARVENS DYNAMIK

DET INSTITUTIONALISERADE KULTURARVETS FÖRÄNDRINGAR

RED. PETER ARONSSON & MAGDALENA HILLSTRÖM

TEMA KULTUR OCH SAMHÄLLE

Skriftserie 2005:2

BESTÄLLNINGAR

Skriftserien

Tema Kultur och Samhälle

Campus Norrköping

Linköpings Universitet

601 74 Norrköping

BESÖKSADRESS

Strykbrädan

Laxholmstorget 3

Norrköping

HEMSIDA

www.liu.se/temaq

TRYCK

Copyright: Tema Q och författaren.

ISSN: 1653-0373

ISBN: 91-975663-1-4

UniTryck, Linköping 2005

INNEHÅLL

PETER ARONSSON

Ett forskningsfält tar form 9

I. "I begynnelsen var..."25

OLA W. JENSEN

Konsten att konstruera ett kulturarv:
om fornlämningar och den antikvariska forskningens historia 27

TORDEL MOLIN

Att prägla landskap 43

CATHARINA NOLIN

Till stadsbornas nytta och förlustande: den offentliga parken i Sverige under 1800-talet 58

LARS JÖNSES

Den patriotiska promenaden:
Skansen och Svenska Turistföreningen i konstruktionen av det svenska territoriet 67

JENNY BECKMAN

Natur- och/eller kulturarv? Fyra frågor om Naturhistoriska riksmuseet 78

CHARLOTTA HANNER NORDSTRAND

Befolkningens reformering och formeringen av modernitetens institutioner:
exemplet Göteborgs museum 86

MAGDALENA HILLSTRÖM

Arvtagarna: minnen och museipolitik vid Nordiska museet och Skansen kring 1902 98

MAGNUS RODELL

Teknikens heroer: pansarskepp och ångturbiner som ett svenskt kulturarv 111

ARNE BUGGE AMUNDSEN

Kulturarvspraxis? På spor av brudd og diskontinuitet 121

SVERKER SÖRLIN

Kulturarvsproduktion? Om förflutenhet som differentiering och historia som integration 129

II. Att erövra det förflutna – och framtiden	145
ANDERS HOULTZ	
Att konstruera ett industriellt arv: moderna berättelser om förflutet och framtid på Göteborgsutställningen 1923	146
KATARINA EK-NILSSON	
Frusna bilder av framtiden: om tekniska museers paradoxer	156
EVA DAHLSTRÖM RITTSÉL	
Industriarv som kulturarv – Retorik och praktik i industriminnesvården	170
SAMUEL EDQUIST	
Folklig kulturarvsproduktion i Sverige 1880–2000	181
ANNIKA ALZÉN	
Kulturarv i rörelse	192
STEFAN BOHMAN	
Den minsta, gemensamma nämnaren. Eller – hur ser vårt kunskapsfält ut?	199
III: Att bevara, dokumentera, arkivera	207
PELLE SNICKARS	
Arkiv, kulturarv och audiovisuella medier	209
LEIF GIDLÖF	
Informationsfrihet eller historiedidaktik. Arkivens kulturarvsbevarande roll i egna och andras ögon	218
CHRISTER BOGEFELDT	
Arkiv som kulturarv – några internationella exempel	230
EVA SILVÉN	
Dokumentation och insamling som kulturpolitisk strategi	240
DAVID LUDVIGSSON	
Den historiska dokumentärfilmen och bilden av vårt förflutna	250
MATHS ISACSON	
Att bevara, dokumentera, arkivera – en kommentar	259

IV: Förändringsmönster i samtidens kulturarv	267
JONAS GRUNDBERG	
Historiebruk, globalisering och kulturarvsförvaltning: utveckling eller konflikt?	268
BODIL PETERSSON	
Historiebruk i det fria: rekonstruktioner mellan provokation, inspiration och bekräftelse	278
BODIL AXELSSON	
Dynamik, makt och auktoritet i Alvastra krönikespel: institutionalisering och traditionalisering av en klosterruin	289
MARIA BJÖRKROTH	
Dagens museum	297
KRISTER OLSSON	
Bevarande eller skapande av värde? Kulturmiljövården i kunskapssamhället	301
RICHARD PETTERSSON	
Den statliga minnesvårdens framväxt i Sverige under 1900-talet	311
KERSTIN SMEDS	
Drömsamhällets kulturarv – en allvarsam lek	322
SVANTE BECKMAN	
Utvecklingstendenser i nutida kulturarv	328
Litteratur.....	341
Författarna	350

FÖRORD

I augusti 2004 arrangerade Tema Kultur och Samhälle (Tema Q) en nationell konferens under rubriken *Kulturarevns dynamik: Det institutionaliserade kulturarevets förändringar*. Konferensen syftade i främsta rummet till att lägga grunden för en nationell forskningsöversikt över ett växande akademiskt fält: forskning om kulturarev och historiebruk. Medan en sådan översikt i 1990-talets början inte hade tagit lång tid i anspråk är situationen en bit in på det nya seklet en annan. Idag är många forskare inom skilda discipliner eller tvärvetenskapliga miljöer sysselsatta med frågeställningar som kretsar kring den sammanvävda relationen mellan konstruktionen och användningen av historia. Föreliggande antologi innehåller artiklar skrivna av konferensens deltagare. Vår förhoppning är att den kan fungera dels som en introduktion till den nationella kulturarevs- och historiebruksforskningen, dels som en utgångspunkt för diskussioner om vilka viktiga frågor som ännu inte har blivit ställda.

Konferensen *Kulturarevns dynamik: Det institutionaliserade kulturarevets förändringar* arrangerades i samråd med Museivetenskapliga rådet och finansierades av Riksbankens Jubileumsfond. Härmed fångade den också upp viktiga initiativ som tagits för att utveckla och fördjupa forskningen kring kulturarev och historiebruk. Vid Linköpings universitet har tematisk och tvärvetenskaplig forskning om kulturarev bedrivits sedan ett femtontal år, bland annat inom det av Forskningsrådsnämnden finansierade projektet ”Modernisering och kulturarev”. Tillkomsten av Tema Kultur och samhälle (Tema Q) har inneburit att kulturarevsforskningen vid Linköpings universitet har förstärkts. Museivetenskapliga rådet har under en lång tid strävat efter att få till stånd en bred institutionshistorik över museerna, och på andra sätt försökt stimulera museivetenskaplig forskning. Riksbankens Jubileumsfond, slutligen, har på olika sätt försökt främja forskning om kulturarev och museer, bland annat genom konferensen *Kulturarevet, museerna och forskningen*, som genomfördes i samarbete med Forskningsrådsnämnden och Tema Teknik och social förändring 1997.

Ett stort tack till Anna Eskilsson och Carina Johansson som hjälpte oss att genomföra konferensen. Ett ännu större tack till Kyrre Kverndokk, som både gjorde ett viktigt arbete under konferensen, men inte minst före den. Tack också till alla konferensdeltagare som med entusiasm både har presenterat papers och skrivit om dem till antologiartiklar. Gensvaret på konferensen har varit mycket stort och behovet av kunskapssamling starkt känt och uppskattat. Det lovar gott inför framtiden.

Norrköping i juni 2005,

Annika Alzén, Peter Aronsson, Svante Beckman, Stefan Bohman och Magdalena Hillström

ETT FORSKNINGSFÄLT TAR FORM

PETER ARONSSON

Under de senaste decennierna har det i en lång rad kulturvetenskapliga discipliner vuxit fram forskningsanslag som kritiserar och relativiserar den egna kunskapskulturens absoluta anspråk, ofta genom att historisera och kontextualisera kunskapsförändringar som skett. Ett ökat intresse också för hur andra aktörer använder sig av det förflutna för att argumentera, bygga relationer och samhällen sammanföll under 1990-talet med dramatiska globala omvälvningar som underströk att läget, inbegripet kunskapsläget, ingalunda var under kontroll. Uppenbarligen så höll inte kunskapsproduktionen samma takt som samhällsförändringen: snabbare än något annat förflyttades Leninstatyer från politikens prestigefyllda samtidstorg till antingen hämnens sophögar eller kulturarvsturismens ambivalenta hedersplatser, terrorns topografi.

Förändringen medför att de traditionella kunskaps- och kulturinstitutionerna i ökad takt och allt mer nervöst sett sig nödgade att ompröva och omdefiniera sina samhälleliga roller. Litteraturen om hur den samtida omvälvningen och dess konsekvenser kan förstås är omfattande.

Forskning om kulturarvsinstitutionerna sker i många ämnen. Inom de kulturvetenskapliga disciplinerna riktas alltmer intresse mot hur meningsframställning kring det förflutna sker i en rad olika former. Tanken var också att konferensen *Kulturarvens dynamik* i augusti 2004 skulle samla upp, tydliggöra, inspirera och sålunda bidra till initiering och planering av forskning om efterkrigstidens kulturarvspraktiker och att sätta dessa i relation till en längre institutionshistoria.

Vidare var målsättningen att medverka till att sätta de senaste årens forskning i relation till den internationella forskningens teser om ökad fragmentarisering och avnationalisering – och idén om den fortgående musealiseringen av allt fler delar av verkligheten. Överhuvudtaget framstår de jämförande ansatserna, de komparativa anslagen som alltmer angelägna, både mellan institutioner inom landet och internationellt, för att förmå bilda ett sammanhang där betydelsen av kulturarvens institutioner inte framstår som odiskutabel utan just som aktiva element i en historisk förändring där de varken är ensamma eller självklara i sin roll.

Bilden är dubbel – både ett stort antal relevanta forskningsarbeten och relevanta -miljöer är för handen samtidigt som kunskapens fragmentariska karaktär där kunskapsproducenterna själva inte ännu förmått skapa ett kunskapsfält. Korsreferenserna är som vanligt få mellan olika universitetsorter inom samma disciplin, och i än högre grad mellan disciplinerna. Ett disciplinriktat fokus för karriärvägar och samtalsordningar utgör sedvanliga svårigheter för ett mångvetenskapligt fält. När detta dessutom saknar stark central teoribildning eller mer entydig politisk relevans, till skillnad från exempelvis genusvetenskap, så riskerar hindren för reell kunskapsstillväxt att kvarstå trots en allt frodigare produktion av monografier.

När Riksantikvarieämbetet finansierade projektet *Modernisering och kulturarv* vid Tema Teknik och social förändring i början av 1990-talet fanns ännu bara glesa och spridda ansatser till en kritisk kulturarvsforskning i Sverige. Den konferens som Riksbankens Jubileumsfond arrangerade 1997, med titeln *Kulturarvet, museerna och forskningen*, sökte stimulera kulturarvsforskning i vid mening, och inte minst i relation till museernas kunskapsbehov. Nu, åtta år senare, kan man konstatera att en inte obetydlig kun-

skapsproduktion har tagit fart, bland annat kring frågor som kulturarv och identitet, museernas institutionella villkor och musei- och kulturpolitikens roll.

Flera forskningsmiljöer och större forskningsprojekt har tillkommit liksom försök att organisera kunskapsutbytet: Rådet för museivetenskaplig forskning (Stefan Bohman, Lennart Palmqvist), ett nordiskt nätverk för studier av historiebruk (www.historiebruk.net), Nordiska museets forskarskola, RAÄ:s forskningsråd, större projekt vid flera universitet och i flera ämnen, etablerandet av Tema Q, ursprungligen med just namnet Kulturarv och kulturproduktion, numera det mer allmänna Kultur och samhälle, satsningar från RJ.

Tesen som ligger bakom antologin och konferensen som föregått den är att den svaga formeringen av ett samlat kunskapsfält är negativ både för den kollektiva nyttigheten kunskapsstillväxt – och för kommande individuella forskningsprojekt.

BEGREPPEN KULTURARV OCH DYNAMIK

Begreppsutredningar för senare års kulturpolitiska retorik finns intressant och klargörande genomförda av Svante Beckman och Richard Pettersson. En intressant analys av argumentationen för satsningar på kulturarv inom de regionala tillväxtprogrammen visar på en större tyngd för ekonomiska utvecklingsargument än på den kulturpolitiska arenan där demokratimålen fortfarande dominerar, om än i mer mångkulturella än klassmässiga termer idag. En analys av äldre kulturarvsretorik saknas dock ännu även om Viktor Rydbergs roll uppmärksammats av Birgitta Svensson. Inte heller relationen till alternativa begrepp som tradition, minne, historia, det förflutna, och förhållandet mellan dessa är tillfredsställande utredda. Arv pekar på en tendens mot reverens och traditionalism, medan kulturbegreppet kan svänga längs flera axlar som materiell – immateriell, livsvärldar – sköna konster (arkitektur, hantverk). Här räcker det att konstatera att detta begrepp på sedvanligt sätt för historiekulturella grundbegrepp visar på en tvådelad struktur (ontologisk, epistemologisk) som i sin tur överlagras av en bred eller smal kulturdefinition. Följande matris uppstår då.

Ontologi/epistemologi:	Bred kultur		Smal kultur
Det som skapats före vår tid:	Allt	Viktigast (formativt, typisk)	Vackrast, märkvärdigast
Vad vi vet om det förflutna:	Allt	Spritt, brett förmedlat	Institutionellt säkrat

Den dynamik som efterfrågas i rubriken för antologin är den som uttrycks i relationen mellan kunskapsformering och det förflutna, med kulturarvets institutioner som utkikspunkt. Den institutionella praktiken är emellertid inte en oberoende variabel, en mer eller mindre välfungerande konsekvens av svaren på förhållanden i en oberoende verklighet. Den formulerar svar om vad som är viktigt och mest värt att veta och bevara. Denna aktivitet är beroende av samhällsrelationer och återverkar också på dessa. En stor del av den institutionsinterna diskussionen handlar om hur man ska avgöra vad som ska bevaras, hur det och förmedlingen ska gå till. Den forskning som samlats här söker svar snarare på frågor om varför man gör dessa val vid skilda tider och vilka konsekvenserna blir.

TEORETISKT PERSPEKTIV: HISTORIEBRUK

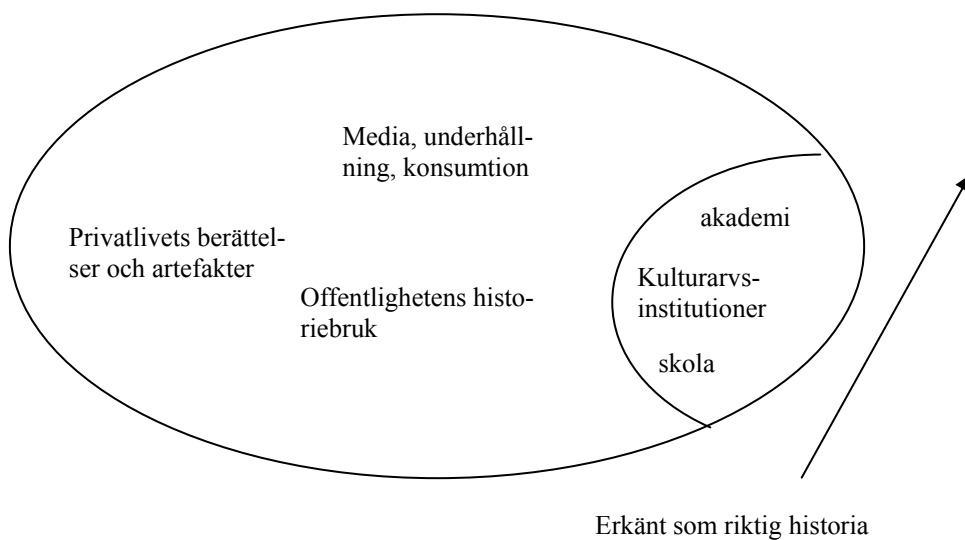
Antologin laborerar med ett snävt kulturarvsbegrepp: kulturarv är det som skapas genom institutionaliserade praktiker som i egna och andras ögon syftar till att skydda, bevara och förmedla historiska artefakter och minnen. Skälet till detta är att relationen till både det förflutnas omsättning på andra arenor, spelet mellan institutionernas självförståelse och omvärldens erkännande samt relationerna till samhället i övrigt då bättre kan tematiseras än om man låter begreppet (som i kulturpolitiken) omfatta alla värden med rötter i det förflutna. En bred definition är naturligtvis relevant för en myndighet som ska inventera sitt potentiella verksamhetsfält. En definition ska bedömas utifrån sin förmåga att bidra till att lösa den resta uppgiften, den är inte rätt eller fel i en absolut mening.

Även med den smala definitionen uppstår en glidande skala kring frågan om praktiken är institutionaliserad (även om den inte är fast organiserad, som exempelvis stora delar av den politiska kulturen och familjemönster) och längs axeln där självförståelse, andra erkännande och för den delen faktisk funktion (att skydda, bevara och förmedla) inte behöver sammanfalla vare sig i samtiden eller i framtiden. Hembygdsrörelsen har kämpat en ojämn kamp för erkännande bland de statliga aktörerna under hela 1900-talet. Funktionen hos de tekniska museerna pendlar mellan showcase för det senaste, och underställda tidens obönhörliga gång, till att bli museala samlingar över tidigare epokers spetsteknik.

Det snäva kulturarvsbegreppet kan sägas vara en avgränsning av forskningsobjektet. All kulturvetenskap brottas sedan med det faktum att vi använder i princip samma språk som det vi forskar om, och det kan vara svårt att avgöra om vi talar på en analytisk eller deskriptiv nivå om kulturarvet. Idén är här att forska kritiskt om kulturarv och kulturarvsprocesser och att det då är mindre lämpligt att använda begreppet annat än som ett objekt för forskning.

Nedanstående bild ger ett förslag på hur man kan tänka både kulturarvsinstitutionernas och de akademiska disciplinerna i relation till en vidare uppfattad historiekultur.

HISTORIEKULTURENS ANATOMI

Här reser inläggen i antologin en rad frågor om hur historiebruk på skilda arenor transporteras eller kommunicerar med historiebruk från andra delar av historiekulturen. Dynamiken gäller alltså inte bara relationen mellan kunskap och verklighet, utan väl så mycket om relationen mellan de institutionella ordningarna till höger och dynamiska processer i den gräns som den lilla bågen till vänster om dessa markerar till utmanare och sammanhang i historiekulturens övriga delar.

En starkt förenklad bild av den dynamiska strukturen som skissades inför denna antologi såg ut som nedan:

A) OFFENTLIGT ORGANISERAT KULTURARV

Museer - Kulturhistoriska
Naturhistoriska
Tekniska
Konsthistoriska

Kulturmiljövård

Skola

Arkiv och bibliotek

Universitetsdisciplinerna

B) UTMANARE

Fornminnesföreningar, privata samlare
Utställningar, temaparker
Enskilda museer
Gallerier, film, litteratur, musik
Hembygdsföreningar, statyresande
Folkbildning, grävrörelse, lokalthistoria
Berättarnätverk, genealogi, turism
Populär masskultur

Mellan det offentligt organiserade kulturarvet och andra delar av historiebruket pågår en rörelse som för delar av historiekulturen in och andra ut ur det institutionellt erkändas rum: konst har rört sig ut från kulturarvet till marknaden för att på senare år återkomma som en allt väsentligare del i utställningarnas formspråk. Arbetsmuseer har till viss del lyfts in i det offentliga stödområdet. Moderna museet visade sommaren 2004 en kulturhistorisk kommentar till nationell identitet, *Svenska Hjärtan* och Historiska museet lånade sin magnifika gård till politisk konst kring offer och terror som väckte internationella diplomatiska förvecklingar. I Tallin och Riga reser sig nya Ockupationsmuseer över 1900-talets brott mot mänskligheten. I Stockholm inrättas en egen historiepolitisk myndighet, Forum för Levande historia, för att hantera liknande frågor. I Arnländ samverkar forskare, regionala myndigheter, läns museer, Jan Guillou och TV4 i skapandet av ett besökslandskap.

Det kan tyckas som om kulturarvet breder ut sig i en nästan tröttande omfattning – ändå finns där anmärkningsvärda ”hål” ur ett samhällshistoriskt perspektiv. ”Det mest typiskt svenska var det moderna stationsområdet” sade Jalmar Furskog 1941 och ändå är ännu inga kulturresevärd och besökscentra upprättade även om Töreboda intensivstuderats av Nordiska museet. Om man hade väntat sig att denna vetenskapliga kalkyl av viktighet skulle ge folkligt genomslag, måste vi överraskas av att ingen temapark eller rekonstruktion med detta ämne ännu uppstått, men väl en mångfald medeltidsveckor, ett Arnländ och ett Birgittajubileum med mer svårtydd vetenskaplig och samtidspolitisk relevans. Spänning mellan former av närmast övertydligt kulturarvsskapande och osynliga men verksamma delar av historiekulturen fortsätter in i vår egen tid: urval, professionalisering, glömska, politik, marknad samverkar för att skapa kulturarv på olika sätt och platser.

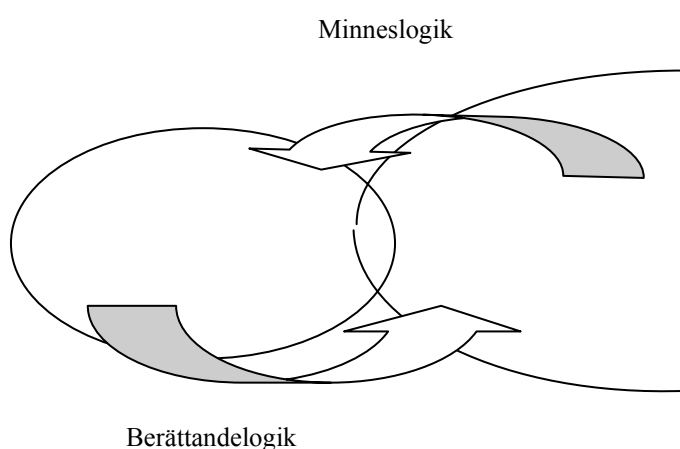
ERFARENHETSROM OCH FÖRVÄNTNINGSHORISONT

Projektkaraktären i historiebruket och historiemedvetandet tydliggörs i nedanstående skiss. Uppfattningar om det förflutna är bundna till upplevda hot och möjligheter inför framtiden och utformas dialektiskt i relation till dessa.

Erfarenhetsrum

Nuet

Förväntningshorisont

Historiebruk skapar mening, legitimitet och kanske mest intressant här, hanterar förändring. Historiekultur är de källor, artefakter, ritualer, sedvänjor och påståenden med referenser till det förflutna som erbjuder påtagliga möjligheter att forma länkar mellan dåtid, nutid och framtid. I undantagsfall utgör de direkta och självmedvetna tolkningar av detta samband. Historiebruk är de processer då delar av historiekulturen aktiveras för att forma bestämda meningsskapande och handlingsorienterade helheter. Historiemedvetande är de uppfattningar av sambandet mellan dåtid, nutid, och framtid som styr, etableras och reproduceras i historiebruket. Ett visst urval av historiekulturen iscensätts i ett historiebruk och formerar ett historiemedvetande. Kategorierna erfarenhetsrum och förväntningshorisont låter sig väl förenas med begreppet historiemedvetande. Kunskap och berättelser om det förflutna skapar ett erfarenhetsrum med möjligheter för vissa föreställningar om framtiden. Den förhoppning och fruktan som framtidsbilder skapar i samtiden, en förväntningshorisont, påverkar sättet att organisera förhållandet mellan minne och glömska i erfarenhetsrummet. Detta sätt att närma sig historiekulturen placerar människans medvetna eller omedvetna historiebruk i centrum. Bruket sker i den dynamiska process som förbinder erfarenhetsrum och förväntningshorisont i en bestämd situation.

De frågor som perspektivet väcker i anslutning till antologins frågeställningar är uppenbara: varför formeras en del av erfarenhetsrummet som kulturarv och i relation till vilka hot och löften i förväntningshori-

sonten relaterar de? Naturligtvis behöver man då också fördjupa sig i hur minne/glömska och minnespolitiken utformas liksom det som kallas berättandelogik, gestaltning, reception – men det är en lite annan historia än den som ännu varit i forskningens huvudfåra.

Med ett institutionellt fokus följer gärna en makrosociologisk inramning, så också i det internationella forskningsläget. Till dess förutsättning hör ofta uppfattningen om radikalt förändrade samtidsvillkor och till dess verktyg följaktligen en epokindelning som understryker förändringens dramatik. Hur ska man hantera det starka behovet att epokbestämma samtidens och historiens historiebruk?

HISTORIEBRUKETS FÖRÄNDRINGAR

Det finns förstås ett stort antal teoretiska kontexter som föreslagits för att tolka kulturarvsskapandets kontexter historiskt. En första grundläggande distinktion är den som urskiljer ett närmast tidlöst fenomen baserat på ett allmänmänskligt behov som sedan megalitgravarnas och fornborgarnas tid gör sig gällande: behovet av att gemensamt gestalta det förflutna som ett led i en världs- och samhällsbild. Vi kan se allt fler inom arkeologin som ger uttryck för denna tolkningsdimension i arbetet med fornminnen.

Bland förhärskande moderniseringsteorier är förslagen på förändringskronologi fler, men inte oändligt många. En skarp gräns mellan det traditionella, förmoderna samhällets kollektiva muntlighet och det moderna samhällets individualism, skriftlighet och kapitalistiska logik ses ofta som själva drivkraften bakom uppfinnandet av kulturarvet – en kompensatorisk rörelse för att knyta den faktiskt svunna livsformen symboliskt in i en ny tid och ändå legitimera den som ett högre stadium. I skissen över erfarenhetsrum och förväntningshorisont ovan kan det illustreras genom att en närmast total överlappning ersätts av ett glapp, där det förflutna från att ha haft all relevans tappar hela sin meningsbärande kapacitet för framtiden.

En betoning på de högre klassernas aktiviteter inte minst inom ramen för en stormaktsaspirerande stat har som en parallell till diskussionerna om nationalism och protonationalism tagit plats i en epokindelning som gör svenskt 1600-tal till ett första tydligt och manipulativt skede i konstruktionen av kulturarv: en form av skrytsam conspicuous consumption för en europeisk elit. Andra har mer tryckt på den radikalt annorlunda rationalitet som en på allvar tagen teologisk världsförståelse innebär. En annan kronologi, andra gränser mellan vi och de andra, andra drivkrafter blir då relevanta än under den moderna epokens utilitarism.

I den andra änden av triptyken förmodern – modern – post-modern befinner sig då vår egen tid. Inte heller här är man ense om förändringens hastighet och bestämmande karaktär, men väl över att något grundläggande sker: fragmentarisering, individualisering, esteticering, kommersialisering men också nynationalism, etnifiering och mer offentliga medel än någonsin tidigare.

Som alltid finns det ett väldigt sug i förmågan hos de stora synteserna att placera en begripliggörande, till och med förklarande kontext över fenomenen. Det finns ändå anledning att backa något steg för att mer noggrant undersöka vilken grad av sanning och relevans som ligger i dem. Är de hela epokers och samhällets förändring, eller mer begränsade uttryck för intentioner, ett förändringstryck, begränsade fälts rörelser, offentlig retorik, finns det en större mångfald av intressen, funktioner och verkningssätt i konkreta kulturarvsprocesser?

FRÅGOR TILL FORSKNINGSFÄLTET

En relativt stor del av de föregående årens forskning kring kulturarvet är monografier över enskilda institutioner eller över väl avgränsade fenomen. Några avviker genom att ge breda skildringar av historiebrevet, men då får kulturarvsinstitutionerna i gengäld ofta en mer undanskymd plats. Det har säkert både med avhandlingen som genre och med forskningsämnets unga ställning att göra. Det finns en kortfattad kanon över kulturarvsfältets utveckling med start i antikvitetskollegiums etablering såväl som svepande formuleringar av hur samtidens kulturarvsbruk ser ut som är i behov av att möta både kritiska ifrågasättanden av själva definitionen av kulturarvsinstitution och noggranna kartläggningar för att åstadkomma en kritisk debatt och en fortsatt kunskapstillväxt. De frågor som bidragen till denna antologi ombetts besvara är:

1. Hur ser förändring och kontinuitet ut över längre tid i relation till de vidare samhällsfunktioner (politiska, sociala, existentiella) som kulturarvsinstitutionen ingår i?
2. Vilken roll spelar olika institutioner för etableringen av och senare inom ramen för ett gemensamt uppfattat kulturarvsfält?
3. Vilka olika roller utvecklas i detta fält? Hur samspelar skilda professionella specialiseringar, institutionell arbetsdelning och spelet mellan nya aktörer och gamla?

Konferensen organiserades grovt kronologiskt i fyra block, efter de ämnen vi föreställde oss att forskarna skulle tala om. Vetenskapen rör emellertid på sig och gränserna är ingalunda knivskarpa. Ett par av bidragen till den äldre historien överbryggar starkt till den modernitet vi förknippar med 1900-talet. Vi har valt att i antologin bibehålla den ursprungliga ordningen då kommentatorerna också arbetat under den förutsättningen. I två fall har vi ändå flyttat texterna till det kronologiska tema där de passar in bättre. Det är Maria Björkroth som valde att inte skriva om avhandlingens tidiga hembygdsrörelse utan om sin egen samtids museimångfald. Lars Jönsses hade tvärtom ett rejälare avstamp i 1800-talsnationalismen än vad vi hade förutsett, så han får ta vid där parkernas ordnade promenad tar slut och den nationella vildmarken ska erövrats.

De artiklar som blivit resultatet ger viktiga pusselbitar för att svara på dessa tre frågor. Vi tar dem i tur och ordning.

Artiklarna ger flera olika svar på den första frågan. Det förs fram olika bud på när den moderna museisynen sägs dominera diskursen – eller gör den det någonsin? Låter sig mikroprocesserna och mångfalden som de tecknas exempelvis av Bodil Axelsson, Bodil Petersson och Maria Björkroth fogas in i Jonas Grundbergs makrosociologiska globaliseringstes på ett fruktbart sätt – eller vice versa – kan man argumentera för att modernitet och globalisering växer ur dessa praktiker? Visar Krister Olssons uppsats framför allt att ekonomiska hänsyn styr kulturmiljövården, eller att befolkningens uppfattning är att kulturmiljön är en kollektiv nytthet. Är det i så fall en attityd med senmodern, modern eller förmodern resonans? Den kontinuitet för en arbetsdelning och närhet mellan kulturarv, nöje, bildning och kommers som både Anders Houltz och Charlotta Hanner Nordstrand konstaterar för Göteborg – är den ett lokalt tidstypiskt sårmarke, eller i själva verket mer generell än så fast olika utförd på olika platser? Är det parallella bud på vad institutionerna ska stå för som utgör ett närmast konstant och produktivt spänningsfält, liksom den

mellan professionella och amatörer, akademiker och lekmän? Det anti-akademiska, föregivet folkliga draget i fenomen strax utanför den institutionella arenan, men ibland också inom densamma (Den svenska historien 1993-94 arrangerades till exempel i stort sett utan assistans av professionella historiker) tycks på flera håll vara en retorisk tillgång i publika sammanhang, samtidigt som man kan söka vetenskaplig legitimering för både sanningsanspråk och tillgång till forskningsmedel.

Är det tydligt urskiljbara epoker vi ser, med ett skifte mitt i vår egen tid, eller en likartad samhällsdynamik där arbetet med att förstå och hantera förändring hela tiden föreligger, men med skiftande styrkeförhållanden för olika aktörer? Svaret är jakande till bägge tolkningarna, det ligger något i bägge synsätten. Genom att föra samman kunniga forskare från flera discipliner till svar på de övergripande frågorna vill vi utveckla svaret till att bli både mer nyanserat och substantiellt generaliserande. Antologin är en del i det arbetet.

Det förändringsperspektiv som underströks ovan betonas dock av de flesta. Arne Bugge Amundsen menar i sin kommentar till artiklarna att talet om kulturarvsinstitutionernas långa historia i sig är ett samtidslegitimerande projekt som man bör förhålla sig reflexivt till. Det är en konstruktion som trots sitt historiserande tema underkommunicerar den radikala skillnaden då historiemedvetandet lämnar sitt teologiska fundament för att utveckla en förnufts-baserad och sekulariserad evolutionär kronologi. Han noterar dock att romantiken åter ger en stark meningsladdning åt historiens gång, även om det inte är just Guds vilja som visar sig. För vår egen samtid understryker både Grundberg och Kerstin Smeds i sin kommentar det radikalt nya i termer av globalisering och ett upplevelseorienterat samhälle, befriat från eller berövat, det nationella meningsskapandet.

Å andra sidan kan man också finna fler belägg för att hävdvunna kronologier bryts upp. Torkel Molin lyfter fram 1700-talets fortsatt aktiva historiebruk (i nyttans och upplysningens tidevarv) samtidigt som moderniteten i metod med empiri och grävande som väsentliga element brukar tillskrivas senare epoker. Hanner Nordstrand visar med sitt exempel på hur man i Göteborg dels var synnerligen tidigt ute med museididaktiska grepp och försäljning av hjälpmedel, dels hade nära relationer till näringsliv på ett sätt som idag skulle ses som en post-modern upplösning av samhällssfärernas arbetsdelning.

Ett försök att rädda modernitetens epok är att minska dess tidsmässiga omfång. Under mellankrigstiden domineras kulturmiljövården enligt Richard Pettersson av Sigurd Curmans regim, vilken får ses som en nationalistisk praktik med rötter i 1800-talet men med breddad förankring i folkhemsbyggandets anda. Mitt i denna tid ligger traditionella ikoner för modernitet som Göteborgsutställningen 1923 och Stockholmsutställningen 1930, men där senare års forskning har betonat närvaron av historiskt monumentala tillbakablickar bland sina huvudteman.

Houltz visar dessutom hur en intressant och genomtänkt arbetsdelning mellan bildning, kommers och nöje tar sig uttryck i en rumslig och institutionell relation, som till stora delar ännu består i det centrala Göteborg: Universitet med bibliotek, utökat med Universeum och Världskulturmuseum på Minnenas fält; Svenska mässan på exportfältet och Liseberg som nöjesinstitution, kompletterad på andra sidan av Scandnavium för sport och musik.

Eva Silvén nämner att planerna på ett socialmuseum tar form redan under 1940-talet, men materialiseras i bredare form genom en kombination av de grävceirklar som Annika Alzén skriver om och etableringen av ett nationellt Arbetets museum i Norrköping, som bidrar till att institutionalisera industrisamhällets kulturarv, med statliga insatser till också andra arbetslivsmuseer.

Mitt i förändringen av kulturarvens former går det att iakttä en cykel där utmaningar av gamla praktiker sker när de tappar sin meningsbärande funktion. Utmanarna assimileras i en trög våg av institutionell integration i en politisk kultur som sedan århundraden utmärks av sin förmåga till kommunikation, interaktion och proaktivt agerande. Till denna våtvarma filt både söker sig och vantrivs avantgardet, gränsutvidgarna, förnyarna, med större och mindre lycka. Varje lyckat omhändertagande skiftar i grunden sammanhanget för det meningsbärande på ett sätt som sedan kräver ständiga insatser inte bara för bevarande utan för levandegörande om inte ansträngningarna ska vara förgäves.

Stefan Bohman framhåller värdet av att inom ramen för ett historiebruksperspektiv fokusera just på kulturarvsprocesser burna av sektorns aktörer. Han utvecklar i linje med sina tidigare tankar om musealisering hur ideologin formar kulturarvsprocessen genom att ange såväl inriktning (fokusering) för historieanvändningen som den preciserade användningen (tematisering). Dessa inriktningar bestäms i hög grad i hans modell av aktuella maktkonstellationer och tidens gång som sådan skapar handlingsutrymme för skapandet av kulturarv. Dessa strukturerande ordningar borde skapa ett tydligt beroende av epokenas dominerande samhällsformationer.

Om vi istället reser en öppen fråga om vilka institutioner som utför det arbete som kulturarvsinstitutioner har i uppdrag, nämligen att överföra och möjliggöra bruk av det förflutnas värden i både materiell och immateriell mening så öppnas fältet för en rad institutioner som inte brukar räknas in och inte heller gör så i denna antologi. Kyrkan bör naturligtvis i ett sådant perspektiv inte ses som ett alternativ utan som själva urinstitutionen för meningsskapande kulturarv. Skolan är den institutionaliserade formen för fostran och familjen/hushållet den informella ramen för de flesta individer. Som både Svante Beckman och Sverker Sörlin framhåller i sina kommentarer är även de akademiska disciplinerna i hög grad producerade på det kulturarvsområde som de sedan är med om att studera. Den förre gläder sig åt att detta inte verkar avsätta sig i ett ”ansvarstagande” för sektorn hos forskarna, medan den senare just håller upp varningsflagg för att institutionsperspektivet måhända oavsett lätt leder i den riktningen. Idéhistoriska översikter med inriktning på historiekulturen, utställningsväsendet, de museivetenskapliga universitetsdisciplinerna ger oss kunskap om relevanta processer i kulturarvsinstitutionernas närhet. På dessa fält finns det en ganska stor litteratur att förlita sig till, både nationellt och internationellt, men frågan om relationerna mellan de olika delarna är bara bearbetad på bestämda punkter som exempelvis relationen mellan utställningar i kommersiella och museala sammanhang.

En analytiskt utvecklad modell för museiinstitutionernas dragkamp och dilemman har utvecklats av Svante Beckman och Magdalena Hillström: ett samlingsorienterat perspektiv kan uttryckas både i den fabulösa skattkammarens stolthet och med arkivets public service-uppdrag och dess mer korrekt demokratiska etos. Ett förmedlingsperspektiv kan betona det seriöst uppfostrande och lärande eller det mer estetiserat lekfulla och teatralt upplevelseorienterade. Det tycks enkelt konstatera att den dynamiken är giltig över lång tid även om tyngdpunkterna och de politiskt mest omhuldade positionerna kan skifta över tid, snabbare dock i retoriken än i praktiken. I sin kommentar föreslår Svante Beckman några analysmodeller för kartläggning av vad han betecknar som en tilltagande oreda i fornsvängen. I en av modellerna knyter han åter till Nietzsches kategorier monumentalt, kritiskt och antikvariskt men lägger till det leken som en relevant hållning. I liknande ”fyrfältare” lokaliseras inte bara som ovan idéerna om kärnverksamhetens karaktär utan kulturarvsbranschens resursflöden, och hur det folk uppfattas som kulturarvsinstitutionerna adresserar: är de undersåtar, medborgare, konsumenter eller klienter?

På ett djupare plan ger de olika artiklarna i antologin exempel på kontinuerliga politiska och samhällsbyggande funktioner hos kulturarvsinstitutionerna. Även hos Bugge Amundsen, som annars betonar brotten i historien, bildar romantiken en slags bestående backlash för den klara tillnyktringen som upplysningen levererade. Behovet av djupare mening med det förflutna står för en av konstanterna även om denna vilja att se en mening med vad som sker kan vara mer eller mindre öppen, vidlyftig och långtgående.

Forskningens osynliggörande av kontinuiteterna har i sig flera orsaker. Iakttagen förändring ger möjligheter till analytiska poänger som kan vara svårare att göra annars. Förändringsprocesser anger dynamik, maktutövning, processer, positivt laddade ord, i jämförelse med statistiskt, konsensus och tillstånd, begrepp som ofta knyts till konstituerade. Ett konstruktivistiskt perspektiv samspelar med en självförståelse hos både akademiker och politiker vars roller blir mer centrala när dramat inte är ödesbestämt eller statistiskt: reformatoriska, revolutionära och emancipatoriska ambitioner framstår med ett sådant perspektiv som mer relevant och realistiskt.

Ett poängterat förändringsperspektiv ligger nära framsteget som historiekulturell trop (the Whig interpretation of history, vår tids samhällsordning blir historiens mening) men kan också genom en lätt polarisering samspela med en annan historiekulturell trop som när mycket av både samhällsvetenskapernas och historiekonsumenternas historiemedvetande, då och nu som polära storheter. Det speciella med samtidsframställningar, vare sig de är självförhärligande eller apokalyptiska, framträder i all sin tydlighet om det förflutna får fungera som den mörka eller ljusa silhuetten. Attraktionskraften i medeltiden och vikingatiden tycks i hög grad ligga i kontrastverkan. Den tredje formen av historiemedvetande, likhetstropen kan överlagras med denna vad gäller existentiella eller miljöetiska dimensioner: den ekologiska stenåldern är ett exempel på detta, som inte sällan närmar sig den fjärde logiskt tänkbara tropen, guldåldern.

Dock framstår det som de gamla stadieteorier har oss i ett fastare grepp än det kan tyckas när vi samfällt småler åt 1600-talet som lät megalitdösarna härbergära döda jättar, eller, om än lite mindre självsäkert och med mer avståndstagande, åt 1800-talets föreställningar om invandrarvågor där primitiva stammar trängs undan av mer högtstående. De vetenskapliga förhoppningarna om att det nu äntligen ska vara slut på dessa projektioner av samtid på det förflutna kommer med all säkerhet att framstå som förhastade. Det lär oss historien om inte annat.

Mina egna undersökningar av både historieförmedling och monumentkulturen under lång tid, men då i en bestämd region, är exempel på försök att dels uppmärksamma kulturarvsskapandet som en process med många brytpunkter mellan intention, gestaltning, reception och återbruk, dels konkretisera en sådan nyansering syntes om de många samtida parallella tendenserna. Antologins bidrag lånar sig både till ett sådant projekt och till mer storslagna reflektioner kring förändringsdrag, men med ett rikare empiriskt underlag än om bara en företeelse får ligga till grund för slutsatser för hur kulturarvet utvecklar sig. Svante Beckman framhåller i sin kommentar värdet av att samtidigt odla dessa olikartade perspektiv inom ramen för ett forskningsfält. Han noterar att bägge iakttagelserna äger sin giltighet: sett som ett helt fält kan fenomenen visas vara närmast tidlösa, men med ett mer institutionsfokuserat perspektiv framträder förskjutningarna över tid som markanta, mot värden som är kritiska och lekfulla snarare än monumentala och antikvariska.

Den andra frågan rör vilka institutioner som samspelar i skapandet av ett institutionellt kulturarvsfält. Här är det av vikt att bära med sig den traditionskritiska synpunkten. En bok med detta tema är i sig själv ett kraftigt statement för existensen och vikten av ett kulturarvsfält. Det är då lätt hänt att de existerande institutionerna hamnar som historiens kulmen där det förflutna arbetat just för att dessa skulle komma till stånd. Ett försök att undvika detta teleologiska upplägg är att ta utgångspunkten i det vidare begreppet historiebruk, som inbegriper alla former av bruk av det förflutna, också av institutioner som inte betraktas som kulturarvsinstitutioner. Det andra greppet är att söka precisera kulturarvet smalt till just det som institutioner med denna självsyn åstadkommer. Inget av dessa är radikala grepp för att hävda att kulturarvsinstitutioner inte finns, utan just perspektiverande sådana. Den snäva definitionen upprätthålls inte strikt i de olika artiklarna. Flera av inläggen rör sig just mellan detta smala institutionella och ett bredare antropologiskt (och kulturpolitiskt) kulturarvsbegrepp; allt från det förflutna som påverkar oss idag.

Åran av att få tillhöra kulturarvet är tvetydig. Detta blir tydligt för industrin både på en principiell och på en praktisk nivå. Den senaste tekniken kan mycket väl ställas ut på ett modernt tekniskt museum som Deutsches Museum eller Göteborgsutställningen, men den hotar snart att bli till en kulturhistorisk berättelse om tidigare tekniker, obsoleta framtider. Både Katarina Ek-Nilsson, Annika Alzén och Eva Dahlström Rittsél lyfter fram olika sidor av detta tema. Ek-Nilsson berör inte bara frågan om hur teknik åldras, utan också den starka tilltron till rationalismen kontra en mer ödmjuk inställning till gränserna för det kontrollerbara. En sida av kulturarvet som inte passar de monumentala formerna lika väl, men som dykt upp i diskussionerna om, miljöförstöring och ”svåra saker”. Ingår framstegets baksidor i kulturarvet eller är de per definition dömda att utgöra dess glömda baksida? Dahlström noterar i hur hög grad praktiken styrs av byggnadsminnesvårdens estetiska praktiker och bara sakta försöker göra ett mer processuellt och samhällsorienterat helhetstänkande till sitt. Det senare kan man istället säga är själva utgångspunkten för den grävrörelse som Alzén berör. Den sociala indignationen, viljan att ge röst åt de osynliga bestämde i vart fall initiativtagarnas etos, medan deltagarnas drivkrafter nog varit mer sammansatta, bestående också av en mer traditionell kärlek till den egna livsvärlden, liknande hembygdsföreningarnas, och fascination av tekniken på liknande sätt som de tidiga tekniska museerna.

I andra änden av industrialismens epok är det alltså nedlagda industrier som stimulerar en mångfald av grävciarklar och industrihistoriska museer, men där finns också försök att likt Industrisamhällets kulturarv i Västernorrland (ISKA) transformera detta kulturhistoriska kapital till en samhällsbyggande kraft och en resurs för besöksnäringen. En mindre tydlig uppfattning om meningen med dokumentationen var styrande för Samdok. Vid sin start tycks det snarare ha varit en modern variant av den etnologiska uppgiften att fånga en bortdöende kultur, fast denna gång i modernismens tecken, föregripande själva bortdöendet. Kunskapsmålen ställdes på framtiden, men urvalsprinciperna visar på starka samtidsberoenden för vilka delar av ett samhälle som är viktig: produktion och vardagsliv. Senare har projektet omformulerats till att mer låta sig styras av samtidens kunskapsintressen istället för framtidens – som inte är så lätta att förutse. Flera av artiklarna illustrerar de spänningar som ofta finns mellan visionära retoriska program för institutionerna och deras praktik. Det kan vara S. A. Hedlund som vidmakthåller bilden av industriutställningen som det innovativa med museet – också efter att man av olika skäl övergett den sidan av utställningarna. I vår egen samtid ger projektet *Agenda kulturarv* ett exempel på hur avståndet mellan den samtidsanalytiska retoriken kring mångkulturalitet och demokrati och de detaljerade och ofta traditionella kulturarvspraktikerna blir ett av de stora problem man har att brottas med.

Arkiven kan tillsammans med museerna sägas utgöra paradigmatiska kulturavsinstitutioner, med samlingar av meningsdiga texter respektive ting. Det meningsdiga låg tidigt relativt entydigt i förmågan till nationella konnotationer. Före 1800-talet var arkivhandlingar inte alls tillgängliga på det sätt som vi idag är vana vid och tar för given. Ordnandet, öppnandet och publicerandet av handlingar har varit och är av avgörande värde för vad som kan synliggöras som gemensamt kulturarv. Att den processen inte är avslutad visar Pelle Snickars med önskvärd tydlighet. Föreställningar om olika värde för kulturens olika delar är en av faktorerna som gjort populärkulturen till mera hemmastad i köpcentret än i kunskapsinstitutionerna. Även det förhållande att sådan kultur är privat, också i meningen omfattad av privat äganderätt, gör tillgängliggörandet svårare än för statligt material, som i ett demokratiskt system per definition tillhör alla medborgare. Själva öppenheten kan emellertid också driva fram en privatisering av viktiga processer. Avgörande beslut fattas på sätt som inte fastnar på papper, både av digitaliseringsskäl och för att slippa offentlighetens granskande blick.

Det står med Christer Bogefeldt översikt klart att arkiven i samspel med andra institutioner har en mer tydligt bjudande uppgift i unga nationer präglade av minoritetsproblem vilka inte kan sopas under mattan som i äldre statsbyggen. Gidlöf visar hur samma fråga som kan vara mer konfliktfyllt aktuell, ändå har en principiell giltighet också här: i vilken grad ska institutionerna lägga materialet till rätta för tolkning och programmatisk förmedling? Var går gränsen för en ren propagandaverksamhet för flyktiga trender som både kan störa den långsamma arkivuppbbyggnaden och legitimiteten för verksamheten som transhistorisk och politiskt väsentlig, oberoende av politisk regim? Den produktion av historiska dokumentärer som Häger och Villius med stor auktoritet försett svenska folket med före det att Lindquists och Guillous produktioner tog över arenan vilade tungt på det arkivorienterade tilltalet. Ändå blir problematiken tydlig här. Också för skolade akademiker med hög integritet har de omgivande politiska vindarna och historiekulturen ett avgörande inflytande för vilka dokumentära bilder som sprids till miljontals tittare och levandegör kulturarvet i kulturpolitikens mening, men utan att räknas som en kulturavsinstitution. Andra processer styr urvalet på ett sätt som sällan uppmärksammas: regionalpolitiken är inte bara en kraft bakom stora satsningar på kulturarvet som resurs, sysselsättningsprocess styr stora delar av de omfattande digitaliseringssatsningar som avgör vad som blir allmänt tillgängligt, snarare än problemformuleringar från forskarsamhällets håll. Å andra sidan är de flitigaste användarna av landsarkiven idag inte de professionella historikerna utan ideellt arbetande och välorganiserade släktforskare. De är som så många andra månghövdade aktörer utan formell status som kulturarvsaktörer, men å andra sidan också fångade av Kulturmiljöbalkens allomfattande portalparagraf och förstås som de aktiva historiebrukare som kulturpolitiken tänker sig ska utveckla goda medborgerliga egenskaper genom sin aktivitet.

I den samtida kulturarvsdebatten är frågan om museernas verksamhet den mest omdiskuterade. I den framkommer exempel på hela spektrat av åsikter, som berördes ovan, om var tyngdpunkten för museernas verksamhet ska ligga. Ska en mer aktiv hållning till samtidspolitiska frågor, med ibland liten referens till de egna samlingarna prioriteras? Eller ska man stå för en mer traditionell kunskapsproduktion för att leverera säker kunskap, rent av som ett memento till politiserade projekt (en position som kanske de flesta debattörerna med en fot i akademien och en i museerna föredrar)? Eller bör museer med stora samlingar rent av modelleras på mönster av arkiven: de är nödvändiga basresurser för forskningsfrågor som bör formuleras i anslutning till universitetens aktiva forskningsmiljöer.

Magnus Rodell visar hur kulturarvets ritualer och monument får sin mening i en medialiserad verklighet – redan vid mitten av 1800-talet! Det är genom att insamla och rapportera som lokaliserade evenemang som statyinvigningar kan bli till nationella symbolfrågor och bidrag till formeringen av nationella berättelser. På ett sätt var detta naturligtvis en mindre spridd men också mindre heterogen affär än i en tid då blotta mängden av massmedier tenderar att minska den massmediala effekten för de flesta händelserna. Hur det går till när denna nationalism träffar en lokal patriotism med långa rötter och integreras i folkrörelsernas kultur är en komplex fråga som Samuel Edquist berör och som även Björkroth i tidigare arbeten behandlat.

Andra kulturformer har en än mer mångtydig relation till kulturarvsfältet. Vid förra seklets början sågs stadens parker som perfekta arenor för kulturhistoriska berättelser både i form av minnesstenar och i form av byggnader. Skansen kan kanske sägas typifiera en sådan symbios. Inte bara den anlagda naturen, utan naturumgänget med den vilda naturen, promenaden och fjällvandringen blev enligt Lars Jönsses ett projekt där det givna, men historiskt stadigt krympande svensk territoriet, sökte efter en nation. STF bidrar till att göra den nationella känslan till en i dubbel mening naturlig känsla, som snarast förstärks genom att den avhistoriseras och omvandlas till naturkänsla. Det gör det å andra sidan lätt för samma natur att senare under 1900-talet anpassas till fritidsideal som betonar sport, individuella prestationer eller en ekologiskt förstådd naturupplevelse mer än historisk gemenskap. Även de anlagda parkerna har roller, som Catharina Nolin lyft fram, i identitetsskapande och bildning som betonat det estetiska, det ordnade, det klasslösa umgänget, det naturliga eller det biologiska.

I sin kommentar framhåller Sverker Sörlin befogat faran i att institutionerna naturaliseras om de inte kontextualiseras. Fritidslivet lämnas utanför liksom i hög grad naturupplevelsen och de indirekta kulturarvsbruken i politikens ibland djupa, ibland grumliga vatten.

Den tredje frågan handlar om professionaliteten som en kraft. Begreppet har två betydelser. Den ena handlar om en formaliserad kompetens, professionalitet ofta som specialisering, den andra som används i professionaliseringsforskning handlar om hur grupper skapar kontroll och i förlängningen monopol kring allt från problemformulering till tjänstetillsättningar. Läkare och advokater är exempel på framgångsrik professionalisering. Översatt till vårt område skulle det kunna handla om hur en profession som museimannen står sig i relation till akademiska discipliner som fyllt institutionerna: konstvetare, arkeologer och etnologer – mer än historiker, kulturgeografer, pedagoger, kommunikatörer, konstnärer, även om de senare kan ses som moderna utmanare. Här finns än så länge inte särskilt mycket forskning utförd som förklarar professionaliseringsprocessernas dynamik och effekter på kulturarvsområdet. Något är dock på gång, kanske framför allt genom studier av eller via kulturarvsfältets föregångsmän.

Förebilder som Curman och Hazelius har ett starkt genomslag både i sin samtid och som kulturellt kapital som de kommande generationerna återoppar. Magdalena Hillström visar att uttolkandet av Hazelius vilja var viktig för legitimiteten i arvtagarnas skilda uppfattningar om hur institutioner som Nordiska museet och Skansen skulle utvecklas. För Naturhistoriska museet kunde förskingringen av det linneanska arvet framhållas som ett varnande exempel för de anslagsgivande myndigheterna. Annars var klyftan mellan kulturarvsargumenten och det vetenskapliga programmet för den institutionen som Jenny Beckman framhåller ännu större och under lång tid med en övervikt för de senare i kampen om att ses som nationellt enastående kunskapsinstitution. En strategi med liknande syften, men från en betydligt blyg-

sammare för att inte säga bekymmersam position, är etableringen av Nordiska museets forskarskola som söker ansluta till de traditionella universitetsdisciplinerna men rikta forskningen mot samlingarna, museernas särskilda ansvar och rikedom som idag ofta ses mer som ett problem, svåra att utnyttja för gångbara kulturpolitiska och vetenskapliga mål, dessutom dyra att vidmakthålla.

Konstruktionen och betydelsen av förebilder visar inte bara på individens roll för utvecklingen. Dessa och andra exempel visar också på den komplexa relationen mellan privat och offentligt som fortfarande präglar kulturarvsområdet. I kulturmiljölagstiftningens portalparagraf står det, som Maria Björkroth påpekar, att alla delar ansvaret för omsorgen om kulturarvet. Det betyder att detta kan och skall alltför ansvaras för inom både privata, kommersiella, politiska och civilsamhälleliga områden. Detta synnerligen omfattande uppdrag och oklara arbetsdelning leder givetvis också till tolknings-, ansvarskonflikter och institutionella märkligheter. Ett i djup mening omodernt drag vilar över hela konceptionen och gör det svårt att renodla vara sig politisk styrning, kommersiellt utnyttjande, privat nyttjanderätt eller civilsamhälleliga initiativ. Jenny Beckman och Hillström noterar hur avgörande privata samlingar varit för museernas tillkomst. Nolin noterar hur parkerna från att ha varit beroende av enskilda mecenater, blivit alltmer kommunaliserade för att i vår egen tid åter vara en mer öppen arena för sponsorer (som de privata mecenaterna kallas i vår egen tid).

I motsats till denna dramatisering av föregångspersonernas betydelse framhåller Maths Isacson i sin artikelkommentar hur kampen mellan institutionerna (dessvärre) mindre gäller tolkningarna av historien än om resurserna för att få representera de nationella ”master-narratives” som de flesta verkar omfatta. Bara sällan framförs motstridiga och konkurrerande uppfattningar. En kamp som redan under 1800-talet var aktuell och fortfarande är det, är inte sammanhållet tematiserad i antologin: vilka anspråk har lokala, regionala, nationella och internationella aktörer i kulturarvssammanhang. Det har varit en både intensiv strid om var initiativ, beslut och värden ska härbärgeras. Tillhör ett fornföremål landet, regionen, kommunen eller jordägaren? Det rör inte heller bara den materiella äganderätten utan lika mycket frågan om vilka identitetsbildande berättelser som föremålen och platserna med legitimitet kan fogas in i. Tillhör stenåldersyxan svensken, samnen eller norrlänningen? Krister Olsson studerar denna fråga i en modern planeringsprocess. Det visar sig vara svårt att omvandla den allmänna uppfattningen, att kulturmiljövärdena är en kollektiv nytta, till en avgörande faktor i planeringen gentemot väldefinierade krafter som exploatörer och markägare. Man kan fundera på om detta är ett fall av den allmänna svårigheten inte bara att skydda kollektiva nyttigheter utan också att exploatera dem. Många har noterat svårigheterna att få investeringar i kulturarvet att bli företagsekonomiskt lönsamma och kanske har man också därför åberopat mer svårsmåttbara faktorer som identitet, kunskap, samhällsbyggande som de mer varaktiga värdena.

Bodil Petersson och Bodil Axelsson visar med sina artiklar på den intensiva interaktionen mellan amatörer och professionella aktörer, etablerade kulturarv, den bredare historiekulturen lokalt och nationellt. Ingen berättelse ligger fast där den är lagd, även om de öppna kontroverserna inte präglar praktiken. Cirkulation och omförhandling är kanske mer rättvisande begrepp än kulturspridning och förmedling. I Bodil Peterssons exempel är det tydligt hur vikingatiden tolkas i nationella närmast stereotypa former: den äventyrlige norrmannen seglar till havs för utmaningens skull, den driftige svensken österut för det materiella utbytets skull och den matglade dansken lägger mer energi på att bruka jorden. Epokerna lånar sig olika väl för meningsbyggande. Stenålderns ekologiska samhälle ses som mer egalitärt, rent av urkommunistiskt, jämfört med det hierarkiska klassamhället man låter bronsåldershögar stå för. Vikingatiden

och tidig medeltid får spegla vår egen komplicerade samtid med att erbjuda tydliga könsroller, religionen och sinnlig direkthet som kontrast. Det kan låta väl karikerat men en spännande fråga är om de professionella delar samma huvudförståelse av epokerna? Hur stor är den kulturella fantasin när det gäller att föreställa sig tidigare epokers livsvillkor och kulturella föreställningar?

I denna antologi får vi alltså en del av den mosaik som samtida forskning kring kulturarvets dynamik erbjuder, och samtidigt delsvaret till de inledningsvis ställda frågorna. I ljuset av dessa svar, och inte minst frånvaron av vissa teman, ges vägledning för en spännande kommande forskning:

Vilka bärande berättelser etableras i institutionernas självsyn, verksamhet och publik reception? Vi vet mer om självbilder och intentioner än hur verksamheten förändrats eller vilken reception för skolklasser, allmänbesökare eller via media som producerats. Hur påverkas utvecklingen av det nationellt specifika, såväl händelsehistoriens inverkan som den politiska kulturen, jämfört med mer övergripande samhällsförändringar? Här krävs det internationell komparation. Ett projekt som European Science Foundation driver kring National master-narratives rör framför allt texter och historikers arbete – men hur ser det ut om man istället tittar på museernas och andra kulturarvsinstitutioners bidrag till master-narratives?

Vilka professionella identiteter och professionaliseringsstrategier utvecklas? Hur utvecklas kunskaps-synen i spänning mellan vetenskaplig korrekthet, karaktärs/medborgardanande bildning, estetiska och politiska uppfattningar? Vilken roll spelar kunskapsbildningen för de vägval som görs?

Vilka relationer länkar kulturarvsinstitutionerna starkast till omvärlden? Vi har studier av enskilda karismatiska ledare och institutionella etableringar. Hur kan dessa vägas mot betydelsen av idéhistoriska strömningar, finansieringens utformning, styrningsmodeller, publikrelationer, kunskapsideal och professionalisering?

Trots ett stort antal kunniga bidrag till denna antologi är frågorna långt ifrån besvarade. Men de behöver inte längre formuleras rakt ut i luften. De kan dra nytta av befintlig kunskap när väsentliga frågor om hur samhällets uppfattning om sitt eget förflutna, om samtida förändringsprocesser och framtidsvision tar form och spjäm i etableringen av kulturarv.

REFERENSER

- Aronsson, Peter, (red.), *Makten över minnet. Historiekultur i förändring*, 2000.
- Aronsson, Peter, "Att uppleva historia", *Tid och tillit. En vänbok till Eva Österberg*, Andersson, Irene, Kenneth Johansson & Marie Lindstedt Cronberg, (red.), 2002.
- Aronsson, Peter & Erika Larsson, (red.), *Konsten att lära och viljan att uppleva. Historiebruk och upplevelsepedagogik vid Foteviken, Medeltidsveckan och Jamtli*, 2002.
- Aronsson, Peter, "Historiens brunn – kulturarvet som ok, spann eller vatten för samhällsbygget?", *Hur djup är kulturens brunn? En antologi*, Blücher, Gösta & Göran Graninger, (red.), 2003.
- Aronsson, Peter & Lennart Johansson, (red.), *Ett landskap minns sitt förflutna. Monument och minnesmärken i Varend och Sunnerbo*, 2003.
- Aronsson, Peter, "Kulturarvets berättelser – industriarvets mening", *Otydligt. Otymligt. Otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*, Alzén, Annika & Birgitta Burell, (red.), 2004a.
- Aronsson, Peter. "Historiens närvaro", *Memoria* 19, 2004b:3, s. 1-16.
- Aronsson, Peter, *Historiebruk – att använda det förflutna*, 2004.

- Beckman, Svante, "Om kulturarvets väsen och värde", *Modernisering och kulturarv*, Anshelm, Jonas, (red.), 1993.
- Beckman, Svante, "Vad vill staten med kulturarvet?", *Kulturarvets natur*, Alzén, Annika & Johan Hedrén, (red.), 1998.
- Bennett, Tony, *The birth of the museum: history, theory, politics*, 1995.
- Bennett, Tony, *Pasts beyond memory: evolution, museums, colonialism*, 2004.
- Björkroth, Maria, *Hembygd i samtid och framtid 1890-1930: en museologisk studie av att bevara och förnya*, 2000.
- Bradley, Richard, *The past in prehistoric societies*, 2002.
- Burell, Birgitta, *Man måste vara lite tokig!: en undersökning av arbetslivsmuseernas villkor och engagemang*, 2001.
- Dicks, Bella, "Heritage, Governance and Marketization: a Case-study from Wales", *Museum and society*, 2003.
- Ekström, Anders, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, 1994.
- Fägerborg, Eva & Anders Björklund, (red.), *Dokumentation i dialog: att utforska industrisamhället*, 2002.
- Grandien, Bo, *Rönndrövans glöd: nygöticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet*, 1987.
- Grundberg, Jonas, *Historiebruk, globalisering och kulturarvsförvaltning. Utveckling eller konflikt?*, 2004.
- Hall, Patrik, *Den svenskaste historien: nationalism i Sverige under sex sekler*, 2000.
- Holtorf, Cornelius J., *Monumental Past: the Life-Histories of Megalithic Monuments in Mecklenburg-Vorpommern*, 2001.
- Kristensson Ugglå, Bengt, *Slaget om verkligheten: filosofi, omvärldsanalys, tolkning*, 2002.
- Lindberg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia: historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*, 2001.
- Lindvall, Karin & Birgitta Johansen, (red.), *Inspiration – diskussion*, 2002.
- Nordin, Jonas, *Ett fattigt men fritt folk: nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, 2000.
- Petersson, Richard, *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder. En idéhistorisk bakgrund och analys*, 2003.
- Sandberg, Mark B., *Living pictures, missing persons: mannequins, museums and modernity*, 2003.
- Smeds, Kerstin, *Helsingfors - Paris: Finlands utveckling till nation på världsutställningarna 1851-1900*, 1996.
- Svensson, Birgitta, "Viktor Rydberg som kulturhistoriker", *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok*, 2003.
- Sörlin, Sverker & Klas Sandell, (red.), *Friluftshistoria: från "hårdande friluftslif" till ekoturism och miljöpedagogik: teman i det svenska friluftslivets historia*, 2000.
- Walette, Anna, *Sagans svenskar. Synen på vikingatiden och de isländska sagorna under 300 år*, 2004.
- Weissglas, Gösta, (et al), *Kulturarvet som resurs för regional utveckling. En kunskapsöversikt*, 2002.
- Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider: bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, 2001.
- Zander, Ulf & Klas-Göran Karlsson, (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktien*, 2004.

I. ”I BEGYNNELSEN VAR...”

KONSTEN ATT KONSTRUERA ETT KULTURARV: OM FORNLÄMNINGAR OCH DEN ANTIKVARISKA FORSKNINGENS HISTORIA

OLA W. JENSEN

Att vi har ett materiellt kulturarv som vi på olika vis kan förhålla oss till, bedriva forskning på, identifiera oss med eller uppleva inom ramen för den ökande kulturturismen, tar de flesta av oss för givet, liksom att det finns en rad institutioner som har till uppdrag att förvalta det. Frågan om *vad* för enskilda ting kulturarvet egentligen består av är emellertid något som sällan diskuteras.¹ Det samma gäller frågan vem det är som bestämmer urvalet men också hur och utifrån vilka principer detta görs. För att något väga upp detta kommer jag i följande artikel att belysa hur det kan gå till när delar av det så kallade institutionaliserade kulturarvet väljs ut. I det här fallet handlar det om forn- och kulturminnen som i århundraden har blivit fredade av olika fornminneslagar.

Den juridiska beteckningen på en lagskyddad lämning är fast fornlämning och ingår som sådan i fornlämningsbegreppet. Medan lagar och andra juridiska handlingar anger ramen för vad som skall ingå i fornlämningsbegreppet, har det sedan 1600-talet av hävd varit den antikvarisk-arkeologiska verksamheten som uttolkat lagen. För att lagen skall ha någon som helst relevans och verkningskraft krävs att man vet vad det är för gamla lämningar som överhuvudtaget skall bevaras, men också att man i landskapet kan lokalisera dessa dyrgripar. Man kan till och med gå så långt som att säga, att verksamheten som sådan är ett resultat av statens engagemang i det förflutna i allmänhet och dess kvarlevor i synnerhet. Med en över tid varierad entusiasm har verksamhetens samhällspolitiska uppdrag därför bestått i att identifiera och beforska olika lämningstyper och att bevaka att hanteringen av dem följer rådande kulturpolitisk praxis. Det är kring den antikvariska verksamhetens och fornlämningsbegreppets historia som min forskning huvudsakligen kretsar och som jag här kort tänker beröra.² Men först några ord om den process som ligger till grund för fornlämningsbegreppets utformning.

FORNLÄMNINGSBEGREPPETS DUBBLA KONSTRUKTION

Under de dryga 400 år som staten och kulturarvsförvaltningen varit engagerad i kulturhistoriska lämningar har fornlämningsbegreppet genomgått mer eller mindre omfattande förändringar. Medan listan över viktiga och bevarandevärda fornlämningstyper under vissa perioder har blivit reducerad, som på 1700-talet, har den under andra perioder, som under 1900-talet, successivt blivit utökad. Tillväxten har dels

¹ För en diskussion kring kulturarvsbegreppet, se Beckman, 1993.

² Min forskning (inklusive min doktorsavhandling samt de båda projekten *Antikvariska studier i Sverige under 1700-talet* och *Den arkeologiska praktikens historia i Sverige 1500-2000*, som jag för närvarande driver tillsammans med min kollega Åsa Gillberg) har under de senaste tio åren främst varit koncentrerad på äldre tiders fornforskning och fältverksamhet, d.v.s. hur man tolkat forntiden och hur man beforskat och i förlängningen klassificerat kulturhistoriska lämningar. I en utredning gjord på uppdrag av Riksantikvarieämbetet analyserade jag för ett par år sedan (2002) fornlämningsbegreppets förutsättningar och ändrade innehåll under perioden 1600-2000. Betoningen låg på 1900-talet och då främst dess senare hälft.

bestått av tidigare kända men icke godkända kandidater som accepterats, dels har nytillskotten utgjorts av nyupptäckta lämningstyper som man tidigare inte kände till och som man av olika skäl sett värde i att bevara. Vad vi idag ser som forn- och kulturminnen har nämligen inte alltid satts i samband med mänsklig verksamhet i förfluten tid, än mindre har man sett något värde i att bevara dem.

Det är under det praktiska fältarbetet som identifieringen och bedömningen av vad det är som skall ingå i fornlämningsbegreppet i stor utsträckning görs. Syftet med inventeringar och arkeologiska utgrävningar är att registrera, typbestämma och att tolka olika lämningar. Genom att notera och urskilja vissa drag och materiella spår sorteras de in i antikvariskt vedertagna kategorier och hierarkiskt ordnade underkategorier, och betecknas med vad som anses vara representativa termer såsom ”stensättning”, ”tomtning”, ”skärvtenshö”, ”fossil åker”, ”tjärdal”, ”bytomt” och ”hård” (se figur 1).³ Målsättningen är att både ta hänsyn till detaljer som man antar var betydelsefulla när de en gång i tiden byggdes och att skapa ett logiskt och antikvariskt hanterbart system som kan täcka in så många lämningar som möjligt trots ofta stora individuella skillnader.⁴

Men säg de värden som varar för evigt! Nya bevarandeperspektiv, forskningsideal och erfarenheter under fältarbeten tillsammans med ändrade idéer om det förflutna, innebär att det sätt på vilket olika lämningar tolkas successivt förändras. Fornlämningsbegreppet, och med det antikvariska nomenklaturer och taxonomiska system, revideras därför med jämna mellanrum. Det vore dock fel att påstå att detta enbart skulle vara ett resultat av den professionella kulturarvsförvaltningens ansträngningar, att det hela sker i ett vakuum utan påverkan från det omgivande samhället. Vid den antikvariska bedömningen av olika lämningar måste man vid sidan av deras vetenskapliga värde (preparatsvärde) även ta hänsyn till vilka känslövärden (pietetsvärden) de kan ge upphov till och i vilken mån de kan bidra till skapandet och reproduktionen av olika kollektiva (nationella och lokala) identiteter.⁵ Tendensen är den, att medan man under vissa tider, som under senare delen av 1800- och stora delar av 1900-talet, har betonat fornlämningarnas vetenskapliga betydelse, så har man under andra perioder i högre grad istället lagt vikt vid dess pietetsvärden.

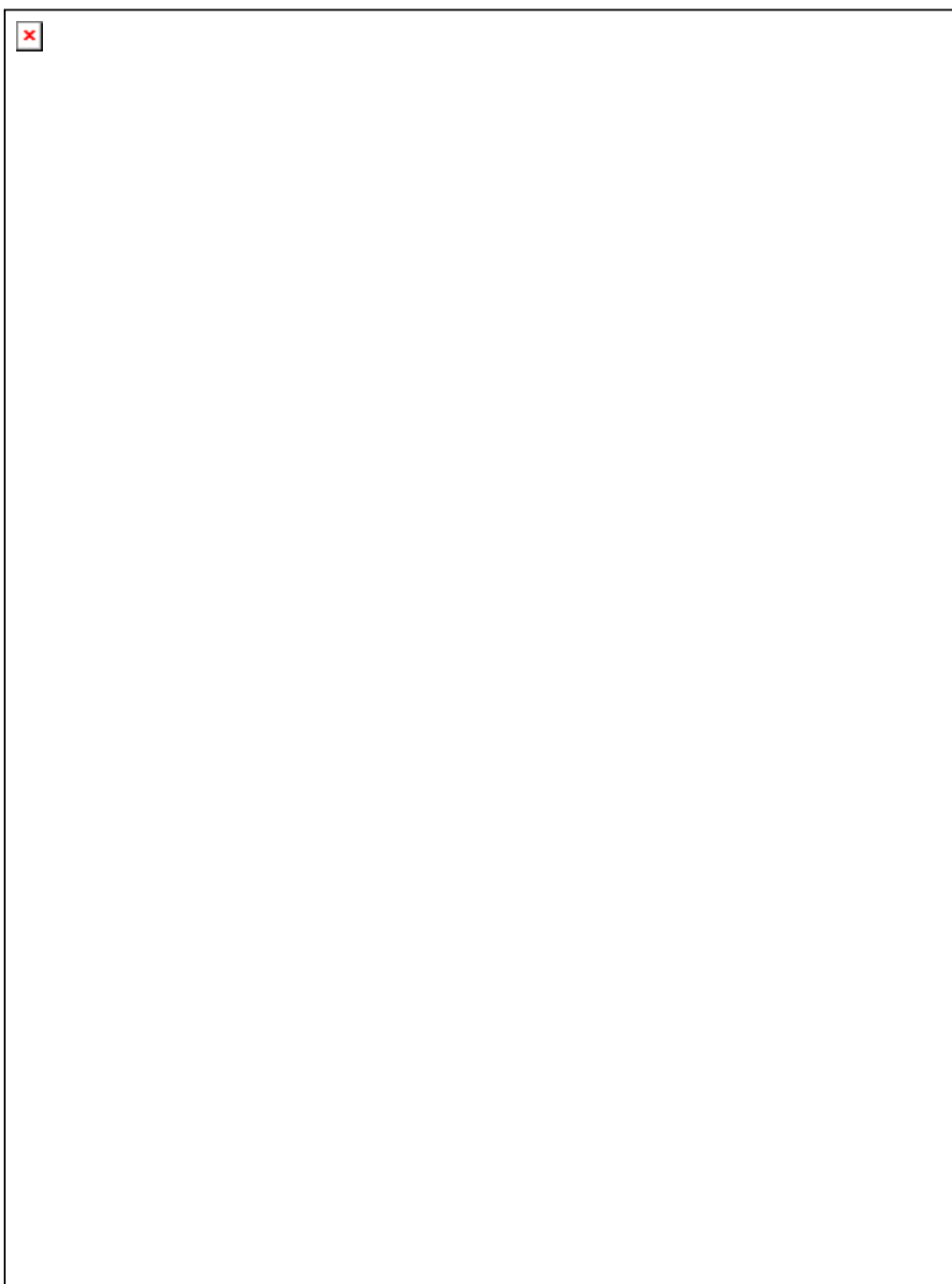
Att det materiella kulturarvet har flera intressenter har under vissa perioder skapat kontroverser, inte minst mellan den professionella kulturarvsförvaltningens representanter och privata aktörer som hembygds- och fornminnesföreningar.⁶ Kulturarvsförvaltningens tolkningsföreträdare (exempelvis i frågan om vad som skall bevaras, i vilken mån andra än de officiellt initierade skall få ägna sig åt mer närgående studier och hur det studerade materialet skall tolkas) har därför inte varit okontroversiellt. Men, vilket är viktigt att framhålla, det har inte bara inneburit ett spännings- och motsatsförhållande mellan olika aktörer. Under vissa perioder har de tvärtom kompletterat varandra, inte minst under tider då den professionella kulturarvsförvaltningen varit svagt organiserad.

³ Det har rått och råder alltjämt en hierarkisk indelning mellan olika lämningstyper som är beroende av vilken vetenskaplig betydelse och vilka pietetsvärden man tillskriver dem; se R. Jensen, 1993.

⁴ Jfr Selinge, 1986, s. 7-11.

⁵ I sitt utlåtande om en förnyad fornminneslag från 1922 skrev fornminnesvårdskommittén, att ”[D]enna pietetskänsla utgör också vid sidan av minnesmärkenas vetenskapliga betydelse den bärande grunden för minnesvården”, SOU 1922:11, s. 1.

⁶ Beckman, 1993, s. 86-88.

Figur 1. Klassifikationer och termer på gravar upprättad av Klas-Göran Selinge i Inventering av fasta fornlämningar 1969.

Fornlämningsbegreppets utformning är följaktligen inte bara ett resultat av en över tid förändrad bedömning av vad som skall inne- respektive uteslutas. Det är också beroende av att man under det praktiska

fältarbetet skapar nya kategorier och att det är många som berörs av och intresserar sig för dessa lämningar. Låt oss nu titta lite närmare på vilken roll dessa faktorer har spelat under historiens gång.

FRÅN BÖRJAN

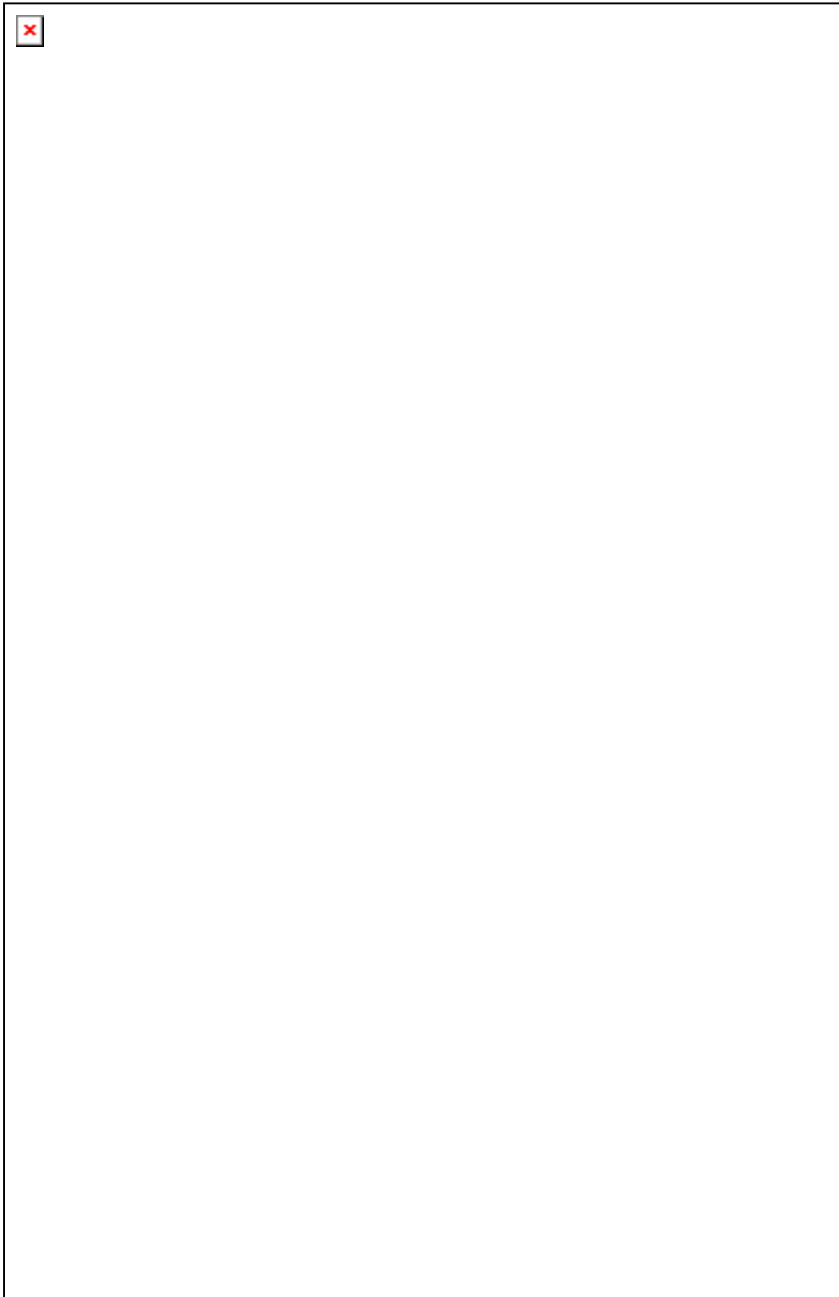
Det fanns visserligen sedan tidigare ett intresse i att både bevara och att identifiera kulturhistoriska lämningar, men det var först vid ingången till 1600-talet som man från statligt håll såg detta som en angelägenhet. En ofta anförd förklaring till detta plötsliga intresse var den politiska situationen och att Sverige så som nyfödd stormakt var i ett skriande behov av konkreta materiella bevis på att landet faktiskt var så ädelt och anrikt som deras hävdatecknare inför omvärlden gjorde gällande. För att utföra detta arbete introducerades tidigt en ny yrkeskår bestående av antikvarier. Sedan rullade det bara på: 1666 instiftades världens äldsta fornminneslag och samtidigt bildades Antikvitetskollegiet, som bland annat hade till uppgift att ansvara för landets fornminnesvård. Som ett led i detta påbjöds att man inom hela det dåvarande riket skulle rannsaka efter kulturhistoriska lämningar, något som med varierande entusiasm genomfördes av präster och andra lokala ämbetsmän under 1660-1690-talen.

Det antikvariska arbete som berörde kulturhistoriska lämningar innebar fram till mitten av 1600-talet främst att identifiera och att i ord och bild dokumentera vad man såg. Bland dessa lämningar intogs runstenar av hävd en särställning, något som klart kommer till uttryck i det memorial som 1630 ställdes till rikets antikvarier. Vid sidan av runstenar framhölls däri att man även skulle dokumentera, som man uttryckte det, ”allehanda gamble monumenter”. Vad man avsåg med detta framgår lika lite som hur man då klassificerade olika lämningar. Genom att studera och jämföra samtida handlingar har jag slutit mig till att man i huvudsak delade in dem i tre kategorier: runstenar, högar och stenkonstruktioner (som stensättningar, megalitgravar, resta stenar och fornborgar). Man avsåg med andra ord samma monumentala lämningar som Olaus Magnus noterade redan vid mitten av 1500-talet och som vi idag associerar med forntiden.⁷

Trots personliga kontakter mellan olika antikvarier (som Johannes Bureus, Martin Aschaneus och Johannes Rhezelius) existerade det vid denna tid ingen formaliserad fornlämningsterminologi. Tvärtom var termerna liksom många av de slutsatser som drogs i hög grad varierade och personligt präglade. Antikvariernas tolkningar grundade sig till stor del på vad som stod skrivet i äldre auktoritativa skriftliga källor – lämningarna i sig betraktades närmast som illustrationer och faktiska bevis på vad man däri kunde läsa.⁸ De absolut viktigaste källorna blev under loppet av 1600-talet de isländska medeltida skrifterna, i vilka fornlämningar flitigt omnämns.

⁷ Jensen, 2002, s. 222-224. Man skilde mellan stenkonstruktioner som antogs varit gjorda av forntida människor, jättar eller andra typer av väsen som dvärgar och älvor. Även högar kunde delas in i underkategorier. Utifrån faktorer som form, konstruktionsdetaljer och befintliga fornlämningsnamn skilde antikvarien Martin Aschaneus mellan högar som i forntiden hade använts vid giftermål, religiösa högtider och till att begrava de döda i.

⁸ I sin tolkning av olika forntida stenkonstruktioner använde Aschaneus sig flitigt av uppgifter på dylika lämningar som omnämns i Bibeln, för att bara nämna ett exempel.

Figur 2. Det cirkulär som riksantikvariern Johan Hadorph 1676 författade i samband med rannsakingarna efter antikviteter.

Under seklets senare del ställdes allt högre krav på att kunskap om forntiden och dess lämningar skulle grunda sig på egna erfarenheter och observationer. Samtidigt etablerades en historisk källkritik, som innebar en prövning av de skriftliga källornas trovärdighet. Lämningarnas ökade och mer självständiga källvärde medförde ett ökat intresse för att studera och jämföra dem. Allt fler entusiasmerades till att

själva bege sig ut i landskapet för att inventera och att gräva ut olika monument. På så vis ökade kunskapen om äldre tiders seder och bruk, samtidigt som man noterade fler variationer mellan och inom olika lämningskategorier. Denna förändring blir tydlig då man ser till de dokument som författades i samband med fornminneslagen (vår första egentliga definition av vad som är fasta och därmed lagskyddade forn lämningar) och rannsakingarna efter antikviteter på 1660- och 70-talen. I motsats till 1630 års memorial är listorna över ”gamla monument” nu långt mer detaljerade. Och jämför man samma dokument märker man tydligt hur listan över lämningstyper under denna tioårsperiod blev allt längre, men också att klassificeringen av dem blev mer systematiserad och terminologin mer standardiserad. Varför?

Fornminneslagen och rannsakningsarbetet riktade sig till människor inom ett mycket stort område, i princip inom hela det dåvarande Sverige, med inte bara språkliga skillnader, utan även med skilda idéer om vad forn lämningarna egentligen stod för. För att tydliggöra vad det var man syftade på, och för att samtidigt göra det rannsakningsmaterial som i strid ström kom in till Antikvitetskollegiet jämförbart, behövdes en mer enhetlig och formaliserad terminologi (se figur 2). Att detta verkligen hade effekter på de lokalt ansvariga framgår av att de i sina returnerade beskrivningar ofta begagnade i princip samma termer och kategorier som listades i de offentliga handlingarna.⁹

Den ökning av antalet lämningstyper som vi kan följa berodde sannolikt på flera samverkande faktorer, varav en var att antikvarierna själva under sina resor stötte på nya lämningstyper, en annan att det inkommande rannsakningsmaterialet gav nya uppslag. Ett par av nytillskotten som är värda att kommentera var lämningar med associationer till medeltiden och den tidigare katolska perioden, som kloster och platser med religiös anknytning som offerlundar och offerkällor. Dessa omnämns överhuvudtaget inte i 1630 års memorial men väl i de senare handlingarna. Under reformationen motarbetades som bekant den katolska tron. Konkret resulterade detta i att kloster raserades och att man fördömde vad man såg som hednisk folketro med rötter i katolicismen, såsom olika offer och bruket av offerkällor. Under 1600-talet mildrades successivt denna avogt inställning gentemot det katolska. Dess seder och materiella spår förpassades till en alltmer avlägsen förfluten tid vilket förde med sig att inställningen till dem blev mer pietetsfull.

FÖRNTID I FÖRÄNDRING

Den allmänna meningen om 1700-talets fornforskning är att det överhuvudtaget knappt existerade någon. Vad man brukar peka på är det faktum att statens intresse för minnesvård och antikvarisk verksamhet, med Antikvitetsarkivet och senare Vitterhetsakademien som verkställande organ, var mycket ringa och att flera av tidens fornforskare offentligt kritiserades och till och med blev förlöjligade. En förklaring till denna trendförändring är att Sveriges tid som internationell krigs- och stormakt med frihetstiden var över vilket minskade behovet av en okritisk och chauvinistisk historieframställning som den som göticismen gav uttryck för. Göticismen kan i Sverige spåras tillbaka till medeltiden och innebar ett påtagligt förhållande av rikets forntid. Sverige, menade man, var Europas äldsta nation och kulturens vagg, svenskan var vid sidan av hebreiskan ett av världens äldsta språk och runorna tillhörde de allra äldsta skriftspråken.

⁹ Jensen, 2002, s. 307-309.

Dessutom antog man att Magog, den bibliske Jafets son och följaktligen Noas sonson, var landets första regent och att kontinentens goter en gång i tiden hade utvandrat från detta ädla och anrika land.

Mot denna bakgrund är det förståeligt varför göticismen som ideologi blev mycket populär under 1600-talet med allt vad detta sekel innebar av krig och politiska förvecklingar. Förhållandet av den svenska forntiden hade emellertid inte enbart en politisk bakgrund, utan också en djupare religiös sådan. Enligt den ortodoxa kristna åskådningen utgjorde historien en frälsningsprocess och kampen mellan Gud och Satan, en strid som hade initierats med syndafallet. Via profetior och andra bibliska uppgifter, kunde man lära att världen och människan ingick i en process mot allt sämre förhållanden som skulle kulminera med den nära annalkande domedagen. Degenereringen, kallad "mundus senescens" (den åldrande världen), var obarmhärtig och påverkade alla Guds skapelser; från människan, djuren, jorden, till hela universum. Ett bevis som ofta åberopades var den bibliska uppgiften om att människans livslängd med tiden blev allt kortare och att hon i forntiden ofta var både större och starkare jämfört med sina sentida släktingar. Ja, Bibeln bevisade till och med att det under forntiden hade funnits kolossala jättar! Om samtiden var eländig borde forntiden ha varit salig, resonerade man, och följaktligen kallade man inom göticismen denna period för "guldåldern". Det är därför kanske inte så konstigt att man ville freda landets fornlämningsbestånd, de representerade ju trots allt en tid som var långt bättre än den innevarande.

Den nattsvarta synen på historiens förlopp avtog successivt under 1600-talets andra hälft för att under 1700-talet mynna ut i en mer framstegsoptimistisk syn på tillvaron. Historien sågs nu istället som en utveckling från barbari och vidskepelse till upplysning och förnuft. Historien blev alltmer sekulariserad och skulle i linje med tidens didaktiska ideal främja samhällliga och intellektuella framsteg. Forntiden blev för många därför ointressant, vilket väsentligt bidrog till att kulturarvsförvaltningens engagemang kom av sig.

Trots denna dystra prognos så innebar 1700-talet faktiskt inte något avbrott för fornforskningen. Jag har i flera sammanhang argumenterat för att den tvärtom genomgick en vidareutveckling och fördjupning av den under 1600-talet inslagna vägen.¹⁰ Konkret innebar detta att intresset ökade bland lärda och välbestämda i landet. Nyfikenheten på hur de forntida människorna hade levt sina liv resulterade i såväl inventeringar, utgrävningar som renodlade fornsaksstudier. Just utgrävningen som metod etablerades under detta århundrade som en vedertagen antikvarisk praktik.¹¹ Intresset för den lokala historien och dess kulturhistoriska lämningar kan spåras tillbaka till 1600-talets senare del, men fick i och med nedtoningen av det nationella inslaget sitt definitiva genombrott under 1700-talet. Därtill ökade intresset för antikvariska frågor inom universitetsvärlden och flera avhandlingar i ämnet fornforskning och antikvarisk-topografiska uppsatser författades.¹²

Några storskaliga inventeringar av typen rannsakingarna efter antikviteter genomfördes aldrig under 1700-talet. 1760 utgick från Antikvitetsarkivet ett cirkulär tillsammans med en lista över vilka lämningstyper som borde dokumenteras.¹³ I jämförelse med den lista som utgick i samband med rannsakingarna 1676 (se figur 2) så var 1760 års version mindre omfattande. Noterbart är exempelvis att offerplatser och

¹⁰ Jensen, 2002, s. 343-369; Jensen, 2003 och Jensen, 2004.

¹¹ Jensen, 2004.

¹² Lindroth, 1997, s. 268.

¹³ Se *Antikvarisk tidskrift för Sverige*, 1864.

kloster inte längre upptas och att lämningar som sattes i samband med jättar (som i 1676 års tappning utgjorde en egen kategori) har försvunnit.¹⁴ Det senare kom sig av att tron på jättar helt enkelt hade minskat, för att istället förpassas till den folkliga vidskepelsens sfär. Under 1600-talet däremot var skillnaderna mellan lärda och folkliga idéer inte särskilt stora. Tvärtom såg man lokala traditioner som var knutna till gamla lämningar ofta som ett komplement i tolkningsarbetet, vilket var en väsentlig orsak till varför de efterfrågades av både de tidiga antikvarierna och under det senare rannsakningsarbetet. Men nya idéer stod för dörren och under nästkommande sekel blev det viktigt att göra bodelning mellan vad som ansågs vara vetenskapliga argument respektive vidskepligt nonsens. Lokala traditioner efterfrågades visserligen alltjämt, men nu istället på grund av deras kuriosa värde. Så skrev Pehr Kalm i sin reseberättelse beträffande Bohuslän och Västergötland, som han förrättade 1742, att "[G]emene mans sägner om ett och annat har jag infört, ej i den mening att sätta tro därtill utan endast att roa läsaren, samt att därav se forna tiders mörker".¹⁵

Bristen på storskaliga inventeringar till trots så kom traditionen att bedriva antikvariska resor att leva vidare, först genom Antikvitetsarkivets försorg och senare med namn som Carl Gustaf Hilffeling och Nils Henrik Sjöborg. Sjöborg var förövrigt den förste att utarbeta en ordentlig och för sin tid genomarbetad antikvarisk nomenklatur över svenska fornlämningar (1797). Det ojämförligt största inventeringsarbetet genomfördes i samband med de socken- och landskapsbeskrivningar som producerades under 1700-talet och i vilka fornlämningar ofta redovisades.¹⁶ Överhuvudtaget var 1700-talet forskningsresandets storhetstid. I sin *Instruktion för resande naturforskare* poängterade Linné att man vid sidan av naturuppgifter även borde ta med "sådant, som är af historisk betydelse", såsom "fornsaker, grafvårdar, runstenar m.m."¹⁷. Att Linné levde som han lärde framgår av hans reseskildringar till landskap som Skåne, Västergötland och Öland.

KORT OM VAD SOM HÄNDE SEDAN

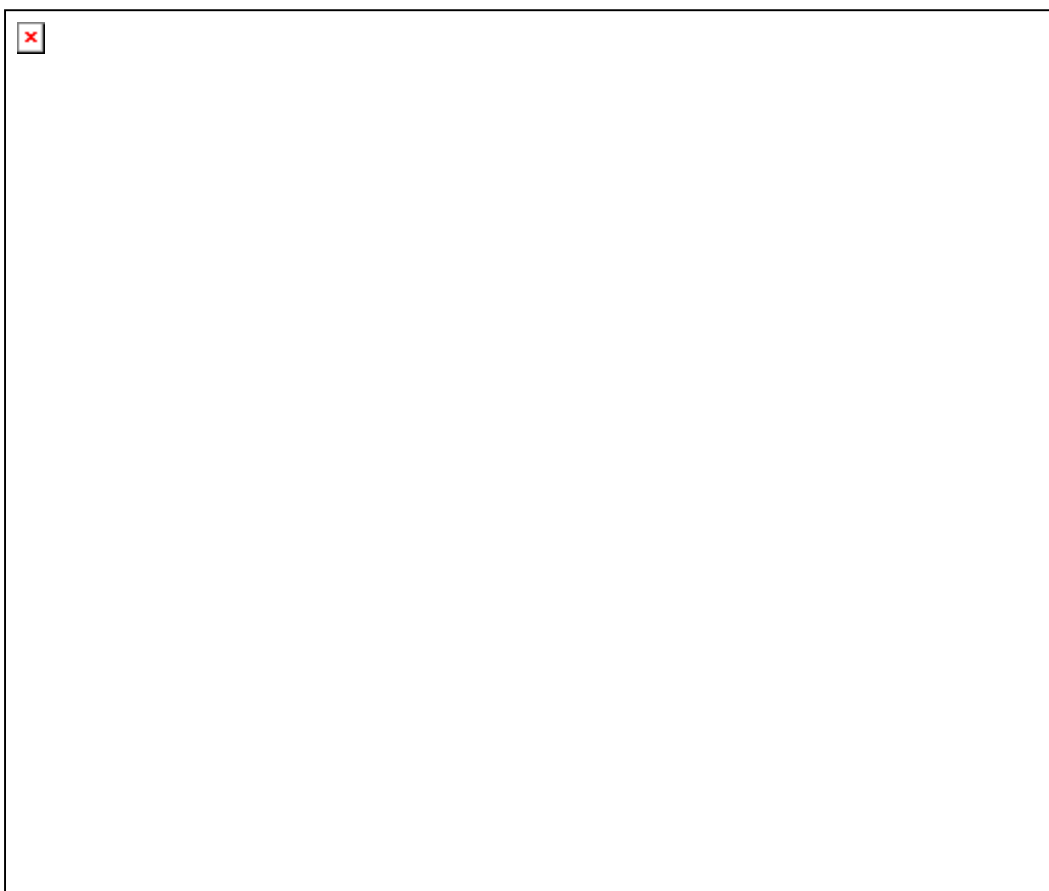
Det var många historiker och fornforskare som runt sekelskiftet 1800 beskrev den svenska forntiden som höljd i dimma eller som rent av förlorad. Påverkad av romantiken och den gryende nationalismen hade man sökt sig allt djupare och längre tillbaka i forntiden, bara för att finna att de texter som man tidigare hade förlitat sig på inte längre räckte till. Allt oftare talade man om tiden före historien – förhistorien, och först runt 1830-talet kunde man via detaljerade studier av geologiska förhållanden och fornsaker bokstaveligen träda ur denna dimma genom att skapa en ny forntid, nu uppdelad i den ännu idag gängse periodindelningen sten-, brons- och järnåldern. Men det var inte enbart mindre fornsaker som delades in i allt mer finmaskiga klassificeringssystem (se figur 3). Fler utgrävningar och en ökad inventeringsverksamhet innebar att fler lämningsskategorier skapades, en utvidgning som återspeglas i de två fornminneslagar (1828 och 1867; se figur 4) och det tillägg (1886) som såg ljuset under detta århundrade.

¹⁴ Under de inventeringar som skedde i lokal regi eftersöktes däremot offerplatser och kloster relativt ofta.

¹⁵ Kalm, 1977, s. 8.

¹⁶ Se Adolfsson, 2000.

¹⁷ Linné, 1906, s. 209.

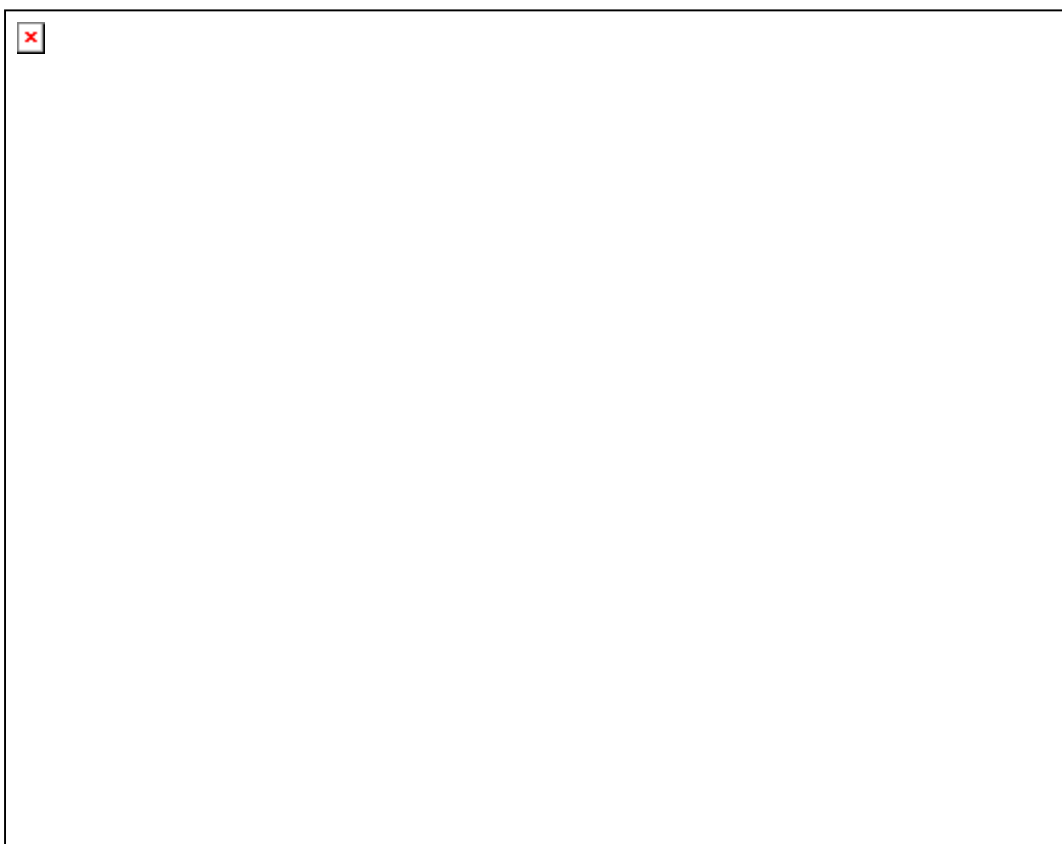

Figur 3. Exempel ur lektor Johan H. Wallmans förslag till en förbättrad nomenklatur över fornlämningar från 1838.¹⁸

Den forskning som bedrevs inom den etablerade fornforskningen kompletterades under stora delar av seklet av olika lokala intressenters arbeten. Forskningen blev dock med tiden mer specialiserad och på 1860-talet och framåt etablerades ämnet arkeologi successivt som en vetenskaplig gren. Gränsen mellan vad som betraktades som seriös respektive icke seriös fornforskning tydliggjordes allt mer och från statligt håll började man att understödja forskning och en heltidsanställd yrkeskår. Samtidigt som forntiden förstatligades blev den mer centraliserad och knuten till vår huvudstad. Kvar ute i landet fanns alla de som alltjämt betraktade sig själva som fornforskare, men vars forskning kom att hämmas av seklets fornminneslagar. Ett viktigt led i denna brytning var hembudsplikten, som innebar att exklusiva föremål, främst de av ädelmetall vilket inkluderade brons och koppar, skulle tillfalla staten och dess samlingar. Därmed blev de samlingar som olika lokala museer och fornminnesföreningar hade skapat beskurna, en åderlåtning som väckte kraftiga reaktioner.¹⁹

¹⁸ Wallman, 1838, tab. 4.

¹⁹ Se Wetterberg, 1992, s. 41-49.

Figur 4. Den detaljerade listan över fasta fornlämningar som ingick i 1867 års fornminneslag²⁰.

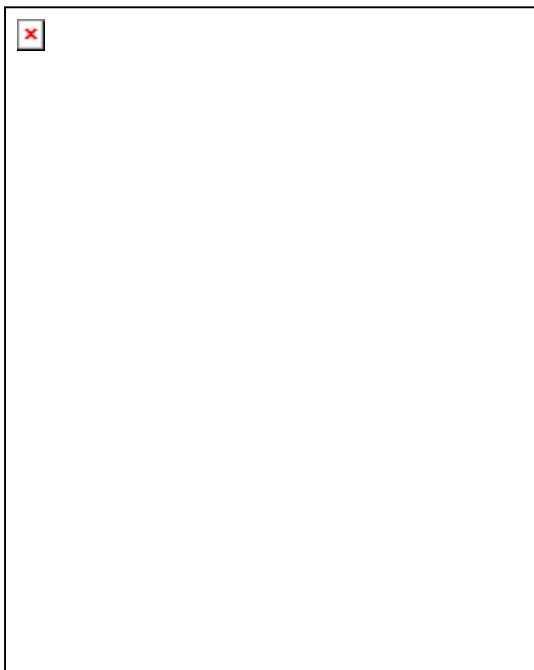
Det kanske tydligaste uttrycket för fornlämningsbegreppets vetenskapliga status var 1886 års tillägg till fornminneslagen, som innebar att övergivna boplatser och bildningar i dess närhet fredades.²¹ Lämningar av detta slag är sällan eller aldrig synliga ovan jord och låter sig följaktligen först avslöjas vid olika typer av markarbeten. Deras pietetsvärde inom det institutionaliserade kulturarvet är därför ofta i princip lika med noll, däremot har de stor vetenskaplig betydelse, vilket riksantikvarien Hans Hildebrand betonade i sin motivering till nämnda tillägg. Inte oväntat gav tillägget upphov till irritation, då markägare fick en obehaglig överraskning av det faktum att deras mark var obrukbar på grund av befintliga men tidigare inte kända fornlämningar.

Den juridiska upprinnelsen till 1886 års tillägg var Hildebrands reaktion på vad han såg som otillbörliga ingrepp i den ”svarta jorden” på Birka. Den vetenskapliga bakgrunden var att intresset för fynd- och boplatser i allmänhet och de av stenålderskaraktär i synnerhet ökade runt sekelskiftet 1900. Genom att väga samman spridningen av monumentala gravar med hur olika lösfynd och boplatser fördelade sig i landskapen, sökte man svar på den forntida befolkningens bebyggelseutbredning. För stenåldersforsk-

²⁰ SFS 1867:71, § 2.

²¹ SFS 1886:19.

ningens vidkommande handlade det om att klargöra när och varifrån den första befolkningen kom, men också huruvida det förelåg en kontinuitet mellan den äldre stenåldern och den yngre, eller om det rörde sig om två olika folkslag. De utgrävningar av boplatser som följde fick långtgående konsekvenser för fornlämningsbegreppet. Med hjälp av nya undersökningsmetoder frilades större sammanhängande ytor på vilka nya fornlämningskategorier och underkategorier uppdagades, såsom ”stolphål”, ”kulturlager”, ”här-
dar”, ”hyddbottnar” och ”gropar” (se figur 5).

Figur 5. Dokumentationen av en härd med diverse stenåldersföremål som framkom under en grävning av en stenåldersboplats i Järavallen vid Limhamn utförd av Knut Kjellmark 1902.²²

Men varför denna plötsliga kunskapstörst efter stenåldern? Återigen handlade det inte om en utan flera samverkande faktorer. En sådan var att man hade låtit sig influeras av den stenåldersforskning som bedrevs i andra länder, som Danmark, Frankrike och Schweiz. Därtill inspirerades man från inhemskt håll av en annan nyetablerad disciplin, nämligen geologin och forskningen kring landets postglaciala förhållanden.²³ Frågan om svenskarnas ursprung fick även näring av tidens tilltagande nationalism och föreställningen om att det fanns rasmässiga och därmed biologiska skillnader mellan olika folkslag.²⁴ Många

²² Kjellmark, 1905, s. 99, fig. 33.

²³ Nordlund, 2001, s. 217-243.

²⁴ För diskussion kring svensk arkeologi, nationalism och rasism under 18- och 1900-talen, se t.ex. Baudou 1997, s. 156-175 och Welinder, 1994.

arkeologer försökte tillsammans med fysiska antropologer som Gustaf Retzius och Carl Magnus Fürst spåra vad man såg som sitt germanska ursprung, ett ursprung som placerades allt längre bakåt i tiden. Vissa arkeologer hävdade att det fanns en germansk kontinuitet från stenålderns begynnelse, andra däremot ”nöjde” sig med att datera denna invandring till stenålderns yngre del (neolitikum).²⁵

Redan 1877 skrev Oscar Montelius på tal om det svenska folkets historiska kontinuitet, att ”[D]et är nämligen i hög grad sannolikt, att det rinner något af det nordiska stenåldersfolkets blod i de nu lefvande skandinaviernas ådror”.²⁶ Några årtionden senare skrev han på samma ämne, ”[A]tt vårt land under den yngre stenåldern, och efter all sannolikhet redan under den äldre stenåldern, varit bebott av våra germanska förfäder, hava vi i det föregående sett, liksom att dessa varit vårt lands första inbyggare”. Och, fortsätter han i patriotiska ordalag, ”[D]et är således *vårt folk*, som först brutit bygd här i Sverige. Det är vårt folk som år efter år, århundrade efter århundrade, årtusende efter årtusende arbetat och strävat här för att göra landet till vad det nu är”.²⁷

Fornlämningsbegreppets vetenskapliga innebörd betonades även i den utredning om förslag på ny fornminneslag som fornminnesvårdskommittén presenterade i början av 1920-talet. I de tidigare fornminneslagarna, menade man, hade man i huvudsak lagt vikt vid lämningarnas pietetsvärde. De fornlämningar som ur en vetenskaplig aspekt borde prioriteras, påpekade man, var de som tillhörde den tid då ”inga eller helt obetydliga skriftliga urkunder förefinnas”, det vill säga de från förhistorisk tid, följt av medeltiden.²⁸

Låt mig avsluta denna artikel med en kort reflektion över vad som hände med fornlämningsbegreppet under 1900-talet och vilken status det har idag. Trots det framväxande intresset för boplatser och forntidens bebyggelseutbredning var det under första halvan av seklet alltjämt förhistoriska monumentala lämningar, främst gravar, som stod i centrum. Erfarenheter i fält, och då inte minst från de riksomfattande inventeringarna i samband med den ekonomiska kartan som startade 1938, innebar emellertid att tillämpningen av fornminneslagen kom att beröra allt fler lämningstyper. Väl medvetna om att stora kulturvärden gick förlorade på kontinenten under det brinnande kriget vidgades fornlämningsbegreppet dessutom med 1942 års fornminneslag. Bland nytillskotten fanns ”märkliga äldre färdvägar, milstenar och andra vägmärken, broar samt andra likartade anläggningar”.²⁹

²⁵ En allmän tolkning gick sedan 1700-talet ut på att samer och finnar var Sveriges första befolkning. Denna teori fick under 1800-talet näring från de mätningar som gjordes på skallar från forntida gravar, och som gav upphov till idén om kortskallar (samer) respektive långsskallar (germaner). Därtill vill jag framhålla att stenåldersforskningen även påverkades av att synen på denna period genomgick en förändring. Den framstegsoptimism som präglade stora delar av 1800-talet dämpades runt sekelskiftet 1900 (jfr Trigger, 1989, kap. 5). Många vände därför kulturevolutionismen ryggen varför bilden av stenåldersmänniskan blev något mindre nedsättande. Som en kommentar till den äldre inställningen skrev Hans Hildebrand, att ”[S]enare undersökningar tvinga till en viss förändring af denna uppfattning. Med fullt erkännande af skillnaden i odling mellan då och nu, måste man medgifva, att tillståndet då icke var alldeles så rätt, som det först syntes”. Hildebrand, 1872, s. 69.

²⁶ Montelius, 1877, s. 72.

²⁷ Montelius, 1919, s. 71; se även Welinder, 1994.

²⁸ SOU 1922:12, s. 7. Fornlämningsbegreppet styrdes med andra ord i hög grad av ett ålderskriterium, ett kriterium som under lång tid även färgade den antikvariska fältverksamheten.

²⁹ SFS 1942:350, § 1.

*Figur 6. En torplämning - en förhållandevis ny och delvis accepterad kategori inom fornlämningsbegreppet.
Foto: författaren.*

Under efterkrigstiden svängde bevarandeintresset och kulturarvsförvaltningens engagemang likt en pendel, från att vara lågt under det optimistiska 50- och 60-talen till att växa sig starkare under 70-talet. Konsekvenserna av utvecklingsoptimismen hade då blivit allt för påtagliga – både miljön och delar av det materiella kulturarvet hade gått hårt åt.³⁰ Fortsatta omfattande exploateringsprojekt och infrastrukturella satsningar initierade samtidigt storskaliga utgrävningar vilket återigen kompletterade listan med nya lämningstyper. Samtidigt genomgick synen på det förflutna en förändring. Medan man tidigare tolkade skillnader i det arkeologiska källmaterialet som uttryck för olika kulturgrupper, blev det under 60- och framförallt 70-talen på modet att se dessa skillnader som resultatet av olika ekonomiska strategier i en varierad och över tid föränderlig miljö. Med funktionalismen som ledstjärna riktade antikvarier och arkeologer nu sitt sökarpå förreteelser som sattes i samband med ekonomiska aktiviteter, som spår av äldre odlingslandskap, kommunikationsleder, småskalig industriell verksamhet, bebyggelseämningar, och fångstsystem.³¹ Och istället för enskilda, isolerade monument var det istället hela kulturmiljöer och dess förändring över tid som ställdes i fokus.

Under de senaste årtiondena är det framförallt vårt något modernare och lokalt präglade kulturarv som blivit uppmärksammat.³² Delvis hänger detta ihop med att kulturarvets vetenskapliga värde har blivit nedtonat till förmån för dess lokala pietetsvärde (för lokala identiteter spelar yngre lämningar inte sällan större roll än äldre) och upplevelsevärde (kulturarvet som kommunala turistattraktioner), att kulturarvsan-

³⁰ Tendensen genom historien är den, tycker jag mig kunna se, att i tider då pessimismen inför samtiden och framtiden breder ut sig så ökar intresset för historien. Samtidigt, som under 15- och 1600-talen, tillskriver man det förflutna mer positiva egenskaper vilket stimulerar intresset för att bevara det materiella kulturarvet. Med undantag för efterkrigstidens två första decennier har tiden från det sena 1800-talet varit präglad av en avtagande tro på tekniska, ekonomiska och kulturella framsteg och en tilltagande modernitetskritik (Bengtsson & Wirtén, 1996 och Skovdahl, 1996). Sannolikt är det också därför som intresset för minnesvärden och det förflutna sedan dess successivt har ökat!

³¹ Se ex. R. Jensen, 1993; Norman, 1998 och Selinge, 1974.

³² Se Karlsson, 2004.

svaret under de senaste tre decennierna successivt har decentraliserats, men också att kulturarvsförvaltningens tolkningsföreträdare (som i frågan om vad som skall bevaras) blivit ifrågasatt.³³ Denna förändring ligger i linje med de senaste decenniernas kulturpolitiska målsättning. I enlighet med den skall kulturarvet levandegöras, brukas och integreras i vardagsmiljön för att på så vis främja lokala identiteter. Fornlämningsbegreppet bör därför bättre anpassas efter regionala förhållanden vilket ställer större krav på en dialog mellan medborgarna och den centrala kulturarvsförvaltningen³⁴. Kulturarvet – och därmed också fornlämningsbegreppet – är elastiskt och därför ständigt i förändring, vilket kräver en flexibel lagstiftning som inte begränsar sig till ålderdomliga lämningar. I kulturminneslagen (SFS 1988:950) anges därför tre tånjbara kriterier som kommit att gälla för fasta fornlämningar: att de tillkommit i *forna tider* genom *äldre tiders bruk* och att de är *varaktigt övergivna*.³⁵

Den begreppsfrskjutning som vi under de senaste årtiondena kunnat följa, från det abstrakt nationella till det lite mer konkret lokala kulturarvet, är inte helt unik utan har sina motsvarigheter i historien. Jag tänker bland annat på vad jag tidigare skrev om 1700-talet – då betoningen av lokala förhållanden sammanföll med att den centrala kulturarvsförvaltningen var svagt organiserad och att kulturarvets nationella betydelse tonades ned – men kanske framförallt på vad som hände under andra halvan av 1800-talet, då det uppstod en spänning mellan privata och professionella aktörer. Som vi minns blev fornforskningen då allt mer centraliserad och professionaliserad, det vill säga knuten till Vitterhetsakademien och Statens historiska museum i Stockholm. Inom de framväxande fornminnesföreningarna reagerade man på att möjligheterna till att bedriva privat fornforskning blev beskurna vilket riskerade att utarma intresset för den lokala bygdens forntid och dess lämningar.³⁶ Medan dagens projicering på bygdens kulturskatter kanske främst bottnar i vårt medlemskap i EU och den tilltagande globaliseringen, var den tidens reaktion ett svar på den alienation man kände i samband med urbaniseringen och industrialiseringen.³⁷

Att det ibland kan uppstå meningsskiljaktigheter om fornlämningsbegreppet är naturligtvis inte så konstigt. Det utgör ju trots allt en del av vårt kulturarv och handlar därför ytterst om vilka det är som skall representeras av vad och vem det är som bestämmer detta. Och eftersom fornlämningsbegreppet är ett resultat av förhandlingar utifrån ändrade och inte alltid delade värdeomdömen, och därför helt naturligt även inrymmer en väsentlig maktaspekt, så lär det också förbli ett i högsta grad levande och fortsatt kontroversiellt ämne.³⁸

³³ Det är länsstyrelsen som avgör vad som en fast fornlämning. Detta görs emellertid ofta i linje med Riksantikvarieämbetets bedömning i fornlämningsregister och som i sin tur primärt grundar sig på fornminnesinventeringen. Se Olsson, 2003, s. 13.

³⁴ Jfr. *Agenda kulturarv*, se Olsson, 2003, s. 26-27.

³⁵ SFS 1988:950, 2 kap. 1 §. Med en sådan vid definition har antalet registrerade fornlämningar kraftigt ökat vilket av vissa ses som ett problem.

³⁶ Jfr Wetterberg, 1992, s. 41-49.

³⁷ Jfr Aronsson, 2000. Se särskilt diskussionen kring historiekulturens förändring.

³⁸ Jfr Bohman, 1996 och Pettersson, 1997.

REFERENSER

- Adolfsson, Maria, *Fäderneslandets kännedom. Om svenska ortbeskrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet*, 2000.
- Antiqvarisk tidskrift för Sverige*. Första delen, 1864.
- Aronsson, Peter, ”Historiekultur i förändring”, *Makten över minnet. Historiekultur i förändring*, Aronsson, Peter, (red.), 2000.
- Baudou, Evert, *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*, 1997.
- Beckman, Svante, ”Om kulturarvets väsen och värde”, *Modernisering och kulturarv. Essäer och uppsatser*, Anshelm, Jonas, (red.), 1993.
- Bengtsson, Håkan A. & Wirtén, Per, ”Epokskiftets politik”, *Epokskifte. En antologi om förtryckets nya ansikte*, Bengtsson, Håkan A. & Per Wirtén, (red.), 1996.
- Bohman, Stefan, ”Kulturarv i teori och praktik”, *Forskningens roll i offensiv kulturarvsvård. Rapport från ett seminarium 14 november 1996*, 1996.
- Extract, aff Kongl. May:s tryckte placat til rijkzens ständer, så och breff til alla gouverneurer, landzhöfvingar, biskopar och superintendenten i riket, om monumenters och antiquitetens upspanande och conservation*, 1676.
- Jensen, Ola W., *Forntid i historien. En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen*, 2002.
- Jensen, Ola W., ”Fornforskning i Sverige under 1700-talet”, *Minnets miljöer. Rapport från de museivetenskapliga dagarna 21-22 november 2002*, Palmqvist, Lennart, (red.), 2003.
- Jensen, Ola W., ”Earthy Practice: Towards a History of Excavation in Sweden, in the 17th and 18th centuries”, *Current Swedish Archaeology*, Vol. 12, 2004.
- Jensen, Ronny, ”Särskilda arkeologiska utredningar och fornlämningsbegreppets tillämpning”, *Särskilda arkeologiska utredningar. Metodkonferens i Örebro 1992*, 1993.
- Hildebrand, Hans, *Svenska folket under hedna tiden. Andra, omarbetade och illustrerade upplagan*, 1872.
- Kalm, Pehr, *Pehr Kalms västgöta och bohuslänska resa förrättad 1742, (1742) 1977*.
- Karlsson, Håkan, *Försummat kulturarv. Det närliggande förflutna och fotbollens platser*, 2004.
- Kjellmark, Knut, ”En stenåldersboplatz i Järavallen vid Limhamn”, *Antiqvarisk tidskrift för Sverige*, Nr. 3, Del 17, 1905.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdoms historia. Frihetstiden*, 1997.
- Linné, Carl von, *Skrifter af Carl von Linné. Utgifna af Kungl. Svenska vetenskapsakademien, II Valda smärre skrifter af allmänt naturvetenskapligt innehåll*, 1906.
- Montelius, Oscar, *Sveriges historia från äldsta tid till våra dagar, 1. Sveriges hednatid samt medeltid, förra skedet 1060-1350*, 1877.
- Montelius, Oscar, *Vår forntid*, 1919.
- Nordlund, Christer, *Det upphöjda landet. Vetenskapen, landhöjningsfrågan och kartläggningen av Sveriges förflutna, 1860-1930*, 2001.
- Norman, Peter, ”Vad är en fornlämning?”, *Marin arkeologi och kulturmiljövård*, Einarsson, L., (red.), 1998.
- Olsson, Robert, *Fasta fornlämningar – begrepp och begriplighet*, 2003.

- Pettersson, Richard, "Makten över definitionerna; riksantikvarieämbetet och fornminnesvården", *Kunskapsarv och museum. Rapport från museidagarna 1995 och 1996 i Umeå*, Lundberg, R. & P. Råberg, (red.), 1997.
- Selinge, Klas-Göran (red.), *Inventering av fasta fornlämningar*, 1969.
- Selinge, Klas-Göran, *Kulturlandskapet – översiktlig dokumentation och planering*, 1974.
- Selinge, Klas-Göran, "Stensättningar med variation. Om en fornlämningsterm – med västgötska exempel", *Arkeologi i Sverige 1984*, 1986.
- SFS 1828:78, *Kongl. Maj:ts förordning den 17 april 1828 ang. forntida minnesmärkens fredande och bevarande*.
- SFS 1867:71, *Kongl. Maj:ts förordning den 29 november 1867 ang. forntida minnesmärkens fredande och bevarande*.
- SFS 1886:19, *Kongl. Maj:ts kungörelse den 21 april 1886 ang. ändrad lydelse av 2, 4 och 7 §§ i 1867 års förordning*.
- SFS 1942:350, *Lag om fornminnen*.
- SFS 1988:950, *Kulturminneslagen*.
- Sjöborg, Nils Henrik, *Inledning til kænndom af fäderneslandets antiqviteter*, 1797.
- Skovdahl, Bernt, *Framstegstankens förfall? En forskningsöversikt över 1900-talets framstegstanke*, 1996.
- SOU 1922:11-12, *Betänkande med förslag till lag angående kulturminnesvård samt organisation av kulturminnesvården*.
- Trigger, Bruce, *A History of Archaeological Thought*, 1989.
- Wallman, Johan H., *Öfversigt af Svenska fornlemningar, med anvisning till deras kænndom och beskrifning*, KVHAA:s handlingar 14, 1838.
- Welinder, Stig, "Svensk arkeologis protorasistiska föreställningssediment", *Tor* 26, 1994.
- Wetterberg, Ola, *Monument och miljö. Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige*, 1992.

ATT PRÄGLA LANDSKAP

TORKEL MOLIN

Den här artikeln kretsar kring antikvariska landskap och handlar om minnen och praktiker. Med kulturarvspraktiker menar jag de sätt på vilka man rent praktiskt organiserar, förvaltar och forskar inom den sektor som vi i dag kallar kulturarvssektorn och med antikvariskt landskap menas en tolkning av ett geografiskt område huvudsakligen baserad på ting till vilka olika återberättade minnen kopplas.

Det påstås ibland att landskap bär på minnen eller att landskapet minns.¹ Det är ofta användbara metaforer med höga förklaringsvärden, men metaforerna kan leda oss fel. Om ett landskap minns är det ett subjekt och i min föreställningsvärd förutsätter det ett medvetande vilket jag har svårt att föreställa mig att ett landskap kan ha. Landskapet som subjekt blir också tämligen oberäkneligt och svårt att förklara. Därför utgår den här uppsatsen ifrån att det är människor som minns och att de föremål som människan förnimmer är objekt och att ett landskap är en subjektiv tolkning som kan liknas vid en bild.²

Minnen är personliga, men individers och hela gruppers minnen påverkas av omgivningen och dess ting. Dessa ting är inte minnen i sig, snarare påminner de, eller påverkar, betraktaren som därigenom minns. Ting tillsammans med traderade föreställningar och historier utgör en sorts bas utifrån vilken vi kan minnas, både som individer och kollektiv. Den gemensamma minnesbasen återbrukas och traderas och gör att vi kan tala om minnen som kollektiva.³ De utgör en kollektiv referensram som vi ibland kallar kulturarv.

Grupper eller kollektiv bär således minnen. Det kan röra sig om minnen från händelser som många upplevt tillsammans, men för det mesta utgörs grupperns gemensamma minnen av traderade berättelser. En viktig del av själva traderandet utgörs av markörer i landskap. I princip kan vilka objekt som helst laddas med innebörder vare sig det rör sig om artefakter som en staty av Gustav III, eller rena naturalster som en sten formad och förflyttad av inlandsisen.⁴ Det viktiga är att tingen har laddats med betydelser som kan avkodas av en mer eller mindre införstådd betraktare och för att läsa tingens tillskrivna betydelser krävs kunskap hämtad ur, vad vi här skulle kunna kalla, ett gemensamt kulturarv. Det betyder att samma ting kan avkodas olika beroende på vilken referensram betraktaren har. Det är alltså hos betraktaren som betydelserna uppstår eller framkallas, de ligger inte i själva föremålen.

Som exempel kan vi ta det kristna arvet. En kyrka pryddes en gång med bibliska motiv som besökarna förväntades känna till. I dag är det få som kan tyda kyrkans bilder. De utgör bara en vacker utsmyckning eller skön konst, eftersom den kristna referensramen numera saknas hos många och således nästan helt har försvunnit ur kulturarvet. Det kollektiva minnet verkar dock fortfarande. Hela kyrkan kan läsas in i en kontext och tolkas med vår samtida nationellt svenska referensram och kan då ses som en viktig del i det

¹ Aronsson & Johansson, 2003.

² Östlund, 1995.

³ Halbwegs, 1992.

⁴ Aronsson, 2003.

svenska, eller lokala, kulturarvet och därmed fungera som en viktig referens eller samlingspunkt. Med den referensram som vi bär med oss tolkar vi således omgivningen och ger olika ting och händelser olika betydelser beroende på hur vi tyder koder och symboler. Men i dag är de personliga tolkningarna ofta ersatta av förklarande texter.

Text talar om vad vi skall se och för det mesta ser vi det och minns det så som vi läst att det är. Därför består ett modernt antikvariskt landskap lika mycket av text, i form av förklarande skyltar som av minnesmarkörer som gravhögar, statyer och byggnader. Min tidigare forskning har lett mig till uppfattningen att antikvariska landskap skapas genom två ständigt pågående mer eller mindre hoptvinnade praktiker, en läsande och en präglande.⁵

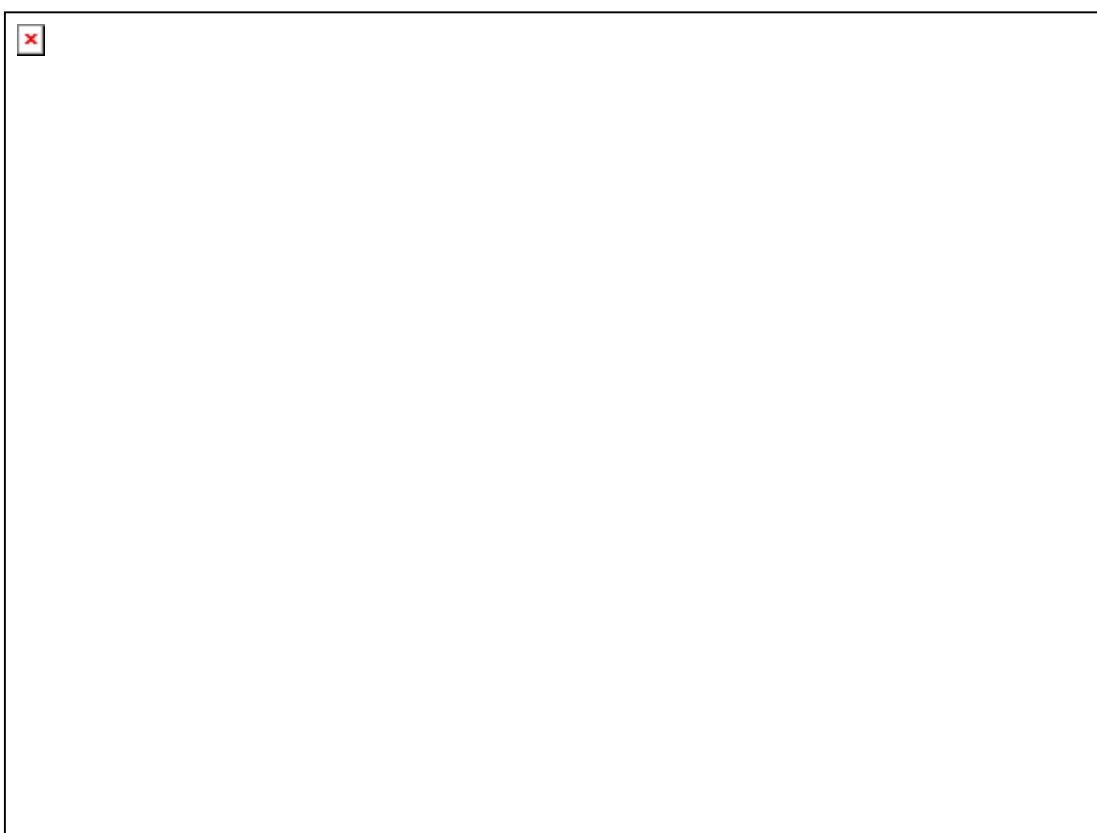

Bild 1. En typisk fornlämning med vidhängande skylt. Kan det vara så att det är skylten som gör att dagens betraktare tolkar detta som ett fornminne? Foto: Torkel Molin 2004.

Den läsande praktiken går ut på att läsa av omgivningen och dess ting och därmed skapa ett landskap. Landskapet är i denna mening själva tolkningen. Denna tolkning kan sedan förmedlas till andra. Den läsande praktiken har därmed i allt högre grad gått från att vara läsande i metaforisk mening till att bli det

⁵ Molin, 2003.

i bokstavlig. Det betyder att förr fick den intresserade lägga ner mer möda på att själv tolka ting och traditioner på de platser han eller hon befann sig. Numera finns färdiga landskap i text och bild. Dessutom finns det tolkningar av antikvariska landskaps enskildheter som själva utgör delar av det antikvariska landskapet i form av skyltar. Få ifrågasätter och få omtolkar, men möjligheten finns. Jag menar därför att alla kan konstruera sina egna landskap genom att göra egna tolkningar, men att färdiga tolkningar är lättare att ta till sig.⁶

Den präglade praktiken handlar om att lämna meddelanden och tolkningar ute i bygderna. Meddelandena är ämnade att påverka det kollektiva minnet. Det kan ske genom konst, byggnadsverk, eller rena inskriptioner. Meddelandena och tolkningarna är ofta politiska, juridiska eller rent av skryt. Det är ganska uppenbart vilket budskapet är när vi ser en staty och läser på den att Gustav II Adolf grundade den eller den staden, eller läser ett enkelt namn på en gravsten, eller läser på ett monument om den frihetsälskande allmogen, men hur skall vi tolka alla tolkningar som också lämnats i landskapet?⁷ Antikvariska landskap skapas, som sagt, genom en präglade och en läsande praktik. Dessa praktiker hänger ofta intimt samman och kan inte alltid klart urskiljas men att ha dessa två skilda praktiker i bakhuvudet hjälper oss att förstå de tolkningar (landskapsbilder) som idag är i svang, hur de förändras och hur nya efterhand uppstår.

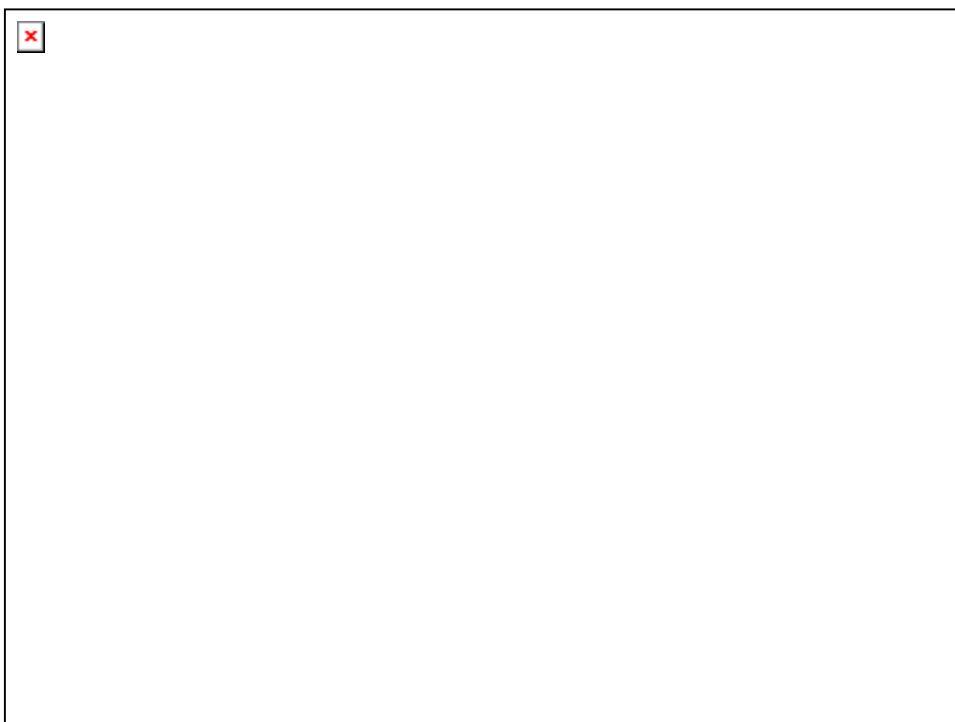

Bild 2. Skylt Prästmon, Ångermanland som visar en skiss på hur det en gång kan ha sett ut på platsen som då påstås ha varit en holme i Ångermanälven. Foto: Torkel Molin 2004.

⁶ Jfr Bergvall, 1998, s. 109.

⁷ Detta är en fråga som jag hoppas kunna återkomma till vid senare forskning.

Eftersom många minnen stötts av kulturellt laddade ting utanför individerna är det naturligtvis möjligt att påverka det kollektiva minnet. Det går att inplantera spår i ett antikvariskt landskap efter personer och händelser som aldrig funnits eller ägt rum och än lättare är det att förändra minnet efter personer och händelser som verkligen har funnits och har ägt rum. Det räcker med att göra om- eller nytolkningar trovärdiga och knyta de nya rönen till ett specifikt antikvariskt landskap. Exempelvis kan rent fiktiva gestalter eller händelser bli kollektiva genom att vissa ting och platser laddas så att de passar in i den traderade tolkningen. Text och ting behöver alltså inte alltid påminna om vad som verkligen har hänt, eller ens syfta på det förflutna. Ett tydligt exempel på detta är alla syftningar på riddare Arns rike.

För att sammanfatta de två praktikerna skulle vi idealtypiskt kunna föreställa oss att en kunnig fornforskande resenär kommer till en för honom okänd trakt. Den är då troligen redan präglad med inpräntade budskap. Där finns minnesstenar, statyer och inskrifter på och i byggnader. Med sin tränade blick och genom sin förförståelse läser fornforskaren av omgivningarna och talar med lokalbefolkningen. Han antecknar fornlämningar, kyrkor, sagor och sägner, märkvärdiga hus, statyer, minnestenar, inskriptioner och annat han finner vara relevant (läsande praktik). När han är klar med sin landskapsbeskrivning och därmed gjort sin tolkning, har vissa ting fått större tyngd än andra. Vissa har kanske lästs in i en nationell kontext andra i en lokal. Den färdiga beskrivningen traderas, kanske muntligt, kanske skriftligt. Andra tar del av fornforskarens tolkning och det antikvariska landskap som fornforskaren dokumenterade blir allt tydligare. Så småningom fylls beskrivningen på. Vissa ting nedvärderas och somliga värderas upp medan andra läggs till. Så småningom graveras läsningarna in i landskapet genom små upplysande skyltar. Guideböcker författas som talar om vad man bör se och hur det skall tolkas och i vilken kontext. Har fornforskaren varit särskilt framträdande, framgångsrik eller bara haft tur, kanske också forskaren själv skrivs in i landskapet genom en staty, en minnessten, eller genom en eller annan skylt. Det antikvariska landskapet fylls så på med flera inteckningar, genom olika minnesstenar och monument över personer och händelser. Det står fortfarande var och en fritt att läsa traktens minnen på sitt sätt och konstruera egna landskap, men det blir allt svårare att värja sig från redan etablerade läsningar.

Bild 3. Fornlämning i Prästmon, Ångermanland. Skall enligt rådande tolkning vara resterna efter den nedbrända fogdeborgen Styresholm. Foto: Torkel Molin 2004.

Det kan vara på sin plats att konkret exemplifiera detta resonemang. Mellan åren 1757 och 1780 sammanställde Abraham Abrahamsson Hülphers en beskrivning av Ångermanland och beskrev däri Styresholm, en förmodad nedbränd dansk fogdeborg, i nuvarande Prästmon i Ångermanland.⁸ En minnessten restes senare med texten: ”Här låg Styresholms fogdeborg av frihetsälskande allmoge under Erik Puke grusad i Engelbrekts tid år 1434. Minnesstenen restes 1934.” Inskriptionen lämnar inte något tvivel om vad som där en gång hänt. Senare fylldes det på med skyltar där det hänvisades till Hülphers beskrivning. När jag inför denna uppsats skulle förvissa mig om att min minnesbild var korrekt fann jag den gamla skylten borttagen. Nu stod där i stället många nya skyltar, utspridda över området. Av de nya skyltarna går det att utläsa att åtminstone Fredrik, Andrea och Vilhelm bidragit till senare tolkningar av Prästmons historia och att historien inte längre är lika säker som den var år 1934 när det stora stenmonumentet restes.⁹

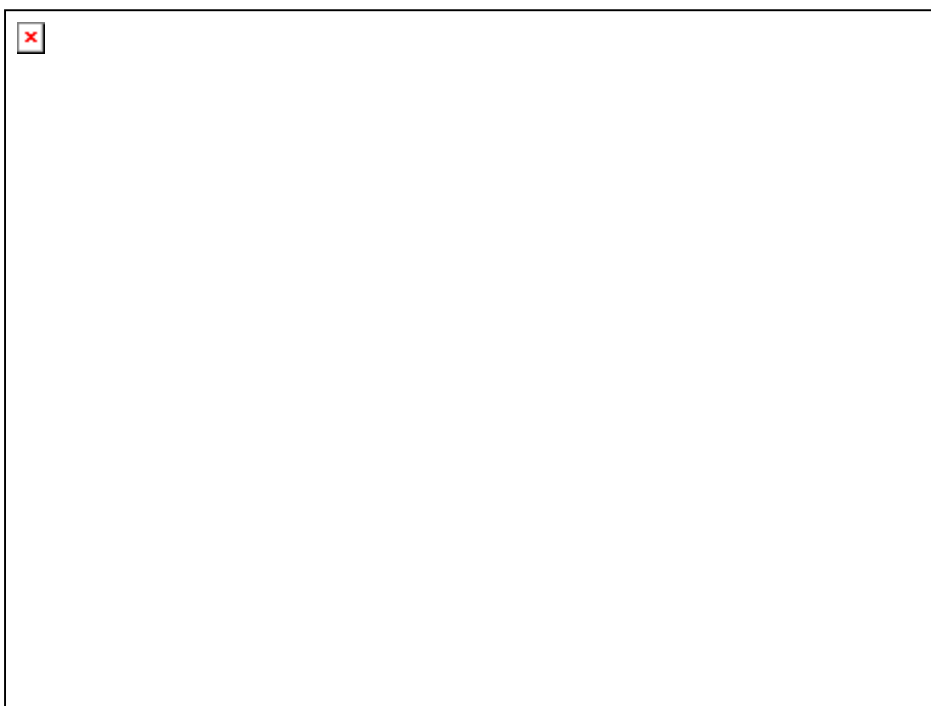

Bild 4. Skylt i Prästmon, Ångermanland. Här finns en del av Hülphers nedtecknade beskrivning på plats i landskapet. Foto: Torkel Molin 2003.

⁸ Hülphers, 1985.

⁹ Här måste dock tilläggas att jag verkligen uppskattar Läns museet Västernorrlands skyltning som tvingar betraktaren till eftertanke. Vad menar de med att de av arkeologerna upphittade ringarna återfås mot beskrivning, när de är avbildade på skylten? Det får i alla fall mig att stanna upp och tänka efter. Museet räknar uppenbarligen kallt med att dagens antikvariska praktik är så väl etablerad att ingen ens kan komma på tanken att försöka få ut de arkeologiska fynden. Klart är i alla fall att antikvarien Margareta Bergvalls kritik mot den äldre skyltningen beaktats. Bergvall, 1998.

Det som hittills skrivits reser frågan om vem som får prägla landskap och skriva in sin tolkning i själva det antikvariska landskapet och på så sätt skaffa sig ett tolkningsföreträdare. Frågan kan tyckas märklig, men dess svar kan ge en del insikter. De nya skyltarna i Prästmon ändrar platsens historiska betydelse. År 1934 symboliserade den nedbrända fogdeborgen allmogens demokratiska fördrivande av den förtryckande utlänningen. Den nya skyltningen menar att detta visserligen är platsen för en nedbränd borg men betraktaren uppmanas fundera över hur det kan ha gått till samtidigt som planritningar och skisser presenteras.

Vi präglar alla landskapet genom våra dagliga aktiviteter, vi bygger hus, planterar träd i trädgården och släpper ut skit i luften som eventuellt påverkar klimatet, men vem får sätta upp skyltar och statyer och vem bestämmer vilka saker som inte längre får avlägsnas? Idag är det en politisk fråga. Privatpersoner måste begära tillstånd hos statliga eller kommunala myndigheter och ytterst är det regering och riksdag som beslutar. För den som bryter mot bestämmelserna väntar böter.¹⁰ Vi får inte förstöra eller förfula, som det heter i lagtexterna, och det kan tyckas självklart, men är det inte. Vad som är förfulande för den ena är kanske en uppsnyggande åtgärd för den andre. Lagtexterna förutsätter alltså smakdomare och ordningspoliser och det är ingalunda någon ny företeelse.

Redan Gustav III insåg att den präglade praktiken var viktig och lade därför makten över rikets inskriptioner under den, år 1786 stiftade, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, vars huvudsakliga uppgift slås fast i, de av kungen underskrivna, stadgarna som ”Historiens, Antikviteters utforskande, Medallers och Inscriptioners uttydande, uppfinnande samt författande, så på Svenska språket, som på Latin, Grekiska, Fransyska och Italienska”.¹¹ Formuleringen om medaljers och inskriptioners uppfinnande och författande är den viktiga i detta sammanhang. Vitterhetsakademien skulle alltså, från första stund, stadfästa alla officiella inskriptioner och medaljer. Till detta lades också uppgiften att granska alla inskriptionsförslag som skickades in till akademien för fackgranskning. Snart nog skärptes denna regel så att för att överhuvudtaget få göra en inskription på ett monument eller minnesmärke eller prägla en medalj måste ett förslag underkastas akademiens granskning.¹² Det resulterade i en stor ärendemängd och gav akademien och därmed kung och statsmakt full kontroll över de budskap som skulle huggas i sten, gjutas i kyrkklockor och målas på rådhusväggar.

Ett ärende från 1830 som i dag förefaller synnerligen petigt är just därför mycket upplysande och visar tydligt akademiens jurisdiktion. Ärendepunkten är här citerad i sin helhet och lyder kort och gott: ”Inlämnade K. Vetenskaps Academiens Secreterare Herr Professoren och Commendeuren Dr. Berzelius ett förslag till inskrift å bemäldte K. Academies här i Hufvudstaden varande Hus, nemligen orden: Kongliga Vetenskaps-Academien, hvilket strax gillades.”¹³ Det krävdes alltså Vitterhetsakademiens godkännande för att Vetenskapsakademien skulle få skriva sitt eget namn på det egna huset och Jöns Jakob Berzelius som sekreterare i den ena akademien tog upp ärendet som ledamot av den andra och med full klarhet framträder Vitterhetsakademiens makt över den präglade praktiken.

¹⁰ *Lag med särskilda bestämmelser om gatuhållning och skyltning.*

¹¹ ”Statuter”, 1789.

¹² *Kongl. Maj:ts Kungörelser*, 1786 och 1787; Schück, 1943, s. 182ff.

¹³ ATA: Vitterhetsakademiens protokoll, 11 maj 1830.

Andra ärenden är kanske mer intressanta för en analys av akademiens hållning till vad som skulle förmedlas till kommande generationer. Här är inte tillfälle att göra en fullständig undersökning. I stället får några prov tas upp. Jag väljer därför tre olika år för att försöka se något mönster. Först 1790 då akademien fortfarande stod under Gustav III:s personliga inflytande samtidigt som akademien arbetat några år och praktikerna borde ha satt sig något så när. Under detta år påbörjade också sekreteraren Gudmund Jöran Adlerbeth en uppsats om vad man bör iaktta vid medaljers präglande.¹⁴ Därefter hoppar vi tjugo år framåt till år 1810, vilket var ett händelserikt år i svensk inrikespolitik, med nytillsatt kung och tronföljarval. Sedan flyttar vi oss ytterligare tjugo år framåt för att se hur praktiken utvecklats sig.

Riksantikvarien Gudmund Jöran Adlerbeth arbetade under 1790 fram en längre utredning kring den ”vitterhetsdel, som för den längsta framtid, ja längre än någon annan af de vackraste vettenskaper, bevarar minnet af tidevarfvets smak”, nämligen konsten att slå medaljer, eller skådepenningar som ledamöterna föredrog att kalla dem.¹⁵ Det som emellertid gör denna uppsats intressant ur ett landskapspräglande perspektiv är att Adlerbeth menar att grundsatserna för utformande av medaljer också gäller när budskap skall överföras på andra minnesmärken.¹⁶

Skådepenningarnas utformande är en svår konst, slår riksantikvarien fast, eftersom dåligt utformade medaljer inte fyller sitt syfte. En bra utformad skådepenning skall därför både ”behaga ögat och förståndet” och vi får förmoda att även detta gäller bilder och inskrifter på andra minnesmärken.¹⁷ När man gör inskriptioner eller påskrifter finns det mycket att tänka på, menar Adlerbeth. De skall vara rena och tydliga så att ändamålet omedelbart framgår samtidigt som man måste vara medveten om att materialet tvingar fram korthet. Därför skall alla umbärliga epitet, fyllnads- och förbindelseord uteslutas. Författaren äger ”att med ett kärnfullt, viktigt och afpassadt skriftsätt, lägga saken i klar dag” men därmed inte minska betraktarens rätt att själv bilda sig en uppfattning. ”Konsten förborgar sig under en ädel enfald” och det gäller att ta efter de gamlas exempel. Sådana påskrifter som ”äro sammanvirkade af idel klyftige motsatser, (antiteser) utsökta likheter i orda-ljudet, eller andra lekar med ord och tankar, dem allvarsamheten föraktar, smaken fördömer”, skall undvikas.¹⁸ För den moderna läsaren bör det upplysas att enfald var ett positivt laddat ord och bör läsas som enkelhet i tanke, eller något ditåt, och att med gamla exempel menas romerska och grekiska monument inte nordiska runstenar vilkas allitterationer 1700-talets smak tydligen fördömde.

Språket bör vara landets när inte latin väljs, menar Adlerbeth. Latin är dock särskilt passande eftersom det är ett ”gemensamt lärt språk” vars ”regelbundna, städade, kärnfulla art, dess värdighet, grundad på dråpeliga författares arbeten och gammal häfd, gifva det företräde för de nyare”. Dessutom är latinet dött och därmed oföränderligt medan ordvändningar på ett levande språk snabbt blir förlegade och kanske till och med framstår som löjliga inför den framtid inskrifterna är till för. Hur som helst får språk ej blandas.¹⁹ Oavsett språk skall det vara rent, menar Adlerbeth, och hänvisar till tidens ofria diktideal. Det mås-

¹⁴ ATA: Vitterhetsakademiens protokoll, 12 jan och 27 april 1790; Adlerbeth, 1791.

¹⁵ Adlerbeth, 1791, s. 85.

¹⁶ Ibid, s. 110.

¹⁷ Ibid, s. 86.

¹⁸ Ibid, s. 111f.

¹⁹ Ibid, s. 114f.

te vara ”riktig vers, eller riktig prosa”.²⁰ Förkortningar får användas om de är allmänt kända och inte förvillar.²¹ Riksantikvarien Adlerbeths uppsats får ses som en tidig vägledning för hur inskriptioner borde utformas. Enligt vad som går att utläsa ur akademiens ofta knapphändiga och torra protokoll hade han också själv ett stort inflytande över inskriptionernas slutliga utformning. Men som vi kommer att se fasedes latinet på offentliga monument så småningom ut till förmån för svenskan men det behölls i stor utsträckning på medaljerna.

Av Adlerbeths uppsats kan vi sluta oss till att den gustavianska tidens bidrag till budskap i rikets landskap inte var riktade till den där boende allmogen annat än möjligen som en demonstration av centralstyrelse. Budskapen skulle riktas till de latinlärda. Naturligtvis behövde de som levde i monumentens närhet inte hjälp med att tyda dem. De visste antagligen ungefär vad som stod på dem och vad budskapet gick ut på. Obildade människor förväntades inte heller resa utan hålla sig på sin plats, så varför skulle de kunna läsa de inskriptioner som fanns utanför hemorten? Latinet var därför ganska självklart. Att utländska resande också läste inskriptionerna framkommer av många tryckta reseskildringar.²² I och med att inskriptionerna hade denna målgrupp så fick budskapen genom reseskildringarna en mycket stor publik samtidigt som de sattes in i ett viktigt geografiskt perspektiv som signalerade att hit sträckte sig den svenska kungens makt.

År 1790 redovisade akademien sju ärenden gällande inskriptioner på ting icke tänkta att bäras. Det var tre inskriptioner på gravstenar, två på eller i offentliga byggnader, en omgjuten kyrkklocka och en minnessten i anledning av det avslutade kriget. 1790 var det år då Gustav III:s krig med Ryssland slutade efter bland annat skärgårdsflottans utbrytning vid Svensksund. Hur detta krig skulle bli ihågkommet var mycket viktigt för kungen och han ändrade själv i akademiens förslag och akademien framstår här som en ren remissinstans till kungen.²³

Gravstenarnas inskriptioner gällde Vice Amiral von Rayalin, statssekreterare Crispin Segercrona och professor Bergman, alla högt uppsatta män i staten. Bergmans är på latin och de andra två på svenska. Inskriptionerna är lika till sin uppbyggnad och inget ärende var särskilt svårbehandlat. Det var namn, årtal, titel samt ämbeten som höggs i sten. Dessutom följdes dessa uppgifter av något om dygder och förtjänster för kung och fosterland och säger inte så mycket annat, i detta landskapsperspektiv, än att inskrifterna kopplar dem samman med den svenska kungens maktutövning.²⁴

Inskriptionen som göts in i Dagsbergs kyrkklocka var heller inte särskilt problematisk. Akademien beslutade att den gamla inskriptionen skulle omgjutas och lade därefter till en standarddramsa, lydande:

²⁰ Ibid, s. 117f.

²¹ Ibid, s. 120.

²² Se von Schubert, 1825, s. 34.

²³ ATA: Vitterhetsakademiens protokoll för år 1790, särskilt 25 och 28 maj, 27 juli, 30 nov. samt 7 och 14 dec. Som särskilt viktiga framstod de medaljer som slogs över drabbningarna vid Fredrikshamn, Viborg och Svensksund samt freden i Värälä som egentligen hamnar utanför denna undersökning.

²⁴ ”Förslag till Inscriptioner och minnes-penningar 1795”; ATA: Vitterhetsakademiens protokoll, 6 jan, 16 och 23 mars 1790.

Uti Konung Gustaf III:s XIX Regeringsår
 Då Friherre F. G. Strömfelt var Landshöfdinge
 J. A. Lindblom Biskop
 N. N. ... utnämnd Kyrkoherde
 Blef denna Klocka omgjuten i Norrköping
 på Församlingens bekostnad.
 1790.
 af N. N: Billsten.

Pl. 150: Alt det and[ra] hafver lofve Herran,
 Halleluja.²⁵

Därmed göt man in hela den då gällande svenska maktstrukturen i församlingens klocka. Den svenska statsapparaten markerade på detta sätt sitt herravälde. En liknande påminnelse fick Gävle i sitt nya Rådhus.

Å ena sidan:

Sedan Stadens Rådhus
 Afbrunnit den 21 Septemb. 1776.
 Börjades denna bygnad 1785.
 Fullbordades 1790.
 Konung GUSTAF III.
 Lättade Kostnaden
 Genom 4500 Riksd:s Gåfva
 Landshöfdinge var då
 Grefwe F. A. U. Cronstedt Commend. af N. O.
 Verkställigheten besörgde
 Borgmästaren Carl Dahl
 Rådman Och Grosshandl. Samuel Walley
 Grosshandl. Olof Sellgren
 Grosshandl. Peter Lundin
 Sämiskmak. And. Schubert.

Å andra sidan:

I detta rum
 Skola varma hjertan kloka hufvuden
 främja Svea Rikes och Gefle Stads båtnad
 Näringar finna sin trefnad
 Handel på redlighet grundad
 Utvidgas genom idoghet
 Svenska kölar med Svensk gods
 Bestämmas till aflägsna stränder
 Hembragt ymnighet
 Räcka bröd åt Medborgare
 Utsprida rika frukter
 Kring Stad och Land.²⁶

Genom inskriptionen upplyses vi än en gång om vem som bestämmer och att vi befinner oss i ett Sverige som för en kunglig merkantilistisk politik. Det är svenska varor som skall fraktas på svenska skepp till främmande länder, hem skulle guld och andra ädelmetaller föras. Den andra offentliga byggnaden var Luleås nybyggda kyrka som bara märktes med: ”Under GUSTAF III:s Milda Regering Bygd och fullbor-

²⁵ ”Förslag till Inscriptioner”, 1795, s. 396; citatet korrigerat efter ATA: Vitterhetsakademiens protokoll, 9 mars 1790.

²⁶ ”Förslag till Inscriptioner”, 1795, s. 390f; ATA: Vitterhetsakademiens protokoll, 16 mars 1790.

dad År 1790” och på detta sätt skrev kungen in sitt namn och ett omdöme över sin regering även i Luleå.²⁷

Betydligt svårare för Vitterhetsakademien var inskriptionen på en obelisk i Stockholm. Vad upprinnelsen till denna minnessten var, går inte att utläsa ur protokollen, men Gustav III bestämde sig i alla fall för att hylla Stockholms borgerskap för dess trohet och nit under det nyss avslutade kriget. Gustav III överlämnade ett egenhändigt skissförslag och uppmanade akademiens ledamöter att komma med förslag till text, både på svenska och latin, att sättas på var sin sida av minnesmärket, helt mot de regler riksantikvarien senare publicerade. Akademien uppfattade denna befallning som att det ålåg varje enskild ledamot att komma med ett förslag som de sedan kunde jämkä. Under denna process uppstod oenighet och frågan var känslig eftersom Gustav III ville påminna sina ”efterträdare om den trohet Borgerskapet hade ådagalagt”. Det slutade med ett oenigt huvudförslag och några varianter och akademien överlät till konungen att själv slutligen avgöra. Gustav III valde en av varianterna.²⁸ Den svenska sidan kom att lyda:

Af
GUSTAF III
Uprest
Efter slutad fred
1790.
Till Minne
Af
Stockholms Borgerskaps
Trohet och Nit
Under Kriget.²⁹

Av dessa exempel kan vi sluta oss till att akademien detta år försökte kodifiera en existerande praktik och fastställa en form för hur inskriptioner borde se ut, men att konungen hade inflytande över dem alla och att det i sista hand alltid var han som bestämde, särskilt om det rörde hans eget eftermäle. I alla inskriptioner utom rena gravmonument infördes kungens namn. In i gravinskriftionerna fördes svenska titlar och svenska utmärkelser och alla här upptagna exempel markerar på så sätt kunglig myndighetsutövning på de ställen där inskriptionerna senare kunde betraktas. Gävle fick till och med den kungliga handelspolitiken inskriven i sitt rådhus.

Vi förflyttar undersökningen fram till år 1810. Då hade Gustav IV Adolf kastats ut ur landet och tronföljarfrågan var den allra viktigaste politiska nöten att knäcka. Även denna gång var medaljärendena svåra med ny kung, ny konstitution, förnedrande freder, den nyvalda kronprinsens död och så vidare. Här borde man kunna finna tecken på en viss försiktighet från akademiens sida eftersom den agerade i en tid då ledamöterna torde ha befunnit sig i en politisk situation vars konsekvenser måste ha varit mycket svåra

²⁷ ”Förslag till Inscriptioner”, 1795, s. 397.

²⁸ ATA: Vitterhetsakademiens protokoll, 15 sept., 13 okt., 30 nov., 7 dec. 1790, citatet från 15 sept.

²⁹ ”Förslag till Inscriptioner”, 1795, s. 392.

att förutse. Medaljärendena visar i alla fall att händelser som skett under till Gustav IV Adolfs förmyndar-regering kodades om så att hertig Karls namn blir det viktiga. Vilket kanske kan bero på att Karl som konung hade synpunkter på akademiens förslag.³⁰ I vilket fall kommenteras detta i akademiens protokoll där det skrivs rätt ut att: ”en skådepenning icke lämpligen kan förses med en afsatt konungs bröstbild, icke heller dess namn, utan orättvisa och tidsförblandning”.³¹ Med stor sannolikhet skulle akademien ha valt samma linje gällande övriga inskriptioner.³² Det svenska territoriet skulle inte längre präglas med Gustav IV Adolfs namn. Senare gick man ännu längre och redigerade bort den avsatte konungen från redan gjorda inskriptioner.³³

Under år 1810 fastställdes sju inskriptioner: fyra gravstenar, en staty, en klocka och en på en ny kyrkogård.³⁴ En försiktig tolkning är att akademien agerar osäkrare än under 1790. En byst över lantmarskalken Peter Ribbing i stora riddarhussalen har endast fått hans namn och årtal när han var marskalk samt bystens årtal på latin. Inskriptionerna på gravstenarna skiljer sig inte särskilt mycket från dem som förekom 1790. Där finns dock inga referenser till dygd och förtjänst för kung och fosterland, men det kan lika gärna bero på vilka de enskilda personerna var. Endast en, över Biskop Flodin var på latin. På porten till Linköpings stads nya begravningsplats skrevs ”Invid under Konung Carl XIII:s Regering 1810” och ”Det varder sådt förgängligt; men skall uppstå oförgängligt.”³⁵ På en klocka i Husby kyrka i Oppsunda göt man inte in den gamla ramsan med hela den svenska maktstrukturen utan akademien nöjde sig med ”I Carl XIII:s andra Regeringsår På bekostnad av”..., vilket även detta tyder på en viss försiktighet.³⁶

Slutligen tar vi en titt på inskriptionsärendena från år 1830 och här rör det sig om elva ärenden varav fem är gravskrifter, tre är inskriptioner på kyrkor och två är gjutna i kyrkklockor och en är den tidigare refererade inskriften på Vetenskapsakademiens hus.³⁷ Det visar sig att gravinskrifternas hänvisningar till nitälskan för kung och fädernesland kommit tillbaka. Greve Magnus E:son Brahe har bland annat fått ”Tillgifven Konung och Fosterland Lefde han i den vises lugn” i sitt eftermäle.³⁸ Den romantiska generationens smak har ersatt den gamle riksantikvariern G. J. Adlerbeths anvisningar om bokstavsrim ”dem allvarsamheten föraktar, smaken fördömer” vilket tydligt framgår av gravvården efter Göthiska förbundets Carl Fredrik Weltzin som förutom, ”Konungen kände hans värde” bland annat fick följande på sin sten:

Om rena nitet
I ädel vandel
Räddar åt benen

³⁰ Se t.ex. ATA: Vitterhetsakademiens protokoll, 2 jan. 1810.

³¹ ATA: Vitterhetsakademiens protokoll, 13 nov. 1810.

³² ”Förslag till Inskrifter”, 1816.

³³ Söderlind, 2001.

³⁴ ”Förslag till Inskrifter”, 1816.

³⁵ ”Förslag till Inskrifter”, 1816, s. 403; ATA: Vitterhetsakademiens protokoll, 27 mars 1810.

³⁶ ”Förslag till Inskrifter”, 1816, s. 404.

³⁷ ”Förslag till Inskrifter”, 1838.

³⁸ *Ibid*, s. 377.

Lugnare hvila
 Då skola dessa
 Härunder gömda
 Ej ligga tryckta
 Af oförtjänt sten.

Sörjande syskon
 Uppreste vården.³⁹

Det fornordiska uttrycket står nu likvärdigt med det antika.

På kyrkorna fick Karl XIV Johan sitt namn tillsammans med årtal och i klockorna göts ånyo hela maktstrukturen in, från kung till kyrkoherde och i fallet med klockan i Odensvi ända ned till kyrkovårdarna.⁴⁰

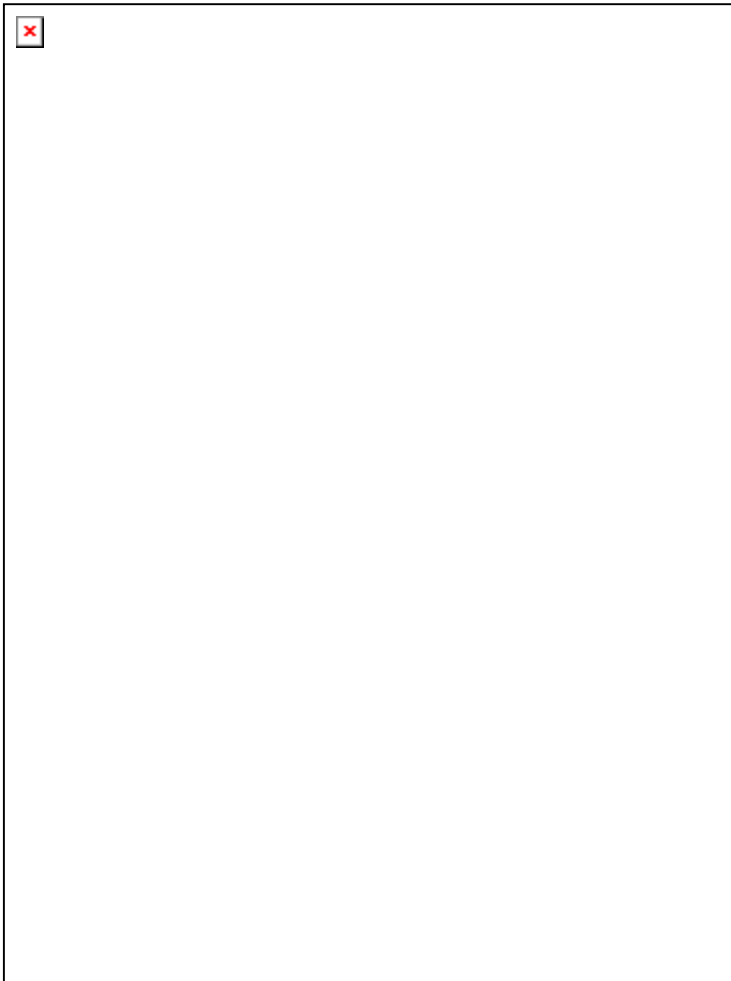
Om vi skall dra några slutsatser av denna lilla undersökning så måste den viktigaste för denna präglade praktik vara att Gustav III insåg värdet av att ta kontroll över vad som skrevs på monument och byggnader runt om i sitt rike, även på gravvårdar över bemärkta män och släkter. Detta stoppade naturligtvis inte andra från att sätta upp egna olovliga monument, men dessa kunde myndigheter naturligtvis ingripa mot eftersom de inte var kungligt sanktionerade. Gustav III skapade Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien just för att den skulle vara smakdomare och ordningspolis över svensk vitterhet samt för att där samla dem som han ansåg bäst lämpade att prägla både rike och historia under kungligt överinseende. I denna akademi försökte ledamöterna sedan kodifiera rådande praxis och en sorts handledning författades av riksantikvarien. Vi bör komma ihåg att denna präglade praktik ansågs vara en vitter vetenskap på samma sätt som historia och att Adlerbeths handledning var ämnad att ge insikter i hur man skulle utforma budskapen, inte vilka budskapen i sig skulle vara. Vitterhetsakademien kom efter Gustav III:s död att fortsätta den av kungen fastlagda linjen och markerade således kunglig överhöghet överallt där det ansågs passa. Kyrkklockorna ger således ett avtryck av tidens maktstruktur där befattningar och namn står att läsa och blir på detta sätt en historisk källa. Övriga inskriptioner måste dock betraktas med källkritisk skärpa om de skall ligga till grund för historiska undersökningar kring platser eller händelser. De inskriptioner vi läser är inte spontant uppsatta av någon tacksam allmoge, inte heller av en stundens ingivelse, även om initiativet kanske kommit från någon på plats, trots att det kanske framstår som att så har skett. Många är författade av akademien, andra har den förändrat, och bara ett fåtal är godkända utan ändring. Det betyder att inskriptionerna är noga genomtänkta och ett uttryck för samtidens politiska korrekthet. Det betyder också att det under hela det så kallade svenska ”nationsgrundandet” fanns en etablerad praktik för att påverka de berättelser ämnade för eftervärlden som placerades i territoriets alla provinser.

Det är inte svårt att tänka sig att Gustav III vill inpränta sitt namn och sitt eftermäle på så många platser som möjligt i sitt rike. Den nya regimen efter Gustav IV Adolf var troligen till en början tämligen försiktig men när den med tiden blev allt mer stabil återgick den till att prägla landskapet på samma sätt

³⁹ ”Förslag till Inskrifter”, 1838, s. 381; ATA: Vitterhetsakademiens protokoll, 5 okt 1830.

⁴⁰ ”Förslag till Inskrifter”, 1838.

som dess föregångare gjort och temat med att en tacksam allmoge sätter sten efter någon eller något återkommer ständigt. Ända fram till 1990-talet riktades det antikvariska landskapen från statligt håll mot en svensk nationell kontext. Inträdet i EU, minnesvårdens omdanande och statens allt större ovilja att finansiera det gamla kulturvårdande instanserna bör vara några av orsakerna till att även den präglade praktiken förändras. De nya ifrågasättande skyltarna i Prästmon utgör ett exempel, hänvisningar till ett antikvariskt landskap format efter den fiktive riddaren Arn ett annat, och troligen kommer allt fler framtida antikvariska landskap att sträcka sig över riksgränser, särskilt som EU-nivån nu sprider sina skyltar över hela "sitt" territorium.

*Bild 5. Här pågår ett EU-projekt. En ny administrativ nivå präglar landskapet.
Foto: Torkel Molin 2001.*

REFERENSER

Otryckt material

Antikvariskt Topografiska Arkivet (ATA)

Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens protokoll.

Tryckt material

Adlerbeth, Gudmund Jöran, ”Anmärkningar Rörande De som förnämligast bör i akt tagas vid Skådepenningars uppgifvande”, *Vitterhetsakademiens handlingar*, andra delen, 1791.

Aronsson, Peter, ”Den dramatiska döden”, *Ett landskap minns sitt förflutna, Kronobergsboken 2003*, Aronsson, Peter & Lennart Johansson, (red.), 2003.

Aronsson, Peter & Lennart Johansson, (red.), *Ett landskap minns sitt förflutna, Kronobergsboken 2003*, 2003.

Bergvall, Margareta, ”Meddelanden från forntiden”, *Nordisk Museologi* 1998:2.

”Förslag till Inscriptioner, hvilka af Kongl. Witterhets- Historie- och Antiquitets-Academien blifvit gillade och jämkade åren 1789 och 1790”, *Vitterhetskademiens Handlingar*, fjärde delen, 1795.

”Förslag till Inscriptioner och minnes-penningar, Hvilka af Kongl. Witterhets- Historie- och Antiquitets-Academien blifvit uppgifne åren 1789 och 1790”, *Vitterhetskademiens Handlingar*, fjärde delen, 1795.

”Förslag till Inskrifter och Minnespenningar, hvilka Kongl. Witterhets- Historie- och Antiquitets-Academien uppgifvit, jämkat och gillat, åren 1809 – 1815”, *Vitterhetskademiens Handlingar*, tionde delen, 1816.

”Förslag till Inskrifter och Minnespenningar hvilka Kongl. Witterhets- Historie- och Antiquitets-Academien uppgifvit eller gillat åren 1830-1833”, *Vitterhetsakademiens Handlingar*, fjortonde delen, 1838.

Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory*, 1992.

Hülphers, Abraham, *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland: första Samlingen om Medelpad 1771 samt Fierde Samlingen om Ångermanland 1780*, 1985 (faksimile).

Kongl. Maj:ts Kungörelse, angående hwad hädanefter i anseende till inscriptioner och öfwerskrifter å monumenter och minnesmärken kommer att i akt tagas av den 20 mars 1786 och 15 december 1787.

Molin, Torkel, *Den rätta tidens mått: Göthiska förbundet, kulturarvet och det antikvariska landskapet*, 2003.

von Schubert, Friedrich Wilhelm, *Resa genom Norra Sverige och Lappland, eller Gestrikland, Helsingland, Medelpad, Ångermanland, Vesterbotten, Lappland, Jemtland och Herjeådalen*, 1825.

Schück, Henrik, *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien: Dess förhistoria och historia VI*, 1943.

Lag med särskilda bestämmelser om gaturenhållning och skyltning, SFS 1998:814.

”Statuter för Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academien”, *Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens handlingar*, första delen 1789.

Söderlind, Solfrid, ”Gustav IV Adolfs synliga försvinnande”, *Mer än tusen ord: Bilden och de historiska vetenskaperna*, Andersson, Lars M., Lars Berggren & Ulf Zander, (red.), 2001.

Östlund, David, *Tankar är sociala handlingar i historien: Utkast till ett manifest för processtolkande idéhistoria*, Idéhistoriska uppsatser nr 28, 1995.

TILL STADSBORNAS NYTTA OCH FÖRLUSTANDE: DEN OFFENTLIGA PARKEN I SVERIGE UNDER 1800-TALET

CATHARINA NOLIN

Den offentliga parken är ett av de viktigaste bidragen till den borgerliga stadskultur som utvecklades i 1800-talets Sverige och en omistlig del av vårt kulturarv.¹ Den kan jämföras med litterära och musikaliska salonger, teatrar, museer, biblioteket och liknande publika kulturinstitutioner som inrättades under samma period och på initiativ av ungefär samma personer ur ett ledande borgerligt skikt. Promenerat hade man gjort långt före 1800-talet, men det var under detta århundrade som den offentliga parken fann sin form som arena först för borgerskapet och senare för andra samhällsgrupper. Offentliga parker är sedan flera decennier ett väl etablerat forskningsobjekt i England och på kontinenten samt i USA, men då jag inledde min undersökning i mitten av 1990-talet var den svenska motsvarigheten i det närmaste outforskad.² Mycket av det som tidigare skrivits byggde huvudsakligen på sekundärkällor. Jag utnyttjade för min undersökning ett mycket omfattande primärmaterial bestående av protokoll och andra handlingar från borgerskapets äldste, stadsfullmäktige, drätselnämnder samt ideella trädplanterings- och stadsparkssällskap, ritningar, kartor och planer, fotografier och andra avbildningar, växtförteckningar, stadsbeskrivningar, böcker och tidskrifter. De bevarade offentliga parkerna var naturligtvis ett viktigt källmaterial i sig, men eftersom i stort sett alla har genomgått stora gestaltningsmässiga förändringar var de mindre viktiga för min undersökning. Jag koncentrerade mig på tre övergripande frågeställningar: beslutsprocess, gestaltning och funktion.

En vanlig uppfattning var tidigare att den offentliga parken i Sverige utvecklades i nära samröre med stadsplanedoktriner och att denna företeelse tog fart först med 1874 års byggnadsstadga i vilken det stadgas att offentliga parker och trädplanteringar skall anläggas i nya stadsdelar.³ Resultaten av min forskning visar emellertid att den offentliga parken var en väl etablerad företeelse vid tiden för byggnadsstadgans tillkomst. Undersökningen visar också att det inte enbart var stadsbyggnadsmässiga eller hygieniska skäl som låg bakom tillkomsten av offentliga parker. Det var snarare en komplicerad väv som även inrymde estetiska spörsmål, umgängesmönster, folkfostran och bildningssträvanden samt moraliska föreställningar. Orden ”nytta” och ”förlustande” i avhandlingstiteln täcker in flera av dessa föreställningar, som för övrigt inte såg likadana ut under hela 1800-talet utan förändrades vid flera tillfällen. Diskussionen om den offentliga parken fördes i borgerskapets äldste, stadsfullmäktige och liknande kommunala organ. Endast undantagsvis fördes den på statlig nivå. Vid en jämförelse med till exempel England visar detta på en stor skillnad. I England inrättades 1838 ”The Select Committee on Public Walks” som hade inflytande över

¹ Denna presentation utgår från min avhandling *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, 1999. Se också Bucht, 1997.

² Det finns en rik internationell litteratur rörande offentliga parker. Här är endast några exempel. Ett standardverk är Chadwick, 1966. För England se Conway, 1991 och Jordan, 1994, för Tyskland Goecke, 1981 och Hennebo, 1974 samt för Frankrike Nourry, 1997.

³ Se t.ex. Améen, 1979, s. 62ff, Blom, 1978, s. 200 och Selling, 1969, s. 63.

den brittiska utvecklingen. Eftersom de offentliga parkerna inte utvecklades genom någon statlig styrning utan i första hand på lokal nivå har detta lett till förhållandevis stora variationer i tillkomsthistoria och gestaltning.

En vanlig föreställning i Sverige – liksom i Danmark – har varit att George-Eugène Haussmanns stadsplanarbeten i Paris hade stor betydelse för utvecklingen i de nordiska länderna.⁴ Med min undersökning har jag istället kunnat visa att influenserna från England och Tyskland hade avgörande betydelse. När det gäller nyttan av parker och deras möjligheter att förbättra hygien och höja de allmänna livsvillkoren i städerna pekar det mesta mot en påverkan från England. Skillnaderna mellan brittiska städer som London och Liverpool och en genomsnittlig svensk småstad är emellertid så stora att jämförelser nästan inte låter sig göra. De tidigaste offentliga parkerna i Sverige tillkom av delvis andra anledningar än till exempel i England, där de undermåliga stadsmiljöerna var ett tungt vägande skäl. Influenserna från Tyskland gäller i första hand utformningen av parkerna och enskilda planteringar. Till viss del har influenser från England nått Sverige via Tyskland. Trädgårdsmästarna och trädgårdsarkitekterna som ansvarade för gestaltningen hade vanligtvis kompletterat utbildningen med kortare eller längre vistelser i Tyskland för att i första hand studera hortikultur.

Den ökade bok- och tidskriftsutgivningen under 1800-talet hade stor betydelse för spridningen av idéer till Sverige och inom landet. Utöver det svenska publikationsutbudet hörde det till vanligheten att trädgårdsmästarna läste tyska böcker och tidskrifter. Genom publikationerna spreds framför allt nya rön om odling och enskilda växter. Här publicerades även artiklar med estetiska dimensioner. Det handlade om i vilken stil en trädgård eller en park skulle anläggas. Liksom inom arkitekturen och inredningskonsten använde man sig av stilbeteckningar med mer eller mindre historiska konnotationer. Benämningarna engelsk, fransk och tysk var de som vann mest spridning. Reserapporter från till exempel Tyskland, Danmark och Nederländerna är en annan typ av återkommande material. Endast undantagsvis publicerades uppsatser särskilt inriktade på den offentliga parken. Till dem som bidrog med artiklar eller avsnitt av sådant slag hör trädgårdsmästaren Daniel Müller och pomologen och pedagogen Olof Eneroth som vid flera tillfällen propagerade för behovet av offentliga parker för både barn och vuxna.⁵ I övrigt hörde det till ovanligheten att trädgårdsmästare deltog i debatten kring behovet av offentliga parker.

PROFESSIONELLA IDENTITETER

Den professionella specialiseringen utgör en viktig del av den offentliga parken, både under 1800-talet och idag. Förbättrade och formaliserade utbildningar gjorde att trädgårdsmästaryrket under 1800-talet drevs mot en allt högre grad av professionalisering. Detta hade betydelse för alla former av trädgårdar och parker samt för hortikulturen som helhet. Det komplicerade och delvis exotiska växtmaterialet krävde också omfattande skötsel av högutbildade trädgårdsmästare. En professionell identitet som utvecklades specifikt i anslutning till offentliga parker var stadsträdgårdsmästaren. En av de allra första att bära denna titel var Anders Magnus Eriksson som 1860 tillträdde som Gävles (och kanske Sveriges) första stadsträdgårdsmästare.

⁴ Se bl.a. Blom, 1978, s. 200 samt S. I. Andersson, 1989, s. 34 och S. I. Andersson, 1990, s. 161.

⁵ Se Müller, 1846, s. 3 och Müller 1858, s. 103 samt Eneroth, 1859.

En stadsträdgårdsmästare var som regel ledare för stadens parkförvaltning, alltså ett organ i stadens förvaltning. Graden av självständighet har i hög grad växlat både från stad till stad och mellan stadsträdgårdsmästare i samma stad. Alfred Medin som tillträdde det nyinrättade ämbetet i Stockholm 1869 och verkade där fram till 1906 hade en dominerande ställning i huvudstaden. Här var parkkontoret ursprungligen underställt byggnadskontoret. I stadsträdgårdsmästarens stab ingick bland annat trädgårdsmästare, trädgårdsbiträden och ritbiträden. Beslut om nya parker togs för det mesta i borgerskapets äldste eller efter kommunreformen i stadsfullmäktige, vanligen efter beredning av ärendet i drätselnämnden. Först därefter ålades det stadsträdgårdsmästaren eller motsvarande att verkställa beslutet. Han kunde alltså inte påverka en ny parks placering eller dess storlek. Stadsträdgårdsmästaren ansvarade som regel för stadens eget trädgårdsmästeri, det vill säga den anläggning där man drev upp och övervintrade växter till stadens parker. Detta krävde en avsevärd hortikulturell kompetens. 1920 bildades Föreningen Sveriges Stadsträdgårdsmästare. Tillkomsten av denna sammanslutning var en direkt effekt av den offentliga parkens position i det industriella samhället (samtidigt bildades den långt efter att parken hade blivit etablerad).

Även om en stad hade en stadsträdgårdsmästare förekom det att man lät en annan – mer kvalificerad person? – gestalta parken i fråga. Det kunde vara en arkitekt, men det hörde till ovanligheterna under den period jag har undersökt. Betydligt vanligare – vid sidan av en trädgårdsmästare – var trädgårdsarkitekten. Detta var ännu ett yrke som utvecklades och fann sin identitet under 1800-talet. Någon formell utbildning till trädgårdsarkitekt fanns inte i Sverige. Det handlade snarast om en högutbildad trädgårdsmästare med gedigen praktik som även hade tillägnat sig tecknings- och konstruktionskunskaper så att han kunde göra uppmätningar samt utföra ritningar och perspektivteckningar. Det senare var en viktig del i att vinna en presumtiv beställare. Trädgårdsarkitekten verkade i gränslandet mellan konstnärlig gestaltning och arbetsledning. Han var vanligtvis egen företagare med uppdragsbaserad verksamhet. Det förekom att han stakade ut den blivande parken och fungerade som arbetsledare, men hans insats kunde lika gärna begränsas till att upprätta ritningar och bestämma om växtvalet. Därefter tog stadsträdgårdsmästaren, en trädgårdsmästare eller en trädgårdskunnig arbetskarl (beroende på stadens storlek och resurser) ansvar för det praktiska arbetet.

ETABLERINGEN AV DEN OFFENTLIGA PARKEN

Tiden från 1800 till omkring 1860 ska betraktas som den offentliga parkens etableringsfas. Under denna period tillkom ett flertal mindre offentliga parker, framför allt i städer med en hög andel borgerlig befolkning. Hoglands park i Karlskrona, Stadsträdgården och Boulognerskogen i Gävle, Tivoliparken i Kristianstad och Karl Johans park i Norrköping är några av de främsta exemplen. Utmärkande för de tidiga parkerna är att de var relativt små, att de var representativa till sin karaktär samt att man promenerade på gångarna och från denna betraktelseposition kunde se ut över planteringar, skulpturer och andra attraktioner. Att se och att synas var en bärande del av parkbesöket. Musikpaviljonger, kugelbanor och vattenkiosker utgjorde samlingspunkter. Exotiska träd med stor variation i växtsätt, form och färg hörde till vanligheten, liksom färgstarka och ovanliga blommor. Dessa kunde placeras så att de erinrade om föremål utställda i ett museum där det klart och tydligt skulle framgå att de var planterade.⁶

⁶ För en utförligare presentation av dessa parker hänvisas till Nolin, 1999, s. 120–160.

Perioden från 1860 till 1890 och i synnerhet 1860- och 1870-talen var något av en storhetstid för den svenska parken. Under denna tid tillkom merparten av landets offentliga parker. Nu då de svenska städerna expanderade och industrialiseringen tog fart började allt fler inom bland annat borgerskapets äldste och stadsfullmäktige uttrycka tankar om parken som en uppbygglig mötesplats, inte enbart för borgerskapet, utan även för arbetare och hantverkare. Trots de utvecklade tankegångarna om behovet av offentliga parker hade man egentligen ingen uppfattning om hur dessa platser skulle gestaltas för att på bästa sätt uppfylla de föreställningar man hade om dem. De gestaltningsmässiga idéer som utvecklats under århundradets första hälft var fortsatt aktuella.

Tron på den offentliga parken som en moralisk, uppbygglig och estetisk institution i samhället var en bärande och levande berättelse i hela landet redan under 1800-talets början, och den blev ännu starkare under 1800-talets andra hälft. Ett tydligt exempel är Malmö där Kungsparken, som invigdes 1872, mycket tydligt visar hur stadens styrande resonerade kring dessa frågor. Avsikten var att skapa en plats som man menade var uppbygglig för stadens arbetare och hantverkare. Den skulle vara ett redskap i ett samhälle i förvandling, det vill säga det framväxande industrisamhället. Man ansåg att den offentliga parken var en möjlig plats för att förändra eller kanske till och med förädla människor. Om arbetarna och deras familjer hade en annan plats än gatan eller krogen att tillbringa sin lediga dag i skulle de bli skötsamma och friska och därigenom kunna prestera ännu bättre på sin arbetsplats. Alkoholkonsumtionen – som betraktades som ett problem – skulle minska, och det skulle bli färre tillfällen att göra av med löningen på spel och dobbel. Familjesammanhållningen skulle öka och barnen skulle bli välartade genom att vistas i en vacker miljö.⁷

Denna endimensionella bild bygger i hög grad på den borgerliga familjens ambitioner och umgängesvanor. Försöket slog heller inte så väl ut; Kungsparken blev aldrig en självklar mötesplats för Malmös arbetare och hantverkare. Däremot dröjde det inte länge förrän den blev en av borgerskapets mest omtyckta samlingspunkter. Det fanns också personer i Malmös ledande skikt som ansåg att Kungsparken inte passade arbetarnas behov, de behövde ett mera naturligt område där de kunde tillbringa sin lediga tid. Andra parker som tillkom under denna period och mot bakgrund av ungefär samma tankegångar var Slottsskogsparken i Göteborg, Eskilstuna stadspark och Djäkneberget i Västerås.

MOT EN NATIONELLT SPECIFIK PARKTYP

Under perioden 1890 till 1920 utvecklades den offentliga parken i delvis en annan riktning än tidigare. Man kan nu se en klarare koppling mellan å ena sidan tänkt funktion och utseende och å andra sidan den faktiska utformningen. Under 1800-talets första hälft följde såväl den offentliga parken som hortikulturen helt utveckling i England och på kontinenten. I slutet av 1800-talet märks en allt tydligare inriktning mot en nationellt specifik parktyp. Redan under 1870-talet dyker tidskriftsartiklar upp i vilka ”den uppröjda skogshagen” eller skogsparken förs fram som alternativ till den ”konstpark” som hade dominerat utvecklingen från 1800-talets början.⁸ Denna inriktning mot en nationellt specifik park kulminerade i början av 1900-talet. Det var inte enbart (stads)trädgårdsmästare som deltog i denna diskussion, utan även arkitekter, botaniker och andra personer med ett kulturvårdande intresse. Det finns många varianter på detta

⁷ Nolin, 1999, s. 161–168.

⁸ Se t.ex. Blomberg, 1871.

tema, men en tydlig markering ligger i att man gärna ville undvika de så kallade tapetgrupperna med ömtåliga utplanteringsväxter och de många särpräglade exotiska trädslagen som blivit så vanliga redan under 1800-talets första decennier. Planteringen började utvecklas mot en estetik där syftet var att växterna skulle se ut som om de alltid hade funnits där, att de växte naturligt på platsen. Tallar, granar och björkar betraktades som inhemska träd och därför lämpliga i offentliga parker. Träden skulle alltså signalera en ursprunglighet och skänka parkerna en nationell identitet. Det förekom också att just en skogshage togs som utgångspunkt för en park. Diskussionen om den naturlika parken omfattade för övrigt i allra högsta grad även den privata trädgården.

Här finns en tydlig parallell till den nationalism och nationalromantik som vid samma tid utvecklades inom till exempel arkitekturen, diktarkonsten, måleriet och musiken. Ytterligare ett utmärkande drag för de parker som utvecklades kring sekelskiftet 1900 var att de promenerandes rörelsefrihet väsentligen utökades. Parken förändrades från en plats för stillsamma promenader på välkrattade sandgångar till en allaktivitetsmiljö. I många parker var besökarna inte längre begränsade till att enbart förflytta sig på gångarna, utan man kunde nu röra sig fritt över alla ytor och slå sig ned varhelst man önskade. Detta inbjöd till ett mera avspänt förhållande till parken. Inte minst för barn och ungdomar var detta en stor förändring. Samtidigt bör det understrykas att de parker som anlagts i enlighet med andra modeller tidigare under 1800-talet ofta behölls så som de var. Man gjorde till och med en distinktion mellan parker i städernas centrala delar och sådana som var mera perifert belägna.⁹ I min avhandling behandlade jag perioden fram till omkring 1900. Jag har senare haft möjlighet att fördjupa mig i utvecklingen under 1900-talets första decennier och då funnit att det förändringsarbete som inleddes under 1800-talets senare del sakta men säkert ledde fram till parkmiljöer alltmer inriktade på friluftsliv, lek och idrott. Tanken var nu att parkerna skulle användas året om, sommartid för lek och idrott som cykling och fotboll och vintertid för skid- kälk- och skridskoåkning. Här finns en klar koppling till det friluftsliv med vandring och skidåkning som Svenska Turistföreningen och Friluftsrådet uppmanade till vid samma tid.¹⁰ Parker anlagda efter denna princip är Jönköpings stadspark och Slottsparken i Malmö samt Tantolunden, Vanadisunden, Kronobergsparken och Vitabergsparken i Stockholm.¹¹

KULTURARVET OCH KUNSKAPSSYNNEN

Den offentliga parken har spelat en stor roll – eller snarare flera skiftande roller – i etableringen av kulturarvsfälten. Den modell över kulturarvsinstitutioner som ingår i inbjudan till konferensen har i detta sammanhang stor bäring. Jag tänker då inte i första hand – eller inte enbart – på parken som en fysisk plats planterad med träd, buskar och blommor och försedd med gångvägar och parkbänkar, utan på de många företeelser och institutioner som har inrymts i den. Den offentliga parken kan beskrivas som på en gång ett offentligt organiserat kulturarv och ett kulturarv där kulturarvspraktiker och andra utmanare har verkat. Detta är i själva verket kärnan i den offentliga parken. I och med att parken från mitten av 1800-talet hade blivit en etablerad institution var det många företrädare för mindre väl etablerade företeelser som fornminnes- och museiföreningar, politiska partier, religiösa sammanslutningar och idrottsföreningar

⁹ Så var det bl.a. i Jönköping, Nolin, 1999, s. 242.

¹⁰ Sandell och Sörlin, 1999.

¹¹ Nolin, 1999, s. 211–249.

som såg en möjlighet att utnyttja den för sina egna syften. Städernas styrande förde däremot sällan fram önskemål om museer, bibliotek och statyer eller lek- och idrottsplatser. Just monument över kungar och andra välkända personer som på olika sätt skulle kunna fungera som uppbyggliga och goda moraliska förebilder blev vanliga inslag.¹²

Fornminnesföreningar och liknande sammanslutningar menade att offentliga parker bildade den perfekta ramen för då mindre etablerade publika kultur- och naturhistoriska museer.¹³ Statyer och monument av olika slag restes vanligen på uppmaning av externa grupper som Vetenskapsakademien eller lokala sammanslutningar.¹⁴ Här finns en stor bredd, omfattande allt från nationella syften till lokala initiativ. De offentliga parkerna har likaså varit väsentliga i folkbildningsrörelsen och i utforskandet av lokalhistoria. Jönköpings stadspark är ett av de mest framträdande exemplen på den offentliga parken som en del av kulturarvsfältet. Pedagogiska ambitioner och lokalpatriotism gav sig till känna i Stensamlingen med exempel på alla bergarter i Jönköpings län och Smålandsstenen som hyllade kända män från Småland. Museitanken och folkbildningen är tydlig: byggnader som visade småländska byggnads- och yrkestraditioner flyttades till parken. För dessa inslag stod Norra Smålands Fornminnesförening. Sammanslutningen hade även ambitionen att iordningställa ett gravfält från järnåldern med kopior av fornlämningar.¹⁵ Till detta ska fogas lek- och idrottsplats, cykelbana och tennisbanor samt en djursamling. Den museala och kulturhistoriska inriktningen gör att parken hade en hel del – helt medvetna – likheter med Skansen. En företeelse som från omkring år 1900 löper parallellt med de offentliga parkerna – och som inte närmare ska presenteras här – är folkparkerna.¹⁶ Ett avgörande skäl till att dessa över huvud taget kom till var faktiskt att politiska sammanslutningar önskade ha mötessammanskomster i offentliga parker, men inte fick det.

Karaktärs- eller medborgardanande bildning är en av grundbultarna i diskussionen kring och genomförandet av den offentliga parken. Denna diskussion och synen på vad som är karaktärsdanande har skiftat under 1800-talet. Museer och bibliotek, monument och statyer är några redan anförda exempel. Musiken – såväl utövandet som lyssnandet – var kanske den verksamhet som betraktades som mest bildande. Motpolen var krogen som uppmuntrade till alltför hög alkoholkonsumtion och till spel och dobbel. I de flesta parker var för övrigt ett nyktert uppträdande och prydlig klädsel ett krav för tillträde. I Göteborg tillsattes i slutet av 1800-talet en särskild utredning med syfte att ge arbetarna lämpliga sysselsättningar för att därigenom främja nykterheten.¹⁷ Två av punkterna omfattade gratis musik i stadens parker och konserter avsedda för arbetarklassen. Även naturen i sig sågs som karaktärsdanande, särskilt under århundradets senare del. 1800-talets offentliga parker länkades till omvärlden på flera olika sätt. Museer, bibliotek, monument och restauranger är några exempel. Landshövdingar, borgerskapets äldstes ordförande eller andra män i ledande ställningar kunde utnyttja sina positioner till att driva igenom parkfrågor. Ofta var

¹² Nolin, 1999, s. 250–311.

¹³ Fornminnesföreningarna i bland annat Kristianstad och Jönköping medverkade aktivt till att museer eller museiliknande institutioner inlemmades i de offentliga parkerna.

¹⁴ Vetenskapsakademien tog till exempel initiativ till att statyer över Jöns Jakob Berzelius och Carl von Linné skulle resas i Berzelii park respektive i Humlegården i Stockholm.

¹⁵ Nolin, 1999, s. 284–286.

¹⁶ För en utförlig studie av folkparkerna se S. Andersson, 1987.

¹⁷ Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar 1901, no 69.

det helt oegennyttigt och de hade inget annat än stadsbornas bästa för ögonen. Starka personer i ledande positioner som ville bli ihåtkomna eller göra något allmännyttigt för sin hemstad kunde donera medel eller mark för att möjliggöra anläggandet av en offentlig park. Privata donationer – som tomtmark, medel, växter eller bidrag till statyer – var under hela 1800-talet betydande. De flesta parker finansierades emellertid till största delen med offentliga medel.

BARNEN OCH DEN OFFENTLIGA PARKEN

En väsentlig del av det borgerliga umgänges- och levnadsmönster som utvecklades under 1800-talet var inriktningen på barnen. De framstod nu som särpräglade individer med specifika behov och önskemål. Barnen skulle i likhet med plantor drivas upp och förädlas. Skolan är en av de institutioner som på olika sätt velat vara med och påverka utvecklingen av den offentliga parken. Det gäller allt från lek- och idrottsplatser till inrättandet av botaniska avdelningar som kunde användas direkt i skolundervisningen.¹⁸ Synen på barnen och deras behov av lek och idrott är intimt sammanlänkad med inrättandet av den allmänna folkskolan 1842. När barnen tvingades sitta stilla i skolbänken blev det för många lärare uppenbart att de behövde någon motvikt mot detta för att därigenom kunna prestera bättre. Gymnastik hade länge varit ett obligatoriskt ämne för gossar, men nu infördes fria lekar som ett alternativ. I böcker som *Gossarnas lekar* och *Flickornas lekar* gavs exempel på sådana fria lekar som barnen skulle kunna leka utan inblandning av någon vuxen. Genom leken skulle barnen socialiseras och fostras till umgänge och konfliktlösning samtidigt som de stärkte kropparna genom fria och rikt varierade rörelser. Det dröjde emellertid till 1880-talet innan inslag som lek- och idrottsplatser vann någon spridning. Frivilligorganisationer som idrottsföreningar och professionella sammanslutningar som lärarorganisationer hade stor betydelse i denna utveckling. Det var alltså inte inom stadsfullmäktige eller stadens förvaltningar som man tog initiativ till lekplatser och idrottsplaner. Några av de få trädgårdsmän som propagerade för lekplatser och andra aktiviteter för barn var Olof Eneroth och Alfred Medin. I Stockholm menade många inom stadens förvaltningar att tillgänglig tomtmark var alltför dyrbar för att användas till något så överflödigt som lekplatser.

Under 1800-talets senare del bildades flera sammanslutningar som ideellt arbetade för att tillgodose barns behov av lek, idrott och rörelse. De viktigaste var ”Sällskapet för befrämjande af skolungdomens fria lekar” (1883) i Stockholm och ”Sällskapet Ungdomens friluftsl lekar” (1898) i Göteborg. Grundare av den förra var en av ledargestalterna inom den svenska gymnastik- och idrottsrörelsen, kapten Victor Balck medan den senare tillkom på initiativ av läroverksadjunkten J. W. Åkermark. Utan dessa ideella sammanslutningar hade det förmodligen dröjt till in på 1900-talet innan lek- och idrottsplatser hade blivit etablerade företeelse i de offentliga parkerna. Trots att barn ofta förknippas med den kvinnliga sfären var det alltså framför allt män som förde deras talan i dessa frågor. Det hänger inte bara samman med att flertalet lärare var män, utan också med att idrottsorganisationerna var så involverade i diskussionerna. ”Sällskapet för befrämjande af skolungdomens fria lekar” sörjde fram till 1926 för att det bland annat fanns kalkbackar och isbanor i Stockholms parker. Först därefter tog Stockholms stad det fulla ansvaret. Under Holger Bloms tid som stadsträdgårdsmästare i Stockholm mellan 1938 och 1971 tillkom den så

¹⁸ Nolin, 1999, s. 287–301. För förhållandena i England se Conway, 1988.

kallade parkleken, som är i funktion än idag och som kan ses som en utveckling av frivilligorganisationerna.¹⁹ Även i detta fall var utvecklingen i England – till viss del via Tyskland – den främsta inspirationskällan. Den debatt som fördes i slutet av 1800-talet rörande barns behov av rörelse som kompensation för det stillasittande livet i skolan har stora likheter med den som förts på samma tema under de senaste åren.

KONTINUITET OCH FÖRÄNDRINGAR

När det gäller förändring och kontinuitet kan man beskriva olika rörelser beroende på vad man tar fasta på. Om man betraktar den offentliga parken som en miljö som ska förvaltas och underhållas kan man se en utveckling som har gått från en hög andel ideella krafter till kommunalisering och institutionalisering från 1930-talet och fram till det sena 1900-talet och därefter på nytt en stor andel ideella krafter samt tillskott av privata medel. Ett par aktuella exempel från Stockholm är Berzeliiparken där det privata näringslivet i form av Peter Wallenberg gått in och finansierat en ”upprustning” av parken utan att gatu- och fastighetskontoret lämnat några direktiv eller önskemål för hur arbetet borde genomföras.²⁰ Ett annat är Kungsträdgården där det bolaget som arrenderar scenen har stort inflytande över hur parken används. Skötseln av flertalet parker sker idag på entreprenad, vilket kan jämföras med hur det såg ut i Stockholm innan stadsträdgårdsmästartjänsten inrättades 1869. Endast några få parkförvaltningar har idag en stor stadsträdgård för att driva fram egna växter. Här kan vi alltså se en återgång till hur det såg ut i många svenska städer innan parkförvaltningarna blev starka organisationer.

För att vara ett så pass etablerat kulturarvsfält är den offentliga parken uppseendeväckande oskyddad. I dagsläget är – med undantag för Trädgårdsföreningen i Göteborg och Norrköpings promenader – inte en enda offentlig park byggnadsminnesförklarad. Detta innebär att de alla i princip är öppna för olika typer av förändringar. Föränderligheten är dessutom redan från början inbyggd i parken i och med att det grundläggande byggnadsmaterialet i form av träd, buskar och blommor är levande och därigenom växer, dör och med jämna mellanrum förnyas och byts ut. Många av de självklara inslagen i de offentliga parkerna har idag förlorat sin funktion. Musikpaviljongerna står tomma, museibygnader har blivit kaféer och idrottsföreningarna har fått ändamålsenliga idrottsplatser och idrottshallar på annat håll. Å andra sidan är den rigorösa kontroll som var en inbyggd del av 1800-talets offentliga parker i stort sett helt uttraderad idag. Endast några få besökare uppfattar förmodligen den offentliga parken som det kulturarv den faktiskt är. För de allra flesta är den i första hand en plats i staden där barnen kan leka, hunden kan rastas och där man kan finna en stunds avkoppling under årets skiftande årstider.

¹⁹ Holger Bloms verksamhet har behandlats av Thorbjörn Andersson bl.a. i T. Andersson, 2000.

²⁰ Nolin, 2001.

REFERENSER

- Améen, Lennart, "Det svenska esplanadsystemet", *Svensk geografisk årsbok*, 1979.
- Andersson, Stefan, *Det organiserade folknöjet*, 1987.
- Andersson, Sven Ingvar, "Natarsyn og landskabsæstetik under industrialismen", *Naturopfattelse og landskabsæstetik*, Bek, Lis, (red.), 1989.
- Andersson, Sven Ingvar, "Havekunsten i Danmark", *Arkitektur DK*, 1990.
- Andersson, Thorbjörn, *Utanför staden*, 2000.
- Blom, Holger, "Stadsparken", *Stadsbyggnad*, 1978.
- Blomberg, N. U., "Om naturparker", *Svenska Trädgårdsföreningens tidskrift*, 1871.
- Bucht, Eivor, *Public Parks in Sweden 1860–1960. The planning and design discourse*, 1997.
- Chadwick, George F., *The Park and the Town. Public landscape in the 19th and 20th centuries*, 1966.
- Conway, Hazel, "Sports grounds and playgrounds and the problem of park design in the nineteenth century", *Journal of Garden History*, vol. 8, nr 1, 1988.
- Conway, Hazel, *People's Parks. The design and development of Victorian Parks in Britain*, 1991.
- Eneroth, Olof, *Trädgårdsskötsel och naturförsköningskonst II*, 1859.
- Goecke, Michael, *Stadtparkanlagen im Industriezeitalter. Das Beispiel Hamburg*, 1981.
- Göteborgs stadsfullmäktiges handlingar, 1901.
- Hennebo, Dieter, "Der Stadtpark", *Die deutsche Stadt im 19. Jahrhundert. Stadtplanung und Baugestaltung in industriellen Zeitalter*, 1974.
- Jordan, Harriet, "Public Parks 1885–1914", *Garden History* vol. 22, 1994.
- Müller, Daniel, *Föredrag, hållet vid Svenska Trädgårdsföreningens allmänna sammankomst d. 27 Maj 1846*, 1846.
- Müller, Daniel, *Trädgårdsskötsel*. Del I, 1858 (2:a uppl).
- Nolin, Catharina, *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, 1999.
- Nolin, Catharina, "Berzelii park", *Area* nättidning, 2001.
- Nourry, Louis-Michel, *Les jardins publics en province. Espace et politique au XIXe siècle*, 1997.
- Sandell, Klas och Sverker Sörlin, "Naturen som ungdomsfostrare", Sandell, Klas & Sverker Sörlin, (red.), *Friluftshistoria: Från "härdande friluftslif" till Ekoturism och miljöpedagogik. Teman i det svenska friluftslivets historia*, 1999.
- Selling, Gösta, "Tre generationer – tre epoker. Stockholms parker under hundra år", *Landskap. Nordisk tidskrift for planlægning af have og landskab*, 1969.

DEN PATRIOTISKA PROMENADEN:
SKANSEN OCH SVENSKA TURISTFÖRENINGEN
I KONSTRUKTIONEN AV DET SVENSKA TERRITORIET

LARS JÖNSES

SKANSEN OCH IDÉN OM MEDBORGARENS TERRITORIUM

Idag är Skansen kanske mest känd som scenplatsen för det genom teve så populära underhållningsprogrammet *Allsång på Skansen*. En annan välbekant sida rör idén om Skansen som djurpark och den därigenom starka dragningskraften på barn. Skansens museifunktion och dess betydelse för den svenska kulturhistorien torde därmed inte vara de mest omtalade aspekterna av anläggningen. Trots att Skansen är en av de mest besökta sevärdheterna i Sverige kan man inte påstå att friluftsmuseet skulle spela en central roll i samhällsdebatten eller i det svenska samhällslivet över huvud taget. Men så har det inte alltid varit. Även om underhållning i form av konserter, fester och dräktparader redan från början var en viktig del av Skansens utbud rönt friluftsmuseet den största uppskattningen genom den centrala symboliska funktionen det fick i etableringen av den demokratiska nationalstaten under decennierna kring sekelskiftet år 1900.¹

Skansens något spretiga karaktär ger sig också vanligen till känna när dess tillkomst historia diskuteras. Friluftsmuseets upprinnelse har sökts såväl i den offentliga parkens utveckling under 1800-talet som i utställningsformernas förändring, särskilt från och med uppkomsten av världsutställningarna i mitten av 1800-talet. Dessutom har man allt som oftast påpekat hur den under 1800-talets slut populära nationella retoriken också hade en varm anhängare i Nordiska museets och Skansens grundare Artur Hazelius. Vid återkommande tillfällen har Skansen tillskrivits en anspråksfull symbolisk funktion, framför allt genom att det har liknats vid ett Sverige i miniatyr. Sällan har det dock gjorts allvarliga försök att närmare utreda Skansens funktion i nationalismens framväxt. Det är möjligt att liknelsen om ett Sverige i sammandrag är en självklarhet. Genom att betrakta friluftsmuseet som en del av ett samhällsligt fenomen kan dock en vetenskaplig problematisering av liknelsen också utveckla frågan om Skansens koppling till nationalstatens framväxt.

Vad föreställningen om Skansen som ett Sverige i miniatyr egentligen uttryckte var det förhållandet att friluftsmuseet kom att betraktas som en utpräglad modell av Sverige. Detta konstaterande kan låta trivialt om det inte vore så att det berör en genomgripande men närmast bortglömd historisk process, nämligen skapandet av territoriet. På det hela taget har människans förhållande till territoriet förbisetts inom såväl vetenskapen som samhällslivet i övrigt. Territoriet har tagits för givet, medan man i själva verket bör räkna med att dess innebörd, det vill säga hur man uppfattat och kännetecknat det, är föränderlig genom historien och att det därigenom också måste skapas. Territoriet kan därför betraktas som en historisk process och den processen är en mycket betydelsefull men ignorerad utgångspunkt för Skansens tillkomst.

¹ Forskningsprojektet benämns *Nationens territorium eller territoriets nation? Den kulturella konstruktionen av det svenska territoriet c:a 1870-1940*. För en vidare orientering i problematiken, se Jönnes, 1999.

Under 1800-talet, i och med kapitalismens och medborgarprincipernas genombrott, blev de rådande territorierna problematiska. Att så blev fallet hänger samman med att de nya medborgarstater som uppkom i Europa ganska snabbt hamnade i en svår legitimitetsproblematik, vilket i sin tur berodde på att medborgarrätten inledningsvis endast var förbehållen de starkaste ekonomiska grupperna. Lösningen på detta problem var framför allt nationalism men också början till en primitiv välfärdspolitik. I takt med att kraven att skilja nationer från varandra växte sig allt starkare under andra hälften av 1800-talet blev också kraven på en mer utvecklad nationalism starkare. Svaret på detta problem blev territoriet. Den stora och komplicerade uppgiften för de framväxande medborgarnationerna under 1800-talets andra hälft blev att skaffa sig territorier. I och med nationalismen uppkom därmed ett nytt slags territorium som i det närmaste kom att betraktas som heligt. Ett talande bevis för detta i Sverige var den kring år 1900 anlagda Bodens fästning, som tillkännagav att varje tumsbredd svensk mark nu måste försvaras. Detta exempel visar också att den nya övertygelsen om nationens rätta territorium var förenad med en uppenbar risk för väpnade konflikter. De befintliga territorierna bar nämligen med sig en historisk barlast, vilket betydde att en förändring av dessa var ett synnerligen invecklat företag. Om den nya nationella gemenskapen således fann sig själv sittandes med fel territorium, visade det sig ofta att steget inte var långt att med vapen i hand söka komma till rätta med detta problem.

Över den europeiska kontinenten kom förhållandet mellan nation och territorium att utvecklas på olika sätt ifrån fall till fall. Med ett annat ord kan man säga att territorialiteten såg olika ut vilket förstås i sin tur kommer till uttryck i särskilda nationella historiska arv, som spelar stor roll i den pågående europeiska integrationsprocessen. Problemet med att integrera ett territorium kan analyseras med hjälp av olika integrationsmodeller. Jag har utgått från två idealtyper, som kan sammanfattas i frågan: Nationens territorium eller territoriets nation? Mot den bakgrund jag har skissat är det naturligtvis möjligt att ytterst betrakta territorieskapandet som en form av maktteknologi för vilken olika territoriella praktiker utvecklades.

Territorieskapandet är möjligt att studera på det ekonomiska, sociala eller politiska området. Emellertid står i min studie den kulturella konstruktionen av territoriet i fokus, närmare bestämt den kulturella konstruktionen av det svenska territoriet cirka 1870-1940. För att analysera den historiska processen studerar jag närmast etableringen i Sverige av ett kulturarv och av turismen och använder mig framför allt av exemplen Nordiska museet med Skansen respektive Svenska Turistföreningen. Dessa institutioner stod i centrum för utvecklingen av kulturarvsområdet respektive turismen och det centrala i sammanhanget är att söka analysera dem med avseende på hur de byggdes upp som territorieskapande system och vilken roll de spelade för skapandet av en nationell relation till ett specifikt svenskt område. Dessa institutioner och områden är givetvis olikartade men det ena kan dock tjäna som analysmodell för det andra och därmed bidra till att blottlägga den underliggande historiska processen.

EN VANDRING GENOM EN UTPRÄGLAD SVERIGESYMBOL

Artur Hazelius första projekt på museiväsendets område, Skandinavisk-etnografiska samlingen från början av 1870-talet, var ett enskilt företag som hade ett uttalat nationellt syfte. En av de största betydelserna med Skandinavisk-etnografiska samlingen var att Hazelius därmed på allvar öppnade ett nytt symbolfält för nationell konkurrens. Detta skedde genom att i första hand tillvarata och förevisa ståndssamhällets materiella kultur. Varför inte Hazelius koncentrerade sig på en vidareutveckling av den redan etablerade fornminnesgenren berodde förmodligen på att han räknade med det nya områdets större potential för det

svenska territorieskapandet. Framför allt visade sig den gamla allmogekulturen ge en smidig koppling till territoriet. Dessutom kan fornminnesgenren från den nya nationalismens horisont fortfarande ha varit alltför starkt förknippad med den gamla furstestaten och dess antikvariska intressen.

Att det svenska territoriet under decennierna kring mitten av 1800-talet ingalunda var en självklarhet framgår av att Skandinavisk-etnografiska samlingen och Nordiska museet i huvudsak byggdes upp efter idén om brödrafolken. Arvet efter skandinavismen, som faktiskt hade föreslagit en helt annan nationell gemenskap än den svenska, låg också Hazelius varmt om hjärtat. Utvecklingen av friluftsmuseet Skansen från och med 1890-talet måste emellertid ses som ett tecken på att frågan om det närmast heliga svenska territoriet hade kommit i ett avgörande skede. Den integrationsmodell som Skansen strukturerades efter var dock redan i enkla drag etablerad på Skandinavisk-etnografiska samlingen. Genom att arrangera sex stuginteriörer i två olika byggnader hade Hazelius redan i början av 1870-talet lett besökaren på en promenad genom hela landet, från söder till norr.

I ett par viktiga avseenden kan Skansen betraktas som en vidareutveckling av idén om stuginteriörerna från Nordiska museet. Från stuginteriörer tog man steget till att placera hela stugor från olika landsdelar utomhus på Skansenområdet på Djurgården i Stockholm. En del byggnader modifierades, några uppfördes som kopior. Den skillnaden hade emellertid mindre betydelse för den sensation som det nya friluftsmuseet gjorde. De förtjusta recensenterna avslöjade hur Skansen kunde tolkas. Stugorna kom att fungera som symboler. De uppfattades som markörer för olika geografiska områden. Framför allt gällde det de historiska landskapen, som i slutet av 1800-talet i olika sammanhang allt tydligare kopplades till kartan. Så passerade besökaren lapplägret från Lappland, Morastugan från Dalarna, fäbodvallen från Jämtland, Oktorpsgården från Halland, höladan från Norrbotten och så vidare. Stugorna skulle vara bilder i skapandet av en helhet. De framkallade det egna landet. Under vandringen runt Skansen adderades därmed det svenska territoriet ihop. I jämförelse med Nordiska museet hade det territoriella perspektivet på Skansen renodlats genom att det befintliga svenska territoriet ställdes i centrum.² I den här meningen kunde Skansen betraktas som en modell av landet. De entusiastiska tolkningarna av friluftsmuseet kan visa att idén om ett särskilt territorium fortfarande var omstritt och följaktligen att det svenska territoriet inte var färdigbyggt.³

VANDRINGEN SOM EN NATIONALISTISK HANDLING

Betraktas fostran till en svensk medborgare som en form av bildningsgång, en promenad eller en vandring, så var den svenska vandringen en där man i stor utsträckning mötte geografiska enheter. Att vandringen i slutet av 1800-talet betraktades som en etablerad patriotisk, nationalistisk handling framgår tydligt av exemplet Svenska Turistföreningen. Till skillnad från Skansen, som genom inriktningen på ståndssamhällets materiella kultur därmed i huvudsak ägnade sig åt bygden, koncentrerade sig STF inledningsvis på obygderna och framför allt på fjällvärlden. Turistföreningen kompletterade på så sätt Nordiska muse-

² Den enda byggnad som flyttades in till Sverige från ett annat territorium var det norska Vastveitloftet, som fick påminna om unionen. Det kom att bli en i det närmaste bortglömd byggnad på friluftsmuseet.

³ Att territoriet var ett nytt och omstritt begrepp kring sekelskiftet år 1900 kan visas av att det inom vetenskapen då började dyka upp statsdefinitioner där ett av de viktiga kriterierna var den om kontroll över ett visst territorium. Se bland andra Max Webers statsdefinition. Weber, 1987, s. 13f.

et och Skansen. Den första infrastruktur för fjällvandring – det vill säga vandringsled med övernattningsstugor – som STF arrangerade i slutet av 1880-talet kom till för att främja idén om brödraländerna och kan därmed betraktas som en form av parallell företeelse till Nordiska museet. Idén gick ut på att man skulle vandra i öst-västlig riktning mellan det svenska och det norska territoriet och konstatera att dessa territorier inte bara var korrekta till sin utsträckning utan att de också hade en fredlig relation och hörde till samma familj – de var syskon.

De arrangemang som Turistföreningen etablerade i landskapet var i realiteten inte ämnade för massturism utan man skall snarare uppfatta dem som symboliska leder. I början av 1890-talet, vid samma tid som Skansens tillkomst, förändrade STF vandringsriktningen och lade istället vikt vid utvecklingen av leder i nord-sydlig riktning helt och hållet inom Sveriges gränser. Idén om brödralandsleder övergavs på det hela taget och föreningen koncentrerade sig på det svenska territoriet inom 1809 års gränser. Kungsleden skulle småningom komma att bli paradexemplet på strävan efter att utveckla längsgående leder i nord-sydlig riktning. Som en form av territorieikon skulle den till och med visa sig livsdugligare än idén om Inlandsbanan.

Svenska Turistföreningen var i synnerhet på två områden till fördel i den kulturella konstruktionen av territoriet. STF visade sig vara framgångsrika på att täcka in obygderna (genom fjällverksamheten) och man blev samtidigt enormt kreativ i produktionen av Sverige-bilden. (Det senare åstadkom man främst genom bildproduktion, bildpublikationer och årsskrifter.) Naturen framställdes i föreningens skrifter närmast som ett slags svenskt kulturarv. STF:s motto från omkring sekelskiftet år 1900, ”Känn ditt land”, visar vilken större idé som STF menade att turismen skulle tjäna. Vidare kan konstateras att STF till skillnad från Skansen var gränsproducerande. Det vill säga man slog vakt om landgränsen genom att bland annat föra fram den som ett motiv i text och bild. (Kung Oscar II med sin båt Drott, Svenska Seglarförbundet och Svenska kryssarklubben från 1923 kan ha fungerat som parallella aktörer till STF genom att slå vakt om Sveriges kust och sjögräns.)

Till skillnad från vad som idag ofta påstås byggde inte idén om det svenska på föreställningen om ett nationellt urhem. Den svenska integrationsmodell som Skansen symboliserade och som Svenska Turistföreningen främjade gick inte ihop med urhemstanken även om sådana tankar också förekom. Men när det gällde det i urhemssammanhang ofta nämnda Dalarna var det i själva verket främst rollen som föredöme man avsåg. Dalarna och dalfolket betraktades ofta som föredömen i omsorgen om gamla traditioner, i kärleken till den egna jorden och genom att i avgörande skeenden i landets historia ta täten för solidariteten med alla de andra landskapen, med den nationella helheten.

SAMERNA SOM TERRITORIETÄCKARE

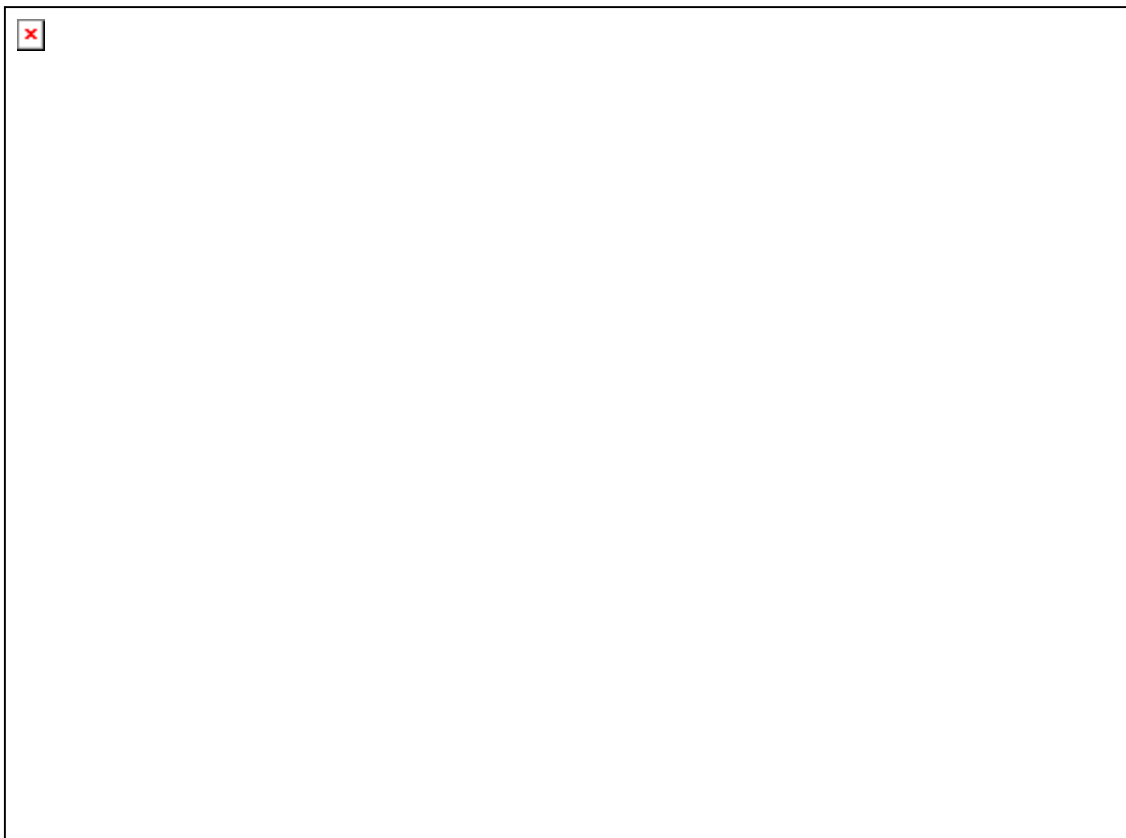
Turistföreningen verkade inledningsvis framför allt i norra Sverige, i fjällkedjan, i obygderna, i motsatsen till bygden. Med fokuseringen på 1809 års ärvda territorium fanns i det svenska fallet ett stort problem. Stora delar av landet var endast glest befolkat och vissa områden hyste knappast någon befolkning alls. Det fanns bara territorium – tills man upptäckte lapparna/samerna. Samerna fick här en utomordentligt viktig uppgift i den svenska integrationsmodellen. Genom sitt rörliga levnadsmönster över stora fjällområden var de nämligen perfekta ”territorietäckare”. I den rollen framställdes de redan på Skandinavisk-etnografiska samlingen och inom Svenska Turistföreningen kunde samerna betraktas som nationella föredömen. Eftersom intrycket var att den industriella utvecklingen gick hårt fram med den fätaliga samiska

befolkningen var det ur det svenska territorieskapande perspektivet ytterst viktigt att samer inte försvann från fjällvärlden utan bevarades just i form av renskötande samer. Det är i det här sammanhanget man exempelvis kan söka förklaringar till den så kritiserade nomadskolformen.

Till skillnad mot mitten av 1800-talet var det mot slutet av samma sekel inte längre möjligt att enbart ha ett territorium. Det måste också hävdas. I annat fall kunde man gå miste om det till någon annan nation eller någon annan makt med större anspråk. Det var av den anledningen samerna i själva verket kom att få en viktig position i det svenska nationsbygget.

SKANSEN SOM NATIONELL FÖREBILD

För Svenska Turistföreningen var Nordiska museet och Skansen förebilder. Den betydelse de hade för andra museer och inom kulturarvsskapande och hembygdsrörelse har ofta framhävts. Det gällde nationellt såväl som internationellt. Ett intressant exempel i Sverige är den originelle småbrukaren Jones Mats Persson, som inspirerad av och med stöd från Hazelius i Lisselby i Leksand uppförde ett av de första hembygds museerna i Sverige.

Det lokala framställt genom kulturarvet. Småbonden Jones Mats Persson vid sin skapelse Leksands Etnografiska museum, grundat 1899 i Lisselby, Leksands socken. I det närliggande utsiktstornet bjöds man på det större sammanhanget: vyn över Dalarna.

Foto: Gerda Söderlund, Leksands lokalhistoriska arkiv.

Det sinnrika med Jones Mats var hur han uppfattade betydelsen av territoriet i sammanhanget. År 1897, samma år som Jones Mats besökte Skansen, tog han också initiativ till uppförandet av ett utsiktstorn på det vid Lisselby närliggande Källberget. Tornet kallades Rundablick vars namn påminner om Bredablick, utsiktstornet på Skansen. Vid invigningen av Rundablick läste Jones Mats upp en egenhändigt författad fri vers, ”Dalarna”. Med denna ville han göra klart för betraktaren av utsikten vad det var denne såg från tornet. Utsikten fick alltså inte missuppfattas. Jones Mats påpekade att det som vyn föreställde var Dalarna. Men det var inte enbart det för ögat synliga Dalarna. Nej, det var hela det geografiska Dalarna, även de delar som låg bortom horisonten. Det handlade alltså om att från en blickpunkt på en gång förmedla en bild av hela landskapet Dalarna.

Två år senare, 1899, öppnade Jones Mats i anslutning till utsiktstornet Leksands Etnografiska Samling. Den bestod inledningsvis av en äldre ditflyttad stuga med en samling av företrädesvis allmogeföremål. Efterhand tillkom ytterligare byggnader och anläggningen fick därmed gårdsskarakter. Både stugan och tornet förmedlade bilder. Stugan och museet förmedlade bilden av Leksand och gick man upp i tornet bjöds man sedan på sammanhanget, Dalarna.⁴ (Det var också utsiktstornets perspektiv som genom Selma Lagerlöf, överfört i bokform, blev Nils Holgerssons vy från gåsryggen.)

SKANSEN SOM INTERNATIONELL FÖREBILD

Skansen kom också att bli en förebild för anläggandet av friluftsmuseer i andra länder och i de övriga nordiska länderna kom i det avseendet också svensk nationalkänsla att betraktas som föredöme.⁵ Nu var det inte så enkelt att man i andra länder exakt kopierade Skansenidén. Om vi rör oss inom Nordens hank och stör var friluftsmuseerna i de olika nordiska ländernas huvudstäder nämligen utformade på olika sätt. Det i sin tur berodde på vilken relation mellan nation och territorium som formades i de olika länderna. Hazelius hade visserligen inspirerats av de gamla byggnader som med stöd av Oscar II samlats på Bygdø utanför Kristiania. Men Nordiska museet och Skansen gjorde sedan intryck på tillkomsten av Norsk Folkemuseum och dess friluftsmuseum, vilket slogs samman med samlingen på Bygdø. På den norska huvudstadens friluftsmuseum överlappade byggnadernas geografiska koppling varandra på olika nivåer. För att nämna några huvuddrag så fanns det byggnader som representerade dalkulturer (Hallingdal och Numedal). Telemark som en geografisk enhet symboliserades av en särskild gårdssamling men också för att symbolisera eller utgöra en förebild för uppfattningen om ”det gamla Norge”. Trøndelag fanns representerat. Dessutom symboliserades den mer övergripande geografiska enheten Østlandet av byggnader.⁶

⁴ Erik Fundins museum i Funäsdalen 1895 brukar räknas som det första hembygdsmuseet i Sverige. I två viktiga avseenden skilde sig Fundins och Jones Mats museer från varandra. Fundin höll sig till den etablerade termen ”fornminne” medan Jones Mats i namnet på museet använde sig av det nyare ”etnografi” – en term som i och för sig i det här sammanhanget också var på väg att ersättas men som visar att det skulle handla om något annat än vad de etablerade fornminnesföreningarna hade sysslat med. Den gamla stuga som Fundin flyttade till det för museet avsedda området byggdes om med en stilbrytande altan på baksidan. Den gamla stuga som Jones Mats flyttade harmonierade med den gårdsmiljö som byggdes upp och var en fundamental del av själva utställningen.

⁵ Om utländska presskommentarer, se Hazelius, 1897, s. 165. Se även *Foreningen for Norsk Folkemuseum. Beretning om Foreningens virksomhed 19 Decbr.-21 Decbr.* 1895.

⁶ Visserligen hade det tidigare under 1800-talet förekommit att man flyttat byggnader av ideologiska och symboliska skäl. Det mest spektakulära exemplet torde var den stavkyrka som kung Fredrik Vilhelm IV av Preussen 1844 lät flytta från Norge till Tyskland. Till Bygdø utanför Kristiania började man 1881 under beskydd av Oscar II flytta

Friluftsmuseet i Köpenhamn, Byggningsmuseet i Kongens Have (eller De gamle Huse), öppnades 1897 som en del av Dansk Folkemuseum. Anläggningen bestod då enbart av två byggnader, båda från Sverige, en från Halland och en från gränstrakterna mellan Skåne och Småland. Museet flyttades inom kort till Lyngby norr om Köpenhamn och öppnades åter 1901 med ytterligare ett antal byggnader, en gård från Sydslesvig (som sedan 1864 var tyskt territorium) och anläggningens största gård, Näs, från norra Skåne. År 1906 byggdes en kopia av ett äldre hus från Färöarna och året därpå inköptes en bastu från Småland. Åtminstone två av de sex följande byggnader eller gårdar som anskaffades fram till 1922 kom från områden utanför Danmark. I Århus utvecklades dessutom ett särskilt friluftsmuseum för den danska köpstaden.⁷ Vid anläggandet av friluftsmuseet i Helsingfors omkring år 1910 var en bärande tanke att museets utformning skulle spegla Finlands olika historiska landskap. Men en nödvändig förutsättning, som avgjorde lokaliseringen till Seurasaari (Fölisön), var förekomsten av finsk barrskog.⁸

Uppenbart skiljer sig inte bara de här exemplen från Skansen. De skiljer sig samtliga också från varandra. Genom att koppla utformningen av museerna till frågan om territoriet är det möjligt att förklara skillnaderna. Det norska förhållandet till territoriet var mycket mer av Blut und Boden-karaktär än exempelvis det svenska fallet. Detta uttrycks även i de för norsk nationalism mycket viktiga idéerna om den norska naturen och om norrmannen. Det fanns föreställningar om en nationell naturtyp i Norge: fjället som sluttade ner i fjorden och havet. Norge var som en silhuett på kartan. Föreställningen om norrmannen var i sin tur sammanlänkad med föreställningen om den norska naturen. I syfte att forma norrmannen lanserade man idén om den som gick på tur på fjället, med eller utan skidor, och den som fiskade i havet. Idén om det norska krävde en mycket starkare och påstridigare koppling till territoriet än motsvarande förhållande i det svenska fallet. Detta alltså oavsett det faktum att norsk nationalism oftast framhållits som liberal och demokratisk till skillnad från den svenska nationalismen, som i kontrast har karaktäriserats som konservativ, odemokratisk och storsvensk.

I fallet med det danska Frilandsmuseet har man ansett att man måste förklara förekomsten av de byggnader och gårdar som förvärvades utanför statsgränserna. Så har man hävdats att friluftsmuseets skapare Bernhard Olsen dels ville erinra om tidigare danska områden, dels uttryckte en form av konstnärlig frihet. Det har också påståtts att man vid sekelskiftet år 1900 inte hade någon kunskap om byggnaders ålder och värde i "det egentlige Danmark" men att en vändning skulle ha inträffat omkring 1910 då man inriktade sig på "vår hemlige Almuekultur".⁹ I fallet med utformningen av det danska Frilandsmuseet var historien om staten en viktigare ledstjärna än i Skansenexemplet. Kopplingen till de gamla byggnader som man skaffade bestod i att dessa skulle betraktas som gammal dansk kultur. Man ville anknyta till föreställningen om ett historiskt Stor-Danmark. Förekomsten av byggnader från södra Sverige innebar dock inte att man med vapen i hand ville erövra södra Sverige och skapa ett stordanskt territorium. Snarare handlade det om att mot tyskheten återförsäkra sig dels i idén om ett gammalt Stor-Danmark, dels i föreställningen

gamla byggnader. Den norske Turistforenings förste förman T. J. Heftye flyttade 1884 en gammal stuga till sina samlingar vid Frognersetra. Skansen kom dock att öppna helt nya dimensioner. Om Bygdø och Frognersetra, se Hegard, 1984.

⁷ Om Frilandsmuseet, se Ulldal, 1958 och Zangenberg, 1933.

⁸ [Heikel], 1910.

⁹ Ulldal, 1958, s. 96 och Zangenberg 1933, s. 8-9.

om en skandinavisk eller nordisk samhörighet. Det danska förhållandet till territoriet var stundtals också traumatiskt såsom vid avträddandet av Slesvig och Holstein till Tyskland 1864.

Friluftsmuseet i Helsingfors uppvisade en större gemenskap med Skansen än med anläggningarna i Kristiania/Oslo och i Köpenhamn. Liksom på Skansen strukturerade man museet genom att använda sig av byggnader från olika landskap, i det här fallet de finska landskapen. Det grundläggandet kravet på en viss naturtyp, vilket inte hade någon motsvarighet på Skansen, uttryckte också skillnader mellan finsk och svensk nationalism och mellan förhållandet till respektive territorium. Det fanns en idé om en särskild finsk naturtyp, det vill säga barrskogen. Den finska barrskogen rättade sig inte heller efter gränsen. Till den föreställningen kunde länkas idén om ett Finland som fortsatte på andra sidan gränsen mot Ryssland i öster. Frågan om var Finland började och slutade i nordväst, norr och särskilt i öster var också en viktig fråga genom inbördeskrig och världskrig.

Även om det under den här tiden lanserades olika förslag om ett svenskt nationalträd såsom granen, tallen eller björken, fanns egentligen inte någon utbredd föreställning om en särskild svensk natur som var typisk på nationell nivå. Snarare föreställdes den svenska naturen som typisk på regional eller lokal nivå. Det var också så man strävade att framställa naturen på Skansen.

På Skansen fungerade metoden med stugor olika bra för olika landsdelar. Självfallet har man och har haft uppenbara svårigheter att få med obygd. Men Skansen kom ändå att fungera väl för att skapa en helhetsbild av Sverige. På motsvarande sätt fungerade Selma Lagerlöfs bok om Nils Holgersson bra trots att Halland glömdes bort. På Skansen införskaffades 1901 en enda norsk byggnad, Vastveitloftet, och blev som en sorts påminnelse om den svensk-norska unionen. Men några byggnader från det stormaktstida Sveriges utbredning, från Finland eller Baltikum, uppfördes aldrig på Skansen. Snarare fick framställningen av svenska stormakten, genom diverse festtåg, anpassa sig till det Sverige som begränsades av de år 1809 tillkomna gränserna.

FÖRNYELSE PÅ SKANSEN: KULTURHISTORIA OCH FOLKHEMSTREVNAD

Från slutet av 1920-talet drev ledningen för friluftsmuseet Skansen ett förnyelseprogram på bred front. Den nytillträdde styresmannen Andreas Lindblom talade om en ny giv för Skansen. Förändringen tog sig uttryck både i anläggningens utformning och i programverksamheten.¹⁰

Rörande anläggningen inleddes en satsning på gårdsmiljöer. Första resultatet blev en dalagård, benämnd Moragården, som invigdes 1930. Vidare tillkom herrgårdsanläggningen Skogaholm och ett stads-kvarter organiserades. Den zoologiska avdelningen genomgick också stora förändringar. I början av 1930-talet byggdes bland annat ett brunbjörns- och ett isbjörnsberg. Från den här tiden förvärvade Nordiska museet också ett flertal byggnader som man inte flyttade till friluftsmuseet utan i stället bevarade på plats i den ursprungliga miljön.

Merparten av den etablerade programverksamheten avslutades eller förändrades och nya inslag kom till. Invigningen av den nya Moragården firades under flera dagar med Dalarna som tema. Under närmast högtidliga former lades ett stycke torv från Dalarna på den nya gårdsplatsen. Särskilda landskapsdagar, arrangerade i samverkan med det berörda landskapet, skulle i fortsättningen bli ett återkommande tema på

¹⁰ Se Lindblom, 1954 samt *Trettioalets Skansen. Utveckling och omdaning under decenniet 1929-1939*.

Skansen. Underhållning av närmast folkparkskaraktär, såsom allsångs- och danskvällar, etablerades vidare som ett populärt inslag på friluftsmuseet.

Ledningen för Nordiska museet menade att man på det här sättet renodlade Skansens huvudelement. Man ville visa upp en mer genomgripande bild av den svenska bostadens utveckling och man koncentrerade sig samtidigt på det nordiska växt- och djurlivet. Vidare anpassades den nya programverksamheten för en bredare publik. Man vill släppa in nya samhällsgrupper, framför allt arbetarklassen.

För det första är det tydligt att man strävade efter att få Skansen att framstå som ett kulturhistoriskt museum. För det andra är det påfallande hur idén om familjen sätts i centrum vilket också är tydligt genom den nya kopplingen mellan Skansen och barnen. Samtida betraktare kom att uppfatta Skansen under dagtid som en plats där barn stod i centrum. Detta var nu vad recensenterna blev förtjusta i. Den här trenden uttrycktes också genom uppkomsten av vad som närmast kan betraktas som ett helt nytt område i barnboksgenren, den som handlade om barn som besökare på Skansen. Några exempel är *Vad Ulla och Pelle sågo på Skansen* av Else Mokli Brag från 1931 och *Barnen på Skansen* av Fredrik Grahn-Möller från 1943.

Med fokuseringen på barnen kom också djuren på Skansen att få en helt ny betydelse. Särskilt blev detta tydligt med brunbjörns- och isbjörnsungar. Tripp, Trapp, Truls, Eskimåns, Snövit med flera björnungar blev från och med 1930-talet inte bara vanliga som bild- och vykortsmotiv utan kom att bli helt nya symboler för Skansen. Beaktandet av familjen på Skansen var också en del av en större samhällsföreteelse och korresponderade mot den samtida slagkraftiga idén om det större hemmet, folkhemmet.

Förändringarna var också ett tecken på Skansen hade börjat trampa vatten. Man hade helt enkelt glömt bort varför Skansen en gång kom till. Visserligen gjorde Stockholmsutställningen 1930 det uppenbart att Skansen i någon mån hade hamnat på efterkälken. Men att därför påstå att förklaringen till förändringarna skulle finnas i de nya funktionalistiska idealens genomslagskraft är att överdriva. Visst gällde det också att anpassa friluftsmuseet till de nya idealen om Sverige som ett folkhem. För konstruktionen av folkhemmet fanns i och för sig viktigare arenor än Skansen, även om det på intet sätt betydde att friluftsmuseets popularitet var över. Det större samhälleliga fenomen som Skansen från början hade kommit till som en del av var emellertid inte längre lika viktigt. Uppmärksamheten för barnen och djuren på Skansen speglade också det faktum att reaktionerna på Skansens omvandling under 1930-talet visserligen var uppskattande och välmenande men att de i all väsentlighet skilde sig från recensionerna då anläggningen kom till ungefär 40 år tidigare. Även om de grundläggande idéerna då och då dök upp igen på Skansen var det sammanhang i vilka de en gång tog form inte längre omstritt. Vad det handlade om var att tomten på vilket det nya folkhemmet skulle ta form redan var utstakad. Det gällde nu att möblera det, att fylla det med innehåll.

OLIKA INTEGRATIONSMODELLER

Det svenska fallet, den svenska integrationsmodellen, kan sammanfattas som att man hade ett territorium som man skulle skaffa en nation till. Svenskar var alla som bebodde ett visst territorium – Sverige inom 1809 års gränser. En vanligt förekommande tanke var att det svenska territoriet hade uppkommit i historiens gryning, efter inlandsisens avsmältning. Till detta territorium hade sedan det ena folket efter det andra invandrat och i stort sett blandats samman. Den svenska vandrigen, som den manifesterades på Skansen, blev en vandring där man mötte geografiska enheter som lades till varandra. I den svenska nationalismen

var det möjligt att använda sig av territoriets delar, landskapen, som byggstenar. Detta blev också ett dominerande koncept i konstruktionen av det nationella territoriet.

Till skillnad från det svenska fallet fungerade exempelvis det tyska fallet inte alls på det här sättet. I det tyska fallet arbetade man med en nation som man skulle skaffa ett territorium till. Man hade en utarbetad nationalism innan det fanns ett territorium. Om man föreställer sig en vandring för att fostra en tysk medborgare var det en vandring där man mötte fragment av tysk historia eller historien om det tyska blodet eller det germanska språket. De tyska folkstammarnas historiska utbredning var inte alls så enkla att markera på den tyska kartan som de svenska landskapen var på den svenska kartan. I den tyska historien blev frågan om territoriet en omstridd följetong. Det blev mycket viktigt att hävda tyskheten och dess starka band till särskilda platser, i väster eller i öster. Det var därför man också besjög ett ”Tyskland över allt”. Det vill säga, det var ytterst viktigt att idén om den tyska identiteten överträffade alla andra identiteter på ett – som det skulle visa sig – oklart utbredningsområde. Idén om ett tyskt urhem blev framträdande och likaså föreställningar om kolonisering österut, ”Drang nach Osten”. I Tyskland skapades inte heller någon motsvarighet till Skansen på nationell nivå.

Anledningen till att kopplingen till territorieskapandet småningom glömdes bort på Skansen var att det svenska territoriet sannolikt blev klart ett stycke in på 1900-talet. En markör för den utvecklingen kan Inlandsbanan utgöra. Då den kring sekelskiftet år 1900 diskuterades, projekterades och påbörjades hade den en mycket betydelsefull ideologisk uppgift att täcka in Norrlands inland. När den på 1930-talet stod klar hade man glömt bort varför man en gång hade börjat bygga den. Det svenska territoriet blev småningom självklart och trots att man genom Svenska Turistföreningens årsskrifter och skolans geografiekationer då och då påmindes om integrationsmodellen blev frågan om territoriet inte något trauma i Sverige. Det blev ingen omstridd fråga. Man kunde istället koncentrera sig på demokratins utveckling och bygget av välfärdsstaten.

I svensk nationalism var regionala och lokala markörer över huvud taget en viktig komponent i byggandet av territoriet. Sådana markörer har fortsatt att ha betydelse och utvecklas i våra dagar när idén om det nationella territoriet har brutit samman. (Svenska Turistföreningen fungerar utmärkt som symptom även på den pågående förändringen.) Nu framställer man landskapen i nya sammanhang och territoriet är närmast individualiserat. Detta tillsammans med den söndervittrande idén om medborgarskapet har naturligtvis haft betydelse för kulturarvsskapande i allmänhet och för museer och friluftsmuseer i synnerhet. Även om idén om vandringen och pilgrimsvandringen har fått något av en renässans är det tveklöst så att den patriotiska promenaden i Sverige blott är historia – en historia som dock har lämnat djupa spår.

REFERENSER

- Foreningen for Norsk Folkemuseum. Beretning om Foreningens virksomhed 19 Decbr.-21 Decbr.* 1895.
- Hazelius, Artur, "Strödda meddelanden angående Nordiska museet", *Samfundet för Nordiska museets främjande 1895 och 1896. Meddelanden utgifna af Artur Hazelius*, 1897.
- Hegard, Tonte, *Romantikk og fortidsvern. Historien om de første friluftsmuseene i Norge*, 1984.
- [Heikel, Axel O.] *Friluftsmuseet på Fölisön*, 1910.
- Jönses, Lars, "Ett Sverige i smått eller ett Tyskland över allt? Nation och territorium genom upptäckt och försvar under 1800- och 1900-tal", Petterson, Lars, (red.), *I nationens intresse. Ett och annat om territorier, romaner, röda stugor och statistik*, 1999.
- Lindblom, Andreas, *Utsikt från Skansen*, 1954.
- Trettioalets Skansen. Utveckling och omdaning under decenniet 1929-1939*, 1939.
- Ulldal, Kai, "Frilandsmuseet", *Nationalmuseets arbeidsmark*, 1958.
- Weber, Max, *Ekonomi, samhälle: förståelsesociologins grunder*, 3, 1987.
- Zangenberg, H., *Frilandsmuseet ved Lyngby. Museets gamle huse och gaarde*, 1933.

NATUR- OCH/ELLER KULTURARV? FYRA FRÅGOR OM NATURHISTORISKA RIKSMUSEET

JENNY BECKMAN

I vilken bemärkelse är Naturhistoriska riksmuseet att betrakta som en kulturarvsinstitution? Det finns många tänkbara svar på den frågan, beroende på hur man vill karaktärisera Riksmuseet och dess verksamhet, och beroende på vad man menar med kulturarv. I linje med den nationella kulturpolitiken skriver regeringen i regleringsbrevet att museet har som mål att bevara, utveckla och förmedla kunskap om kulturarvet, medan museets officiella instruktion istället betonar dess uppgifter på det biologiska och geologiska forskningsområdet. Historiskt har Riksmuseet haft ett komplicerat förhållande till sin egen eventuella museiidentitet. Det är ett bekymmer som delas av många museer, men som framstår särskilt tydligt i hur Riksmuseets tjänstemän förhållit sig till såväl andra museer som till universitet och andra forskningsinstitutioner. Museets tjänstemän definierar innehållet i sin professionella identitet i relation till både naturforskare och kulturarvsfunktionärer.

Efter en kort genomgång av Naturhistoriska riksmuseets historia inriktad på museets hantering av den institutionella identiteten och förhållandet mellan forskning och utställning (eller kunskapsuppbyggnad och förmedling som det står i dagens årsberättelser), diskuterar jag tre områden där Riksmuseet kan tänkas uppfylla den kulturarvsfunktion som stipuleras i regeringens regleringsbrev. Dessa områden är, i tur och ordning, naturföremålen, naturforskningen och naturen.

MUSEETS TIDIGA HISTORIA, MUSEIPROFESSIONEN OCH RELATIONEN FORSKNING-UTSTÄLLNING

Naturhistoriska riksmuseet bildades under den våg av statligt museiskapande som drog genom Europa kring sekelskiftet 1800. Grunden till Riksmuseet var den stora fågelsamling som friherre von Paykull donerat till staten år 1819, och som Karl XIV Johan genast med varm hand överantvarat åt Kungl. Vetenskapsakademiens förvaltning, men museet kom snart att omfatta såväl kungliga naturaliekabinett som Vetenskapsakademiens egna samlingar.

Vad dessa naturalhistoriska samlingar skulle användas till artikulerades knappast av de inblandade institutionerna. I samband med ansökningar om pengar för samlingarnas underhåll påminde Vetenskapsakademiens tjänstemän om det nesliga i att Carl von Linnés herbarier och manuskript lämnat landet efter hans död 1778 och varnade för framtida fadäser av samma art, och framhöll således samlingarnas nationella symbolvärde. Att de dessutom kunde användas för vetenskapliga och pedagogiska ändamål framgick av den forskning som Akademiens ledamöter emellanåt idkade med utgångspunkt från föremålen, och av de enstaka fribiljetter som delades ut till stadens läroverksungdom. Däremot framgick inte av de knapphändiga instruktionerna till föreståndaren vilken museets egentliga uppgift var.

Det var kring 1860 som idén, att forskning å ena sidan och utställning å den andra var ett museums huvuduppgifter, först artikulerades i kretsen kring de naturalhistoriska samlingarna vid British Museum i London. Under namnet ”the new museum idea” kom den att präglade museidebatten – åtminstone den naturhistoriska – under resten av århundradet och en bra bit in på 1900-talet. Idén användes retoriskt som ett

sätt att äska mer pengar till museerna, och praktiskt som vägledning vid det museibyggnade som tog fart mot 1800-talets slut. Så även vid Naturhistoriska riksmuseet, där såväl skillnaden som släktskapen mellan dessa båda verksamheter – ”på ett stridigt sätt sammanbundna” – blev vapen i kampen om museets nya lokalisering och byggnader.

Att utnämna forskning och utställning till museets huvuduppgifter innebar inte bara att definiera museets identitet. Det var dessutom att ge delar av den verksamhet, som under olika former pågått vid institutionen under förhållandevis lång tid, ett namn och ett berättigande. Men det var också att uppfinna denna verksamhet och att samtidigt uppfinna den som en del av museets institutionella särart. Mitten av 1800-talet är utställningarnas tid, mest uppenbart i de stora världsutställningar som med början i Londons Kristallpalats 1851 arrangerades runt om i västerlandet. Det är också en tid då den naturvetenskapliga forskningen på allvar vann en fast ställning inom universiteten, där tyngdpunkten dittills legat på undervisning. De gamla professurerna i naturalhistoria – ofta nära kopplade till medicinska fakulteter – delades upp i botanik, zoologi, mineralogi och andra subdiscipliner, och forskningen började genomgå något som kan kallas professionalisering. De stora museerna spelade en viktig roll i denna utveckling, eftersom de erbjöd anställning och arbetsmaterial och tid för forskning, vilket sällan fanns att tillgå vid de utbildningsinriktade universiteten.

Som vetenskaplig disciplin – om än inte som renodlat forskningsämne – hade naturalhistorien en lång historia vid universiteten. Alla tjänstemän vid Naturhistoriska riksmuseet hade utbildning, senare doktorsgrad, i ämnen som zoologi, botanik eller geologi, och museets hemvist inom den vetenskapliga världen var oomtvistad. Redan 1823, fyra år efter museets inrättande, fick dess föreståndare professors titel, och det fick så småningom alla föreståndarna – intendenterna – för museets olika vetenskapliga avdelningar: vertebratzoologi, entomologi, botanik, mineralogi, etcetera. Museet kom att uppfattas som en del av landets naturvetenskapliga etablissemang, dess intendentstjänster som professorer i vetenskaplig paritet (om än inte alltid ekonomisk) med motsvarigheterna vid universiteten, och dess assistent- och amanu- enstjänster som viktiga befördringsposter i den akademiska forskarkarriären. Till organisationen liknade det också närmast ett universitet, med i hög grad fristående avdelningar baserade på vetenskapliga specialiteter (vilka själva hade sin grund i samlingarnas karaktär) och bemannade av professorer och assistenter, vars tjänster i stort sett var ekonomiskt och administrativt analoga med universitetets professorer och docenturer.

Den eftersträlvade relationen till universiteten komplicerade Riksmuseets förhållande till andra museer. Kring sekelskiftet 1900 diskuterades museet som specifik institution, och museimän i flera länder bildade föreningar och möttes för att diskutera gemensamma problem. Kerstin Arcadius talar om en professionalisering av museimannayrket: egna tidskrifter, organisationer, och en ökande identifikation mellan vissa typer av utbildningar och anställning i museivärlden är indikationer på detta.

Denna museivärldens professionalisering är tydligast bland de kulturhistoriska museerna. Vid bildandet av Svenska museimannaföreningen i Göteborg 1906 var endast en representant från ett naturvetenskapligt orienterat museum med, trots att de naturhistoriska museerna – främst Naturhistoriska riksmuseet – hörde till de största i landet, vad beträffar budget och personal såväl som samlingarnas storlek. I den mån man där intresserade sig för vad som kan kallas professionaliseringsfrågor rörde det den vetenskapliga identiteten, snarare än den institutionella. Vid samma tid var tjänstemännen vid Naturhistoriska riksmuseet istället noga med att betona *skillnaderna* mellan museets olika verksamheter. Den ”nya museiidé”

som sedan mitten av 1800-talet velat skilja museets uppgifter åt användes på 1920-talet för att argumentera för museets likställighet med universiteten som vetenskaplig forskningsinstitution.

Utan att vilja förringa betydelsen av de museitekniska uppgifterna eller den upplysningsverksamhet, som naturhistoriska riksmuseet bedriver genom sina skådesamlingar, och som på grund av flyttningen till mera tillfredsställande lokaler på senare tid kommit att särskilt starkt framträda för allmänheten, vilja vi erinra om, att det ojämförligt viktigaste arbetet vid museet är och bör vara den vetenskapliga bearbetningen av samlingarna. Riksmuseet intager på grund av denna sin rent vetenskapliga forskningsuppgift samma särställning som universitetens motsvarande naturvetenskapliga institutioner. Denna uppgift har blivit ofrånkomlig på grund av den enorma tillväxten av naturvetenskapliga samlingar, i det att institutionerna vid universiteten och högskolorna ej kunna bereda vård och vetenskaplig bearbetning åt det ständigt växande materialet. Sådana vetenskapliga undersökningar, som äro direkt knutna till detta material, måste därför förläggas till riksmuseet, som ur denna synpunkt alltså är att betrakta som ett nödvändigt komplement till universiteten. Det är därvid ett oeftergivligt villkor, att det vetenskapliga arbetet vid naturhistoriska riksmuseet kommer att stå på fullt ut samma höga nivå som vid universitetsinstitutionerna och bedrivs i så nära anslutning till dessa som möjligt.¹

När det kom till kritan ville Riksmuseets tjänstemän uppenbarligen hellre se museet som en samlingsfilial till universiteten än som en separat institution och plattform för en separat professionell identitet. Ett museum var man kanske, men knappast i samma bemärkelse som läns museer eller kulturhistoriska museer.

NATURFÖREMÅLEN SOM KULTURARV?

Som vid så många andra museer står samlingarna först i den officiella instruktionen, och presenteras som utgångspunkten för verksamheten, i synnerhet för forskningen. Samlingarna är ju arbetsmaterialet för mycket av den systematiska och naturvårdsorienterade forskning som pågår vid Riksmuseet. Men samlingarna kan också betraktas som kulturhistoriskt värdefulla. De linneanska samlingarnas flytt till London 1784 betraktades inte bara som ett problem för den naturalhistoriska forskningen, utan som en katastrof för den nationella stoltheten. Samlingarna var inte bara ett forskningsverktyg utan en konkret minnesstod över Sveriges störste naturforskare. Inrättandet av Riksmuseet några decennier senare kunde visserligen inte ersätta linnésamlingarnas speciella strålgång, men det nya museets samlingar var grundplåten i ett försök att återupprätta Sveriges ställning som kulturnation. De historiska samlingarna vid Riksmuseet vårdas idag med stor omsorg, och för att göra dem tillgängliga för historiskt och naturhistoriskt intresserade har de fått en egen server till sitt förfogande: ”Linnés webbplats”.

Den kulturhistoriska betydelsen av naturvetenskapliga samlingar hamnade också i fokus i striden om de entomologiska samlingarna vid Lunds universitet under 1990-talet. Nedskärningar vid universitetet skulle drabba det zoologiska museet, som redan hade svårt att få resurserna att räcka till både personal och föremålsvård. Samlingarna av insekter – som bedömdes som världsledande och som legat till grund för den första specialiserade professuren i zoologi i Sverige – skulle inte få den vård de behövde, och

¹ Skrivelse till Konungen från Riksmuseets intendent 11 november 1925.

riskerade att säljas eller gå under. I egenskap av ansvarsmuseum på det naturhistoriska området ringde Riksmuseet i larmklockan tillsammans med de lundsiska zoologerna: stora vetenskapliga och kulturhistoriska värden höll på att gå förlorade. Det vore en skandal i paritet med 1784 års missöde. I den diskussion och de utredningar som följde slogs det så småningom fast att universitetet hade ett långsiktigt ansvar för det kulturarv samlingarna representerade.

Samlingar av naturföremål förekommer förstås också utanför universitetet och de naturhistoriska museerna. Oftast är dessa samlingar varken särskilt stora eller dyrbara, men på det paleontologiska området finns en ganska omfattande handel med mineral och fossil, där museer och forskningsinstitutioner kan känna sig trängda av bristande resurser och förmögna konkurrenter. Men samlarna är ofta själva aktiva forskare, om än i blygsam bemärkelse, och bidrar också till förökande och ordnande av museernas samlingar genom donationer och frivilligt arbete.

NATURFORSKNINGEN SOM KULTURARV?

Riksmuseets pengar kommer huvudsakligen ur kulturbudgeten, men den forskning som bedrivs där skall enligt museiinstruktionen kretsa kring ”universums och jordens uppbyggnad och utveckling, växt- och djurvärlden samt människans biologi och miljö”. Men även om tyngdpunkten ligger på naturvetenskap – knappast i fokus för kulturarvsdiskussionen – är det möjligt att betrakta museet som ett monument över naturvetenskapen som mänsklig verksamhet. I sitt uppdrag att främja intresse för och förmedla kunskap om naturvetenskapen liknar Riksmuseet andra, mer lätt igenkännliga kulturarvsinstitutioner.

Riksmuseets tjänstemän hävdade visserligen på 1920-talet att forskningen var ojämförligt mycket viktigare än utställningarna, men från mitten av 1800-talet fick utställningarna en allt större plats i verksamheten. En viktig faktor i utställningarnas växande betydelse var staten, som i egenskap av huvudfinansiär krävde ökad tillgänglighet. Man betraktade uppenbarligen museet i första hand som analogt med andra statliga, kulturarvsvårdande institutioner. Fram till 1980-talet var den dominerande utställningsordningen systematisk – olika grupper av (framför allt) djur uppgradade i olika salar, i någorlunda enlighet med rådande föreställningar om deras klassifikation och släktskap.

Idag ser Riksmuseets utställningar annorlunda ut. Från 1960-talet diskuterade man att stöpa om utställningarna i mer samtidsorienterad och tematisk form, och en ny utställningsplan formulerades 1984. Enligt den nya utställningsplanen skulle det övergripande perspektivet vara ekologiskt och evolutionärt, där delutställningarna främst skulle kretsa kring olika biotoper och tidsperioder i jordens och livets historia. De gamla utställningarna plockades ned, och 1989 invigdes utställningen *Polartrakterna* i det som varit det gamla valmuseet. I övrigt ekade skådesalarna tomma där montrarna med lemurer och fjärilar tidigare stått.

Ytligt sett har museets utställningsverksamhet under 1990-talet någorlunda följt 1984 års plan. Tre nya basutställningar med rötter i synopsen har öppnat: *4 1/2 miljarder år* 1996, *Liv i vatten* 1998 och *Den sinnrika människan* 1999. *Expedition rymden* öppnade (passande nog) år 2001 och *Sveriges natur* i två delar 2002-2003. Men utställningarnas utformning och inriktning har ändrats med tiden. Begreppet ”permanent utställning” har tänjts, och exempelvis rymdutställningen bör snarare betraktas som ”semipermanent”. Men framför allt har teknik och pedagogik förändrats kraftigt. Trots den tematiska uppläggningsplanen framstod 1984 års utställningsplan som nära besläktad med de gamla utställningarna. Tonvikten låg på föremål och dioramor och nivån på den vetenskapliga informationen var tämligen hög. Under 1990-talet

har tyngdpunkten kommit att förskjutas i riktning mot interaktivitet och yngre barn, vilket bland annat resulterade i att utställningen om människan kom att prioriteras framför andra, mindre uppenbart interaktiva utställningsprojekt.

Utställningarnas utseende och omvandlingar vittnar om föränderliga attityder till naturen och vetenskapen, men också till publiken. Skillnader i besökarnas ålder kan iakttas över tid, men det går också att fundera kring olika föreställningar om publikens kunskaper, intressen och beteende. Som förmedlare av bilder av naturen och vetenskapen har Riksmuseet aldrig existerat i ett vakuum – böcker, tidskrifter, filmer, science centers och andra exempel på det som ofta kallas populärvetenskap, har verkat i relief och konkurrens till museets utställningar. Som statlig bildningsinstitution har det också tidvis legat mycket nära den vetenskapssyn som uttryckts inom de statliga skolsystemen – och Riksmuseet framträder som en mycket tydlig förmedlare av en nationell kultur.

NATUREN SOM KULTURARV?

Man skulle också kunna hävda att det kulturarv Riksmuseet vårdar främst är det som inte ens finns i museet, utan per definition utanför det: nämligen naturen själv. Under hela sin historia har museet spelat en roll vid utformning och tillämpning av den svenska naturskyddspolitiken och -lagstiftningen. Många av museets tjänstemän var aktiva i den tidiga naturskyddsrörelsen. Polarfararen och riksmuseiprofessorn i mineralogi, Adolf Erik Nordenskiöld, liknade 1880 hela den nordiska naturen vid ett museum, som borde bevaras för att inspirera folket:

I en framtid, som sannolikt ej är långt aflägsen, skall det därför blifva svårt att få en fulltonig föreställning om den natur, med hvilken våra stamfäder hade att kämpa deras första strid, som närt nordbons aldrig kufvade frihetskärlek och fostrat dess djerfva krigarskaror, som utgjort det vidsträckta museum der alla våra forskare och konstnärer börjat sina studier, som bildar grundtonen i våra skalders sånger, i våra fäders och vår egen lifsåskådning.²

Nordenskiöld och hans kolleger inom Vetenskapsakademien spelade en viktig roll i de första statliga utredningarna om nationalparker, fridlysning och förändringar av jaktlagstiftningen i naturskyddsriktning, och flera av Riksmuseets intendenterna deltog själva som utredare. Verksamheten inom Akademiens egen naturskyddskommitté kom att bilda bakgrund till 1907 års statliga naturskyddsutredning, där bland annat vertebratavdelningens intendent Einar Lönnberg ingick. Utredarna föreslog att ansvaret för det svenska naturskyddet skulle läggas på just Akademien, i analogi med Vitterhetsakademiens överinseende över landets fornminnen. ”Landets naturminnesmärken kunna ju, såsom man anmärkt, om de blifva fridlysta, betraktas såsom en [sic] slags friluftsfdelning till naturhistoriska riksmuseum”. Riktigt denna roll fick museet inte i 1909 års naturskyddslagstiftning, men Vetenskapsakademien fick i alla fall bli sakkunnig instans i naturskyddsadministrationen. Riksmuseets roll i sammanhanget kom istället att kopplas närmare till jaktlagstiftningen och fridlysning av vissa djur.

Riksmuseets tidiga naturskyddsengagemang formulerades företrädesvis – och föga förvånande – i museitermer. Termen ”naturminnesmärken” påminner om den tidiga tyska naturskydds-rörelsen, som var

² Nordenskiöld, 1880.

inriktad på ett punktvis skydd av ”Naturdenkmäler” snarare än av större områden i det tätbefolkade och industrialiserade Tyskland; medan nationalparkstanken väcktes i det glesare Amerika. Men till och med dessa kunde alltså betraktas som filialer till museets föremålssamlingar.

Även senare har samlingarna varit betydelsefulla för museets agerande i naturarvsfrågor. Under 1960- och 1970-talen, då miljörelsen växte sig stark och då museivärlden skakades av omorganisationer, fann professorn i vertebratzoologi, Alf Johnels, ett nytt användningsområde för institutionens hundraåriga samlingar av uppstoppade fåglar: genom att mäta halten biocider i fjäderdräkten hos fåglar fångade i olika tider kunde man få ett mått på miljögifternas spridning under 1900-talet. Johnels’ utspel var delvis en spegling av förändringar i naturskyddsdiskussionen. Men en annan viktig faktor var de förändringar som Riksmuseet stod inför. Den så kallade Riksmuseiutredningen hade 1962 föreslagit att museets forskning skulle överföras till det blivande Stockholms universitet, medan utställningarna skulle bilda en separat folkbildningsinstitution. Den samlingsbaserade systematiska forskning museet ägnat sig åt skulle delvis ersättas av ”modernare” biologisk forskning inom bland annat cellfysiologi och biofysik. Förslaget upplevdes som ett hot mot Riksmuseet som institution, och i synnerhet mot dess samlingar, vars funktion inom den nya forskningen och den nya utställningsinstitutionen var oklar. Johnels ville med sin biocidstudie visa att museet och framför allt samlingarna hade ett värde även i en ny tid. Idag fungerar Riksmuseet fortfarande som remissinstans, auktoritet och varningsklocka på naturskyddsområdet.

Men i vidare bemärkelse kan det vara intressant att diskutera naturen som kulturarv. En etymologisk poäng – kanske trivial – är att själva ordet kultur syftar på umgänget med naturen genom odling och jordbruk. Inom dagens svenska och europeiska naturvårdsverksamhet (för att inte tala om jordbrukspolitik) är kulturlandskapet ett av de viktigaste honnörorden. På UNESCO:s världsarvslista är Sverige bland annat representerat genom Lapponia, ett område som definieras som både kultur- och naturarv. Detta är bara ett uttryck för att många av de naturvärden som står i fokus för naturvårdspolitik – och som Sverige genom bland annat Rio-konventionen och EU:s art- och habitatdirektiv förbundet sig att skydda – är beroende av omfattande mänsklig kulturverksamhet för att kunna bevaras. Arbetet med floran och faunan i kulturlandskapet omsätter också stora resurser genom EU och svenska naturvårdsmyndigheter. Även här spelar ideella krafter en stor roll – men inte bara i form av internationella naturskyddsorgan och påtryckningsgrupper, utan genom amatörer, samlare och inventerare. Deras intresse för naturvärden ger dem anledning att närma sig institutioner som Riksmuseet i egenskap av deltagare och skapare av kunskap om kultur- och naturarvet, och inte bara som konsument.

MUSEET SOM KULTURARV?

Amatörerna som deltar i arbetet med forskning och naturvård antyder att Riksmuseets målgrupp är större än de skolbarn som oftast fyller utställningarna. Bland annat för att tilltala denna vidare publik har museet på senare år inrättat den permanenta utställningen *Naturkabinettet*. Här ställs föremål ur samlingarna ut som ”förr i världen”, i glasmontrar med etiketter på latin, vilket kan tilltala forskare som hävdar att utställningarna ligger för långt från museets forskningsverksamhet och saknar föremålsanknytning, men även (åter)besökare till museet på jakt efter en nostalgitripp.

Naturkabinettet kan sägas förena Riksmuseets olika funktioner som kulturarvsinstitution. Samlingarnas historiska värde blir tydligt genom de utställda föremålen, och människans försök att bringa ordning i naturens kaotiska mångfald speglas i ekmontrarnas glasfönster. Sällsynta djur och kuriositeter framhäver

också mångfaldens ömtålighet och vikten av att ta hand om naturen. Men kanske visar det också en ytterligare dimension av museet. I frammanandet av flydda tider och en äldre attityd till naturen och vetenskapen framträder Riksmuseet som ett museum över sig själv. Och i denna bemärkelse otvetydigt en del av kulturarvet.

REFERENSER

- Arcadius, Kerstin, ”Modernitet, identitet och museimän: En bild från det tidiga 1900-talet”, Alsmark, Gunnar, (red.), *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*, 1997a.
- Arcadius, Kerstin, *Museum på svenska: Läns museerna och kulturhistorien*, 1997b.
- Beckman, Jenny, ”Identitetsklyvning?”, Palmqvist, Lennart & Svante Beckman, (red.), *Museer och framtidstro*, 2003.
- Beckman, Jenny, *Naturens palats: Nybyggnad, vetenskap och utställning vid Naturhistoriska riksmuseet, 1866-1925*, 1999.
- Betänkande rörande åtgärder till skydd för vårt lands natur och naturminnesmärken, afgifvet af inom Kungl. jordbruksdepartementet för ändamålet tillkallade sakkunnige*, 1907.
- Eriksson, Gunnar, *Kartläggarna: Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870-1914*, 1978.
- Handlingar angående K. Vetenskapsakademiens, Naturhistoriska Riksmuseets och Vetenskapsakademiens Nobelinstitutets byggnadsfråga I*, 1902.
- Handlingar angående K. Vetenskapsakademiens, Naturhistoriska Riksmuseets och Vetenskapsakademiens Nobelinstitutets byggnadsfråga II*, 1903.
- Handlingar angående K. Vetenskapsakademiens, Naturhistoriska Riksmuseets och Vetenskapsakademiens Nobelinstitutets byggnadsfråga III*, 1904.
- Förordning med instruktion för naturhistoriska riksmuseet*, SFS 1988:1249.
- Haraldsson, Desirée, *Skydda vår natur! Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling*, 1987.
- Johnels, Alf, ”Museisamlingars betydelse för miljöforskning i det förgångna och i nuet”, *Naturen berättar: Utveckling och forskning vid Naturhistoriska riksmuseet*, Engström, Kjell, (red.), 1989.
- Köstering, Susanne, ”Museumsbau und Museumsreform: Plazierung, Gebäude- und Raumkonzeptionen von Naturkundemuseen in Deutschland, 1871-1914”, *Repräsentationsformen in den biologischen Wissenschaften. Beiträge zur 5. Jahrestagung der DGGTB [Deutsche Gesellschaft für Geschichte und Theorie der Biologie] in Tübingen 1996 und zur 7. Jahrestagung in Neuburg a. d. Donau 1998*, Geus, Armin et al., (red.), 1999.
- Museiperspektiv: 25 artiklar om museerna och samhället*, 1986.
- Naturhistoriska riksmuseets framtida ställning och organisation*. Betänkande av Riksmuseiutredningen. Ecklesiastikdepartementet 1962:2, Stockholm, 1962.
- Nordenskiöld, Adolf Erik, ”Förslag till inrättandet af Riksparker i de nordiska länderna”, *Per Brahes minne den 12 september, 1680-1880*, 1880.
- Pehrson, Torsten, ”Zootomiska institutets historia 1880-1960”, Otryckt manus, Zoologiska institutionen, Stockholms universitet, [1960].
- Peponis, John & Jenny Hedin, ”The layout of theories in the Natural History Museum”, *9H* 3, 1982.

Regleringsbrev för budgetåret 2004 avseende Naturhistoriska riksmuseet,
<http://www.nrm.se/mc/uppdrag.shtml.se>.

”Riksmuseets nya utställningsverksamhet: Underlag för ansökan om medel till den nya basutställningen”
(1984-07-13), *Naturhistoriska riksmuseets arkiv*.

Rupke, Nicolaas A., ”The road to Albertopolis: Richard Owen (1804-92) and the founding of the British Museum of Natural History”, *Science, politics and the public good: Essays in honour of Margaret Gowing*, Rupke, (red.), 1988.

Skrivelse till Konungen från Riksmuseets intendent 11 november 1925. Konseljakt nr 1, 7 januari 1926, Ecklesiastikdepartementet, Riksarkivet.

BEFOLKNINGENS REFORMERING OCH FORMERINGEN AV MODERNITETENS INSTITUTIONER: EXEMPLET GÖTEBORGS MUSEUM

CHARLOTTA HANNER NORDSTRAND

När jag under en tid undersökt Göteborgs museums första femtio år, från grundläggandet 1861 till 1911, framstår tre av de ursprungliga verksamheterna som speciellt framåtblickande i jämförelse med vad andra museer i Sverige vid samma tid ägnade sig åt. Det gäller den utbildningsverksamhet som drevs i museet, den pedagogiska skolmuseiverksamheten och industriutställningen. Det är kring dessa verksamheter jag i den här artikeln kommer att uppehålla mig.

GÖTEBORGS MUSEUM I SITT SAMMANHANG

Göteborgs museum byggdes upp som ett bildningsprojekt framför allt influerat av utvecklingen i England. I England genomfördes den största och viktigaste industriutställningen, trots att den typen av utställningar egentligen hade sitt ursprung i Frankrike. På 1790-talet, efter den franska revolutionen, startade i Paris utställningar av nationella manufakturprodukter.¹ Utställningarna var återkommande och visade produkter som kombinerade funktion med hög estetisk kvalitet. Engelsmännen beslöt att söka höja kvaliteten även på sina produkter. De inrättade en designskola och idén att bjuda samman ”hela världen” till en stor industriutställning 1851 tog form.

Kombinationen av att visa upp och ställa ut som ett gigantiskt bildningsprojekt var väsentlig för världsutställningens utställningsgeneral Henry Cole, ledaren för The School of Design. När *The Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations* öppnades i Crystal Palace i London 1851 hade Cole och prins Albert vunnit kampen om industriutställandet över Frankrike. I Crystal Palace visade kolonialmakterna med Storbritannien i spetsen, Förenta Staterna och övriga västeuropeiska länder upp sina senaste industriella landvinningar sida vid sida med koloniernas exotism. Under Kristallpalatsets vida kupol tronade i centrum den dyrbaraste trofén, diamanten Koh-i-Noor – ”the mountain of light”. Diamanten var kolonin Indiens gåva till sin kejsarinna, drottning Victoria. Diamanten syntetiserade det dåtida öst och väst. Österlandets mystiska och förtrollande jättediamant, i pengar skattad till halva värdet av hela utställningen² speglade det nyindustrialiserade samhällets ekonomiska besatthet. The Great Exhibition lärde människor att uppfatta världen på ett nytt sätt, genom föremålen och föremålens värde.³ Utställningen var samtidigt en uppvisning i reproduktionstekniker. I detta jordiska paradiset blev industrin en del av konsten och handeln en sorts kultur – hela utställningen var en hyllning till industrins kultur. Världsutställningen blev en ekonomisk succé. Överskottspongarna räckte till att bygga upp South Kensingtonmuseet, senare omdöpt till Victoria & Albert Museum. Henry Cole ledde museet och flyttade även hit School of Design.

¹ Burton, 1999.

² Chevalier, 1852, s. 489ff.

³ Black, 2000, s. 10 f.

Många svenskar besökte denna och efterföljande världsutställningar, bland dem tidningsmannen och liberalen S. A. Hedlund (1821-1900), redaktör för *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (HT). Hedlund tog i Göteborg det avgörande initiativet till Göteborgs museum och flera andra kunskapsinstitutioner. Hedlund var akademiskt utbildad i Uppsala och verkade som många andra unga nytutexaminerade som informator i ”bättre” familjer före folkskolans genomförande. I sin debutartikel 1845 formulerade han 24 år gammal sina teser om bildning och rättvisa för alla och han verkade livet ut för att höja arbetarnas kunskaper och bildning. Som reporter 1848-49 i *Dagligt Allehanda* i Stockholm, 1849-50 på *Örebro tidning* och åter i Stockholm på *Aftonbladet* till och med 1852, var han aktiv i bildningsskolor och reformmöten. Redan 1847 höll han föredrag om Torsten Rudenschölds blandade skola med arbetarbarn och herremansbarn på Läckö.⁴

Hungersnöd och politisk orättvisa ledde 1848 till Februarirevolutionen och Hedlund reste till revoltens centrum Paris för att på plats bilda sig en föreställning om situationen och rapportera hem till tidningsredaktionen. Hedlund ansåg att orsaken till revolten var modernitetens uppgörelse med det traditionella – ”det gamla Europa darrar i sina grundvalar”. ”Gud låte mig uppfatta og återge allt rätt...”, skrev han i brev till sin vän, och från och med 1854 svärfar, Torsten Rudenschöld.⁵

GÖTEBORGS MUSEUM OCH ANDRA TIDIGA SVENSKA MUSEER – EN JÄMFÖRELSE

Den stora museibygnadsepoken i Europa infaller under 1800-talet, mellan århundradets gryning i och med Franska revolutionen 1791, och första världskrigets utbrott 1914.⁶ Grundandet 1861 av Göteborgs museum infaller mitt i denna epok. Museet hade en föregångare i det Naturhistoriska museet i Göteborg, stadens äldsta museum, som stiftades 1833. Ägarna till det Naturhistoriska museet, *Kungliga Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg (KVVS)*, var också en av stiftarna till Göteborgs museum och museet kom att ingå som en av de tre grundpelarna i Göteborgs museum. Det Naturhistoriska museet och KVVS stod för det vittra akademiska inslaget i Göteborg. Där samlades då, liksom nu, professorer, läkare och andra vetenskapsmän till gemensamma föreläsningar och publiceringsverksamhet av vetenskapliga rön.

Det Naturhistoriska museet hade sin grund i den zoologiska samlingen belägen i stadens gymnasium (grundat 1664). 1796 beskrevs samlingen som ett Naturaliekabinett beläget i gymnasiet.⁷ Under en period i början av 1800-talet var samlingen undanstoppad på gymnasiets vind, men från 1819 hyrde KVVS, som då hade fått överta naturaliesamlingen, en lokal för denna i före detta Ostindiska kompaniets magasinsbyggnad. Samlingen fick samtidigt en pedagogisk funktion i och med att den blev tillgänglig ”för den studerande Ungdomen” ett par dagar om året. Den innehöll då zoologiska, botaniska och mineralogiska objekt. 1833 togs så beslut att inrätta ett museum för ”naturalster” i Göteborgs stift och naturaliesamlingen fick utgöra dess bas. Redan 1840 ansökte museets styrelse att få statlig finansiering av museet, men Rikens Ständer svarade nej med hänvisning till att stiftelser av endast lokalt intresse fick bekostas av

⁴ GUB, handskriftsavdelningen, Rudenschöldsamlingen. T. Rudenschölds brev till S. A. Hedlund 5/4 1847.

⁵ GUB, handskriftsavdelningen, Rudenschöldsamlingen. S. A. Hedlunds brev till T. Rudenschöld dat. Sthlm 5/1 och 11/4 1848.

⁶ Preziosi, 2003, s. 100.

⁷ Jägerskiöld, 1911, s. 125 f.

provinserna själva.⁸ Det naturhistoriska museet var det första av Göteborgs museer som inrymdes i den Ostindiska magasinsbyggnaden från 1700-talet vid Norra Hamngatan i stadens centrum.

Många av 1700-talets nya museer innehöll naturvetenskapliga objekt inordnade i klassifikationssystem. Det naturhistoriska museet i Göteborg föregicks av det Naturhistoriska museet i Stockholm, som hade sin upprinnelse i Kungl. Vetenskapsakademiens naturaliesamling från 1739. Det Naturhistoriska museet i Stockholm blev statligt 1819/20.

Den andra grundpelaren var den konstsamling som Göteborgs konstförening 1856 började bygga upp och i omgångar, med början 1865, skänkte till museet.⁹ I ledningen för konstföreningen fanns några av stadens mest förmögna borgare. Konsten hade en preciserad funktion i det nya borgerliga samhället. I konstens bildspråk gestaltades den borgerliga levnadsstilen. Düsseldorfsmåleriets motivkrets av borgerliga interiörer och idyllisering av det traditionella bondesamhället, kan nämnas som exempel. Konsten civiliserade naturen och ansågs förädla sinnet. Konstföreningen var den andra grundpelaren i Göteborgs museum. Konstavdelningen fick anpassade lokaler i den Wilsonska flygeln, som stod nybyggd 1891.

Den tredje grundpelaren var Industriexpositionen, en utställning med försäljning av tillverkningsindustrins produkter. Intressenterna bakom denna var stadens Handelsförening, Fabriksförening och Hantverksförening. Tidningsredaktör S. A. Hedlund var aktiv i både konstföreningen och industriavdelningen, därtill stod grosshandlarna och fabrikörerna bakom både Göteborgs konstförening och industriintressena. På dessa tre grundpelare inrättades så i december 1861 Göteborgs museum.

Jämsides med industrialiseringen växte kraven fram på ett utbildningsväsen för hela folket. Folkskolan lagfästes 1842 och specialskolor inrättades för att tillgodose behoven inom den allt viktigare handeln och industrin. I bildningens namn upplät Göteborgs museum utrymme både för Slöjdföreningens aftonskola, Musei Ritskola och en pedagogisk museiavdelning. Museet tillgodosåg genom sina tre aktiva stiftargrupperingar både (natur)vetenskapen, konsten, industrialiseringens modernitet och bildning åt breda folklag. Inom museet fanns också ett bibliotek med vetenskaplig inriktning som var tillgängligt för allmänheten. Utan att nämna ordet demokrati påpekade S. A. Hedlund i den första årsberättelsen 1863 att museet gagnat den allmänna bildningen och ökat känslan både för fosterlandet och för samhällskroppen. Vidare hade museet väckt alla moraliska och intellektuella krafter och att det är det som är själva livsprincipen för varje lands utveckling.¹⁰

Utbildnings- och industriinslagen i Göteborgs museums utbud var helt unikt i 1800-talets museisverige. Sveriges äldsta museum är Kongl. Museum som inrättades 1794 i Stockholms slotts bottenvåning. Det innehöll Gustav III:s antiksamling. Femtio år senare, år 1847, öppnades Statens historiska museum i Stockholm för allmänheten i egna lokaler i hörnet av Skeppsbron och Slottsbacken. Statens historiska museums anor, samlingar och traditioner går tillbaka till instiftandet av Riksantikvarieämbetet 1630 och Antikvitetskollegiet 1666.¹¹

⁸ Elfving, 1996, s. 13.

⁹ Nordstrand, 2000, s. 112 f.

¹⁰ Hedlund och övriga 12 styrelsemedlemmar. Berättelse 20/3 1863. G. M. Protokollsbok. 1863. Region- o stadsarkivet, Göteborg.

¹¹ Johansson, 2002, s. 30 f.

Dessa fem tidiga museer, tre i Stockholm och två i Göteborg, hade olika syften och inriktningar. Det äldsta var i likhet med de äldsta museerna på kontinenten en kunglig samling av antika statyer och konstföremål. Det näst äldsta syftade till att visa upp och befästa den nationella historien. Naturhistoriska museer fanns i båda städerna och båda ägdes av kungliga vetenskapliga sällskap. Det yngsta av pionjärmuseerna, Göteborgs museum hade en mer vidgad inriktning och målsättning som pekade mot modernisering och industrialism, bildning och liberalt demokratiska ideal. Alla dessa fem museer inrättades i befintliga lokaler som byggdes om eller ”inrättades” för att tillfredsställa det nya kravet att vara både ett offentligt rum och hysa en museisamling.

Runt om i Sverige grundades museer under 1800-talets andra hälft och runt förra sekelskiftet. Vid dessa museibildningar stod oftast hembygds- och fornminnesintresse i fokus. Nordiska Museet med Skansen utvecklades av Artur Hazelius (1833-1901) med början 1873. En sydsvensk motsvarighet till Nordiska Museet med Skansen, Kulturen, grundades i Lund 1882. Liksom museet i Växjö, grundat 1867, initierades Nordiska Museet och Kulturen av hembygds- och historieintresserade män: Olof Hyllén-Cavallius (1818-1889) i Växjö respektive Georg Karlin (1859-1939) i Lund. De var alla museer som vände sig mot, och skapade bilder av, nationens förgångna och byggde vidare på nationalstatens och romantikens ideal.

SKOLOR I MUSEET

Den första skolan i museet var Slöjdföreningens skola, en teknisk yrkesförberedande aftonskola för män. Slöjdföreningens skola disponerade lokaler i museet i 14 år, åren 1862/63 – 1876. Därefter fick skolan sina första egna lokaler vid Vasagatan¹². Göteborgs Slöjdförening bildades 1846 på grundval av den fyra år tidigare bildade Konst- och Slöjdföreningen. Rektorn för Chalmerska slöjdskolan, Carl Palmstedt (1785-1870), låg bakom dessa. Föreningen grundade 1848 sin skola, Slöjdföreningens skola.¹³ Huvudsyftet var att utbilda ”arbetsklassen” i bildningscirklar med inriktning mot tekniska ämnen. Förebilden för skolan går att finna i de ”Mechanics institutes” för undervisning och föreläsningssamling som grundades i England på 1820- och 1830-talet. Dessa tillhandahöll också bibliotek, naturhistoriska museer och konstgallerier.¹⁴ Syftet med dessa var att utbilda den snabbt växande arbetarklassen. Eftersom museet hade stiftats av stadens föreningar var det naturligt att respektive föreningar drev sina verksamheter inom museets ramar. Det var dessutom en uttalad målsättning bland museets grundare att bedriva regelrätt skolundervisning inom museet.¹⁵

I *Handelstidningen* refereras våravslutningen från Göteborgs slöjdföreningens skolas ”läsetermin” 1862.¹⁶ Förhör hölls med lärjungarna i de under året bedrivna ämnena. Avslutningen hölls i en av Chalmerska slöjdskolans större salar. Slöjdföreningens ordförande, kapten E. von Schoultz läste en berättelse över skolans verksamhet. Trots att Slöjdföreningens skola var en tillämpningsskola för den ”tekniska” undervisningen så tvingades skolan att vara en förbindelselänk mellan folkskolan och tillämpningsskolan, med läroämnen från båda. Detta eftersom vissa av eleverna varken kunde tas emot i folkskolan eller i

¹² Hasselgrén, 1984 s. 70.

¹³ Nordstrand, 2000, s. 58 f. Palmstedt var kemist, tekniker och son till arkitekten Erik Palmstedt.

¹⁴ Eriksson, 1978, s. 305.

¹⁵ GUB, Handskriftsavdelningen. Hedlunds brevkiv, Gegerfelts brev till Hedlund daterat Brompton 6/4 1862.

¹⁶ GUB, KTB, HT maj 1862, osign. artikel om Slöjdföreningens skola (troligen skriven av Hedlund).

hantverks- och fabrikkolorna. Kurserna innehöll både byggnads- och figurritningar och prover i modellering, liksom historia, geografi och aritmetik. Slöjdskolan undervisade också i skrivning eftersom folkskolan gav en så dålig grund att vissa inte kunde skriva sin namnteckning. Skrivböckerna visade enligt tidningsreferatet prov på fina handstilar.

ÄMNENA VAR:

Aritmetik och algebra	4 lärare	240 elever
Skön- och rättskrivning	4 lärare	240 elever
Historia och geografi	1 lärare	44 elever
Geometri	1 lärare	76 elever
Frihandsteckning	2 lärare	253 elever
Linear- o konstruktionsritning	2 lärare	51 elever
Modellering	1 lärare	14 elever

Eleverna var män som yrkesarbetade under dagtid. Av eleverna var 92 personer fabriksarbetare och 72 var mekaniska arbetare utan närmare precisering av var de arbetade. 18 av eleverna arbetade vid järnvägen som nyligen hade dragits dels till Bergslagen, dels till Stockholm. 105 av eleverna arbetade inom byggbranschen. Av dem var 35 snickare, 40 målare, 30 murare och timmermän samt 7 glasmästare. Förhållandevis många, 12 personer, arbetade inom boktryckeribranschen. Övriga var traditionella hantverkare: åtta vardera var skomakare, guldsmedsarbetare och bildhuggare, sju vardera var hattmakare och skraddare, de övriga 32 var perukmakare, sadelmakare med flera yrken. Allt som allt hade skolan 369 elever år 1862, året innan var elevantalet 282.

Från och med 1865 hade även den nystartade Musei Rit Skola sina lokaler i museet. Musei Rit Skola var landets andra konstnärsutbildning efter Konstakademien i Stockholm. Ritskolan och Slöjdföreningens skola delade lokaler, ett arrangemang som fungerade eftersom Slöjdföreningens skola var en kvällsskola och Musei Rit Skola bedrev sin undervisning dagtid. Till skillnad från elevgruppen vid Slöjdföreningens skola var en stor grupp elever vid Musei Ritskola kvinnor. Utbildningens ändamål var bland annat att ge flickor kulturell bildning inför äktenskapet. Om kvinnorna förblev ogifta hade de efter 1858, när en ogift kvinna kunde ansöka om att bli myndig vid 25 års ålder, möjligheten att utöva konstnärsyrket eller bli lärare.¹⁷ Musei Ritskola flyttade 1886 till det nybyggda Valandhuset i hörnet Vasagatan – Kungssportsavenyn. 25 år efter museibildningen fanns således inte längre skolorna kvar i museet. Den pedagogiska ambitionen hade dock inte försvunnit, snarare hade utbildningsanstalterna vuxit och krävde egna lokaler.

De estetiskt-tekniska skolornas placering i museet var en viktig faktor som länkade Göteborgs museum samman med South Kensingtonmuseet, sedermera Victoria & Albert museum i London. Där var, som tidigare nämnts, The School of Design, grundad 1837, en oundgänglig del i museets idé och pedagogik.¹⁸

¹⁷ Werner, 1998, s. 18.

¹⁸ Burton, 1999, s. 20 f.

MUSEETS PEDAGOGISKA SKOLMUSEIAVDELNING

Förutom skolor i museet fanns också en pedagogisk skolmuseiavdelning. Folkskolans idé var vid denna tid ny och dess utveckling berodde på ansvarstagandet hos enskilda personer. Författaren och samhällsdebattören Fredrika Bremer och skolmannen Torsten Rudenschöld var två av 1800-talets viktigaste svenska folkbildare. De var äldre än S. A. Hedlund och viktiga förebilder för honom. Jag tolkar Hedlunds arbete med uppbyggnaden av museet, bildningsverksamheten och en högre utbildning, Göteborgs fria akademi, som sammanlänkade. Göteborgs högskola invigdes 1891 efter att Hedlund år 1885 väckt frågan i Stadsfullmäktige.¹⁹ Hedlunds idé var en fri högskola, inte ett universitet med fakultets- och examensväsen. Högskolan borde istället knyta till sig stadens redan befintliga institutioner Handelsinstitutet och museet och erbjuda ”allmänfattliga” föredrag. Högskolan fick inte denna öppenhet, istället inrättades en filosofisk fakultet och examensordning i enlighet med de krav som bland andra donatorerna (Carnegie, Ekman, Robert Dickson, var tillsammans med Hedlund själv de viktigaste) uppställde. Bremer stödde fullt ut Hedlunds insatser för ”Göteborgs fria Akademi” och för dem ”som arbeta och äro betungade”²⁰. Fredrika Bremers namn var det första av de cirka 60 som högs in i S. A. Hedlunds gästbok i klipphällen vid sommarhuset på Bjurslätt.²¹

Det är utifrån detta klart uttalade bildningsintresse som museets pedagogiska avdelning måste förstås. Skolavdelningen fanns inte med i den ursprungliga planen för museet²² utan tillkom efter Hedlunds besök 1862 på världsutställningen i London och i South Kensington Museum²³. Han hade där sett utställningar av skolmaterial. Göteborgs museums förste ombudsman, sedermera stadsarkitekt Victor von Gegerfelt (1817-1915), var utställningskommissarie för den svenska delen av detta års världsutställning. Kort efter de inledande styrelsemötena och verksamhetens fastställande kom en gåva till en skolmuseiavdelning från den unge studenten och blivande ämbetsmannen Robert Dickson. Gåvan innehöll pedagogiskt material och 500 rdr rmt ”som skulle anordnas till modelluppsättning för Folkskolor av material, planscher, kartor, böcker mm.”²⁴ S. A. Hedlund tog naturligt nog även ansvaret för skolavdelningen.

Skol(musei)avdelningen liknade industriutställningen/expositionen genom att också här skedde försäljning, men inte av industriprodukter utan av skolutrustning. Skolsystemet och dess utformning var sedan folkskolans införande 1842 mycket omdiskuterat. Sverige influerades av utvecklingen i England, bland annat Lancastersystemets storklasssystem. Thomas Markus tydliggör hur den tidiga folkskolan utrustades med, och representerades av, speciella möbler och hjälpmedel, där Lancastersystemet utgör en ofta använd formerande princip.²⁵ Hedlund hade alltsedan sitt första besök hos Torsten Rudenschöld 1847, dit han kom för att orientera sig om Rudenschölds egna pedagogiska metoder i Läcköskolan, engagerat sig djupt i den svenska skolans utveckling. I Göteborg var Hedlund styrelseledamot av stadens folkskolor och deltog i ombildningen av dessa.

¹⁹ *Nordisk familjebok*, 1909.

²⁰ Handskriftsavdelningen, GUB, S. A. Hedlunds brevarkiv, brev från F Bremer 20/11 1864 och 23/11 1852.

²¹ Nordstrand, 2004, s. 95.

²² Hedlund, 1886, s. 39-40.

²³ GUB, S. A. Hedlunds brevarkiv, brev från V. Gegerfelt 6/4 1862 till S. A. Hedlund.

²⁴ Region- och stadsarkivet, Göteborgs Musei protokoll 23/10 1861.

²⁵ Markus, 1993.

Skolmuseiavdelningen lades ned etappvis, dels 1886 och slutligen på 1890-talet när Hedlund på grund av sjukdom helt tog sin hand från museet. Avdelningen och dess verksamhet går endast att rekonstruera utifrån den verksamhetsberättelse Hedlund lämnade 25 år efter museets grundande. Där ingick både ren utställningsverksamhet, men även försäljning av skolmaterial. Hedlund importerade planscher och modeller för åskådningsundervisning både i London och i Hamburg. Dessa såldes från museets pedagogiska avdelning. Till försäljning fanns vidare modeller avsedda för "Kindergartens" och för de äldre barnen fanns fysikaliska instrument, glober och tellurier samt förstörade modeller av människans ögon och öron. 1870 besökte Hedlund Jyväskylä seminarium i Finland där han köpte handslöjd tillverkad av "gossarna" på skolan. Till museet köptes också olika typer av "skolmöbler", i synnerhet skolbänkar. De användes som jämförelsematerial eftersom det vid denna tid livligt diskuterades vilka skolbänkar som var bäst lämpade för skolbruk.²⁶

Hedlund avslutade sin 25-års redogörelse med att påpeka att Göteborgs skolmuseums föremål utövat ett "betydligt inflytande" på den svenska folkskolans rika utrustning av skolmateriel. Göteborgs museums pedagogiska skolavdelning fungerade tydligt under de första 25 åren som ett stödcentrum för folkskolan.

INDUSTRIEXPOSITIONEN

Syftet med industriutställningen var att visa upp internationella och lokala innovationer inom industri och hantverk, i kombination med (natur)vetenskap och konst. Stadens industri och näringsliv skulle gynnas genom att alla grenar av näringslivet garanterades en plats att ställa ut sina industriprodukter, och därmed få kontakt med köparna. Industriutställningen i museet värderades så högt av stadens styrande att hela museet, mot löfte att industriprodukter visades upp, fick disponera lokaler i Ostindiska magasinshuset hyresfritt.²⁷

Intresset för att åstadkomma en utställning och samling av industriella och tekniska produkter och hjälpmedel i Göteborg går tillbaka till 1836 då Carl Palmstedt initierade Göteborgs- och Bohus Läns Hushållningssällsks första slöjduitställning 1836.²⁸ När Göteborgs museum grundades hade dock Palmstedt lämnat Göteborg för Stockholm. Under år 1860 anordnades flera stora lantbruksmöten i Göteborg i samband med det nionde allmänna lantbruksmötet och idén att bygga upp ett museum kan direkt kopplas till denna händelse²⁹. Det skulle bli ett "storartat Museum i Göteborg med särskild hänsyn till en permanent utställning af industrialster."³⁰ En permanent industriell avdelning med utställning ingick "som ett väsentligt moment" i museiplanen och utställningen upptog en betydande del av museets lokaler. Man ville åskådliggöra arbetsprocesser och tillverkningsmetoder inom företrädesvis de mekaniska industrigrenarna och därigenom sprida modeller och mönster till stadens och landets hantverksutövare och industrimän.

²⁶ Hedlund, 1886, s. 39-40. Hedlunds beskrivning stödjer Thomas Markus resonemang om skolinredning.

²⁷ Göteborgs Musei protokoll 1861, Region- och stadsarkivet, Göteborg.

²⁸ Åberg, 1956, s. 2 f.

²⁹ Hasselgréen, 1984, s. 51.

³⁰ Hedlund, 1886, s. 29.

Uppvisningen av industrins positiva sidor syftade till att göra bilden av industrialiseringen ren och att visa dess positiva sidor.³¹ I England och på kontinenten hade t ex Dickens, Engels och Marx kritiserat industrialismens förslumning av miljön och pekat på konflikten mellan den mänskliga naturen och den industriella staden. Det var stora ekonomiska intressen på spel och därmed fanns behov av att visa att den ”själfulla” konsten, naturvetenskapen och industrins produkter och maskiner kunde samexistera och förevisas i montrar för modeklädda damer, söndagsklädda arbetare och herrar i bonjour. Industriutställningen lades ned två decennier efter grundandet och först till Jubileumsutställningen 1923 togs idén upp igen. Sannolikt var arbetet med denna avdelning mycket resurskrävande och ingen av de så småningom anställda intendenterna intresserade sig för denna verksamhet. Museet kom istället att inrikta sig på att bygga bilden av regionens historia.

Göteborgs museums industriutställning innehöll permanenta utställningar av ”industrialster, lantbruksredskap och maskiner och trädgårdsalster”. I industriutställningen visades inledningsvis kraftalstrande maskiner för vind och vatten, en mjölkningsmaskin, två tvättmaskiner, en klädtork och en tvättapparat för stallar. Föremålen beskrevs som ”blott några få men dyrbara artiklar” som inköpts vid ”Londonerexpositionen”:

en vindkraft och en vattenkraft, den förra afseende att åt en väderqvarn bereda en jämn gång, den sednare att ur en å, med rinnande vatten, upp-pumpa vattnet för att ledas till Ladugård eller bostad... även den mycket omtalade Amerikanska Mjölkningsmaskinen, tvenne Tvättmaskiner, en Griffiths klädertorkare och en stallskrubba m.m.³²

Industriutställningen syftade till att vara nationell. Alla företagare i hela landet inbjöds att ställa ut sina produkter. Den 9 maj 1862 annonserade styrelsen för Göteborgs museum i *Handelstidningen*:

Göteborgs musei styrelse får härmed fästa respektive industriidkares i landets uppmärksamhet på det gagn de kunna hafva deraf att profver å deras fabriksalster blifva utställda i Musei expositionslokaler, hvilka besökas talrikt såväl af personer inom staden som resande, och hvaraf flera af nuvarande utställare redan erfarit ganska stora fördelar.

Hyran för en afdelning af 16 fots längd, 13 fots bredd och 11 fots höjd utgör pr år 150 rdr rmt; för en af sidoväggarne i en sådan afdelning 50 rdr rmt och mindre i mån af mindre utrymme och hyrestid.

Då utrymmet redan är till hufvudsaklig del upptaget, böra anmälningar i ämnet, med uppgift på det rum, som erfordras, samt på hyrestiden, med det första ingifvas, adresserade till Musei Ombudsman.

Göteborg i Maj 1862.

³¹ Markus, 1993, s. 227 f.

³² Apparaterna var inköpta genom medverkan av eller skänkta av Herr Intendenten Julin Dannfelt, Professor A. Müller och Herr Brukspatron James Dickson. Göteborgs Musei protokoll 1863.

Industriutställningen krävde stora insatser av de museiansvariga. S. A. Hedlund hade tagit på sig huvudansvaret även för denna avdelning, i detta fall tillsammans med snickarmästare August Bark, skomakarmästare Wedelin och föreståndaren för Slöjdföreningens skola, kapten E. von Schoultz. Bark och Wedelin hade sannolikt personliga intressen av utställningen, kanske visade de och sålde egna produkter i museilokalerna. De deltog i gruppen som representanter för Hantverksföreningen, en av de föreningar som deltog i museets ursprungliga styrelse. En bas för museets tekniska inriktning fanns i Chalmers slöjdskola och dess lärarkår. En lärare därifrån, civilingenjör Gustaf Robert Dahlander (1834-1903), knöts från början till industriavdelningen för att sköta dessa samlingar.³³ Han ryckte också in och vikarierade som museets ombudsman när Gegerfelt våren 1862 vistades i London.

S. A. Hedlunds insatser för museet var under hela hans liv sidoordnade hans arbete som huvudredaktör för *Handelstidningen* och hans verksamhet som lokal- och rikspolitiker. Trots detta betraktades Hedlund som styresman för museet ända till sitt insjuknande på 1890-talet. De anställda på museet, musei ombudsmännen Magnus Lagerberg och senare Carl Lagerberg, och intendenterna Gustaf H. Brusewitz och August Malm stöttade inte aktivt industrialismens utveckling och näringslivets frammarsch i museisammanhanget, istället tog de kulturhistoriska och naturhistoriska inriktningarna och avdelningarna över på museet. Museet koncentrerade sig istället på att bygga upp en historiebild av regionen runt Göteborg. I en ögonvittnesskildring från 1869 skriver reseboksförfattaren Octavia Carlén om utställningarna i det Ostindiska huset och därvid framgår att industriutställningen redan detta år inte längre fanns kvar.³⁴ Detta faktum berörde inte S. A. Hedlund med ett ord när han 1886 beskrev hur museets utställningar var disponerade. Där beskrivs enbart situationen sådan den var 1861/62. Då hade industriutställningen en framskjuten plats i museibygnaden: ”Nedersta våningen var upplåten åt landbruksredskap” och maskiner och i mellanvåningen exponerades industriföremål i små bås.³⁵

Mekaniskt-tekniska föremål samlades in i anslutning till industriutställningen, men även den mekaniskt-tekniska avdelningen lades ned under 1800-talets gång. Gustaf Robert Dahlander slutade i början av år 1869 sin befattning på museet. Han kritiserade museiledningen för att bristen på tillräckliga medel att inköpa nya tekniska produkter, tillika med den snabba tekniska utvecklingen, gjorde det allt svårare att hålla industriavdelningen igång. Museets formerande inriktning att visa och sälja industriprodukter som ett led i utvecklingen mot modernitet ställdes här mot den allt tydligare inriktningen att forma det förflutna och spegla en dåtid. Samlingen av industriföremål i vid mening hade blivit otidsenlig och Dahlander föreslog att den skulle utgå ur museets verksamhetsplan. Förslaget om avveckling antogs ”efter några år” och delar ur de kemisk-tekniska och mekanisk-tekniska avdelningarna flyttades till Chalmerska slöjdskolan där de kunde komma till direkt nytta för undervisningen.³⁶ Andra föremål kom att överlämnas som deposition till Slöjdföreningen. Göteborgs Handelsinstitut (numera nedlagt) fick 1881 en deposition ur samma avdelning att användas som undervisningsmaterial. 1885 gallrades ytterligare ”en del samlingar av ringa värde” och överlämnades till andra städer inom länet som bildat museer.³⁷ Vissa modeller ”och

³³ *Svenskt biografiskt handlexikon*, 1906. G. R. Dahlander var läroboksförfattare och 1890 föreståndare för KTH.

³⁴ Hasselgreén, 1984, s. 64.

³⁵ Hedlund, 1888, s. 28 f.

³⁶ [Åberg, Å.] 1956, s. 2 f.

³⁷ Thulin, 1948, s. 516.

dylikt” flyttades till andra av museets avdelningar. Musei ombudsman Carl Lagerberg skriver 1909 att museet ursprungligen skulle omfatta utställningar av ortens industriprodukter, något som dock under senare årtionden utgått ur planen.³⁸ Det skulle dröja till 1918 innan det åter fanns intresse för en industriutställning. Då startades insamlingen till 1923 års Jubileumsutställning. Föremålen i Jubileumsutställningens stora industrihistoriska avdelning utgör idag delar i Göteborgs stadsmuseums industrihistoriska samlingar.

S. A. Hedlunds, KVVVS’ och donatorernas museum i Göteborg förkroppsligade under 1860-talet det viktoriaiska museiidealet, ”the universal survey museum”.³⁹ De vittomfattande och delvis motstridiga museiverksamheterna speglade den tid museet byggdes upp i, då västvärldens utvecklingsoptimism knöts samman genom tidningar, telegraf och nya former för resandet.

NÅGOT OM DE TIDIGA MUSEIBYGGNADERNA

Den första byggnaden i Sverige avsedd att hysa ett museum uppfördes för Nationalmuseums räkning och stod färdig 1866. Modellen för byggnaden var det tyska museiväsendets specialanpassade museibyggna-der och arkitekt var F. A. Stüler från Berlin. Museibygggnaden karaktäriseras i sitt inre av en monumental trapphall som förbinder de tre våningarna. Det yttre formspråket associerar till venetiansk palatsarkitektur och är utfört i äkta naturmaterial, sten och marmor. Nationalstatstanken är en produkt av romantikens 1800-tal och runt om i Europa byggdes nationalmuseer. De första nationalmuseerna var i likhet med Nationalmuseum i Stockholm ofta ett konstmuseum.⁴⁰ Konst och historia är de initiala sidorna av modernitetens företagsamhet (med Preziosis ord museografi). Tanken på att i Stockholm bygga en särskild museibygggnad väcktes första gången 1814. Konstakademiens byggnadsskola hade då bland sina tävlingsuppgifter ett museum för bildkonst och skulptur, det blivande Nationalmuseum.⁴¹ Enligt planerna skulle också det Kungliga biblioteket inrymmas i byggnaden, men den tanken övergavs av utrymmesbrist. När Nationalmuseum invigdes sommaren 1866 visades i salarna den konstupställning som samtidigt var en del av den Skandinaviska Konst- och Industriutställningen.⁴² Konsten och industrins produkter var här rumsligt separerade, industrin hade en egen industrihall i Kungsträdgården.

Även i Göteborg fanns tidigt, redan 1856, planer på att bygga en särskild museibygggnad. Det gick inte att uppbringa tillräckliga medel för nybyggnad, istället gjordes omfattande ombyggnader av Ostindiska kompaniets magasin samt en betydande nybyggnad i och med den Wilsonska flygeln 1891. Flygeln fyller ut den norra långsidan av museikomplexet. 1916 togs det första spadtaget till en separat museibygggnad i Göteborg. Efter 105 år i symbios med Göteborgs museum fick det Naturhistoriska museet egna lokaler i en specialanpassad byggnad i Slottsskogen med krönande takspira i formen lik den kulspira som kröner den anatomiska teatern i universitetsbyggnaden Gustavianum i Uppsala.

Nordiska Museet, Sveriges kanske mest utpräglad nationella museum, stiftades 1873 av Artur Hazelius och fick sitt namn 1880. Den omfångsrika museibygggnaden ritades av I. G. Clason och stod färdig 1907

³⁸ Lagerberg, 1909, s. 904.

³⁹ Black, 2000, s. 3.

⁴⁰ Preziosi, 2003, s. 104.

⁴¹ Bjurström, 1992, s. 105.

⁴² Nordstrand, 2000, s. 74.

efter en nära 20-årig byggperiod. En bevarad brevväxling mellan Hazelius och S. A. Hedlund visar att Hedlund hjälpte Hazelius att få fram pengar till bygget av Nordiska museet⁴³. Hazelius bad Hedlund att åta sig att tillfråga ett antal personer i Göteborg om deras ”välvilliga bistånd” till stöd för museets tillkomst. Hedlund gick själv med listorna och insamlingen påbörjades i Göteborg eftersom ”börsmännen” i Göteborg, enligt Hazelius, var mer givmilda än de i Stockholm. I brev daterat 21/9 1876 tackar Hazelius Hedlund

För teckningens utgång har jag säkerligen till god del eder att tacka. Nu är alltså äntligen en grundplåt lemnad av börsmän i Göteborg för den blivande byggnaden. Hvad Stockholm kommer att bjuda är nog ovisst, tyvärr får man ej vänta mycket på det hållet.

Under 1880-talet fortsatte propåerna från Artur Hazelius om hjälp till museibygget. Nu adresserades breven till musei ombudsman Magnus Lagerberg. Men när Hazelius 1884 begärde att Göteborgs museum skall avstå från 100.000 kr i donatorspengar för Nordiska Museets räkning svarade Lagerberg med en motfråga.

Skulle Du vara nog så ädelmodig att afstå denna summa åt Göteborgs Museum? Jag tror det knappt. Nu lefver och arbetar jag för vårt museum och då är det bra hårt att begära, att jag skall avstå det lilla jag möjligen här kan få för mitt levnadsmål, för en annans fördel... omständigheterna har gifvit Doktorn företräde att för hela folket utföra, hvad jag blott har att göra i en provinsstad...⁴⁴

Jag har i denna artikel visat fram de tre mest framåtblickande verksamheterna under Göteborgs museums första två decennier. Det var Slöjdföreningens skola och Musei Rit Skola, som syftade till att reformera och formera dels industriarbetarna och hantverkarna i främst Göteborg, dels till att tillgodose ett utbildningsbehov inom konst för kvinnor och män. Slöjdföreningens skola riktade sig också främst mot de nya grupperna av industriarbetare. De båda skolorna var viktiga redskap vid formeringen av modernitetens institutioner. I enlighet med de engelska och franska idéerna att ställa ut industriprodukter och även här leda utvecklingen inrättades en nationell ”industriexposition”. Skolmuseiavdelningen visade och sålde moderna skolmöbler och andra hjälpmedel som krävdes av den moderna skolpedagogiken. Denna tredelade satsning leddes främst av tidningsmannen och politikern S. A. Hedlund, vilken från museets stiftande 1861 till sitt insjuknande 1891 ledde museet som informell styresman. I praktiken leddes dock museet av anställda intendentur utan större intresse för modernitetens utveckling vilket ledde till att industriutställningen inom ett decennium lades ned. Skolorna flyttade också till egna lokaler.

⁴³ Handskriftsavdelningen GUB, Brev från A. Hazelius daterade 3/6, 3/7 och 21/9 1876 till S. A. Hedlund.

⁴⁴ Nordiska Museets arkiv E 2 B: 38. Brev från M. Lagerberg till A. Hazelius 26/1 1884.

REFERENSER

Otryckt material

Göteborgs universitetsbibliotek (GUB), handskriftsavdelningen, Rudenschöldsamlingen.
 Göteborgs universitetsbibliotek, handskriftsavdelningen, S. A. Hedlunds brevarkiv.
 Nordiska Museets arkiv, E 2 B: 38. Brev från M. Lagerberg till A. Hazelius 26/1 1884.
 Region- och stadsarkivet i Göteborg, Göteborgs Musei protokoll 1861-1863.

Tryckt material

Bjurström, Per, *Nationalmuseum 1792-1992*, 1992.
 Black, Barbara, *On Exhibit: Victorians and Their Museums*, 2000.
 Burton, Anthony, *Vision & accident: the Story of the Victoria and Albert Museum*, 1999.
 Chevalier, "Letter", *The Great Exhibition and London in 1851*, Lardner, 1852.
 Elving, Folke, *Kring Göteborgs Museum – händelser, människor, minnen*, 1996.
 Eriksson, Nils, *Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg 1778 – 1878*, 1978.
 Göteborgs musei tjugofemårs-berättelse från 20 dec. 1861 till 20 dec. 1886 jämte statsrådet O. I. Fåhræus' tal vid musei öppnande, 1888.
 Göteborgs museum 1861 – 1911: femtioårsberättelse af Musei ombudsman jämte bilagor, 1911.
 Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, maj 1862
 Hasselgréen, Ingmar, *Ostindiska huset – Göteborgs museum*, 1984.
 Hedlund, S. A., "Sekreterarens berättelse den 20 dec. 1886", *Göteborgs Musei tjugofemårs-berättelse*, 1888.
 Johansson, Bengt O. H., "The Conservation of the Built Environment in Sweden", *The Construction of Built Heritage*, 2002.
 Markus, Thomas A., *Buildings and Power – freedom and control in the origin of Modern Building Types*, 1993.
 Nordisk familjebok. Ny rev. utg. "Uggleupplagan", 1904-1926.
 Nordstrand, Charlotta H., *Konstliv i Göteborg – Konstföreningen, museisamlingen och mecenaten Bengt Erland Dahlgren*, 2000.
 Nordstrand, Charlotta H., "Gästboken och S. A. Hedlunds park på Hisingen", *Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie*, 30 – 2004, 2004.
 Presiozi, Donald, *Brain of the Earth's Body: art, museum, and the Phantasms of Modernity*, 2002.
 Riksdagsgalleri, 1886-89.
 Svensk biografiskt handlexikon, 1906.
 Thulin, Otto, "Göteborgs Museum" *Svenska stadsmonografier*, Göteborgsdelen, 1948.
 [Åberg, Å.] "Kort historik", *Industrihistoriska samlingarna*; 1956, nr 1.

ARVTAGARNA: MINNEN OCH MUSEIPOLITIK VID NORDISKA MUSEET OCH SKANSEN KRING 1902

MAGDALENA HILLSTRÖM

När Hällestadsstapelns klockor på nyårsafton 1901 ringde in det nya året på Skansen i Stockholm så var det en händelse som mer än tidigare år var symbolmättad. Artur Hazelius, styresmannen för Nordiska museet och Skansen fanns inte längre bland de levande. Inte bara ett nytt år stod för dörren, en ny tid för museets personal och publik väntade. Det var en tid som skulle komma att präglas av starka spänningar där traditionen och pieteten mot Artur Hazelius minne ställdes mot krav på förändring och förnyelse i uppsplitande konflikter. Dessa konflikter kom emellertid att påverka Skansen och Nordiska museet på olika sätt. Formellt sett var Skansen en avdelning till Nordiska museet, en avdelning utomhus. Till ytan hade denna avdelning hunnit bli ganska stor och när Artur Hazelius dog hade den just utökats genom nya markinköp. I staden, på Drottninggatan, fanns ett tiotal andra avdelningar belägna i olika fastigheter. Här fanns bland andra avdelningarna för allmoge, hantverk och skrå, norska, personhistoriska och farmaceutiska avdelningarna, Nordfrisiska rummet, marina avdelningen och avdelningen för gamla Stockholmsminnen. På Lejonslätten var byggmästaren, arkitekten, deras anställda och biträden ivrigt sysselsatta med att färdigställa den nya museibygnaden, nuvarande Nordiska museet. Museet (som omväxlande kallades det ”egentliga museet” och ”museiavdelningen”) stod alltså inför stora förändringar. Alla avdelningarna i staden och de stora samlingarna skulle på sikt flyttas över och få sin plats i den nya byggnaden. På Skansen däremot var bortsett från iordningsställandet av de nyförvärvade områdena inga genomgripande förändringar att vänta.¹

Det faktum att den tid närmade sig då man skulle ta den nya byggnaden i anspråk kom att spela en avgörande roll för händelseutvecklingen efter Artur Hazelius död. Flera av dem som på olika sätt stod i beröring med museiverksamheten gjorde nämligen gällande att man på Skansen skulle förvalta traditionen från grundläggaren, medan museiavdelningen, den som skulle inrymmas i den nya museibygnaden, borde anpassas efter mera tidsenliga synsätt på museiverksamhetens mål och innehåll.

EN NY ARBETSORDNING

Det har ofta påpekats att från det att Artur Hazelius trädde in på museibanan på 1870-talet blev hans liv och hans verk ett och detsamma. Skansen och Nordiska museet *var* Artur Hazelius. En av många manifestationer av denna förening ägde rum en vinterdag 1902 då Artur Hazelius under ihållande snöfall fördes till sin sista vila. Den gravplats han fått var på Skansen. Man hade valt en plats i närheten av Hällestadsstapeln, lite i skymundan för att passa Artur Hazelius, som helst drog sig bort från människovimlet. I berget sprängde man in en gravkammare, över och runt om anlade man en kulle och på kullen reste man

¹ Min artikel är ett litet, empiriskt betonat, utsnitt av min kommande avhandling, som bär arbetstiteln *Museiväsendets förvandlingar 1870-1920: En studie av museer och aktörer med fokus på Nordiska museet och Skansen*. Mycket av det som jag här tar upp utvecklas närmare och ges fylligare kontexter i avhandlingen. Pappret har inte försetts med någon omfattande notapparat där exempelvis annan forskning av relevans för mitt intresseområde redovisas.

en bautasten. Från denna dag kunde ”Artur Hazelius grav” märkas ut på Skansens karta som en egen attraktion. Gravsättningsceremonin var enkel; den officiella begravningen hade ägt rum mer än ett halvår tidigare. Victor Almqvist, en av ledamöterna i Nordiska museets nämnd, tog avsked med bland andra följande ord:

Blicken har slocknat, men kärleken till ditt verk lefver. Vi, som efter dig fingo dess vård oss anförtrodd, veta visst, att endast det växer starkt, som växer fritt. Fritt skall ditt verk växa till den gestalt, du ville; ty du göt däri din ande.²

Bland Artur Hazelius efterlämnade papper fanns några anteckningar försedda med rubriken ”Föreskrifter hvilka jag önskar skola iakttagas i händelse af mitt frånfälle”. Anteckningarna daterade sig till 1896-1897; 1901 hade några tillägg gjorts. Föreskrifterna inleddes med hur man skulle hantera frågan om ny styresman:

Styresmannabefattningen vid Nordiska museet eller chefskapet öfver hela institutionen lämnas till vidare obesatt, d.v.s. till dess man funnit en man – oegennyttig, kraftig, varmt intresserad och kunskapsrik – som kan anses lämplig att leda alla den stora anstaltens afdelningar. Under närvarande förhållanden finner jag knapt någon mera lämplig att öfvertaga chefskapet än min son Gunnar Hazelius, redan nu – till dess han slutat sina studier i Uppsala – såsom rådgifvare, sedan möjligen såsom verklig chef. Han torde vara den, som bäst känner museets stiftares planer och som skulle kunna upprätthålla museets traditioner.

Vidare föreskrev Artur Hazelius att John Böttiger skulle kallas till föreståndare för den konstindustriella avdelningen och avdelningen för de högre stånden och Per Gustaf Vistrand för allmogeavdelningen. Till föreståndare för museibyget på Lejonslätten och för Skansens alla avdelningar inklusive anläggningen på Framnäs skulle Gunnar Hazelius förordnas, medan Edward Hammarstedt föreslogs bli den zoologiska avdelningens intendent.³

De anteckningar om museets organisation och ledning som Artur Hazelius lämnade efter sig var inte juridiskt bindande. Nordiska museets nämnd var principiellt fri att välja den styresman man ansåg lämpligast. I praktiken var dock situationen en annan. När de omskakade och mycket sorgsna ledamöterna i nämnden dagen efter Artur Hazelius död samlades i sitt sammanträdesrum i Vaktstugan på Skansen föredrogs Artur Hazelius anteckningar och intogs i protokollet. Nämnden beslutade sedan att Gunnar Hazelius skulle förordnas till föreståndare för Skansen. Till föreståndare för allmoge, skrå och hantverksavdelningarna utsågs Per Gustaf Vistrand och Edvard Hammarstedt utsågs till registrator och föreståndare för expeditionsgöromålen. Någon villig till föreståndarplatsen för den konstindustriella avdelningen och avdelningen för de högre stånden hittade man dock inte.⁴ I jämförelse med Artur Hazelius föreskrifter hade man således gjort flera avsteg. Man följde dem dock när det gällde tillsättningen av ny styresman. Med motiveringen att man ”icke ansåg sig kunna finna någon person, som egde de nödvändiga förutsätt-

² *Meddelanden från Nordiska museet 1902*, s. 3.

³ *Meddelanden från Nordiska museet 1901*, s. 19f.

⁴ Nordiska museet. Nämndens protokoll, den 28-29 maj 1901.

ningarna för att fylla den bortgångnes plats”, lämnades styresmannaplatsen tillsvidare obesatt.⁵ Vid samma möte kallades Gunnar Hazelius som nämndens sekreterare. På den plats som lämnats tom efter Artur Hazelius invaldes en kort tid senare John Böttiger. Båda invaldes i den särskilt tillsatta kommitté, den så kallade installationskommittén, som fick den maktpåliggande uppgiften att ta fram ett fullständigt förslag till ”huru museets olika afdelningar skulle inordnas i museets nya byggnad, och huru byggnadens utrymme på lämpligaste sätt skulle användas, samt i öfrigt afgifva utlåtande rörande alla de med installationen i museets nya byggnad sammanhängande frågor, hvilka kunde till kommittén af styrelsen hänskjutas”.⁶ Installationskommitténs utlåtande publicerades i april 1902.

När Artur Hazelius förordade Gunnar Hazelius som den lämpligaste att överta museichefskapet framhöll han sonens förtrogenhet med museets traditioner och med faderns planer och vilja för det samma. Några mera självständiga erfarenheter av museiarbetet hade Gunnar Hazelius inte och hans auktoritet kom därför huvudsakligen att vila på förmågan att göra faderns vilja gällande. Hans position var förenad med många svårigheter. Gunnar Hazelius tolkningar av i vilken riktning Artur Hazelius hade tänkt att Nordiska museet skulle utvecklas ifrågasattes och dessutom fanns det många andra som gjorde anspråk på kännedom om vad Artur Hazelius hade önskat och velat. ”[S]om du kan förstå, min ställning är ej så alldeles lätt”, skrev Gunnar Hazelius till John Böttiger och fortsatte:

Jag förstår ju mycket väl att min ställning till museet framför allt beror på mitt namn, min eventuella förmåga och duglighet är ju ej prövad och kan ju med all rätt betvivlas. Men ser jag förh. från min egen synpunkt kan jag ej tjäna museet på samma sätt som en vanlig löntagare och tjänsteman. Jag måste även känna mig som en slags, må vara ovärdig, testamentsexekutor och värmas av de idéer som jag dels vet dels tror mig veta hava varit de för min fader i hans museiarbete bestämmande.

I brevet betonade Gunnar Hazelius att det var hans plikt att strida för faderns idéer och även om han inte hyste några större förhoppningar om att kunna göra något varaktigt för museet ville han ändå ‘kämpa i skuggan på den plats jag är ställd, för den fana jag har svurit, så länge förh. det medgiva’.⁷

Gunnar Hazelius hade under studenttiden varit nära vän med Eli Heckscher. På 1930-talet, långt efter Gunnars död, skrev Heckscher en artikel i *Ord och Bild* betitlad ”Tre generationer: Johan August – Artur – Gunnar Hazelius”.⁸ Enligt Heckscher var Artur och Gunnar Hazelius helt olika karaktärer. Gunnar Hazelius var eftertänksam, skrev Heckscher. Alltid noggrann med att motivera och kritiskt pröva sina handlingar och val. Artur Hazelius däremot drevs av en instinktiv och fanatisk handlingsvilja, en handlingsvilja som ”visserligen var underbar när det gällde att finna utvägar för det en gång uppställda målet”, men som valde sitt mål utan intellektuell prövning”.

Skillnaden mellan far och son när det gällde deras sätt och grundläggande förutsättningar att bedriva museiverksamhet var emellertid inte bara en fråga om karaktärsdrag utan också om en väsentlig skillnad i situation. Artur Hazelius hade alltid hävdad sin frihet som museiman. Det var en frihet som inbegrep hans

⁵ *Meddelanden från Nordiska museet 1901*, s. 36.

⁶ Nordiska museet. Nämndens protokoll, den 28-29 maj 1901.

⁷ Odaterat brev från Gunnar Hazelius till John Böttiger, citerat i Lindberg, 1957.

⁸ Heckscher, 1936, s. 19-27.

rätt att göra det som han själv fann riktigt och önskvärt, frihet från att ägna sig åt tidsödande motiveringar och frihet från hänsynstaganden till vad andra eventuellt ansåg. ”Jag har aldrig upparbetat några teorier, sade doktor Hazelius. Det ena uppslaget har gifvit det andra, nya idéer har sprungit fram och nya planer uppgjorts allt eftersom samlingarna utökats”, lär Artur Hazelius ha förklarat för författaren Johan Levart.⁹ Gunnar Hazelius stod däremot inför uppgiften att tolka och artikulera innebörderna av den mångtydiga och heterogena museiverksamhet som fadern hade lämnat efter sig med få möjligheter till stöd i tidigare av fadern själv formulerade program eller andra skriftliga dokument. Om Artur Hazelius egensinnighet var sonen väl medveten. I en plädering i nämnden 1904, som gällde det kontroversiella ämnet huruvida man i den nya byggnaden skulle låta inrymma ett större antal så kallade stuginteriörer och landskapspanoramor eller helt eller delvis avstå från sådana, ställde Gunnar Hazelius den retoriska frågan huruvida Artur Hazelius, om han hade varit i livet, skulle valt att hålla fast vid tanken om att upplåta en stor del av utrymmet i den nya byggnaden åt stuginteriörer och landskapspanoramor.

Det ligger för den, som så vill, nära till hands att tro att om A. H. varit närvarande vid installationskommitténs öfverläggningar, att han då också skulle ändrat uppfattning och tagit sitt förnuft till fånga inför så mycket nyktert argumenterande. Men han skulle säkerligen aldrig deltagit i några komitésammanträden eller några komitédiskussioner och tviflen och invändningarna skulle han som så ofta förut i handling öfvervunnit eller måhända kringgått.¹⁰

Det var ett högst sannolikt scenario som Gunnar Hazelius beskrev, men uttalandet röjer också ett annat faktum, nämligen Artur Hazelius maktfullkomlighet. Till vem skulle denna makt ges efter hans död? Hans svar – Gunnar Hazelius – var lika följdriktigt som oundvikligt. Däremot var Gunnar Hazelius möjligheter att blott genom succession kunna ikläda sig styresmannarollen obefintliga. Omvandlingen till en stiftelse hade en gång för alla lämnat åt nämnden att utse styresman. I stället stod Gunnar Hazelius inför den stora och svåra uppgiften att artikulera vad traditionen påbjöd i konflikt med andra praktiker och ideal.

ETT ÅR PÅ SKANSEN

I egenskap av föreståndare för Skansen ägde Gunnar Hazelius emellertid en stor frihet att utforma verksamheten på det sätt han önskade, det vill säga så pietetsfullt mot traditionen som möjligt. Gunnar Hazelius tog denna uppgift på stort allvar och kunde luta sig mot Skansens driftiga kvinnliga amanuenser (exempelvis Sigrid Millrath, Hedvig Bratt och Hedvig Boivie). Många av amanuenserna hade lång erfarenhet av hur Skansen hade tett sig ”på Doktors tid” och vinnlade sig om att visa kärleksfull omsorg om hans minne och den skapelse han lämnat efter sig. Därför blev 1902 ett år på Skansen då det mesta – trots allt – var som förut. I programmet upptogs alla arrangemang som under årens lopp kommit att bilda tradition. Liksom tidigare år inbjöds publiken till nyårsvaka och nyårsringning i Hällestadstapelns klockor och till valborgsmässofirande med studentsång och folkleken ”Slå katten ur trumman” på Orsakullen. Den publikintensiva sommarsåsongen inleddes sedan vanligt med Skansens vårfest, med föreställningen ”Maj rides

⁹ Levart, 1901, s. 9.

¹⁰ Nordiska museet. Nämndens protokoll den 21 september 1904. Yttrandet i sin helhet bilagt protokollet.

i by” som huvudnummer. På sommarteatern uppfördes sångspel och den ”från några föregående vårfe-ster kända bärgsmansfamiljen hade å nyo tagit Laxbrostugan i besittning och i henne uppslagit sitt gästgifve-ri”. I Blekingestugan drevs stor värdshusrörelse och i Oktorpsgården firade Svenska Folkdansens vänner dansgillen. Midsommarafon firades med dans kring majstången och midsommarvaka. På den årliga Bellmansdagen arrangerades ett så kallat historiskt tåg som föreställde skalden och hans glada sällskap på väg till Djurgården. Söndagen den 14 december skred Lucia in i Bollnässtugan och bjöd på förfriskningar, samma dag påbörjade stjärngossarna sin julsångsvandring i stugorna. Gustav II Adolfs och Karl II:s dödsdagar, unionsdagen och kungens födelse- och namnsdagar högtidlighölls med flaggning och kanon-saluter. Samefamiljen Stinnerholm från Vilhelmina flyttade in i en av Skansens kåtor och Nergårds-Lasse, Jan i Seltorp och Mor Dårdi berättade dråpligheter på dialekt. Läsaftnarna i Laxbrostugan under vinter och vår fortgick som tidigare år och Flottans musikkår konserterade.

Men också årets nyheter visade en stor överensstämmelse med de verksamhetsformer som blivit Skan-sens signum. Några exempel: På Gunnar Hazelius initiativ anordnades en extra vårfest till förmån för den nybildade Tivolifonden. På programmet stod procession med fanbärare till Artur Hazelius grav, student-sång och tal till fosterlandet på Renberget. Under sommaren restes två rökstugor från finnbygderna i Värmland på Skansen. Intill dessa uppfördes en resmila som kolades av en kolare från Värmland. Som tillfällig bostad byggde kolaren själv en koja och i den bodde han tills kölden slog in och milan revs. När rökstugorna på höstkanten var färdiginredda arrangerade Nils Keyland, som ägnat Värmlands finnbygder många av sina av Nordiska museet bekostade resor och som själv hade vuxit upp i dessa trakter, välbe-sökta kvällssamlingar med föredrag om seder och bruk bland finnbygdens folk. ”Framställningen lifvades af historier på bygdemål”, som det står i årsberättelsen, men förmodligen också av att Nils Keyland själv ställt sig vid kastrullerna för att bjuda publiken på matti, hillo, peppo och resk. I stugan låg röken så tjock att ljuset knappt kunde tränga igenom, något som enligt årsberättelsen bidrog till ”en sällsam stämning af saga”.¹¹

EN STYRESMAN ELLER TVÅ?

Ännu vid nyåret 1902 var styresmannaposten för Nordiska museet obesatt. Den provisoriska arbetsord-ning som upprättats vid nämndens sammanträde i maj 1901 gällde fortsatt. Gunnar Hazelius hade i egen-skap av föreståndare för Skansen ett relativt stort inflytande över verksamhetens på friluftsavdelningen. Motsvarande ställning vid det ”egentliga museet” hade John Böttiger, hovintendent och chef för Oscar II:s privata konstsamling. Han hade knutits till museet av Artur Hazelius på 1890-talet som oavlönad (frivillig) amanuens. Som jag tidigare nämnde hade Artur Hazelius i sina föreskrifter föreslagit att John Böttiger skulle utses som föreståndare för högrestands- och konstindustriavdelningarna men den uppgif-ten var John Böttiger inte villig att ta på sig, däremot åtog han sig att ha avdelningarna under uppsikt. Strax därpå utökades John Böttigers befogenheter. Av nämnden tilldelades han den viktiga uppgiften att övervaka och leda arbetet med inventeringen av museets stora föremålssamlingar i utställningsrum och magasinutrymmen inför överflyttningen till Lejonslätten, något som gav honom i förhållande till Gunnar Hazelius överlägsna kunskaper om samlingarnas omfång och innehåll. Mellan Gunnar Hazelius och John

¹¹ Alla uppgifter om vad som ägde rum på Skansen under 1902 är hämtade från årsberättelsen som återfinns i *Medde-lande från Nordiska museet 1902*, s. 41-60.

Böttiger utvecklades en ömsesidig missämja. Deras inbördes förhållande har tidigare blivit grundligt belyst av Ernst-Folke Lindberg och lämnas åt sidan här, även om det faktum att de stod i en personlig konflikt har betydelse för den händelse som jag valt att uppmärksamma.¹²

Vid ett sammanträde i Nordiska museets nämnd i slutet av 1902 lade John Böttiger fram ett förslag om att Skansen och Nordiska museet skulle organiseras som självständiga huvudavdelningar, var och en med sin chef.¹³ Böttiger var inte ensam om åsikten att Skansen och Nordiska museet borde skiljas åt och både han och andra hämtade stöd för sina åsikter i installationskommitténs yttrande, i vilket man slagit fast att museiverksamheten tjänade två syften: fosterlandskänslan och vetenskapen.¹⁴ Kärnpunkten i Böttigers förslag var att museets olika syften skulle fördelas mellan Skansen och Nordiska museet. Skansen skulle fylla den fosterländska uppgiften och museet den vetenskapliga. För Böttiger rörde det sig otvetydigt om skiljaktiga mål som tog olika kompetenser och verksamhetsformer i anspråk.

ETT TOLKNINGSREDSKAP FÖR MUSEERNAS MÅNGTYDIGHET

Uppdelningen av museiverksamhetens syften mellan ett fosterländskt och ett vetenskapligt kom åren efter Artur Hazelius död att spela en betydelsefull roll i talet om Skansens och Nordiska museets framtider. Det gällde inte bara för dem som önskade skilja Skansen och Nordiska museet åt, utan också för dem som ville bibehålla Nordiska museet och Skansen som en enhet. Uppdelningen kan tolkas som en motsättning mellan publikorientering och samlingsorientering, en motsättning som urskiljdes kring sekelskiftet 1900, och som Svante Beckman och jag tidigare belyst i artikeln ”Museets självbilder”.¹⁵ I artikeln framhåller vi att man i museiväsendets moderna historia (som kan sägas ta sin början kring 1800) kan se ett tydligt variationsmönster i de ”egentlighetsegenskaper” man tillskrivit museerna och de idealbilder dessa resulterat i. Vi urskiljer fyra dominerande och konkurrerande idealtypiska uppfattningar om vad ett museum egentligen är, eller borde vara, och kallar dessa idealbilder Skattkammaren, Arkivet, Folkhögskolan och Teatern. Idealbilderna ger olika mening åt museet som institution och åt föremålen i samlingarna. De definierar den professionella kompetensen och sin publik på olika sätt och besjålas av olika slags idealitet. Genom att ringa in och renodla idealbilderna skapas en möjlig ingång till tolkningen av museiväsendets karaktäristiska och fascinerande mångtydighet.

SKATTKAMMAREN

Skattkammaren har långa historiska rottrådar och förbinder det moderna museiväsendet med sina för- och tidigmoderna föregångare. I Skattkammaren är tingen i sig själva det värdefulla. Museet berättigas av tingens raritet, unicitet, autenticitet, skönhet, helgd, ålder etcetera. Dess betydelse och prestige beror direkt av skattsamlingens kvalitet och omfång. Den grundläggande värdetypen är närmast totemistisk. Den centrala museikompetensen i Skattkammaren är föremålsspecialistens och kännarens och förmågan att avgöra föremålens äkthet, proveniens och värde står i förgrunden. Museimannen är idealt sett samlare,

¹² Lindberg, 1957.

¹³ Nordiska museet. Nämndens protokoll den 26 november och 3 december 1902.

¹⁴ *Handlingar rörande installationen i Nordiska museets nya byggnad, bilagda nämndens protokoll af den 24 april och 6 maj 1902.*

¹⁵ Beckman & Hillström, 2003, s. 246-270.

sakexpert och konservator. Publiken definieras som Skattkammarens gäster. De förväntas både akta och visa aktning för museets skatter och vörda de högre värden (nationen, konsten, vetenskapen, historien) som Skattkammaren representerar. Publikens förmåga att leva upp till de krav som ställs på dem anses dock inte sällan av museimännen som bristfällig.

ARKIVET

I Arkivet står i likhet med Skattkammaren föremålen i centrum. Deras autenticitet och aura är emellertid av underordnad betydelse, värdet består i stället i den information som de representerar i egenskap av källor. Tingen är studieobjekt och i första hand för forskningen. Men oberoende av om samlingarna ägnas vetenskapliga studier eller beskådas av allmänheten utgör de en kollektiv kunskaps- och minnesbank. I Arkivet är den viktigaste museikompetensen den vetenskapliga förtrogenheten med de vidare sammanhang som tingen dokumenterar. Museimannen är inte sakexpert utan områdesexpert. Den systematiska kunskapen – förmågan att placera tingen i deras rätta sammanhang – prioriteras. Arkivets mest favoriserade besökare är den som uppsöker samlingarna i syfte att bedriva egna studier. Museets vanliga publik, den stora allmänheten, är välkomna att ta del av den rika och vetenskapligt presenterade kunskap som museets utställningar tillhandahåller. Publiken definieras som klienter för museets bildande omsorger.

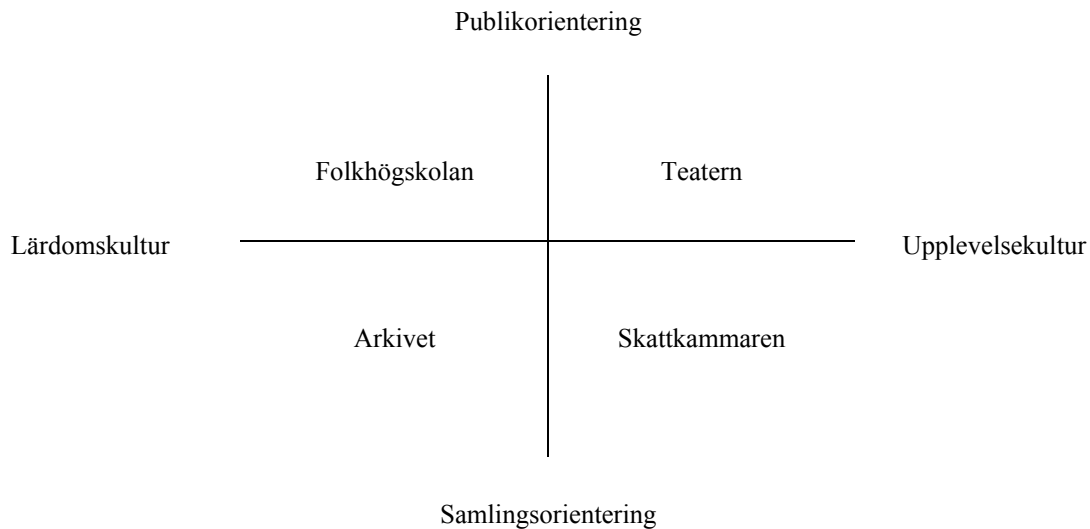
FOLKHÖGSKOLAN

I Folkhögskolan har tyngdpunkten skiftat från samlingarna till publiken. Museets övergripande funktion är kunskapsförmedlingen till publiken, i första hand genom utställningar. Tingen får värde som åskådliggörande exempel på och illustrationer till de berättelser man vill förmedla. Den museipedagogiska kompetensen ställs i förgrunden i folkhögskolemuseet. Förmågan att skapa berikande möten mellan föremålen och publiken genom utställningen är den viktigaste. Definitionerna av publiken har växlat. I de tidigaste versionerna av folkhögskolans ideal betraktades besökaren som en undersåte som skulle fostras och bibringas fosterländska ideal. När Folkhögskolan som museiideal fick sitt stora genombrott på 1970-talet definierades besökaren i stället som medborgare.

TEATERN

Museets som teater kännetecknas av att tingen framträder som rekvisita och sceneri. Tingens dokumentariska värde underordnas deras lämplighet för suggestiva och spännande dramatiseringar och iscensättningar. Tingens förmåga att bidra till skapandet av upplevelser spelar en avgörande roll. Inom teateridealet är förmågan att skapa effektfulla och lockande installationer och iscensättningar en central del av museiyrkets kompetens, medan däremot sak- och områdesexpertisen är av mindre vikt. Besökaren på teatermuseum, slutligen, är en konsument på den upplevelseindustriella marknaden där teatermuseum deltar på samma villkor som andra aktörer.

En modell som åskådliggör de fyra idealen kan se ut som följer:

I modellen placeras de fyra idealen i korsvägarna mellan vad vi menar utgör två huvudmotsättningar i museiväsendet, dels den mellan samlingsorientering och publikorientering och dels den mellan lärdomskultur och upplevelsekultur. Modellen åskådliggör vilka ideal som är besläktade och vilka som befinner sig på störst avstånd från varandra. Mot de samlingsorienterade museiidealerna Arkivet och Skattkammaren står den publikorienterade betoningen av identiteten som Folkhögskola och Teater. Mot den kunskapsbetonande lärdomskulturens ideal för museet som arkiv och folkhögskola står den känslöbetonande upplevelsekulturens bild av museet som skattkammare och teater. Över diagonalerna finner man de starkaste motsättningarna. Skattkammarens ideal är svårförenligt med folkhögskolans och arkivets ideal är svårförenligt med teaterns. Skattkammaren och arkivet är besläktade genom sin samlingsorientering men också genom sin underordning av den faktiska publiken, som idealt sett är av liten betydelse. Skattkammarens och arkivets berättigande har mycket lite med publikens uppskattning och intresse att göra. Deras betydelse antas vara lika stor (eller större) för framtiden som för nuet. De betjänar inte i första hand publiken utan transcendentia institutioner som vetenskapen och nationen. Folkhögskolan och Teatern är besläktade genom sin publikorientering. Deras berättigande är i hög grad beroende av i vilken utsträckning de lyckas attrahera en faktisk publik eftersom deras mening realiserar först i mötet med publiken. Detta gäller oavsett om mötet syftar till "bildning åt medborgaren" eller om att skapa "upplevelser för alla sinnen", för att citera några ord ur museidefinitionen i museiutredningen *Minne och bildning*.¹⁶

Det är otypiskt för museiväsendet att museer uppträder i idealbildernas renodlade former. Det är i stället karaktäristiskt för de flesta museer att idealen existerar samtidigt i mer eller mindre spänningsfyllda kombinationer, vilket emellertid inte utesluter att ett ideal kan dominera över andra. Exempelvis har sedan 1970-talet inom de kulturhistoriska museerna en otvetydig tyngdförskjutning från samlingsorientering till publikorientering ägt rum. Kring sekelskiftet 1900 var förhållandena annorlunda. Då var arkiv-idealet på stark frammarsch samtidigt som museiprofessionen hävdade sin vetenskapliga identitet.

¹⁶ SOU 1994:5.

KAMPEN OM DET MODERNA MUSEET

Det var som jag tidigare nämnt kring sekelskiftet 1900 som motsättningen mellan publikorientering och samlingsorientering förtydligades. Förtydligandet hänger i sin tur samman med den professionalisering som ägde rum av museiväsendet och som tagit sin början under 1800-talets avslutande decennier. Samtidigt med framväxten av en profession fick själva begreppet "museum" en ny laddning. Eftersom den framväxande professionens identitet och legitimitet ytterst vilade på innebörden av museibegreppet blev det viktigt både att upprätta en definition och att etablera ett tolkningsföreträdare för denna. Många inflytelserika museimän krävde tillskapandet av ett – som man kallade det – modernt museiväsende. Arkeologen och museimannen David Murray har lämnat en för sin tid belysande museidefinition. Den återfinns i boken *Museums: Their History and Use*, som utkom 1904. Murray gör en distinktion mellan museum "in a general sense" och "the modern museum":

A Museum, as we now understood, is a collection of the monuments of antiquity or of other objects interesting to the scholar and the man of science, arranged and displayed in accordance with scientific method. [...] In a general sense a museum is a popular educator. It provides recreation and instruction for all classes and for all ages. Its doors are open to all alike, and each visitor gets profit or pleasure by viewing its objects just as he does from a visit to a picture gallery. The modern museum has, however, more definite aims. A museum has now become a recognised and necessary instrument of research; it plays an important part in university and technical instruction, and it should be adopted as an aid in elementary and secondary education.¹⁷

Murrays beskrivning av en utveckling från en äldre museiuppfattning till en ny och modern uttrycker kärnfullt förra sekelslutets professionella självförståelse. Hans definition av "the modern museum" är också ett av många exempel på hur den professionella självbilden grundades på en museidefinition vars mest centrala innebörd är att ett museum i första hand är en vetenskaplig institution och som sådan besläktad med andra vetenskapliga institutioner. I ett vetenskapligt museum är de anställda lärde och vetenskapsmän. Tingen i museet är ordnade efter en vetenskaplig systematik och den favoriserade besökaren är en skolelev eller en gymnasist som kommer till museet för att få undervisning. Murrays idealbild av museet är med andra ord *Arkivet*.

Museipolitiska aktörer som förfäktade arkividealet försökte på olika sätt skaffa sig ett tolkningsföreträdare. De försökte också både i praktiken och i retoriken avgränsa det moderna museet från sina många, som man uppfattade det, avarter och hybrider. Genom att sortera och ordna och genom att försöka exkludera de av museikulturens yttringar från museibegreppet som man inte ansåg hade hemortsrätt i det moderna museiväsendet försökte man distansera sig från dess historiska brokighet och hemmahörighet i en urban nöjeskultur. I denna process utgjorde tidskrifterna *Museumskunde* och *Museums Association Journal* viktiga museipolitiska arenor, liksom senare Svenska Museimannaföreningen.

Det intensiva gränsdragningsarbete som centrala aktörer på den museipolitiska arenan bedrev gav upphov till starka kontroverser om museets identitet, och det var genom dessa som motsättningen mellan publikorientering och samlingsorientering tydliggjordes. Det är i ljuset av den urskiljningsprocess som

¹⁷ Murray, 1904, s. 9.

ägde rum i samband med museiväsendets professionalisering som jag menar att de uppsplitande konflikterna vid Nordiska museet och Skansen efter Artur Hazelius död 1901 bör ses och inom vilken John Böttigers förslag om en tudelning av Skansen och Nordiska museet äger rum.

JOHN BÖTTIGER VS GUNNAR HAZELIUS

När John Böttiger tog till orda på mötet i Nordiska museets nämnd i november 1902 inledde han sitt anförande med att konstatera att Artur Hazelius under sin tid som museets styresman hade pålagt sig en dubbel uppgift. Dels hade han samlat en stor mängd föremål till nytta och glädje för forskningen och för framtida generationer och dels hade han strävat efter att rädda "lifvet själft". Den senare strävan översteg vida, påpekade Böttiger, målet att samla föremål – inte minst genom sin orientering mot samtiden: "Han ville göra sitt verk till en levande faktor i vårt folks lif, en faktor som skulle väcka och underhålla en känsla af samband med och förbindelse med det förflutna."

Att rädda livet självt var enligt Böttiger kännetecknade för verksamheten på Skansen, där levandegörandet av traditioner och sedvänjor och firandet av fosterländska fester stod i centrum. Nordiska museet däremot var ett resultat av det energiska samlandet av föremål. Ur Böttigers perspektiv innebar det att Skansen och Nordiska museet representerade åtskilda verksamhetsfält. Att ställa dessa under en gemensam chef ställde orimliga krav på kompetensen och förmågan hos denne. Ledningen av Skansen innebar att stå i den svenska fosterlandskänslans tjänst. Det var en uppgift som i likhet med konstnärens eller skaldens krävde vilja till ett personligt uttryck. Det var frågan om, anförde Böttiger, en "tempeltjänst af ädlaste slag". Hur skulle en sådan omfattande och upphöjd uppgift kunna förenas med ett ansvar för Nordiska museets andra avdelningar? På föreståndaren för Nordiska museet ställdes krav på andra men lika omfattande färdigheter. Han skulle äga en klar syn på museets uppgift som helhet, en grundlig kännedom om landets kultur och historia, ha erfarenheter av etnografiska studier jämte en allmän och svensk konsthistorisk bildning; kyrklig arkeologi, arkitektur, bostadsinredning, måleri, kostymhistoria, konstindustri och vapenlära inbegripna. Föreståndaren skulle härjämte vara hemmastadd i den moderna museitekniken, ägna sig åt forskning och kontinuerligt fördjupa sina ämneskunskaper.

När Böttiger lade fram sitt förslag för nämnden använde han ordet fosterländsk upprepade gånger, men bara i förbindelse med Skansen. Inte någon gång omnämnde han Skansen som ett museum. På motsvarande sätt undvek Böttiger att kalla Artur Hazelius för museiman. Denne tilldelades istället epiteterna "språkforskaren", "samlaren" och "den store räddaren". Det är en tendens som inskräper det implicita budskapet i Böttigers plädering, det budskap som kan utläsas som att Skansen inte skulle betraktas som ett museum och att dess ledning följaktligen inte föll inom museitjänstemannens område.

Då Böttiger talade om Nordiska museet förknippade han vid flera tillfällen museiverksamheten med "syslandet med detaljer". Det var en retorisk strategi som gick ut på att kontrastera det storslagna i uppgiften att leda Skansen mot arbetet med de små och tålamodsprövande detaljerna på Nordiska museets. Men Skansens upphöjelse över museiarbetets enformiga vardaglighet är också ett sätt för Böttiger att framhålla sin vördnad för Artur Hazelius, vars skapelse han står i beredskap att splittra. (Men det var inte omöjligt att tolka Böttigers budskapet som det motsatta. Att det i själva verket var ledarskapet för Nordiska museet som var upphöjt eftersom det förutsatte vetenskapliga kvalifikationer och innebar fortlöpande vetenskapliga studier. Benämningen "tempeltjänst av ädlaste slag" kunde förstås som en deklassering av Skansen, dess intendent Gunnar Hazelius och av dess vördade grundläggare.)

När John Böttiger lagt fram sitt förslag för nämnden gick ordet till Gunnar Hazelius, som med bestämdhet framhöll att Nordiska museet och Skansen skulle hållas samman som en institution under en enda och gemensam chef. Gunnar Hazelius underströk nödvändigheten av att delarna hölls samman i en helhet:

Ty Skansen behöfver för att hållas uppe som en fullt vetenskaplig och allvarlig grundval stående fosterländsk och folklig museiinstitution ej endast stödet af museets vetenskapliga samlingar utan äfven och framför allt det ständiga stödet och kontakten med det kulturhistoriska detaljmedvetandet, som bör finnas i vidsträckt grad företrädt hos dess tjänstemän. (min kursivering)

Gunnar Hazelius framhöll också att Skansen representerade ett stort kunskapsmaterial med direkt beröring med de föremål och kompetenser som fanns representerade på Nordiska museet och tillbakavisade härmed Böttigers påstående att det uppdrag som lämnades åt och de kvalifikationer som begärdes av Skansens chef var av en annan natur än motsvarande för Nordiska museets. Inte oväntat använde Gunnar Hazelius benämningen ”museiinstitution” om Skansen.¹⁸

Gunnar Hazelius tal till nämnden avspeglar att Arkivet som idealbild var på god väg att etableras som norm och att Skansens berättigande är avhängigt av huruvida det kan anses vetenskapligt syftande och igenkännas på vetenskapliga sysselsättningar hos dess tjänstemän. Gunnar Hazelius försvarade emellertid inte Skansen i främsta rummet som vetenskapligt i sig, utan framhöll att friluftsmuseet krävde den nära kopplingen till Nordiska museet för att kunna sägas stå på vetenskaplig grund. Det nära sambandet mellan Nordiska museet och Skansen var en garanti för det tillbörligt sakliga och allvarligt menade i friluftsmuseets idé. Det var sannolikt omöjligt för Gunnar Hazelius, om han skulle bli tagen på allvar, att försvara Skansen som museum utifrån andra grundvalar än dem som den professionella diskursen hade definierat. Det var inte heller möjligt att förneka att verksamheten på Skansen förutsatte en betraktande, deltagande och medskapande publik.

John Böttiger och Gunnar Hazelius var överens om att Skansen hade en folklig grund och en fosterländsk syftning, de var med andra ord överens om Skansens publikorientering. Böttigers förslag gick ut på att renodla Skansen som publik attraktion, berättigad av sin nytta för fosterlandskänslan. Gunnar Hazelius visste emellertid att en renodling och en losskoppling från Nordiska museet lämnade ett stort spelrum för blodtörstiga kritiker och deras tal om Skansen som förlusteställe och nöjesplats. Inte minst var sammankopplingen viktig sedan stora delar av Tivoliområdet hade förenats med Skansen, något som sporrade både skämtpressens satiriker och mindre humoristiska vedersakare.

John Böttigers och Gunnar Hazelius skilda uppfattningar kan beskrivas som en konflikt om gränserna på museiinstitutionens karta. Gunnar Hazelius lyfte fram likheterna mellan Nordiska museets heterogena delar. Han förespråkade personalens kontinuerliga rörelser över gränserna, konkret och bildligt. Men han hävdade samtidigt att Skansen hade en från museet skild roll, dels genom bevarandet av de ”levande” traditionerna i sägner, sånger danser och ritualer och dels genom den zoologiska avdelningen. Mellan denna och Nordiska museets andra avdelningar, Skansen inbegripen, ville Gunnar Hazelius uppställa en gräns genom att avskilja den zoologiska avdelningen under en egen föreståndare. Den gamla och etable-

¹⁸ Nordiska museet. Nämndens protokoll den 26 november och 3 december 1902.

rade tågordningen att museets personal omväxlande kunde ägna sig djuren och åt helt andra ting inom Nordiska museets vida områden var enligt Gunnar Hazelius i längden ohållbar, liksom att begära av en styresman för Nordiska museet att denne skulle äga djupa kunskaper såväl i zoologi som i praktisk djurvård. Böttiger hade i sitt förslag till tudelning av institutionen betraktat den zoologiska verksamheten som en del av Skansen och innesluten i den verksamhet han menade karakteriserades av att bevara livet självt – förutsatt att alla djur som inte hörde till den nordiska faunan placerades på annat ställe. Böttiger vill i stället renodla Skansen men avskilja verksamheten från Nordiska museet med underförstådd hänvisning till att Skansen inte var något egentligt museum. På frågan om vad som borde hållas samman och vad som borde skiljas åt lämnade John Böttiger och Gunnar Hazelius således olika svar.

Som jag har försökt att visa identifierade John Böttiger Artur Hazelius i första hand med Skansen. Grunderna för en sådan identifikation var flera, bland annat hade Artur Hazelius sedan 1892 sin bostad på Skansen. Vid Artur Hazelius begravning i juni 1901 uppehöll sig flera av talarna vid hur särskilt fästad Artur Hazelius hade varit vid Skansen: ”Trots allt vhad han gjort för sitt museum, var han dock de sista åren egentligen icke känd såsom Nordiska museets skapare. Han kallades, liksom på extrabladen, vilka förkunna hans bortgång, ‘Skansens skapare’. Och det med rätta, ty Skansen är den mest genialiska av hans skapelser” yttrade Oscar Montelius.¹⁹ I den minnesteckning som bifogades *Meddelanden från Nordiska museet 1901* skrev den anonyme författaren att det var utvecklingen av Skansen som Artur Hazelius de senare åren av sitt liv ägnade sitt största intresse. ”Här kräfdes hans mångskiftande begåfning för att gifva Skansen en konstnärlig helhetsprägel. Här funnos utrymmen för hans vetenskapliga bildning och hans rika kännedom om folkets lefnadssätt och seder att göra sig gällande”.²⁰

Jag har lämnat ett exempel på hur framlyftandet av ett särskilt starkt band mellan Skansen och Artur Hazelius kom att spela en museipolitisk roll. I varje förändring som genomfördes åren efter Artur Hazelius död sattes pieteten mot grundläggaren på spel. Stora förändringar hotade att framstå som illojala och respektlösa. Många av dem som på olika sätt bidragit till museiverksamheten hade sin uppmärksamhet riktad mot hur de som var satta att förvalta arvet lyckades att bibehålla Artur Hazelius ”ande”. De stora tidningarna likaså. Inte minst stegrades förväntningarna när den nya byggnaden närmade sig sin fullbordan och så småningom slog upp sina portar. Att sätta pieteten på spel var med andra ord ett farligt spel; att få förändringar att framstå som pietetsfulla desto viktigare, oavsett om det fanns en djupt kändhängivenhet till Artur Hazelius eller ej. Att tillskriva Artur Hazelius en mera brinnande kärlek till Skansen än till Nordiska museet blev ett sätt för museets nämnd att hantera de motstridiga kraven på förändring och kontinuitet: tillåta förändring på Nordiska museet och bevara traditionen på Skansen; för John Böttiger (och andra) ett sätt att med bibehållen högaktning för Artur Hazelius frånskilja Skansen från den ”egentliga” museiverksamheten. Gunnar Hazelius däremot kom allt oftare att misstänka att vördnaden för grundläggaren av Skansen dölde ett förakt för fadern som museiman.

¹⁹ *Meddelanden från Nordiska museet 1901*, s. 25.

²⁰ *Ibid.* s. 11.

REFERENSER

Otryckt material

Nordiska museets arkiv. Ämbetsarkivet. Nämndens protokoll 1901-1904.

Tryckt material

Beckman, Svante & Magdalena Hillström, "Museets självbilder", *Museer och framtidstro*, Palmqvist, Lennart & Svante Beckman, (red.), 2003.

Handlingar rörande installationen i Nordiska museets nya byggnad, bilagda nämndens protokoll af den 24 april och 6 maj 1902, 1902.

Heckscher, Eli, "Tre generationer: Johan August – Artur – Gunnar Hazelius", *Ord och Bild*, 1936.

Levart, Johan, *Skansen och Artur Hazelius: En skiss- och minnesbok*, 1901.

Lindberg, Ernst-Folke, "Gunnar Hazelius och Nordiska museets installationsfråga", *RIG*, 1957.

Meddelanden från Nordiska museet 1901, 1903.

Meddelanden från Nordiska museet 1902, 1904.

Minne och bildning. Museernas uppdrag och organisation. Slutbetänkande av museiutredningen, SOU 1994:5.

Murray, David, *Museums: Their History and Use*, 1904.

TEKNIKENS HEROER: PANSARSKEPP OCH ÅNGTURBINER SOM ETT SVENSKT KULTURARV

MAGNUS RODELL

Den 9 mars 1862 besegrade nordstaternas pansarskepp Monitor sydstaternas Merrimac i slaget vid Hampton Roads. En hotfull situation hade avvärjts och nordstaterna triumferade. Bakom Monitor stod den då relativt okände svenske ingenjören och uppfinnaren John Ericsson som över en natt blev en världskändis. Den samtida pressen i hela västvärlden innehöll redogörelser för striden mellan de två pansarmonstren och den tillskrevs en avgörande betydelse. I svenska sammanhang berättas om hur den amerikanske författaren Robert Ingersoll när han träffade Ericsson efter slaget bad att få skaka den hand som befriat fyra miljoner slavar.¹

I samma stund som sjöhotet från sydstaterna avvärjdes utgjorde slaget också en revolution inom den marina krigföringen. På Monitor fanns rader av uppfinningar som patenterats av Ericsson. Skeppet drevs exempelvis av Ericssons propeller, som några decennier tidigare hade gjort trafiken över Atlanten effektivare och snabbare. De decennier Ericsson hade kvar att leva tillbringade han som en aktad och ekonomiskt välbärgad uppfinnare på Beach Street i New York. Kontrasten mellan den gamla värmländska bruksbygd där Ericsson vuxit upp under 1800-talets första decennier och det elektrifierade New York där han avled 1889 är slående.²

I mitten av maj 1897 slogs portarna upp till den allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm. Under några månader visade Sverige för hundratusentals besökare att landet var en modern nation att räkna med i civilisationernas fredliga tävlan. En av de viktigaste utställarna var Gustaf de Laval som några decennier tidigare hade blivit känd över stora delar av Europa med sin mjölkseparator. På utställningen var hans ångturbiner ett av huvudnumren.³ Ericsson och De Laval brukar ses som representanter för det som har kallats den svenska snilleindustrin. Begreppet definieras nästan aldrig men avser de uppfinnare vars innovationer ledde till en mer omfattande industriell verksamhet som i sin tur blev en aktiv del i Sveriges omvandling från agrarland till industrination.⁴ Begreppet representerar också ett slags historieskrivning då det gör snillenas verksamhet till en central del i Sveriges modernisering.

”Teknikens heroer: Pansarskepp och ångturbiner som ett svenskt kulturarv” har jag kallat min artikel. Titeln borde egentligen avslutas med ett frågetecken eftersom uppfinnarna och den svenska snilleindustrin inte undersökts som en del av ett svenskt kulturarv. Syftena med denna artikel är både av generell och mer specifik natur.

¹ Ålund, 1890, s. 107.

² Rodell, 2004, s. 212.

³ Ekström, 1994, s. 144.

⁴ Se exempelvis Andersson-Skog & Krantz, 2002 och Sellberg, 2003.

1. För det första kommer jag att presentera de perspektiv jag arbetat med i min avhandling om statyinvigningar och koppla dessa till studiet av kulturarv.
2. För det andra kommer jag att diskutera varför och på vilka sätt det är möjligt att se statyinvigningen som en institution.
3. För det tredje kommer jag att diskutera statyinvigningen som kulturarvsproducent och vad i detta som är generellt tillämpligt i studiet av kulturarv.
4. För det fjärde kommer jag lyfta fram huvuddragen i mitt projekt ”Modernitetens nationella heroer: Konstruktionen av uppfinnaren och den svenska snilleindustrin 1850-1950” och hur man skulle kunna analysera ett antal uppfinnare som ett möjligt svenskt kulturarv.

MONUMENT, OFFENTLIGHET OCH NATIONSFORMERING:
ATT STUDERA STATYINVIGNINGAR

I min avhandling *Att gjuta en nation: Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt* (2002) har jag studerat tre statyinvigningar: Gustav II Adolf i Göteborg 1854, Engelbrekt i Örebro 1865 och Karl XII i Stockholm 1868. Innan jag diskuterar statyinvigningen som institution och kulturarvsproducent är det nödvändigt att precisera de grunder mitt studium av statyinvigningar vilar på. Det övergripande syftet i min avhandling är att genom statyinvigningarna analysera hur och på vilka sätt Sverige formerades som nation kring 1800-talets mitt. Inom ramen för detta syfte förs tre olika förhållningssätt samman, dessa svarar i sin tur mot vissa metodiska val och teoretiska utgångspunkter.

För det första ett monumenthistoriskt perspektiv som underkänner den modernistiska konstsynen och istället syftar till att placera statyn i sitt specifika historiska sammanhang. Viss forskning har påtalat att modern konst och monument står i motsättning till varandra. Vidare betonas att den modernistiska konsten ser framåt, medan monumenten ser bakåt, till ett fruset ögonblick i det förflutna. Monumentens storlek var något som gjorde dem än mer konserverande. Går man till monumentens faktiska sammanhang under 1800-talets andra hälft visar det sig att de kunde blicka framåt och tillskrivas såväl demokratiska som revolutionära betydelser. Därför måste studiet av monument utgå från ett historiserande perspektiv där monumenten placeras i sina specifika sammanhang.⁵

För det andra ett offentlighetshistoriskt perspektiv som inskräper att olika typer av offentliga händelser och evenemang under 1800- och 1900-talen spelat en aktiv roll för formulerandet av kultur i dess bredaste mening. Olika typer av offentliga praktiker bör inte förstås som en biprodukt eller avspiegling av någon större och mer potent struktur. De ingår snarare i ett dynamiskt växelspel med ekonomiska, politiska och kulturella förhållanden, ett växelspel som är historiskt situerat.⁶

Det tredje förhållningssättet betonar att studiet av nationen och nationsformering med fördel kan göras utifrån praktiker snarare än teorier. Skall man förstå hur en nation blir till är det bättre att fokusera ”on the practices rather than the programs”.⁷ Vidare är här målsättningen att undersöka nationalism som fenomen i speciella sammanhang och situationer där nationen formulerades. En sådan situation var 1800-talets statyinvigning.

⁵ Berggren, 1991, s. 13ff; North, 1985, s. 18-24; Ellenius, 1971, s. 13ff.

⁶ Davis, 1986, s. 3ff; Weddle, 1994, s. 111; King, 1998, s. 9.

⁷ Hesse & Laqueur, 1994, s.12.

Studiet av hur kulturarv produceras och konstrueras kan förankras i dessa förhållningssätt. Produktionen av kulturarv är historiskt situerad, något som bör vara en självklar utgångspunkt. Vidare kan det vi idag ser som en del av ett svenskt kulturarv med fördel undersökas genom hur det formulerats vid olika offentliga situationer eller händelser, vad man också kan kalla kulturarvspraktiker. Här kan man, precis som i studiet av nationsformering, ta fasta på situationer, händelser och manifestationer som är fruktbara för studiet av just kulturarv. Som jag skall visa i det kommande är statyinvigningen en möjlighet, men här är det också möjligt att undersöka olika evenemang knutna till museiverksamhet, begravningar av kungligheter, politiker, författare, vetenskapsmän, uppfinnare, olika typer av utställningar och varierande former av lokala initiativ.

STATYINVIGNINGEN SOM KULTURARVSPRAKTIK OCH INSTITUTION

Inom ramen för ett kulturarvsperspektiv är det möjligt att se 1800-talets statyinvigningar som en institution. Detta gäller såväl Sverige som övriga delar av västvärlden där tusentals statyer avtäcktes framför allt under 1800-talets andra hälft. Statyinvigningarna handlade om att producera en nationell historia, kontinuitet och därigenom en nationellt definierad kultur. I de storslagna och kostsamma manifestationer som statyinvigningarna innebar relaterades den specifika del av det förflutna den avtäckta statyn representerade till samtiden och genom denna relation pekades i sin tur vägen mot framtiden ut.

Kring 1850- och 60-talets statyinvigningar möttes en rad olika aktörer och instanser. Tidigt 1860 publicerades ett upprop i *Aftonbladet* för en insamling till en Engelbrektstaty. Uppropet undertecknades av 44 män. Bland dessa fanns höga ministrar, statsråd, riksdagsmän, akademiska historiker, brukspatroner och apotekare; sammantaget en betydande del av det samtida samhällets elit.⁸ I oktober 1865 avtäcktes Engelbrektstatyn i Örebro. Vid detta tillfälle deltog kungligheter och andra officiella dignitärer, landshövdingen och övriga från det lokala maktetablissemang. Även olika pressmän och tusen skarpskyttar från den i samtiden starka skarpskytterörelsen var närvarande.⁹

Inom ramen för ett generöst och brett definierat institutionsbegrepp kan statyinvigningen ses som en institution och inom denna är det sedan möjligt att identifiera vissa centrala aktörer. Den mest centrala av dessa är utan tvekan pressen som kring 1800-talets mitt befann sig i ett mycket expansivt skeende. Händelserna i Örebro tillgängliggjordes genom lokalpressen, av de rikstäckande tidningar som hade sitt säte i Stockholm och av olika lokaltidningar runt om i Sverige som skrev egna texter eller saxade ur andra tidningar. Parallellt med detta publicerade olika veckotidningar såväl texter som illustrationer. Pressens aktiva roll gör den till den mest centrala meningsproducenten i den institution som statyinvigningen utgjorde.

När man talar om kulturarv är det möjligt att skilja mellan de institutioner som har ett explicit syfte att bevara, skapa eller producera kulturarv och de vars uttalade syften är av en annan karaktär, men som likafullt bidrar till att producera kulturarv. Pressen tillhör grovt sett den sista kategorin. När forskare förhåller sig till olika typer av kulturarvsproduktion är varierande pressmaterial ett mycket fruktbart empiriskt område. Alltsedan den moderna pressen slog igenom vid 1800-talets mitt har den behandlat och, med en modern term, bevakat olika kulturarvspraktiker. För den som intresserar sig för hur kulturarv

⁸ *Aftonbladet*, 1860-02-21.

⁹ Rodell, 2002, s. 94ff.

produceras i specifika sammanhang, och vid specifika tidpunkter är pressen enligt min mening ett givet material. Det är tveksamt om pressen ännu betraktats som en erkänd kulturarvsinstitution. För den som intresserar sig för kulturarvets dynamik i dess bredaste mening är det dock inte möjligt att gå förbi den.

En annan central aspekt av statyinvigningen är att genom själva invigningen skapas en materiell minnesplats, en plats som syftar till att berätta om en specifik person, till honom (för det är under denna tid oftast manliga figurer det rör sig om) knutna händelser; sammantaget en plats kring vilken det under 1800-talet producerades berättelser som ytterst handlade om nationen.¹⁰ Kring statyinvigningen som kulturarvspraktik och institution relaterar förstås all meningsproduktionen till statyn som sådan. Statyn är ju tänkt att finnas kvar för en eftervärld. Dess materiella existens skall berätta något för framtida generationer. Detta kan tyckas banalt och självklart men utgör samtidigt en förklaring till varför olika typer av monumentprojekt under de senaste 150 åren ofta varit omstridda.¹¹

Om en forskare exempelvis skulle intressera sig för den betydelse Gustav II Adolf och Karl XII haft för formeringen av ett svenskt kulturarv sedan låt oss säga 1832 är det inte möjligt att gå förbi de monumentala gestaltningarna av dessa kungar som finns runt om i Sverige. Hösten 2002 utspelades en mindre strid i Uppsala.¹² Utgångspunkten var att Uppsala Studentkår deltog i den kransnedläggning som genomförs vid Gustav II Adolf obelisk i Odinslund i Uppsala den 6 november varje år, en obelisk som avtäcktes 1832 i samband med 200-årsfirandet av Gustav II Adolfs död slaget vid Lützen. Det ena lägret menade att detta deltagande var fullständigt självklart då Gustav II Adolfs donation till Uppsala universitet på 1620-talet tryggade universitetets fortsatta existens. Det andra lägret menade att det var fullkomligt orimligt att högtidlighålla en kung vars politik drev Sverige i krig, tog död på tiotusentals människor och förödde Tyskland. Oavsett ståndpunkt blir exemplet intressant då det visar att Gustav II Adolf som historisk och samtidspolitisk symbol knappast har spelat ut sin roll i början av det 21 århundradet. Kungens regentid och politik blir fortfarande föremål för uttolkning, och meningsproduktionen i form av kransnedläggning, fanor, sång och debatt utgick från den 170 år gamla obelisk i Odinslund.

Hösten 1991, närmare bestämt den 30 november utspelades kravaller kring Karl XII-statyn i Kungsträdgården i Stockholm (på 123-årsdagen av statyns invigning). Skinheads hade föresatt sig att marschera till statyn för att lägga ned kransar och därigenom hylla den de såg som en hjälte och en symbol för den svenskhet de själva ville representera. Antirasisternas mål var att hindra detta och kravaller blev följd.¹³ Även här blev den faktiska statyn händelsernas utgångspunkt då det var i områdena kring den som kravalerna utspelade sig. Kring Karl XII statyn skapades ett slags arena där man stred om de betydelser Karl XII skulle ha, en strid som självfallet hade sin mycket tydliga samtidshistoriska förankring i en situation präglad av regeringsskifte, stor arbetslöshet, strukturomvandling och en värld där muren föll och kriget i forna Jugoslavien pågick med full kraft.

Våren 2004 motionerade ett moderat statsråd i Stockholms stad för att man skulle ta bort Karl XII-statyn från Kungsträdgården och istället placera den på armémuseum. De huvudsakliga skälen liknade de ett av lägren i Gustav II Adolf-debatten haft. Karl XII hade bara skapat död, förstörelse och ekonomisk

¹⁰ Rodell, 2005.

¹¹ Savage, 1997, s. 4.

¹² Se *ERGO* november 2002.

¹³ Löow, 2000; Lundström, 1995.

ruin och borde därför inte stå på offentlig plats. Istället borde man uppföra en staty över någon personlighet till vilken man kunde knyta mer positiva värden, exempelvis Raoul Wallenberg. Genom dessa exempel blir det tydligt att de monument som rests över Gustav II Adolf och Karl XII fortfarande har en aktiv betydelse då olika krafter och intressen i Sverige formulerar vad som bör och inte bör vara en del av vårt kulturarv.

Pressen som aktör och statyn som minnesplats är väsentliga delar om man vill beskriva den mycket porösa institution statyinvigningen utgör. Nästa steg blir att analysera hur och på vilka sätt statyinvigningen som institution producerade en nationell historia och ett nationellt kulturarv.

STATYINVIGNINGEN SOM KULTURARVSPRODUCENT

Den 30 november 1868 avtäcktes Karl XII-statyn i Stockholm. Pressen berättade hur alla öppna platser runt statyn tidigt på förmiddagen började fyllas med människor. Vid elvatiden anlände de förband som skulle delta i själva invigningsritualen. Alla vapenslag var representerade. Och så, när klockan i Jacobs kyrka slog 12, anlände kung Karl XV och drottning Lovisa. Samtidigt som kungligheterna förflyttade sig till sina platser spelade musikkårerna en festmarsch, därefter framförde den 700 man starka manskören ”Ur svenska hjärtans djup”. Efter musiken framträdde Karl XII-kommitténs ordförande med ett tal till kungen som avslutades med en avtäckningsbegäran. Karl XV besvarade talet med några ord om Karl XII och befallde sedan att stoden skulle avtäckas. Sedan föll täckelset, fanorna sänktes, truppena gjorde honnör, musikkårerna uppstämde fyra fanfarer och kanonsalvorna ute på Skeppsholmen mullrade fram över Norrström. *Nya Dagligt Allehanda* konstaterade att ”mer än ett öga tårades i denna stund, hvars betydelse djupt kändes”.¹⁴ En festkantat framfördes. Denna följdes av hurrarop varvid defileringen ägde rum. Efter detta var invigningsakten över. Det hela hade inte tagit mycket mer än en timme. Invigningen var dock bara ett av flera moment under dagen.

Vid femtiden på eftermiddagen vandrade ett studenttåg till statyn där fosterländska sånger framfördes. Antalet studenter uppgick till cirka 1 000. På kvällen genomförde Militärsällskapet en minnesfest där prins Oscar framförde ett tal som senare publicerades. Till invigningsdagen hade dessutom ett antal nya pjäser skrivits. Den i samtiden väletablerade och produktive dramatikern Frans Hedberg hade skrivit pjäsen *När lejonet vaknar* som ”gavs för fullt hus” på kungliga Stora teatern och på Södra Teatern vid Mosebacke torg framfördes Frans Hodells två nyskrivna enaktare *Kungens dom* och *Folkets dom*.

Statyinvigningen och 150-årsjubileet resulterade i en intensiv meningsproduktion. De texter som publicerades befann sig i hela spektrat från det populärkommersiella till akademisk historieskrivning. I anslutning till invigningen samverkade tal, akademiska texter, olika presstexter, populärtryck, symboliska manifestationer, teaterpjäser och tillfällesdikter och tillsammans framställde de nationella berättelser kring den avbildade.¹⁵

Som institution var statyinvigningen tämligen öppen. Här användes olika framställningsformer och här deltog olika samhällsskikt (därmed inte sagt att vem som helst hade tillträde). I de varierande genrerna lyftes specifika historiska händelser och samtida skeenden fram, inte sällan på mycket likartade sätt. Det populära och det akademiska samverkade. Genremässigt skilde sig förvisso tillfällesdikten från den histo-

¹⁴ *Nya Dagligt Allehanda*, 1868-11-30.

¹⁵ Rodell, 2002, s. 166-175.

riska artikeln eller middagstalet från den akademiska framställningen. Men i kraft av att gemensamma teman framställdes i olika genrer inskräpades berättelserna. Inkluderandet av olika samhällsinstitutioner och klasser, och samverkan mellan olika skriftliga genrer och symboliska uttryck utgjorde ytterligare ett kännetecken för statyinvigningen som institution; en institution som möjliggjorde en nationsformerande och kulturarvsproducerande historieproduktion.

Om vi rör oss bakåt i tiden, till den 18 november 1854 så invigdes Gustav II Adolf-statyn i Göteborg. Vid en summering av vad som sades och vad som skrevs i anslutning till denna invigning framträder i huvudsak två berättelser: en som handlar om fredlig strävan och en som handlar om krigiska minnen. Den första formulerades i artiklar i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, i tillfällesdikter och i en rad tal och grundade sig delvis på vad Erik Gustaf Geijer skrivit om Gustav II Adolf. Här lyfte man fram det kungen gjorde för att förbättra utbildningsinstitutionerna, handeln, företagsamheten och rikets näringar. Dessa ”fredens idrotter” omslöts i samtliga fall av den samtida reformliberalismen.

Den andra berättelsen framställdes i själva invigningsakten där en rad förband som hade utmärkt sig under Gustav II Adolfs fälttåg deltog. Genom förbandens fanor trädde de militära segrarna fram ur det förflutna: Breitenfeld 1632, Lützen 1632 och så vidare. Fanorna framställde en krigisk bild av nationen, kopplad till Gustav II Adolfs militära företag. Här lyste fredens idrotter med sin frånvaro. Segerfanornas berättelse kan tolkas som en ambition att inom ramen för dagens händelse återupprätta en förgången tids storhet.

Dessa båda berättelser återkom också i samtida beskrivningar. I *Post- och Inrikes Tidningar* stod att läsa att skulptören Fogelberg porträtterat kungen som han såg ut i sin krafts dagar då han förde Sverige framåt. Enligt tidningen skildrade statyn det ögonblick då Gustav II Adolf uppe på Otterhälleberget med högra handen pekade var Göteborg skulle ligga. I beskrivningen framträder en kung som grundade städer och månade om rikets inre styrelse.

I ett omfattande tryck som publicerades dagarna efter invigningen påtalades att Fogelberg skildrade en stor fältherre. Genom statyn kunde man föreställa sig hur segraren vid Breitenfeld såg ut efter han slagit greve Tilly och därigenom skapat en förändring i Tysklands, ”man kunde nästan säga världens, politiska och kyrkliga läge”.¹⁶ Här betonades militärt hjältemod och krigisk ära. I den historieskrivning dessa ord rymmer är det militära segrar som driver historien framåt.

Historieproduktionen kring Gustav II Adolf-statyn strukturerades genom dessa två berättelser. Trots att de sinsemellan skiljer sig åt formulerades de samtidigt. Den berättelse som handlade om fredens idrotter kan ses inom ramen för en samtida politisk strävan. Genom den formulerades en kontinuitet och en linje mellan Gustav II Adolf intresse för rikets inre angelägenheter och 1850-talets handelsexpansiva Göteborg. De reformliberala grupperna i Göteborg och Sverige använde sig av Gustav II Adolf för sin dagspolitiska strävan. På så vis brukades vissa aspekter av historien för att i statyinvigningens ”nu” formulera en vision om nationens framtid. Förbandsfanornas berättelse aktualiserade ett historiebruk som inte knöt det förflutna till samtiden på samma sätt. Där handlade det mer entydigt om en förflutens tids storhet.¹⁷ Om vi ser minnesplatsen som ett kulturarv framställt i brons visar de båda berättelserna att olika delar av historien brukades i den kulturavspraktik invigningen som institution utgjorde.

¹⁶ *Högtidligheterna före, under och efter Gustaf-Adolf-statyens aftäckning i Götheborg den 18 November 1854*, 1854.

¹⁷ Rodell, 2002, s. 84ff.

Utifrån dessa exempel är det möjligt att dra några generella slutsatser.

1. När kulturarv produceras samverkar en rad olika genrer: allt från det folkligt populära till det mer akademiska. Det är genom att bli framställt genom samverkande genrer och olika förmedlingstekniker något kan bli ett kulturarv. Vid studiet av kulturarv bör sålunda en öppen eller dynamisk utgångspunkt nyttjas som förmår att se till den cirkulation av genrer som omger olika kulturarvspraktiker. De olika kulturarvsproducenterna bör inte rangordnas eller hierarkiseras. Den historia som framställs är offentlig, akademisk, populärkulturell, kommersiell och privat. Sålunda är ett strikt modell- eller kategoritänkandet mindre fruktbart, likaså ett alltför snävt definierat kulturbegrepp.

2. I kulturarvspraktiker bör forskaren vara öppen för att olika, i vissa fall motsägande, berättelser kan formuleras samtidigt. Även om någon tydlig konfrontation inte står att finna kring Gustav II Adolf-statyn visar meningsproduktionen kring den likafullt något generellt vad gäller specifika kulturarvspraktiker. Olika betydelser ryms vid ett och samma tillfälle.

Det som slutligen ”blir” till ett kulturarv är det som exempelvis konstrueras i anslutning till viss specifika praktiker, och/eller institutioner och det som samtidigt cirkulerar och samverkar genom olika genrer och förmedlingstekniker. Genom att analysera meningsproduktionen i anslutning till en kulturarvspraktik är det i en mycket specifik och konkret mening möjligt att visa hur det går till när ett kulturarv skapas.

MODERNITETENS NATIONELLA HEROER: UPPFINNARE SOM SVENSKT KULTURARV?

Det börjar bli hög tid att återvända till pansarbåtarna och ångturbinerna. De senaste decenniernas idé- och vetenskapshistoriska forskning har lyft fram hur vetenskap, teknik och uppfinningar fick allt mer central betydelse i offentligheten decennierna kring 1900.¹⁸ Polarexpeditioner, nya industrier och utställningar utgjorde en viktig del i tidens nationsformering. I internationell forskning har vetenskapsmäns och uppfinnarens nationella symbolbetydelse till viss del uppmärksamats.¹⁹ Idag framställs ofta Sverige som en nation med stor teknisk och industriell kompetens. Ofta får industriidkare, ingenjörer och uppfinnare stå som varumärken då nationen saluförs. Den roll som uppfinnare spelade då Sverige formerades som modern nation och de sätt på vilka uppfinnarna gjordes till en del av ett svenskt kulturarv har hittills inte ägnats någon större uppmärksamhet.

I projektet ”Modernitetens nationella heroer: Konstruktionen av uppfinnaren och den svenska snilleindustrin 1850-1950” är syftet att analysera hur några välkända uppfinnare framställdes och behandlades i olika medier under deras levnad, i samband med deras begravningar och efter deras död. Behandlingen av dessa uppfinnare och deras uppfinningar kommer att analyseras utifrån två utgångspunkter:

- 1) Att de mediala framställningarna av uppfinnarna kan läsas som berättelser om modernisering.
- 2) Att uppfinnarna användes aktivt i formulerandet av Sverige som en modern nation.

¹⁸ Frängsmyr, 1984; Hughes, 1990; Jordanova, 1998; Wråkberg, 1999.

¹⁹ Roe Smith, 1994; Fritzsche, 1992.

För att kort förklara den första utgångspunkten: I de samtida mediala framställningarna av uppfinnarna formulerades och uttolkades deras samtid och det moderna samhällets framväxt. Skildringarna av uppfinnarna skall sålunda inte bara förstås som passiva beskrivningar av deras liv och verk utan som en aktiv del i sätten på vilka moderniseringen av Sverige som nation framställdes. På så vis blir det möjligt att visa hur ett abstrakt och övergripande begrepp som modernisering formulerades i konkreta relationer. Istället för att se uppfinnarna som exponenter för modernisering anknyter jag till den forskning som menar att moderniseringen inte är någon självgående kraft och att den bör analyseras i sitt historiska sammanhang.²⁰ Denna forskning är besläktad med den kring nationsbygge och offentliga händelser som jag diskuterat ovan.

Projektet är tänkt att sönderfalla i tre fallstudier. Den första studien koncentreras kring hur uppfinnarna skildrades under deras livstid. I den mediala framställningen av uppfinnarnas liv tillskrevs deras uppfinningar en central betydelse. Ericsson relaterades till propellern, ångloket och, som jag nämnde inledningsvis, pansarskeppet Monitor, Nobel till dynamiten och de Laval till mjölksepareringsmaskinen och ångturbinen. Hur relationerna mellan uppfinnarna och deras uppfinningar formulerades kommer att analyseras i anslutning till specifika händelser: John Ericssons ”seger” vid Hampton Roads 1862, Alfred Nobels upptäckt av dynamiten 1866 och Gustaf de Laval roll på konst- och industriutställningen i Stockholm 1897. I dessa sammanhang kommer framställningen av uppfinnarna läsas som berättelser om modernisering. Här kommer jag även fortlöpande att jämföra med och visa hur andra internationellt kända uppfinnare och deras uppfinningar behandlades på samma sätt.

I anslutning till de perspektiv jag presenterat ovan kommer i den andra studien uppfinnarnas begravningar att analyseras. Dessa händelser var omfattande offentliga manifestationer som genererade en mångfacetterad meningsproduktion i olika typer av medier. Genom den breda pressbehandlingen i olika typer av periodika, minnstryck och årsböcker kommer de varierande bilder och berättelser som framställdes i anslutning till begravningssceremonierna att analyseras. Genom dessa händelser kommer jag att visa hur uppfinnarna användes för att formera en modern Sverigebild.

Vid studiet av kulturarv är det inte ovanligt att utgångspunkten varit det offentligt organiserade kulturarvet. Andra former av kulturarvspraktiker är minst lika fruktbara om forskaren intresserar sig för hur kulturarv produceras. Genom den dynamiska utgångspunkt jag tidigare formulerat syftar den tredje studien till att analysera hur minnet av uppfinnarna värderats, formulerats och institutionaliserats i olika sammanhang efter deras död. Syftet i den tredje studien är att analysera den roll uppfinnarna spelat i formulandet av Sverige som nation och av ett svenskt kulturarv under 1900-talets andra hälft. I studien kommer erkända kulturarvsinstitutioner studeras parallellt med utställningar, enskilda museer, lokalhistoria och film. De kommer att ses som delar i en mångfasetterad, meningsskapande process.

Relationerna mellan det regionala minnet och det nationella kommer att studeras utifrån hur uppfinnarnas minne högtidlighållits på de platser där de växte upp. Detta kommer att relateras till de funktioner de fick när Tekniska museet inrättades under 1920- och 30-talen. Vidare kommer olika monument och andra minnesformer att analyseras. Nobels namn har under 1900-talets gång alltmer förknippats med Nobelpriset. Den årligen återkommande Nobelfesten fungerar som en arena för en komplex meningspro-

²⁰ Schwartz, 1998, Hård & Jamison, 1998, Ekström, 2000.

duktion rörande vetenskapliga upptäckter, internationellt samarbete och nationell självhävdelse. Här kommer de första Nobelfesterna jämföras med dem som genomfördes efter andra världskriget. I analysen av olika offentliga kulturarvsinstitutioner och kulturarvspraktiker är syftet att visa hur dessa uppfinnare ”gjorts” till en del av ett svenskt kulturarv.

Genom att diskutera statyinvigningen som en kulturarvsproducerande institution har syftet varit att visa hur kulturarvspraktiker kan undersökas. Vid studiet av dessa är det möjligt att formulera tre olika utgångspunkter: 1) ett övergripande historiserande perspektiv, 2) att offentlig meningsproduktion har en aktiv, formerande betydelse och 3) att kulturarv med fördel kan studeras i anslutning till specifika situationer, händelser och manifestationer.

I meningsproduktionen kring statyinvigningar i Sverige vid 1800-talets mitt blir det tydligt hur en rad olika genrer och förmedlingstekniker av såväl populär som mer akademisk karaktär samverkade. Det blir också tydligt att olika berättelser kunde formuleras i en och samma situation. Sammantaget ger statyinvigningarna en bild av hur det i praktiken kan gå till när ett kulturarv konstrueras.

Den 14 september 1890 anlände John Ericssons kvarlevor till Stockholm. Mottagandet blev en storslagen manifestation som behandlades i rader av medier. Mediernas berättelser förenades av att de relaterade Ericssons liv och gärning till den modernisering västvärlden genomgick under 1800-talets gång. I samband med likfärden fick Ericsson symbolisera den moderna värld Sverige höll på att bli en del av.

Likfärden utgör ett exempel på en manifestation där Sverige genom Ericsson framställdes som en modern nation. Genom att analysera hur Ericsson, Alfred Nobel och Gustaf de Laval framställdes under deras levnad, i samband med deras begravningar och efter deras död blir syftet att visa hur de gjorts till en del av ett svenskt kulturarv.

REFERENSER

- Andersson-Skog, Lena & Olle Krantz, (red.), *Omvandlingens sekel: Perspektiv på ekonomi och samhälle i 1900-talets Sverige*, 2002.
- Berggren, Lars, *Giordano Bruno på Campo dei Fiori: Ett monumentprojekt i Rom 1876-1889*, 1991.
- Davis, Susan G., *Parades and Power: Street Theatre in Nineteenth-Century Philadelphia*, 1986.
- Ekström, Anders, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, 1994.
- Ekström, Anders, ”Museipestens nya skepnad?”, *Nordisk museologi*, 2000:2.
- Ellenius, Allan, *Den offentliga konsten och ideologierna: Studier över verk från 1800- och 1900-talen*, 1971.
- Fritzsche, Peter, *A Nation of Fliers: German Aviation and the Popular Imagination*, 1992.
- Frängsmyr, Tore, *Vetenskapsmannen som hjälte: Aspekter på vetenskapshistorien*, 1984.
- Hesse, Carla & Laqueur, Thomas, ”Introduction”, *Representations*, 1994:47.
- Hughes, Thomas P., *American Genesis: A Century of Invention and Technological Enthusiasm, 1870-1970*, 1989.
- Hård, Mikael & Andrew Jamison, (ed.), *The Intellectual Appropriation of Technology: Discourses on Modernity, 1900-1939*, 1998.

- Jordanova, Ludmilla, "Science and Nationhood: Cultures of Imagined Communities", *Imagining Nations*, Cubitt, Geoffrey, (ed.), 1998.
- Högtidligheterna före, under och efter Gustaf-Adolf-statyens aftäckning i Götheborg den 18 November 1854, 1854.
- King, Alex, *Memorials of the Great War in Britain: The Symbolism and Politics of Remembrance*, 1998.
- Lundström, Anna, "Vi äger gatorna i kväll!": Om hyllandet av Karl XII i Stockholm den 30 november 1991", Klein, Barbro, (red.), *Gatan är vår: Ritualer på offentliga platser*, 1995.
- Löow, Helene, *Nazismen i Sverige 1980-1999: Den rasistiska undergroundrörelsen: Musiken, myterna, riterna*, 2000.
- North, Michael, *The Final Sculpture: Public Monuments and Modern Poets*, 1985.
- [Osign.], "Inbjudning till tecknande af bidrag för en minnesstod åt Engelbrekt", *Aftonbladet*, 1860-02-21.
- [Osign.], "Stockholm d. 30 November. Aftäckningen af Carl den tolfte-stoden", *Nya Dagligt Allehanda*, 1868-11-30.
- Rodell, Magnus, *Att gjuta en nation: Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt*, 2002.
- Rodell, Magnus, "Nationen och ingenjören", *Den mediala vetenskapen*, Ekström, Anders, (red.), 2004.
- Rodell, Magnus, "Monuments as the Places of Memory", *The Theory and Practice of Memory*, Kitzmann, Andreas, Conny Mithander & John Sundholm, (eds.), 2005.
- Roe Smith, Merritt, "Technological Determinism in American Culture", *Does Technology Drive History?: The Dilemma of Technological Determinism*, Roe Smith, Merritt & Leo Marx, (ed.), 1994.
- Savage, Kirk, *Standing Soldiers, Kneeling Slaves: Race, War, and Monument in Nineteenth-Century America*, 1997.
- Schwartz, Vanessa R., *Spectacular Realities: Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*, 1998.
- Sellberg, Erland, "Männen som förändrade Sverige", *Svenska uppfinnare*, Karlsson, Petter & Johan Erséus, (red.), 2003.
- Weddle, Georg E., "National Portraits: The Columbian Celebrations of 1792, 1892-93 and 1992 as Cultural Moments", *The Cultures of Celebration*, Browne, Ray R. & Micheal T. Marsden, (eds.), 1994.
- Wråkberg, Urban, *Vetenskapens vikingatåg: Perspektiv på svensk polarforskning 1860-1930*, 1999.
- Ålund, O.W., *John Ericsson: Några minnesblad*, 1890.

KULTURARVSPRAKSIS? PÅ SPOR AV BRUDD OG DISKONTINUITET

ARNE BUGGE AMUNDSEN

Min oppgave er å kommentere en rekke bidrag som i første rekke behandler forhold fra 1600-tallet til utgangen av 1800-tallet. Et bærende perspektiv i disse bidragene er kulturarvstenkning og kulturarvspraksis. En forklaring på at dette fremføres som et bærende perspektiv er selvsagt opplegget for selve konferansen, der det heter at man blant annet ønsker å belyse kulturarvsinstitusjoner og kulturarvsprofesjoner i et historisk perspektiv. Utgangspunktet er dermed dagens situasjon, der slike institusjoner og profesjoner faktisk finnes i den forstand at man bruker begrepet kulturarv for positivt og normativt å beskrive og begrunne dem.

La meg først anføre noen synspunkter på dette opplegget. Jeg oppfatter det i seg selv som problematisk å trekke entydige historiske linjer for disse institusjonene og profesjonene. Hovedproblemet med å gjøre dette er at det impliserer en påstand om at disse institusjonene og profesjonene har klare og entydige røtter i fortidens tenkning og praksis. Min viktigste begrunnelse for en slik skepsis er at selve begrepet kulturarv er forholdsvis nytt og betegner ideologisk sett sterkt normative og verdiladede praksiser og begrunnelser. Det finnes altså en rekke institusjoner og personer som selv mener at de driver med det som gjerne omtales som kulturarvsarbeid, og det er rimelig at de ønsker å finne en historisk begrunnelse for at det de driver med, også har forbilder i eldre tid, selv om det skulle dreie seg om ufullstendige eller fjerne forbilder. Men allerede det faktum at begrepet kulturarv er forholdsvis nytt, skaper et historisk fortolkningsproblem. Sagt på en annen måte betyr dette at jo større avstanden i tid blir, jo mer påtrengende blir de problemer som refererer til det å oversette eller fortolke fortidens arbeid og tenkning i lys av det som synes som paralleller og forgjengere til dagens kulturarvsarbeid. Man bør være åpen for at en slik oversettelse enten i beste fall er problematisk eller i verste fall er umulig.

Det er vel så fruktbart å stille spørsmålet annerledes og mer provoserende: Er det slik at mange av de institusjoner, praksiser, ideer og aktører som tilsynelatende har drevet med kulturarvsbeid på 1600- og 1700-tallet, egentlig har lite å gjøre med dagens kulturarvspraksis? Det å stille spørsmålet slik, er å lete etter brudd og diskontinuitet mer enn å finne sammenhengende og entydige linjer bakover i tid. Dette omvendte spørsmålet gjør selvsagt de artiklene jeg kommenterer til særlig utfordrende tekster.

På bakgrunn av disse innledende betraktningene velger jeg å nøytralisere selve kulturarvsbegrepet, og i stedet rette oppmerksomheten mot en annen dimensjon som ikke på samme måte er ideologisk bundet eller styrt. Det kan vel være enighet om at dagens kulturarvsarbeid på ulike måter handler om fortolkning og bruk av fortiden. En slik påstand har hjemmel i Peter Aronssons innledning til dette seminaret, der han definerer kulturarv på denne måten: "Kulturarv er det som skapes gjennom institusjonelle praksiser som i egne og andres øyne har til hensikt å beskytte, bevare og formidle historiske artefakter og minner [mitt referat]."

Med bakgrunn i de artikler jeg skal kommentere, vil jeg først diskutere det kompliserte spørsmålet om det er mulig å spore den form for brudd eller kontinuitet som jeg her har omtalt.

BRUDD ELLER KONTINUITET I HISTORIEFORSTÅELEN

Det er en ganske akseptert påstand at en spesiell oppfatning av historien eller fortiden er et viktig element i den vestlige moderniteten, hvordan man så ellers definerer denne modernitet. Det er ikke uvanlig å hevde at den moderne historieforståelsen gjør forholdet mellom fortiden og fremtiden både åpent og lukket på samme tid. Fortiden gjentar seg ikke, for det menneskelige samfunn er i stadig forandring og beveger seg mot et (positivt) mål. Samtidens mennesker er imidlertid i stand til å forstå, fortolke og – i noen grad – erfare fortiden. Denne oppfatningen av fortiden kontrasteres gjerne med den religiøse, førmoderne kristne fortidsforståelsen, der det dominerende perspektivet er at fortiden og fremtiden følger det samme mønster. Dette mønsteret er fastlagt av Gud selv og har et mål og en mening som er tematisk orientert mot spenningen mellom skapelsen og dommedag.

Den moderne historieforståelsen er likevel ikke entydig, sies det også ofte. Den åpner nemlig for en veksling mellom en type gullaldertenkning, en form for nostalgi, der man i fortiden finner de gode tider, og en evolusjonistisk tenkning, der fremtiden prinsipielt alltid vil være bedre og mer opplyst og rasjonell enn fortiden.

Med dette er vi på sporet av det som ofte kalles de store fortellinger i det kristne og etter-kristne Vesten, fortellinger som også dagens kulturarvstenkning på ulike måter forutsetter eller forholder seg til. På mange måter kan det kanskje sies at mye av dagens kulturarvstenkning og kulturarvspraksis nettopp balanserer mellom gullalderen og fremskrittstroen – samtidig som den iverdige forsøker å fastholde at det er mulig å gripe en fortid som enten blir stadig mer fjern eller hvis levninger den angivelige utviklingen er i ferd i med å utsette i et akselererende tempo.

Men disse store fortellingene kan utfordres, fordi de kanskje dekker til de mange variasjonene eller selve problemet med brudd eller kontinuitet i fortidsforståelsen.

Dette aktualiseres for eksempel i Ola W. Jensens artikkel, som omhandler 1600- og 1700-tallet. Bak det han beskriver, befinner det seg oppfatninger av fortidens relevans som senere tider i det vesentlige står fremmed overfor. Det kan her særlig være grunn til å fremheve to perspektiver ved denne fremmedheten.

For det første tror jeg at et viktig perspektiv ved særlig 1600-tallets, men i noen grad også 1700-tallets, interesse for minner og avtrykk av fortiden, har hatt å gjøre med den gamle teologiske forestilling om at naturen og universet taler et guddommelig språk. Alt som er del av det guddommelige skaperverk fører en slik tale. Delvis handler denne talen om Guds egenskaper og vilje med menneskene, og delvis dreier det seg om en tale som kan føre sporene tilbake til skaperverkets eller frelseshistoriens urformer – til språket før den babelske forvirring, til Israels stammer eller til Noah, den bibelske helten som unnslopp syndfloden. Letingen etter runer og gamle innskrifter kan også tolkes inn i dette perspektivet.

Det andre perspektivet er forholdet mellom fortiden og makten. Kort sagt dreier det seg om fortiden som del av den representative offentlighet, om vi skal bruke Jürgen Habermas' klassiske uttrykk. Fortiden skal bygge opp under makten, være en del av dens offentlige arena og retorikk. Dette er kanskje den viktigste referansen for alle de "nasjonale" historiefremstillinger som har sitt høydepunkt særlig på 1600-tallet. Kongerekkene føres tilbake til det gamle Israel, til den frelseshistoriske urtiden. Slik demonstreres hvordan særlig kongemakten er underlagt et spesielt guddommelig forsyn og dermed utstyrt med den høyeste grad av legitimering. Dette er også en viktig side ved de mange historiekonfliktene mellom for eksempel Danmark-Norge og Sverige i denne perioden. Konfliktene handlet blant annet om hvem av de

to statene som gjennom sine konger og sin kultur hadde de beste forbindelseslinjene bakover til denne guddommelige urtiden.

Man kunne tro at historiske forbindelsesledd som gikk via Nordens hedenske fortid ville skape problemer, men det er ikke tilfelle. Runer, gamle gravhauger og andre ”antikviteter” var selvsagt ikke kristne i den forstand at de representerte frelseshistorien eller – med en luthersk formulering – evangeliet eller frelsesteologien. Men de var likevel uttrykk for Guds stemme gjennom sitt skaperverk; de representerte i luthersk mening loven eller den naturlige teologi, og var dermed på sin måte uttrykk for den orden som Gud hadde skapt. Gjennom disse før-kristne ”antikvitetene” kunne man finne ting som foregrep eller pekte hen mot den fullstendige åpenbaring og religiøse erkjennelse. På den måten var det mulig å tolke også de før-kristne sporene i fortiden via typologier som man hentet fra Den hellige skrift og fra den teologiske refleksjon.

1700-TALLETS HISTORIER

Denne måten å tenke på var ikke noe som bare fantes på 1600-tallet, den gjenfinnes også gjennom store deler av 1700-tallet. I min lesning gir Torkel Molins mange spennende eksempler fra svensk 1700-tall også et inntrykk av en fortolkning av fortiden og fortidens landskap som befant seg i et spenningsfelt mellom det man litt uforpliktende kan kalle en moderne og en før-moderne betraktningssmåte. Guds tale gjennom naturen og fortiden knyttes til Statens nytte og Kongens storhet, samt til undersåttens vel. Et eksempel kan være 1700-tallets topografier. Organisert i den dansk-norske statspietismens storhetstid gjennomførte for eksempel Danske Kanselli i 1743 en storstilt topografisk undersøkelse via embetsverket. Gjennom svar på i alt 43 spørsmål samlet man inn opplysninger om naturforhold, produksjonsliv, kultur og historie, folkelige skikker og forestillinger, ”antikviteter” og ”curiosa”.

De teologiske fortolkningsmåtene var heller ikke fremmede for denne typen virksomhet. Tydelig kommer dette til uttrykk gjennom en av de store figurantene i denne perioden, nemlig Erik Pontoppidan. Han var en av de store pietistiske ideologer og strateger. Han var en fremtredende geistlig, biskop i Bergen og til sist prokansler ved Københavns universitet. Fra 1730-årene og frem til sin død i 1764 var Pontoppidan også en svært aktiv forfatter. Han publiserte samlinger av folkelig overtro og gamle innskrifter, utga en storstilt dansk topografi, en katekismeforklaring som ble obligatorisk ved konfirmasjonsundervisningen og i 1752-1753 publiserte han den første norske naturhistorien.

For Pontoppidan hang alle disse prosjektene sammen. Kulturen og naturen hadde parallelle historier, historier som rett nok kunne avleses som forandring i tid og skiftning i begivenheter, men som samtidig var underlagt den samme vilje, nemlig Guds. Pontoppidan ville med sine historier vise hvordan den guddommelige stemmen talte gjennom skaperverket, og at det ikke var noen motsetning mellom kritisk vitenskapelig erkjennelse av sammenhenger og prosesser i fortiden eller i naturen og en kristen fortolkning av virkeligheten. Pontoppidans apologetiske anliggende er imidlertid også tydelig. Han var innforstått med at han forsvarte en forståelsesposisjon som var i ferd med å utfordres av nye synsmåter i den lærde verden.

Det som er mitt poeng med dette resonnementet er å peke på at det som for vår tid lett fremstår som tidlig antikvarisk praksis eller kulturarvsarbeid har vært forankret og begrunnet i forståelsesformer og tolkninger som er ganske annerledes enn dagens problemstillinger. Dermed blir det problematisk å trekke entydige linjer bakover fra vår tids praksis til for eksempel 1600- og 1700-tallets praksis. Snarere er det

bruddene mellom oss og fortidens fortolkning som fremstår som det relevante perspektivet. Det mest iøynefallende bruddet representeres av de sakrale fortolkningsdimensjonene.

DEN SEKULARISERTE KULTURARVEN

Når er det i så fall mulig med moderne øyne å gjenkjenne den antikvariske praksis eller forståelsen av fortiden? Et vanlig svar er at man i Vesten i løpet av 1700-tallets siste desennier får en økende grad av sekularisering av fortolkningsformene, i hvert fall i dominerende deler av den lærde verden. Det er i denne perioden både naturen og fortiden blir reservert for den systematiske og kritiske vitenskapelige betraktning. Spesielt opplysningstidens vitenskapelige og kulturelle praksis er sentral her. Forståelsen av fortiden blir preget av fornuftsmessige betraktninger, historien er en fortelling om kulturens utvikling fra primitivt til avansert, fra religion til fornuft, fra negativt til positivt. Nært forbundet med dette eksperimenteres det med den historiske erindringen, til dels i dramatiske former. Tydelige og dramatiske eksempler på dette finner man under den franske revolusjon, da minnene om det gamle regimets kultur i stor grad raseres og erstattes med nye uttrykk og former. Den franske katolisismens fremste symbol, katedralen Notre Dame i Paris tømmes for alt sitt innhold, og fylles med en ny kult og nye symboler viet fornuften og fremtiden. Og de franske kongenes fremste kultsted, St. Denis-katedralen, blir ettertrykkelig skjendet og nøytralisert ved at kongegravene plyndres og de balsamerte likene ødelegges.

Dette er en viktig side ved moderne kulturarvspraksis, drevet frem av en sekulær, revolusjonær og borgerlig bevegelse i det opplyste Europa. Men heller ikke dette oppfatter moderne kulturarvspraktikere som sin egen posisjon; også denne brutale, opplyste og moderne praksis fremstår som fremmed og meningsløs. Her foreligger det med andre ord enda et brudd i forståelsen av fortidens mening og verdi. Hva er det så som befinner seg mellom denne praksis og vår egen tid? Jeg synes at det i denne sammenheng er viktig å trekke frem noe som vel ikke tematiseres i noen av de artiklene jeg kommenterer, nemlig den romantiske bevegelsens bruk og forståelse av fortiden.

ROMANTIKKENS RESAKRALISERING AV FORTIDEN

Min påstand på dette punktet er for så vidt ganske enkel, nemlig at romantikkens fortidsforståelse har hatt en grunnleggende betydning for 1800-tallets forståelse av kulturminner og kulturarv. Det er også mulig å hevde at romantikkens problemstillinger satte en tematisk dagsorden som 1900-tallets kulturarvspraksis fortsatte å modulere, men dette er et perspektiv som faller utenfor de artikler jeg har i oppdrag å kommentere.

Hva er det så snakk om? Den romantiske bevegelsen i den dansk-tyske konteksten som jeg kjenner best, har en viktig referanse i tenkningen til teologen og filosofen Johann Gottfried Herder. Herders posisjon kan forstås som et eneste stort forsøk på å resakralisere både kulturen og fortiden: Det guddommelige forsyn talte gjennom menneskelige handlinger og tanker, og det var Gud som holdt hånden over den historiske utviklingen. Kulturene var forskjellige, og de historiske prosessene kunne arte seg ulikt, men nettopp i denne diversiteten kom skaperverkets mangfold til syne.

Herder var selvsagt ikke den eneste romantiske tenker, men hans posisjon var svært sentral. I dansk-norsk sammenheng fikk romantiske tanker et første og tydelig gjennomslag gjennom de forelesninger som den norskfødte Heinrich Steffens holdt i København vinteren 1803-04. Forelesningene skapte den reneste vekkelsesstemning blant tilhørerne. Steffens flyttet til Berlin, der han gjorde en akademisk

karriere, men de romantiske oppfatningene ble grunnleggende for et vidtfavnende lærd, kunstnerisk og borgerlig nettverk i København. Sentrale navn her var brødrene Anders og Hans Christian Ørsted og Adam Oehlenschläger, personer som på ulike arenaer ble toneangivende frem til midten av 1800-tallet.

Den romantiske bevegelsen sto altså for en resakralisert forståelse av fortiden. Denne resakraliseringen hadde klare panteistiske trekk, og den skjedde ikke minst gjennom en estetisering av den menneskelige erkjennelse. Fortidens levninger ble viktige fordi de talte direkte til den menneskelige erkjennelse. Landskap og natur, fjerne og enkle kulturer skapte ”inntrykk” – de preget sinnet og ga innsikt i menneskelivets grunnleggende forhold.

Den romantiske tenkningen hadde det vi i vår tid antagelig vil kalle et holistisk anliggende: Den tilsynelatende diversitet i menneskelige erfaringer og erkjennelse oppløses i en forståelse av at alt hang sammen. Fortid og nåtid, den enkle og det kompliserte, form og innhold, natur og kultur hadde egentlig det samme innhold, det samme budskap. Om man åpnet sinnet for denne sammenhengen, ville ”inntrykkene” falle på plass. Romantikken fikk også sin erkjennelsesmessige kanon. Middelalderen, det ville landskap, ruiner og den uberørte allmuekulturen ble steder man oppsøkte for å se og sanse helheten i tilværelsen. Den visuelle og fysiske sanseopplevelsen ble det viktigste instrumentet for erkjennelse.

Den helheten romantikerne mente å finne, var særlig knyttet til kollektive ytringer. Natur og kultur bar i seg minner og erindring om menneskers felles identitet. Denne felles identiteten ble særlig knyttet til fellesbegreper om folk og nasjon. Folk og nasjon ble oppfattet som organiske størrelser, som entiteter som handlet, tenkte, følte, ble skapt, modnet og gikk til grunne. Det å innse dette, handlet for individet og for kollektivet om å gjennomgå foredlings- og dannelsesprosesser. Uten denne måten å tenke på blir det vanskelig å fortolke for eksempel 1800-tallets storstilte hage- og parkanlegg, som Catharina Nolin beskriver. Vel kunne disse anleggene tas i bruk til ulike formål – nasjonale eller lokale – men forutsetningen var forestillingen om at naturen kunne tale og skape menneskelig erkjennelse.

Den romantiske epistemologien må ikke forstås som et avgrensede prosjekt. Det komparative perspektivet, det å se diversiteten, var av like stor betydning som det å identifisere det som var egenartet. For alle folk og nasjoner hadde sin særegne stemme. Det å lytte til og sanse disse ulike stemmene var det sentrale elementet i den menneskelige dannelsen. Den nasjonalismen som den romantiske bevegelsen ga stemme til, var ikke nødvendigvis selvhevdende eller isolasjonistisk, men åpnet like mye for forståelse av det som var annerledes – og hadde like rett som ”det egne”.

Det er denne flertydige og åpne fortolkningspraksis som etter min oppfatning er den mest sentrale dynamikken i Olof Ljungströms meget interessante diskusjon av den etnografiske diskursen tidlig i 1800-tallets første halvdel. Philip Franz von Siebold, Édme-Francois Jomard og Christian Jürgensen Thomsen parafraiserer og varierer et alment akseptert fortolkningsparadigme innenfor den romantiske hermeneutikken, nemlig at naturen og kulturen rett fortolket taler om såvel enhet som diversitet. Det er dette paradigmet som gjør det mulig å tale om naturen og kulturen som organiske størrelser som kan bli gjenstand for fortolkning. Bak dette lå dessuten idéen om ”den ene vitenskap”, en vitenskap som ivaretok en felles menneskelig erkjennelse. Denne erkjennelsen var dypest sett av moralsk og dannende karakter. Det er interessant å registrere at selv i senere perioder, da naturvitenskapen i økende grad institusjonaliseres og defineres som et eget erkjennelsesfelt, kan man fortsatt benytte seg av forestillinger om naturens moralske tale, slik Jenny Beckman gir flere gode eksempler på.

Noen ren, avgrenset vitenskapelighet i opplysningstidens forstand ga den romantiske bevegelsen ikke rom for. Det å observere, systematisere og typologisere naturen og kulturen var viktig, men like sentrale var de erkjennelsesformer som litteratur og poesi, musikk og malerkunst representerte. I forhold til antikvarisk praksis ble det å bevare fortidens avtrykk et spørsmål om å redde den menneskelige dannelsen, og etter hvert fikk man både institusjoner og profesjoner som ivaretok denne bevaringen.

Men den menneskelige dannelsen hadde flere instrumenter enn vitenskap og bevaring, institusjoner og profesjoner. Det å se, oppleve og erfare i og med sin egen kropp var like viktige dannelsesmidler som typologisering og systematisering. Det tror jeg er en viktig referanse for de eksperimenter med museumsskoler som Charlotta Hanner Nordstrand beskriver fra 1800-tallets Göteborg. Samtidig åpnet denne mangfoldige forståelsen av dannelsens medier for at man i formidling av innsikt og erfaring om historie, kultur og natur benytte seg av mange formidlings- og fortolkningsgenrer, som Magnus Rodell skriver om når det gjelder 1800-tallets monumentpraksis: tekst og tale, bilde og musikk, journalistikk og poesi.

Disse refleksjonene må ikke forstås dithen at jeg vil fremheve romantikkens forståelse av fortiden som ideell eller forbilledlig. Når jeg fremhever den romantiske bevegelsen betydning for 1800-tallets kulturarvspraksis, er det snarere for å understreke at det som for ettertiden fremstår som forløpere og historiske forgjengere for dagens kulturarvstenkning, har vært skrevet inn i samtidige forståelsesformer som er like fremmed fremmede og utilgjengelige for dagens betraktere som 1600- og 1700-tallets teologiske fortolkninger av fortiden. Den praksis ettertiden kan observere, er ideologisk komplisert og flertydig, og det er mange stemmer som taler til oss i en fortid som det er lett – kanskje for lett – å rubrisere og fortolke.

Perspektivet kan imidlertid snus rundt. Til de store fortellinger som dagens kulturarvspraksis er skrevet inn i, hører det en kanonisering av temaer, artefakter og opplevelsesformer som fortsatt oppfattes som gyldige og relevante. At de kan føres tilbake til romantikkens fortidsforståelse og erkjennelsesteori, aktualiserer spørsmålet om det sosiale og politiske rommet som denne kanon og praksis er forankret i.

Romantikkens forståelse kan med stor grad av rimelighet forankres i 1800-tallets borgerlige kultur. Fra den ikonoklastiske praksis som den borgerlige kulturen kan sies å ha begynt med i de revolusjonære tumulter på slutten av 1700-tallet, endte den gjennom romantikkens fortidsforståelse i en bevaringsstrategi. I begge tilfeller handlet det om å skrive noe inn i og skrive noe annet ut av den historiske erindring og opplevelse. Magdalena Hillström viser i sin artikkel om striden rundt Nordiska Museet og Skansen omkring 1900 at kampen om den romantiske helhetsforståelsen fortsatt ikke var slutt. I min fortolkning sto Artur Hazelius' museumsprosjekt klart i den romantiske epistemologiens tegn, mens John Böttiger ble talsmann for et skille mellom opplevelse og viten som var denne epistemologien fremmed. Og siden Böttiger ikke var noen entydig vinner av denne striden, har den flertydigheten som skillet mellom opplevelse og viten signaliserer, fortsatt å følge museums- og kulturarvspraksisen som en skygge helt frem til vår egen tid.

Men heller ikke den tidlige borgerlige og etterhvert romantiske forståelsen av naturen og kulturen var uproblematiske. Snarere tvert om – nettopp tenkningen rundt ”den ene vitenskap” og den helhetlige menneskelige erkjennelse dekket over en både blodig og mytologiserende praksis. I det revolusjonære Frankrike avsakraliserte man kongedømmet og katolisismens symboler, i romantikkens Europa resakraliserte man fortidens minner. Uansett var det snakk om seleksjonsprinsipper. Noe var dannende og

annet var ikke egnet til å foredle mennesket. Det handlet om å gi enkelte deler av fortiden fortrinn og å bringe andre deler til taushet. Den revolusjonære strategien var oppsiktsvekkende, opprivende og åpenbar. Den romantiske strategien var mer diskret, dempende og dannet. Men i begge tilfeller handlet det om strategier som forutsatte både tale og taushet.

EN OPPSUMMERING

Som kommentator har jeg valgt å trekke inn de enkelte artiklene i forholdsvis begrenset utstrekning. I stedet har jeg forsøkt å anlegge noen mer overgripende perspektiver på de historiske perspektivene som disse artiklene aktualiserer. Hensikten med dette har vært å utfordre alle forsøk på å gjøre dagens kulturarvspraksis selvfølgelig ved å begrunne den historisk. Som et forsøk på å oppsummere mitt anliggende kan de følgende seks avsnittene være av betydning.

Om man ønsker å forme historiske perspektiver for å sette dagens kulturarvstenkning og kulturarvspraksis inn i en større sammenheng, er det nødvendig å trekke frem de store fortellinger om forståelse av historie og kultur. Kulturarv er et nytt begrep og en ny praksis, men både begrepet og praksisen har referanser til en større fortolkningsmessig orden. Først når disse referansene er klarlagt, er det mulig å sette kulturarvsbegrepet inn i et historisk perspektiv. Dette historiske perspektivet bør være like oppmerksom på bruddene som på kontinuiteten i forståelsen og bruken av fortiden.

Om vi overhodet kan snakke om fortidens kulturarvstenkning, dreier det seg uansett ikke om et entydig fenomen, men det består av en rekke ulike stemmer og fortolkninger som har vært i spill samtidig gjennom konflikt, utfylling eller konkurranse. Denne tvetydigheten er særlig relevant som utfordring til en inndeling av fortidsforståelsene i kategorier eller grader av modernitet.

Det finnes ingen entydige linjer fra fortidens fortolkning og bevaring av historiske minner og artefakter til dagens kulturarvspraksis og kulturarvstenkning. For å forstå fortidens aktører og prosesser er det nødvendig å skrive dem inn i forståelsesformer som gjør dem annerledes enn det som dagens praksis regner som relevant eller sentralt.

Spesielt når det gjelder 1800-tallets kulturarvspraksis er det viktig å se den i lys av en omfattende borgerlige dannelsesstrategi med klare røtter i romantikkens tenkning og kulturelle praksis. Romantikkens forståelse av fortid og fortidens levninger leverte grunnleggende premisser for en rekke institusjoner og profesjoner som kan følges helt opp til vår egen tid. Denne forståelsen er ikke entydig moderne for eksempel i opplysningstidens forstand, men bygger på en resakralisering av fortiden og den menneskelige dannelsens medier.

For å forstå særlig 1800-tallets kulturarvspraksis er det imidlertid nødvendig ikke bare å betrakte den vitenskapelige eller antikvariske virksomheten, på institusjoner og profesjoner, men å se på hvordan skjønnlitteratur, poesi, malerkunst og andre ekspressive uttrykksformer fremstilte bildet av fortiden og dens betydning. Alle disse genrene og offentlige arenaene var med på å skape en slags selvfølgelighetens retorikk rundt bevaring og vern av fortiden og dens levninger. Denne selvfølgeligheten har fulgt kulturarvsbegrepet helt frem til i dag.

I møte med den selvfølgelighet som romantikkens borgerlige kultur tilførte bevarings- og opplevelsesdimensjonene ved fortidens levninger kan det være av verdi å trekke frem at også det ikonoklastiske elementet er en del av denne borgerlige kulturens historiske arv.

De artiklene jeg kommenterer har på hver sin måte forholdt seg til de perspektivene jeg her har trukket frem. Mine kommentarer har særlig gått i retning av å vise at det er mer å hente i den angivelige kulturarvens egen praksis- og idéhistorie, og det gjelder utfordringer så vel som bekreftelser.

Mitt definitive perspektiv er imidlertid at den viktigste oppgaven som humanistisk forskning har, er å unndra enhver praksis dens historisk legitimerende selvforståelse og i stedet skrive den inn i sine egne forutsetninger. Anvendt på dagens kulturarvspraksis betyr dette at også den må avkles maktens og språkets selvfølgelighet, og i stedet iføres sin historisitet.

KULTURARVSPRODUKTION? OM FÖRFLUTENHET SOM DIFFERENTIERING OCH HISTORIA SOM INTEGRATION

SVERKER SÖRLIN

Denna antologi är vad som i familjesammanhang brukar kallas för en lycklig tilldragelse. Vi har anledning att glädjas. Inte bara över framgångarna för den sammankallandes begrepp historiebruk¹, vilket, som sig bör, svävar över våra diskussioner och ger dem social stadga; det är trots allt någon som formar och använder de kulturarv vilkas dynamik är vårt levebröd. Vi bör glädjas också därför att denna tilldragelse ger oss tillfälle att begrunda att vi faktiskt kommit ett gott stycke på väg med forskning och analys av kulturarven (plural givetvis) från moderna teoretiska utgångspunkter.

Vid ett sådant tillfälle ställer man sig gärna frågor. Hur kom vi hit? Vad är det för arbete som utträttats? Har det varit bra? Vart skall vi gå nu? Låt mig, som ett led i mitt försök att sätta temats uppsatser² i perspektiv, börja med att ge en bild av den forskning som utförts om kulturarvsproduktion. Jag begränsar mig huvudsakligen till Sverige, och det är min egen bild jag ger, utan anspråk på fullständighet. Syftet är i första hand att ge en fondbild mot vilken mina kommentarer till temats uppsatser förhoppningsvis kan få en smula mening, inte att prestera en resonerande bibliografi. När jag åberopar vissa arbeten är det snarast illustrerande. Tidsavgränsningen har gjorts med hjälp av Forskningsrådsnämndens och SALFO:s initiativ kring kulturarvsforskning, som gjordes under senare delen av 1980-talet.³ Initiativet som sådant vore värt att studera närmare, kanske saknade det inte alldeles en pietetsfull syn på det nationellt förflutna, föga förvånande efter ett par årtionden av nedrivande kritik mot med det allra mesta som ansågs heligt. Samtidigt innebar det en nystart och en uppgörelse med antikvariernas de facto-monopol på området. Det var knappast någon slump att det var två historiker – alltså varken arkeologer eller antikvarier – som intog ledande roller, Linköpings universitets Göran B. Nilsson och SALFO:s sekreterare Per Sörbom.

Jag vill beröra tre tematiska komplex: institutioner, praktiker och funktioner. Min utgångspunkt är givetvis de uppsatser som jag har att kommentera, men också iakttagelser från detta forskningsfält under en lång följd av år. Kanske är det värt att påpeka att jag själv närmast mig fältet från naturvetenskapernas domän i något högre grad än från kulturvetenskapernas, även om – vilket är en av mina poänger – jag menar att de två i detta sammanhang inte bör hållas hårt isär, tvärtom. Den övergripande tanke som jag vill försöka formulera handlar om hur, å ena sidan, studiet av kulturarvens dynamik tycks leda oss till att iaktta och erkänna en lång rad differentieringsprocesser medan, å andra sidan, vår uppgift som historieforskare är att skapa integration och sammanhang av dem. Uppsatserna belyser sammantaget på olika sätt detta spänningsfält. Analys, men också katalys.

¹ Aronsson, 2004.

² De uppsatser jag kommenterade vid konferensen har i den redigerade volymen placerats i olika avdelningar, de flesta dock i avdelning I. Jag tar mig här även friheten att nämna bidraget av Lars Jönsses, som också står i avdelning I, trots att hans uppsats då inte ingick i sessionen.

³ Sörbom, 1988.

TRE TEMATISKA KOMPLEX

Människor minns. Människor gör också något av sina minnen, ger dem en plats i samtal och samhälle.⁴ Kulturarvsproduktion är därmed möjligen en alldeles universell mänsklig företeelse. Bland de äldsta kända spåren av mänsklig verksamhet är de australiensiska aboriginernas stenmålningar och andra stenarrangemang. De var minnesplatser, invävd i berättelser.⁵ Under de senaste århundradena har kulturarvsproduktionen antagit institutionella former. Kulturarvets *institutioner* är i hög grad en produkt av nationalstatens 1800- och 1900-tal, även om det givetvis finns föregångare (Antikvitetskollegiet, riksantikvarien). Det är de stora riks- och nationalmuseernas tid,⁶ men också, som främst Kerstin Arcadius visat, en tid då den regionala forntidsväckelsen tog sig institutionella uttryck.⁷ Det är också parkernas och platsernas tid. Städer och samhällen och sällskap utformar platser där de framställer sin historia och sina monument.⁸ De senare institutionaliseras också och blir vallfartsmål i ett allt mer ritualiserat bruk av omgivningar på ett successivt allt större avstånd från städernas kärnor, med hembygdsområden, sportanläggningar, utkikstorn och minnesplatser.

Detta är på samma gång en kulturarvsmyndigheternas historia, med lagar och regelverk, en institutionalisering av de procedurer och de ordningar varigenom kulturarv identifieras, etableras och vinner bokstavligt talat laga kraft.⁹ På detta sätt fungerar historieskrivningen om kulturarvets institutionalisering som allra bäst när den också kan visa hur samspelet sker mellan dessa institutioner och det folkliga medvetandet. I sin mytologiska självförståelse vill institutionerna gärna att de skall vara bärare och manifestationer av ett existerande folkligt kulturarv. Men som vi numera vet så är sambandet snarare det omvända: det är institutionerna själva som skapar folkets själ och minnen, även om det oftast finns ett dialektiskt element i denna relation.¹⁰ Institutioner är heller ingenting utan sina institutionsbyggare, där Hazelius,¹¹ Djurklou,¹² Dybeck, Karlin och andra står fram som centrala grundarpersonligheter. De var dock del i en kulturarvsskapande rörelse som var betydligt bredare och snarast ingår som en av flera sociologiska dimensioner i den omfattande elitformering som sker i samband med moderniseringen, men som inte utforskats lika livligt som de industriella och politiska eliterna. Dessa ”minnenas elit” hade djupa förbindelser med andra elit, ofta regionala, ibland nationella; hur de hegemoniska maktnäten spans i Stockholm inför den stora konst- och industriutställningen 1897 har ägnats en särskild analys.¹³ De förgrenade sig också till akademierna och de lärda sällskapen, en annan kategori av institutioner som officiellt engagerade sig i kulturarvens tillblivelse.

⁴ Connerton, 1989; Halbwachs, 1925/1992.

⁵ Griffiths, 1996.

⁶ Bjurström, 1992; Beckman, 1999.

⁷ Arcadius, 1997.

⁸ Nolin, 1999.

⁹ Jensen, 2002; Pettersson, 2003.

¹⁰ Sundin, 1981; Edquist, 2001.

¹¹ Medelius m. fl., 1998; Sörlin, 1998; Rantatalo & Åkerberg, 2001.

¹² Sellberg, 1993.

¹³ Ekström, 1994.

Den institutionella analysen är ingalunda uttömd. Det vore till exempel intressant att reflektera över betydelsen hos de lärda ämbetsverk och andra näringsfrämjande institutioner vars ambitioner i själva verket kan förefalla vara motsatsen till kulturarvsproduktion: Sveriges Geologiska Undersökningar (1858), Domänstyrelsen (1859), Lantbruksakademien (1811), de länsvisa Hushållningssällskapen. De verkade för att systematiskt utvinna något ur landet och marken, de svarade direkt eller indirekt för vad man kunde kalla ett offentligt företagande. De bidrog därigenom till att införa demarkationer i landskapet: genom att underkasta territoriet sina åtgärder (Torstens Hägerstrands begrepp ”åtgärdsbeläggning” anmäler sig än en gång som väsentligt) framtvingade de samtidigt en diskussion om vad som var kulturarv och vad som var skyddsvärt. Mer än vad någonsin lantbrukets bönder och industrins företagare kunde göra hade naturresursernas myndigheter anledning att formulera ett territoriellt ansvar. Om det vet vi ännu alltför litet.

Kulturarvsproduktionens *praktiker* sker både inom och utanför institutionernas ramar. De bildar en rik provkarta av metoder, procedurer och genrer. Man kan tala om definitioner, en uppgift för de nya experterna och professionerna, men också för institutionerna. Man kan också tala om ”präglings”, som Torkel Molin gör i sitt bidrag, med synnerligen konkreta ångermanländska illustrationer¹⁴ i form av skyltar (1900-tal), minnesstenar, kyrkklockor, gravstenar, offentliga byggnader, allt med inskriptioner (1700-tal). Präglingsarna uppträder dock oftast i överförd bemärkelse; det är själva landskapet som präglas av mänsklig påverkan. Landskapet bär sedan på spåren. Om detta brukar kulturgeografer och arkeologer berätta. Men detta slags landskapsforskning har sedan, säg, 1980-talet överskridit dessa discipliners gränser. Humanister av många slag intresserar sig nu för landskapets präglings, men då inte bara dess fysiska yttre utan också för hur ett landskap, utan att förändras till utanskriften, kan omdefinieras och byta kulturell skepnad och identitet. Landskap och landskapsobjekt, från slottsruiner till strandvallar och torpgrunder, kodalas ibland om på ett mycket påtagligt sätt i takt med att nya minnen och beskrivningar flyttar dem ut ur ett bruk och in i ett annat, ofta med en helt annan mental geografi. Alldeles särskilt sker detta när nya grupper tar landskapet i anspråk för sina identitets- och meningsprojekt.

Några praktiker i kulturarvsproduktionen är gamla och grundläggande. Samlandet har betytt mycket och ingår som en förutsättning för de flesta museer och även andra lärda institutioner. Det antikvariska resandet var nödvändigt för samlandet. De arkeologiska utgrävningarna, ständigt allt mer professionaliserade, bidrar genom sin forskning till att upprätta landskapets förflutenhet. Vad man kanske skulle efterlysa är en intensivare forskning om dessa praktiker som sådana. Metaarkeologiska studier förekommer numera, men implikationerna för kulturarvsproduktionen skulle kunna artikuleras mer.¹⁵

Vi har också fått allt fler studier av kulturarvsproduktionens ritualer. Vi har fått veta mer om hur ceremonier, fester, exkursioner, vandringar och andra kollektiva sociala gemenskapsformer växte fram som inslag i etableringen av minnesplatser och monument.¹⁶ Nyare former av kulturarvspraktik inkluderar exempelvis entreprenörskap och turistiskt utnyttjande. Den djupa förbindelsen mellan turisten som antropologiskt fenomen och kulturarvet som visuellt och ekonomiskt objekt klargjordes mästerligt redan för en generation sedan av Dean McCannell i *The Tourist* (1976). Nu finns ett helt forskningsområde som ägnar

¹⁴ Jfr Molin, 2003.

¹⁵ Se dock Grundberg, 2004.

¹⁶ Klassikern är Mosse, 1975.

sig åt att analysera relationen mellan kultur och turism, ibland i ett främjande syfte, ibland också med avsikten att fördjupa innebörden av besöket för den besökande.

Om kulturarvsproduktionens institutioner och praktiker blivit förhållandevis väl undersökta, så är – tycks det mig – detta inte riktigt på samma sätt fallet med dess *funktioner*. Kanske är det också svårare, det tolkande och analytiska elementet får en större roll. Det som knappast undgått någon är förstås den nationella, för att inte säga nationalistiska, funktionen hos kulturarvet, med mobilisering och ”nationalisering av massorna” som starka inslag, fast kanske ändå mindre framträdande i svensk historieskrivning i avsaknad av nyligen utkämpade krig med svenskt deltagande. Dock återstår ändå temat kulturarv och fred att undersöka. När kulturarvet uppenbarligen inte fungerat krigiskt fullt ut, kan det då ha fungerat fredsfrämjande? Hur ser svenska relationer till krigsmonument egentligen ut i ett internationellt komparativt perspektiv? Mytologiseringen i svensk självförståelse av nationens fredliga moderna historia – har den fått några avtryck i kulturarvsproduktionen?

Förnyelsen och den enorma tillväxten inom nationalismforskningen i hela världen har givetvis betytt mycket. Hjaltebilder, och minnes- och meningsproduktion är specialområden som studerats, fast i Sverige i ganska ringa utsträckning jämfört med den stora forskningen på andra håll.¹⁷ Specialundersökningar finns om kulturarvsnära företeelser som medeltidsveckan i Visby¹⁸ och om arkeologiska inslag i historiska rekonstruktioner.¹⁹ De funktionella aspekterna hos mer storskaliga moderna samhällsfenomen som massmedier,²⁰ folkrörelser²¹ och politiska organisationsformer²² lyser emellertid i stort sett med sin frånvaro och står i alla händelser inte i proportion till deras betydelse. Kulturarvets politiska dimensioner är än så länge bara antydda.²³

Elitförmeringen har jag redan berört men jag upprepar gärna min förvåning inför avsaknaden av mer sociologiska sätt att närma sig kulturarvspraktiken. Ett projekt som jag själv skisserade och i viss mån påbörjade tillsammans med Lars Emmelin inom ramen för forskningsprogrammet ”Landskapet som arena” (RJ) i slutet av 1990-talet (vi hade långtgående planer på en workshop), skulle handla om ”Landskapets professioner”. Jag hade slagits av hur landskapet under hela den moderna perioden i våg efter våg översköljts av nya grupper av kunskapsbärare, med antikvarierna som ett av de tidiga exemplen, vilka alla tycktes lägga nya betydelseskikt över terrängen. De flesta av dessa har anlänt ganska sent (andra halvan av 1900-talet): landskapsarkitekterna, kulturminnesvårdarna, landskapsplanerarna, för att inte tala om scenograferna och platsmakarna i besöksnäringens tjänst. De olika grupperna väljer sina platser, de sprider sig inte likformigt över territoriet, lika litet som turisterna. Utpekandet av nationalparker skedde exempelvis till en början (och sker i hög grad ännu) inte bara på platser där det fanns få människor och svaga ekonomiska intressen, utan också där det fanns vetenskapliga värden som förfäktades av regering-

¹⁷ Jfr Gillis, 1994.

¹⁸ Gustafsson, 2002.

¹⁹ Petersson, 2003.

²⁰ Se dock Löfgren, 1990.

²¹ Se dock Edquist, 2001.

²² Se dock Nilsson, 2004.

²³ Jag har själv med glömskan inför Ådalens industriella kulturminnen som exempel föreslagit att ”kulturarvet är politiskt”, men någon särskilt stor forskning att stödja sådana utsagor på finns uppriktigt sagt inte; Sörlin, 2002.

ens rådgivare i KVA:s naturskyddskommitté (i vår tid sker dock rådgivningen på andra sätt och främst genom Naturvårdsverket). Kulturarvsproduktion är i mycket hög grad en produkt av kunskaper och värderingar hos sådana expertgrupper och inte minst kraftspelet dem emellan. Märkligt nog vet vi mycket litet om dessa företeelser.²⁴

Andra funktionella teman har att göra med demarkationer och mentala förskjutningar i det nationella rummet. Kanske brukar man inte placera sådana under rubriken ”kulturarvsforskning”, men jag skulle ändå vilja säga att Lennart Lundmarks studier av social temporalisering borde höra hemma här.²⁵ Social tid kanske inte i sig har uppfattats som ett kulturarv, men den tidsordning som präglade samhället med olika högtider och dess ritualer – oefterhärmligt koncist skildrade i Nils-Arvid Bringéus klassiker *Svenska festseder* (1 uppl. 1976) – hör obestriddligen dit. Just därför är det påkallat att fråga hur konkurrerande tidsordningar – statliga, idrottsliga,²⁶ massmedialt upprättade²⁷ – blivit en del av kulturarvet, eller inte blivit det.

För att fullfölja denna kantianska fundamentalism måste jag givetvis också uppmärksamma de rumsliga funktionerna. Lika mycket som en kulturarvsproduktionens temporalisering kan vi tala om dess ”spatialisering”. Jag tänker då inte på att kulturarv skulle ha tillkommit på olika sätt i olika regioner och att vi således kan iaktta sådana skillnader²⁸ – ett slags motrörelse till det nationella enhetliggörandet, vilket vi ofta förutsätter – även om även det vore intressant. Snarare syftar jag på kulturarvets betydelse som konstitutivt element i det vi uppfattar som rumsliga och regionala skillnader. Den moderna mentala struktureringen av det svenska territoriet är i viktiga avseenden en produkt av konstruktionen av regionalt och lokalt bundna kulturarv, manifesterade i museer och i otaliga andra traditionsförmedlare, inte minst skolan. Temporalisering och spatialisering är därmed, skulle man kunna säga, inte bara analytiska kategorier utan i en viss mening själva kulturarv, låt vara svåra att skydda eftersom de lever som mentala föreställningar.

NATURARV – ETT KULTURARV

Redan en kort och – givetvis – ofullständig och fragmentarisk genomgång som denna antyder att forskningen har sina valfrändskaper och fokuseringar. Den demonstrerar också att forskningen har sina blinda fläckar och sina in- och utdefinierade områden. Vad anses höra hemma i kulturarvsforskningen? Kanske är det själva ordet ”kultur” som skymmer sikten för en sak som avgjort borde kunna ha en större plats. Jag tänker på natur och naturvetenskap. Bland de allra viktigaste nyare arbetena för förståelsen av tidens och rummets ordningar i Sverige finns flera som utgått från naturvetenskapen. Låt mig först och främst erinra om begreppet ”naturarv”, myntat såvitt jag vet av den unge Linköpingshistorikern Thomas Hillmo i slutet av 1980-talet; jag minns särskilt att jag redigerade en artikel i *Tvärsnitt* av honom på det temat, ”Det

²⁴ Försök som jag själv gjort att peka på frågan är Sörlin, 1998b, 2001.

²⁵ Lundmark, 1989, 1993.

²⁶ Hellspong, 1995.

²⁷ Löfgren, 1990; Sörlin, 1996.

²⁸ Blomberg & Lindquist, 1994.

svenska naturarvet” (1990).²⁹ Jag har letat förgäves efter en hänvisning till Hillmo i de många uppsatserna till denna konferens.

Det finns andra referenser att göra. Katarina Saltzmans forskning om Öland, som handlar om den ekonomiska och kulturella omvandlingen av ett landskap, *Inget landskap är en ö* (2001), anser jag vara ett utmärkt exempel på hur landskap och kulturarv (Ölands stora attraktionsfaktor vid sidan av sol och bad) smälter samman naturligt i analysen, med inslag av ekologi och historiska mångbruksmarker i den fascinerande berättelsen om tillblivelsen av Världsarvet Ölands Alvar.³⁰ Än djupare förankrad i naturvetenskapen är Christer Nordlunds idé- och miljöhistoriska avhandling om landhöjningsdebatten under perioden 1860-1930 (2001).³¹ Den ägnar sig mycket explicit åt konsekvenserna för kulturarvsfrågorna. Upptäckten av landhöjningen – och dess förutsättning, upptäckten av istiden³² – kastade ett alldeles nytt ljus över rikets förflutna; knappast någon enskild vetenskaplig upptäckt någonsin har haft samma betydelse för den svenska kulturarvsproduktionen. Även naturforskarna själva, geologerna inte minst, tog mycket aktiv del i debatten om fornfyndens tolkning och om den historiska kronologin.³³ Petra Rantatalos avhandling om åskådningspedagogiken handlar i viktiga avseenden om kulturarvets förmedling via skolor och museer.³⁴ Och är man av den uppfattningen, som jag är, att förmedlingen ingår i produktionen, så är detta en viktig studie.

Dessa arbeten vittnar också om hur begreppet kulturarv, just genom de skilda funktionella sammanhangen, successivt vidgas och blir mer komplext. Något liknande kan sägas om friluftslivets historia. Här kan vi verkligen tala om bruket av både kulturarv och naturarv. Ändå tycks friluftslivets praktik och funktioner ha definierats in i en forskningstradition som vetter mot natur och turism, snarare än mot kultur och kulturarv. Det präglar forskningen,³⁵ men det präglar i minst lika hög grad användningen av denna forsknings resultat, som knappast cirkulerar i kulturarvsforskningen i den utsträckning som vore befogat. Detta skall kanske inte förvåna oss. Den som vet det minsta om citeringsanalyser och bibliometri vet också hur innehållsligt och kognitivt näraliggande olika forskningsområden kan vara medan de ändå utgör forskningssociologiskt skilda världar. Jag tror dock att det med mycket enkla medel skulle gå att korsbefrukta dessa forskningstraditioner med varandra.

Tanken har också lekt mig i hågen när jag tagit del av de uppsatser som ingår i detta tema – en i de flesta avseenden mycket rik samling. Inte för att de skulle präglas av traditionalism eller snävsyn. Snarare tvärtom; de tycks mig utgöra ett gott och representativt urval av den ganska vitala forskning som finns på fältet. Icke desto mindre rymmer de teman som behandlas i flera fall en ytterligare potential som skulle kunna frigöras. Det finns också fortfarande inslag av lojalitet mot det föregivna forskningsobjektet kulturarv. Det är den ”primära kulturarvsackumuleringen” (för att travestera Marx) som i första hand står i fokus, alltså det kulturarvsbegrepp som tillämpats och traderats inom sektorn i snäv mening. Det är i allt

²⁹ Hillmo, 1990.

³⁰ Saltzman, 2001. Se ytterligare Sörlin, 2003.

³¹ Nordlund, 2001.

³² Här om även Frängsmyr, 1976.

³³ Molin & Nordlund, 1999.

³⁴ Rantatalo, 2002.

³⁵ Se bidragen i Sandell & Sörlin, 2000.

väsentligt ett materiellt, föremålsrelaterat kulturarvsbegrepp, med arkeologisk kärna. Vi känner därför igen oss, och tycker oss vandra på kulturarvets fasta grund, när Ola Jensen i sin uppsats presterar en sakkunnig historia över fornminnesbegreppet och dess skiftande användningar. Så här har det förblivit trots att den etnologiska forskningen sedan mer än ett kvartssekel rört sig bort från den äldre föremålsinriktningen.³⁶ Det är som om den socialantropologiska observansen på förorts-, invandrar- och subkulturer inte alls verkar framkalla samma reflexmässiga associationer till kulturarvet som studiet av ett föregivet bondesamhälles ”materiella kulturprodukter” (som termen ännu löd i den etnologiundervisning jag genomgick omkring 1980) kunde göra.

Kanske är kvardröjandet vid ett traditionellt kulturarvsbegrepp en oavsedd(?) konsekvens av lanseringen av den nya kulturarvsforskningen på 1980-talet. Lanseringen kom i samband med, kanske delvis som en konsekvens av, den allmänna tillbakarullningen av en sektoriell forskning på området i traditionell mening. FRN/SALFO var tidigt framme men strax skulle Riksantikvarieämbetet inrätta en egen forskningsbudget, sökbar för universitetens forskare. Dock var det inte meningen att självreflektionen skulle ske i museerna eller myndigheterna. Hur kreativ och teoriabsorberande denna forskning än varit så leder rötterna ändå allt som oftast till ”fornsvängen”³⁷, och ju längre bort från denna som forskningen rört sig desto detaljfattigare har landskapet tenderat att bli.

Ändå är det ingen tvekan om att det pågår en perspektivvidgande rörelse och den har på senare år accelererat. När man läser dessa uppsatser ser man många inspirerande exempel på det. Jag är till exempel redan bönhörd i min efterlysning av friluftslivet i Catharina Nolins analys av de offentliga parkerna. Hon observerar hur promenaden och stadsvandringen i parken vette mot friluftsliv i form av idrott och parklekar i flera svenska städer. Dessutom förekom besök vid monument; byster och minnesstenar blev också vanliga inslag i parkerna. Även ett klassperspektiv på parkernas bruk och inrättande skyntar. Lars Jönses’ bidrag om den ”patriotiska promenaden” fångar upp något av mina önskemål om rummets ordnande och relationen mellan det regionala och det territoriella i det nationella identitetsbyggandet.

DIFFERENTIERINGSPROCESSER I MUSEIMILJÖ

I allt väsentligt kretsar dock de flesta bidragen – på sitt sätt även Jönses’ med friluftsmuseerna – kring museer. De innehåller många enskildheter som är både nya och intressanta. Här får vi exempelvis intressanta detaljer om Hazelius-gestalten, hur han uppfattades i samtid och av eftervärld och hur hans roll som museigrundare trängdes undan av hans identitet som Skansens skapare (Hillström). Vi får spännande upplysningar om hur den visuella kulturen, och en vetenskap om seendet, utvecklades i de naturalhistoriska och etnografiska museerna i 1800-talets Frankrike (Ljungström).³⁸ Jag fäster mig också vid den intressanta kommentaren om Alf Johnels’ arbete vid Naturhistoriska Riksmuseet på 1960- och 1970-talen för att undersöka biocidhalten i uppstoppade fåglars fjäderdräkt, tydligen åtminstone delvis i syfte att

³⁶ Pettersson, 2004. Man bör dock notera att föremålsanalysen också genomgått en vitalisering från nya teoretiska utgångspunkter, men då, tycks det mig, med en viss distans till kulturarvsbegreppet. Se till exempel Arvidsson m. fl., 1990.

³⁷ Svante Beckmans uppfriskande vanvördiga begrepp, luftat redan vid SALFO-konferensen 1988. Se även Beckman, 1993.

³⁸ Ljungströms bidrag, “Making Space for Culture: Modernity and the visual ordering of space in the establishment of the first museums of ethnography in 19th century continental Europe” saknas i antologin.

åstadkomma ökad uppmärksamhet på värdet av de naturalhistoriska samlingarna (Jenny Beckman). Här finns rötterna till det som skulle bli Riksmuseums toxikologiska laboratorium, vilket visar att relationen är ömsesidig; kulturarvet ger upphov till ny forskning. I det sistnämnda exemplet möts för övrigt natur- och kulturarv på ett sätt som jag tror pekar framåt mot mer integrerade analyser.

Ett tema som löper genom flera av uppsatserna är något vi kunde kalla museernas differentiering. De handlar därmed indirekt om skiftande anspråk på kulturarvets status och bruk. Uppsatserna förmedlar sammantaget en insikt om att differentiering är något som kommer tidigt i museernas historia som institutioner och att de problem och debatter som den ger upphov till finns med ända från deras stora genombrott som kombinerade utställnings- och forskningsinstitutioner under 1800-talet.

Det är ingalunda självklart vad ett museum är eller vad det bör vara och göra. Som Allan Janik en gång uttryckte saken, med ett uttryck lånat från den amerikanske filosofen William B. Gallie (1956), är kultur ett ”i grunden omstritt begrepp” (*essentially contested concept*) och museet därmed en politisk plats.³⁹ Museer är en arena för kontinuerlig diskussion om föremålets och samlingarnas funktion, om kunskapens auktoritet och, i en vidare mening, om museets institutionella karaktär och samhällsliga uppdrag. Detta är egentligen inte fråga om en serie ”kriser” i museernas identitet, vilka ändå uppträder från tid till annan. Snarare speglar uppsatserna att museernas institutionella egenart är förhandling och konflikt.

Ätminstone tre typer av differentiering kan urskiljas. En går mellan utställning å ena sidan och utbildning/folkbildning å den andra. Detta är särskilt tydligt i Charlotta Hanner Nordstrands analys av Göteborgs museum. Det sociologiska temat är framträdande och välgörande. Ett antal göteborgska eliter inom konst, industri, medicin söker etablera ett museum för tidstypiska regionala hävdelsebehov. Men S. A. Hedlund förmår efter ett besök i London vid 1862 års världsutställning och vid South Kensington Museum intressera museet för att ta upp fostrande inslag. Dessa inslag gick uppenbarligen att förena med de övergripande ambitionerna för museet. Skolverksamheten uppträdde stödjande till det allmänna folkskoleväsendet men inriktades mer mot praktiska uppgifter. Differentieringen skedde således inte enbart inom museets egna väggar enbart utan även gentemot andra institutioner, i detta fall skolan. Det som emellertid efterhand föll bort blev skolavdelningen. Utställningen förblev en oskiljaktig del av museets idé, även i Göteborg.

Långtifrån alla museer försökte hysa skolor; min föreställning är att Göteborgs museum var relativt sällsynt eller i alla fall ovanligt långtgående därvidlag. En betydligt vanligare, nästan universell, differentieringsprocess är den mellan forskning och utställning. Den har pågått ända fram i vår egen tid, och frågan om i vilken utsträckning forskning helst bör bedrivas vid museerna – snarare än vid universitet eller institut – är ett bestående debattämne i flera länder. Även lösningarna varierar mellan olika länder och tider. Ändå är det ju uppenbart att museernas glansperiod som forskningsinstitutioner snarare var 1800-talet än 1900-talet. Som Jenny Beckman påpekar finns denna konfliktlinje tydligt med i Naturhistoriska Riksmuseets utveckling. De vetenskapligt utbildade tjänstemännens självförståelse var forskningsinriktad. Det enda man undrar över är om det inte funnits vetenskapliga krafter i Riksmuseet som brutit fronten någon gång och i så fall med vilka argument. Observationen att naturparkerna skulle kunna uppfattas som en filial i fält till samlingarna i museet förklarar också varför museets tjänstemän tillsammans med Veten-

³⁹ Janik, 1986.

skapsakademien så naturligt kunde engagera sig i naturskyddsfrågor. Engagemanget i utställningsfrågor har, omvänt, varit svalare och ibland direkt fientligt. Relationen till uppdragsgivaren har emellertid gjort att utställningsverksamheten ständigt vuxit i betydelse och i detta spänningsförhållande mellan utställningar och forskning lever museet alltfört.⁴⁰

En annan differentieringslinje har att göra med forskningens karaktär. Universitetens forskning specialiserades på nya områden som cell- och efterhand molekylärbiologi medan taxonomi och morfologi förblev centrala vid Riksmuseet. Jenny Beckmans analys pekar på differentieringslinjer i det biologiska forskarsamhället som pågått kontinuerligt under de 150 åren eller mer. Men hon demonstrerar därigenom också indirekt hur viktiga samlingarna är. Likt en stor magnet är det samlingarna som orienterar forskningen och ger den dess *longue durée*. Det är också samlingarna som i det långa loppet motiverar det politiska intresset att finansiera museet som en kulturinstitution och en vetenskaplig miljö. Kulturarvsdimensionen i dessa samlingar (idag nio miljoner föremål) är uppenbar, men samtidigt ett tveeggat svärd i argumenteringen för den biologiska forskningen. Differentieringen gäller således inte bara den taxonomiska forskningens ställning i förhållande till annan biologisk forskning, den gäller också huruvida samlingarna utgör kulturarv eller ”forskningsobjekt”. Än idag har dock Naturhistoriska Riksmuseet bestått som en integrerad forsknings- och utställningsinstitution med höga ambitioner på båda områden, vilket är i stort sett unikt i Sverige, i alla fall i den skalan.

En aspekt på denna differentiering mellan forskning och andra uppgifter i museerna erbjuder också Magdalena Hillströms diskussion om Nordiska Museet och Skansen. Hazelius’ eftermäle och kanoniseringen av honom rymmer, i Hillströms analys, en statushierarki som efterhand blir allt mer uppenbar mellan museet som den vetenskapliga och därmed mer högststående institutionen och Skansen som den folkligare och därmed lättviktigare. Idag är denna hierarki sedan länge helt etablerad men det är tänkvärt att den inte var det under Hazelius egen levnad; grundaren bodde ju själv på Skansen och personifierade enheten mellan de två institutionerna. Tunga företrädare för det kulturhistoriska etablissemang, bland andra riksantikvarien Oscar Montelius, gjorde uttalanden som markerade distinktionen och antydde naturligtvis på samma gång var han själv och de vetenskapliga kollegerna främst hörde hemma. Differentieringen blev påtaglig, även förgiftad, genom den rivalitet som rådde mellan Artur Hazelius’ efterträdare, sonen Gunnar, som fick ta Skansen, och John Böttiger, som tog hand om museet och bidrog starkt till den animositet som Gunnar Hazelius kände inför den allt mer åtskilda utveckling som de två institutionerna genomgick.

I dessa differentieringsprocesser ryms onekligen en viss ironi. Det är det vetenskapliga som ofta hävdats av museernas egna förespråkare. Auktoritet, kunskapsanspråk, legitimitet och andra sedvanliga inslag i den sociologiska process vi igenkänner från andra professioners strävan att hävda sig syns även i museifolkets ambitioner. Man nådde också onekligen vissa framgångar i att försöka styra undan från, eller i all fall skjuta på framtiden, en institutionell folklighet. Samtidigt pågick emellertid en annan, ännu större, historisk rörelse som handlade om vetenskapens förflyttning från museerna till andra vetenskapliga institutioner, främst vid universitet och högskolor. Vilket, om jag för fullständighetens skull får förenkla detta komplicerade skeende, slutar med att museerna likväl under 1900-talets senare del blir först och

⁴⁰ Hofrén & Lundström, 2002.

främst publiktillvända institutioner med sitt fokus på förmedling snarare än på forskning. Riksmuseet framstår snarast som en insulär rest, fast en kraftfull sådan, av den gamla integrationstanken. Effekterna av denna omvandling skall inte diskuteras vidare här – mycken forskning återstår också att göra om hur det gick till – men att det i vår tid pågår en debatt om hur museernas kunskapsförsörjning skall ordnas i framtiden vittnar kanske om den grundlighet varmed denna omvandling genomförts just i Sverige.

Slutligen kunde man, i anslutning till dessa observationer, tala om en annan differentieringsprocess som på sätt och vis sker bortom och utöver dem jag nyss pekat på. Jag tänker på den differentiering som pågår inom den vetenskapliga praktiken själv. I denna ryms i själva verket en viktig drivkraft bakom i stort sett alla de andra förändringarna. Som Olof Ljungström visar i sin analys av den franska debatten om kunskapens ställning i de naturalhistoriska museerna är gränsdragningarna mellan olika kunskapsområden tämligen vaga långt in på 1800-talet. Hans grundläggande observation är att det som skulle bli etnografiska och antropologiska museer i själva verket utgick från den naturalhistoriska kunskapstradition som grundlagts under 1700-talet. Exemplet Paris är härvid särskilt belysande eftersom de olika institutionerna där bokstavligen växte ut ur varandra och även rumsligt hölls samlade, med utställningarna i komparativ anatomi (Cuvier) som ett mellanled mellan den zoologiska trädgården och de antropologiska och kulturhistoriska samlingarna. Därav också, menar Ljungström, det naturvetenskapliga sättet att närma sig det mänskliga i dessa museer och betoningen på människans evolution och på fysiska egenskaper och ras. Likväl blir antropologins och naturalhistoriens museer fullständigt olika institutioner med tiden, med stora inbördes skillnader.

Även Jenny Beckmans uppsats kan läsas på liknande sätt. Professionaliseringen av Riksmuseums vetenskapliga personal är den drivande kraften bakom de strävanden efter museets identitet som man kan följa i dokumenten. Eller omvänt, utan vetenskapliga ämnesföreträdare i Riksmuseums personal hade distinktionerna mellan utställning och forskning aldrig blivit så problematiska som de blev.

KOMPARATION, KLASS, SYNTES – NÅGRA HISTORIOGRAFISKA VÄRDEFRÅGOR

Låt mig efter dessa korta observationer av – som det tycks mig – viktiga bidrag till museernas historiografi till sist foga några mer allmänna reflektioner kring vad jag ser som historiografiska frågor och problem som står fram från dessa uppsatser. Dessa är frågor som knyter an till de tankar som jag inledde kommentaren med och som har att göra med vad vi har gjort, vart vi är på väg och vad vi bör göra. De är därmed, medgivet, värdefrågor, här öppet framställda som inbjudan till ytterligare reflektion och samtal.

Min första reflektion gäller det internationella, eller kanske mer allmänt det komparativa, elementets närvaro, eller snarare frånvaro. Detta är förvisso en observation som kan göras om mycken (kultur)historisk forskning i Sverige, men den tycks mig inte mindre relevant här. I själva verket har jag intrycket, snarast förstärkt av dessa uppsatser, att de gångna tjugo årens forskning nästan haft karaktären av en kolonisationsrörelse riktad mot det egna landets kulturarvshistoria. Denna historia var för bara ett par årtionden sedan så endimensionell och torftig att det har rått en stark och berättigad upptäckarglädje när historiker utanför det antikvariska skräet självt gjort denna del av det förflutna till sitt projekt. Baksidan

av dessa ansatser har, kanske ofrånkomligen, blivit en viss inåtvändhet. Internationella utblickar är förhållandevis få och större, mer systematiska komparationer ännu färre.⁴¹

Dessa uppsatser ändrar föga på denna bild, med ett markant undantag, Olof Ljungströms studie. Genom att diskutera internationellt betydelsefulla institutioner och tänkare också åstadkommer han resultat som är värdefulla i sig och som, om de utnyttjades komparativt på svenskt material, skulle kunna ge nya belysningar även av detta. Ljungströms egen kommentar, att hans internationellt riktade studie kan uppfattas som ”apart”, illustrerar min reflektion minst lika väl som den lilla snabbundersökning jag har gjort av de referenser som författarna använt och där det internationella materialet på många håll lyser med sin frånvaro.

Nu skall man givetvis ta dessa artiklar för vad de är, korta konferensbidrag, där enskilda exempel av naturliga skäl måste spela stor roll. Men likväl är de symptomatiska. Man frestas till frågan: vad kommer framtidens historiker att säga om den svenska kulturarvsforskning som tog fart omkring sekelskiftet 2000? Hur kommer de att tolka det faktum att en stor skara forskare studerar svenska kulturmonument och de krafter som skapat dem? Som pietetslös dekonstruktion? Som inlindad hyllning? Eller kanske, eftersom Minervas ugglor flyger i skymningen, som ett utdraget förebud om att hela den företeelse som vi kallar kulturarv, uppbyggd och ideologiserad under några århundraden, håller på att sakta duka under i den enhetliga, nationalstatliga form som vi känt den? I så fall utgör vi alla en art av statyvältare. Vilket svaret än är, så skulle det bli både säkrare och angelägnare om den specifikt svenska erfarenheten jämfördes med andra länders.

Redan antydd är frågan om klass och sociala grupper; genus kunde också föras hit. Begreppet kulturarv tenderar, som påpekades i Peter Aronssons inledning, att understryka vördnad och traditionalism inför historien och dess lämningar. I amerikansk och brittisk forskning om naturreservat, nationalparker och kulturarvsmonument har det sedan lång tid uppmärksamats att dessa platser har en socialt ojämn användning. Välbeställda och välutbildade använder dem mest, etniska minoriteter och underprivilegierade grupper i allmänhet betydligt mindre. Amerikanska minneskulturer har förändrats kraftigt på senare år och även erkänt en stor mångfald, vid sidan av de övergripande nationella minnena.⁴² Det är en rimlig förmodan att kulturarven haft sådana sociala dimensioner även i Sverige. Begreppet historiebrytning har en styrka just i att det öppet inbjuder till att analysera hur olika bruk byggs upp, kan existera parallellt, konkurrerar, påverkar varandra.

Inom exempelvis den vetenskapshistoriska forskningen har sociologiska och antropologiska metoder och teorier sedan några årtionden gjort stora inbrytningar och fullständigt omvandlat denna en gång ganska traditionalistiska och linjära form av historieskrivning om andens väg från mörker till ljus. Skulle inte något liknande kunna göras på kulturarvsforskningens område? En av de centrala poängerna i den historiska vetenskapssociologin är att kunskapsproduktionen är en social verksamhet och att publikerna är medskapande. Och en av de verkligt produktiva metoderna för att nå fram till denna poäng har varit att studera kunskapsproduktionen i skarp detalj: hur går ett experiment till? Hur skapas kunskap? Kunde man inte pröva samma idé på kulturarvets område: hur går det till när arv blir till? Vilka är närvarande? Vad

⁴¹ Se dock antologier/synteser som Bohman & Palmqvist, 1997; Hettne, Sörlin & Östergård, 1998; Alzén & Hillström, 1999.

⁴² Bodnar, 1992.

gör de? Varför gör de det? Hur skapar de legitimitet och auktoritet kring sina förehavanden och sina slutsatser?⁴³ Detta slags frågor är svåra att svara på utan att tänka, och arbeta, sociologiskt och antropologiskt.

Symmetriskt kan man ställa samma frågor till brukandet, eller tillägnelsen, av resultatet, det föregivna "arvet". Receptionsforskningen erbjuder redskap för att förstå spridning och kanonisering. Samma robusta antropologiska frågor kan brukas även här. Vilka besöker ett monument? Vad gör de där? Varför gör de det? Hur skapar de sin självförståelse och hur rättfärdigar de sina förehavanden? Bland svenska forskare har Billy Ehn tagit upp sådana tankar i sin lilla men tankerika bok *Museendet* (1986). Även Magnus Rodell närmar sig, fast med andra teoretiska utgångspunkter, ett sådant sätt att arbeta i sin analys av statyinvigningar. Situationen, händelsen är central, dess karaktär av manifestation, dess berättelseinnehåll, dess förmedling och dess sociala och dramaturgiska arrangemang.⁴⁴ På det sättet kan likfärder, invigningar, hemkomster, avfärder, mottagningar etcetera bli undersökningsbara "kulturprodukter", vilka kan komplettera den fokusering på den materiella artefakten som hittills dominerat kulturarvssfärens självförståelse såväl som dess utforskare. Min avsikt med att aktualisera dessa frågor här är egentligen att belysa det sociologiska tomrum som kulturarvsforskningen i hög grad arbetat i och som det bör vara intressant att fylla.

Slutligen några ord om relationen mellan discipliner och synteser. Detta spänningsfält kan aktualiseras för snart sagt vilket ämne som helst. Kulturarvsforskningen ger emellertid en särskild anledning. Den började utan egentlig disciplinär hemvist, torgförd av den alltid tvärvetenskapligt främjande Forskningsrådsnämnden och kongenialt infångad på ett tidigt stadium vid Linköpings Tema-forskning. Dock har den spritt sig över stora delar av det kulturvetenskapliga fältet, där den ena mikrostudien efter den andra radat upp sig så att vår lilla forskande härskara nu framstår som visserligen talrik men också ganska spridd och tunn i flankerna. Samlande grepp ter sig angelägna, om inte annat för att bringa reda och mönster i de många bidrag som lämnats under det gångna årtiondet. Ett annat skäl är att de studier som utförts för det mesta på sedvanligt sätt håller sig inom givna disciplinära arbetsfält; många är doktorsavhandlingar. Strängt taget tror jag detta är den enkla förklaringen till att de internationellt komparativa och de sociologiska/antropologiska lakunerna har uppstått. Kulturhistoriska forskningstraditioner i Sverige har inte i allmänhet dessa redskap i sin verktygslåda och det har varit ett alltför stort anspråk att ställa på de forskarstuderande att just de skulle placera dem där.

Det brukar inte vara så meningsfullt att ägna sig åt föreskrifter. Allt har ändå sin gång. Men jag tror att det skulle vara ganska fruktbart att börja försöka se mönstren i de arbeten som lagts fram. Något har förvisso redan skett. Man kan till exempel uppfatta ett policyrelaterat initiativ som *Agenda kulturarv* (2002) som ett resultat på en mer syntetisk nivå av tendenser och idéer som kommit fram via de senaste årtiondenas forskning. Men dels är detta dokument kortfattat och dels återspeglar det impulser och tankelinjer som inte på något sätt inskränker sig till vad svensk kulturarvsforskning presterat. *Agenda kulturarv* är snarare en anpassning till en större debatt om värdeformering i landskap och samlingar,⁴⁵ och vad som konstituerar *public value* inom ett politikområde. Den diskussionen bör gå vidare och kommer säkerligen

⁴³ Se Molin, 2003, som bland annat intresserar sig för det antikvariska resandet som en praktik.

⁴⁴ Se även Rodell, 2002.

⁴⁵ Jfr Sundin & Sörlin, 1998.

att göra det. Dock kan den inte ersätta behovet av en samlad bild av det förändrade kunskapsläget när det gäller kulturarv, minnen, landskap och värdefrågor.

Tankegångarna i denna text har, förutom i de föreliggande uppsatserna, hämtat stöd i två forskningsprogram som jag lett utvecklingen av, båda finansierade av Riksbankens Jubileumsfond. Det första, ”Landskapet som arena”, tillkom under 1990-talets andra hälft och fick sin bas vid Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, med professor Bosse Sundin som inspirerande partner i tillmakningen och sedermera ledare för programmet. Det andra, ”Kulturen i kunskapssamhället”, växte fram precis vid sekelskiftet 2000, när kulturen, inklusive kulturarvet, gavs en framträdande roll i tänkandet om ekonomisk tillväxt och regional omvandling och fick sin bas vid SISTER. Båda programmen involverade forskare från flera universitet och högskolor.⁴⁶

REFERENSER

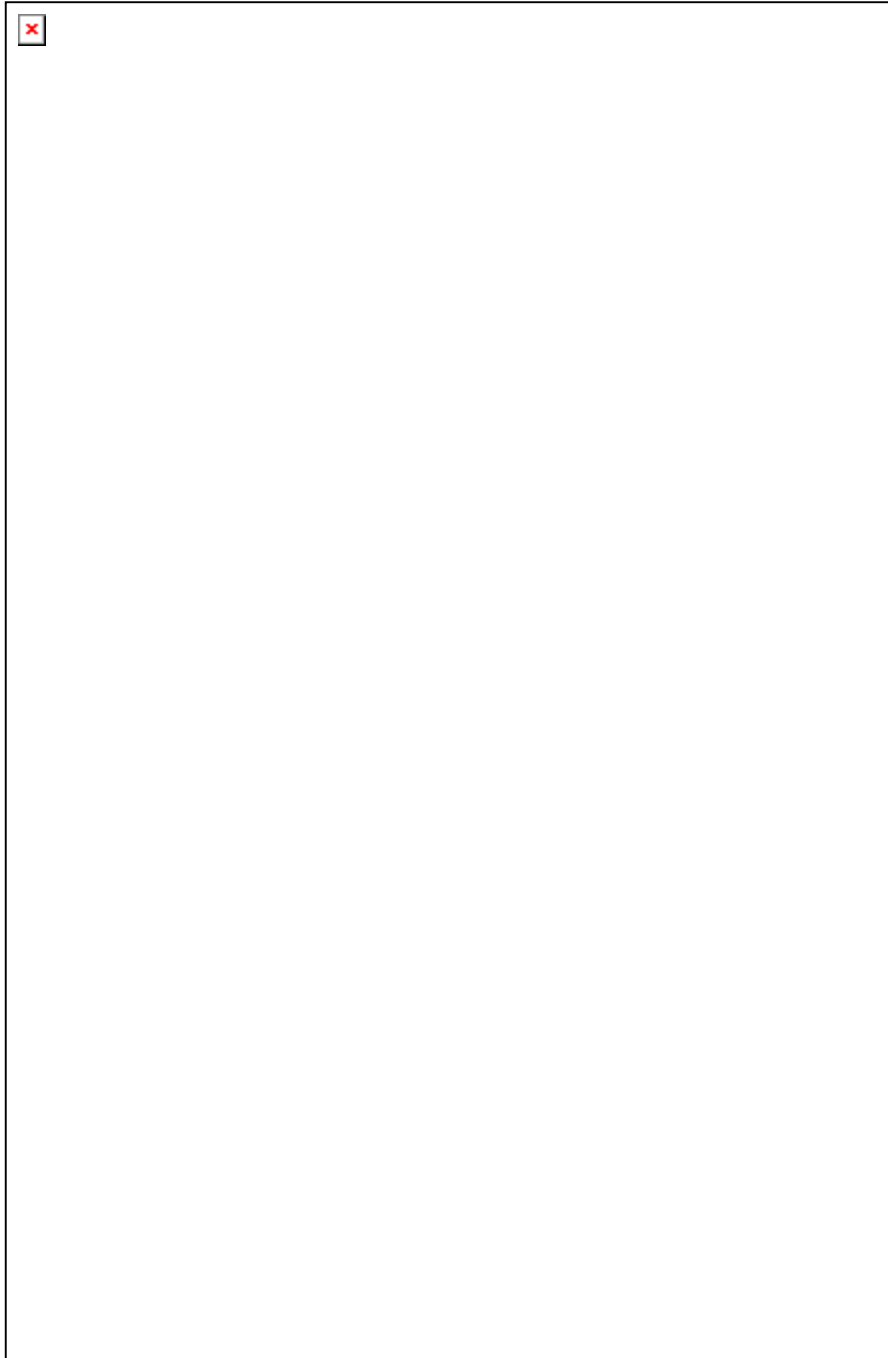
- Agenda kulturarv – inspiration & diskussion*, 2002.
- Alzén, Annika & Magdalena Hillström, (red.), *Kulturarvet, museerna och forskningen: Rapport från en konferens 13-14 november 1997*, 1999.
- Arcadius, Kerstin, *Museum på svenska: Läns museerna och kulturhistorien*, Nordiska museets handlingar 123, 1997.
- Aronsson, Peter, *Historiebruk: Att använda det förflutna*, 2004.
- Arvidsson, Alf, m.fl. (red.), *Människor och föremål: Etnologer om materiell kultur*, 1990.
- Beckman, Jenny, *Naturens palats: Nybyggnad, vetenskap och utställning vid Naturhistoriska riksmuseet 1866-1925*, 1999.
- Beckman, Svante, ”Oreda i fornsvängen”, i *Modernisering och kulturarv: Essäer och uppsatser*, Anshelm, Jonas, (red.), 1993.
- Bjurström, Per, *Nationalmuseum: 1792-1992*, 1992.
- Bohman, Stefan & Lennart Palmqvist, (red.), *Museer och kulturarv: En museivetenskaplig antologi*, 1997.
- Connerton, Paul, *How Societies Remember*, 1989.
- Bodnar, John, *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, 1992.
- Bringéus, Nils-Åke, *Årets festseder*, 1976.
- Edquist, Samuel, *Nyktra svenskar: Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879-1918*, 2001.
- Ehn, Billy, *Museendet: Den museala verkligheten*, 1986.
- Ekström, Anders, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, 1994.
- Frängsmyr, Tore, *Upptäckten av istiden: Studier i den moderna geologins framväxt*, Lychnos-Bibliotek 29, 1976.

⁴⁶ Jag tackar Torkel Molin, Richard Pettersson och Per Sörbom för värdefulla synpunkter på en tidigare version av texten.

- Gillis, John R. (red), *Commemorations: The Politics of National Identity*, 1994.
- Griffiths, Tom, *Hunters and Collectors: The Antiquarian Imagination in Australia*, 1996.
- Grundberg, Jonas, *Historiebruk, globalisering och kulturarvsförvaltning: Utveckling eller konflikt?*, 2004.
- Gustafsson, Lotten, *Den förtrollade zonen: Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*, 2002.
- Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory* (1925), Coser, Lewis A., (red. & eng. övers.), 1992.
- Hellspong, Mats, "Idrottens årsrytm och fester", *Fataburen*, 1995.
- Hettne, Björn, Sverker Sörlin & Uffe Östergård, *Den globala nationalismen: Nationalstatens historia och framtid*, 1998.
- Hillmo, Thomas, "Det svenska naturarvet", *Tvärsnitt* nr 2, 1990.
- Hofrén, Erik & Lundström, *Under luppen*, Rapport till Naturhistoriska Riksmuseet, 2002.
- Janik, Allan, "Museet är en politisk institution!", *Tvärsnitt* 1986:3.
- Lundmark, Lennart, *Tidens gång & tidens värde*, 1989.
- Lundmark, Lennart, *Tiden är bara ett ord: Om klockornas makt och hur man bryter den*, 1993.
- Löfgren, Orvar, "Medierna i nationsbygget: Hur press, radio och TV gjort Sverige svenskt", *Medier och kulturer*, Hannerz, Ulf, (red.), 1990.
- Mosse, George L., *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, 1975.
- Jensen, Ola W., *Fortid i historien: En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen*, 2002.
- MacCannell, Dean, *The tourist: A new theory of the leisure class*, 1976.
- Medelius, Hans, Bengt Nyström & Elisabet Stavenow-Hidemark, (red.), *Nordiska museet under 125 år*, 1998.
- Molin, Torkel, *Den rätta tidens mått: Göthiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet*, 2003.
- Molin, Torkel & Christer Nordlund, "Här vandra sålunda fornforskningen och geologien hand i hand vid hvarandras sida": Om vetenskapliggörandet av det svenska landskapet under 1800-talet", *Rig* 82, 1999.
- Nilsson, Torbjörn, "Från tradition till utopi: Högern, kulturarvet och demokratin under hundra år", *Tankar och texter: Om industrisamhällets kulturarv i Västernorrland*, Trenter, Cecilia, (red.), 2004.
- Nordlund, Christer, *Det upphöjda landet: Vetenskapen, landhöjningsfrågan och kartläggningen av Sveriges förflutna, 1860-1930*, 2001.
- Nolin, Catharina, *Till stadsbornas nytta och förlustande: Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, 1999.
- Petersson, Bodil, *Föreställningar om det förflutna: Arkeologi och rekonstruktion*, 2003.
- Petersson, Richard, *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder: en idéhistorisk bakgrund och analys*, 2003.
- Petersson, Richard, *Blick för kultur: Idéhistoriska aspekter på etnologisk och arkeologisk kulturforskning i Sverige under 1900-talet*, 2004.
- Rantatalo, Petra, *Den resande eleven: Folkskolans skolreserörelse 1890-1940*, 2002.

- Rantatalo, Petra & Sofia Åkerberg, ”‘Ansikte mot ansikte med de verkliga tingen’: Folkskolans åskåd-
ningsundervisning, Skansen och den nya nationalismen”, *Lychnos*, 2001.
- Rodell, Magnus, *Att gjuta en nation: Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets
mitt*, 2002.
- Saltzman, Katarina, *Inget landskap är en ö: Dialektik och praktik i öländska landskap*, 2001.
- Sandell, Klas & Sörlin, Sverker, (red.), *Friluftshistoria – Från ”hårdande friluftsliv” till ekoturism och
miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*, 2000.
- Sellberg, Lars, *Av kärlek till fosterland och folk: Gabriel Djurklou och dialektforskningen*, 1993.
- Sundin, Bosse, ”Från rikspark till bygdemuseum: Om djurskydds-, naturskydds- och hembygdsrörelserna
i sekelskiftets Sverige”, *Naturligtvis: Uppsatser om natur och samhälle tillägnade Gunnar Eriksson*,
Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet, Skrifter 14, 1981.
- Sundin, Bosse & Sverker Sörlin, ”Landskapets värden: Kring miljö- och kulturmiljövård som historiskt
problemfält”, *Miljön och det förflutna: Landskap, minnen, värden*, Pettersson, Richard & Sverker
Sörlin, (red.), Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet, Skrifter 22, 1998.
- Sörbom, Per, (red.), *Kulturen vi ärvde: Av vem? Till vad? För hur länge?*, Forskningsrådsnämnden, Rap-
port 1988:8.
- Sörlin, Sverker, ”Minnets arkitekter”, *Thule*, Skytteanska samfundets årsbok, 1996.
- Sörlin, Sverker (1998a), ”‘Att skapa traditioner som aldrig öfvergifvas’: Artur Hazelius och det nationella
arvet under 1800-talet”, *Nordiska museet under 125 år*, Medelius, Hans, Bengt Nyström & Elisabet
Stavenow-Hidemark, (red.), 1998.
- Sörlin, Sverker (1998b), ”Monument and Memory: Landscape Imagery and the Articulation of Territory”,
Worldviews: Environment, Culture, Religion 2, 1998.
- Sörlin, Sverker, ”On the Trading Zone between Articulation and Preservation: The Production of Mean-
ing in Landscape History and the Problems of Heritage Decision-making”, *Rational Decision-making
in the Preservation of Cultural Property*, Dahlem Workshop Report, Baer, N. S. & F. Snickars,
(eds.), 2001.
- Sörlin, Sverker, ”Kulturarvet är politiskt: Landskapet får röster”, *Agenda kulturarv – inspiration & dis-
kussion*, 2002.
- Sörlin, Sverker, rec. Katarina Saltzman, *Inget landskap är en ö: Dialektik och praktik i öländska land-
skap*, (2001), *Rig* 86, 2003.

II. ATT ERÖVRA DET FÖRFLUTNA – OCH FRAMTIDEN

*Bild 1. Vikingaskeppet och atlantångaren: förstasidan av The Times trettiosex-sidiga specialbilaga om Sverige varvade bilder från Göteborgsutställningen 1923 med ett närmast övertydligt historiebruk.
Källa: The Times 29/5 1923.*

ATT KONSTRUERA ETT INDUSTRIELLT ARV: MODERNA BERÄTTELSE OM FÖRFLUTET OCH FRAMTID PÅ GÖTEBORGSUTSTÄLLNINGEN 1923

ANDERS HOULTZ

År 1915, medan första världskriget rasade i Europa, beslöt stadsfullmäktige i Göteborg att fira stadens trehundraårsjubileum med en stor utställning. Evenemanget var tänkt att äga rum sex år senare, år 1921. Jubileumsutställningen i Göteborg skulle överträffa allt som tidigare skådats i såväl staden som landet. Förberedelserna påbörjades omedelbart.¹

Då utställningsportarna öppnades den 8 maj 1923 – två år försenat – kunde resultatet av många års intensiva förberedelser beskådas. Förväntningarna var höga eftersom detta var den första betydande utställning som anordnats i Europa sedan världskriget. Den lockade drygt 4,2 miljoner besökare under fem utställningsmånader, och var den största utställning som anordnats i de nordiska länderna.² Däremot var den inte någon världsutställning – några sådana har aldrig ägt rum i Norden. Några utländska utställare var över huvudtaget, bortsett från en del sidoarrangemang, inte inbjudna. Däremot var förstas besökare från när och fjärran desto mer välkomna. Göteborgsutställningen var en nationell manifestation, som visade omvärlden en stad, men också en nation, dess tillgångar och kapacitet.

Utställningen innehöll omfattande avdelningar som presenterade det senaste inom svensk teknik och industri i branschvis ordning. Den innehöll också det i utställningssammanhang närmast obligatoriska nöjesfältet, i form av Liseberg, som senare blivit till en bestående nöjesattraktion. Kärnan utgjordes emellertid av en serie kulturhistoriskt inriktade avdelningar, som behandlade stadens historia från äldsta tider till nutid, men också den västsvenska regionens och landets utveckling med utgångspunkt från nyinsamlat material och vetenskapligt upplagda efterforskningar inom en rad discipliner. Detta insamlingsarbete finansierades huvudsakligen av utställningen, och skedde i samarbete med etablerade kulturella och vetenskapliga institutioner såsom Riksantikvarierna, Nationalmuseum och inte minst Nordiska museet. Den vetenskapliga ledningen anförtroddes etablerade forskare som etnologen Sigurd Erixon och konsthistorikern Axel Nilsson, medan det praktiska fältarbetet och utställningsarbetet utfördes av unga studenter och nyexaminerade forskare. Sammantaget innebar utställningen ett vetenskapligt insamlingsarbete med få motstycken i svensk historia, och kom även att fostra en ny generation av blivande museimän och akademiker.

I det följande kommer jag att diskutera Göteborgsutställningen i rollen som kulturarvsinstitution, med särskilt fokus på den Avdelning för industrihistoria som ingick i programmet. Resonemanget är huvudsakligen baserat på min doktorsavhandling i industriminnesforskning, *Teknikens tempel: Modernitet och kulturarv på Göteborgsutställningen 1923* (2003). I avhandlingen diskuterar jag historiebruk och tekniksyn som faktorer i en kritisk fas av det moderna projektet i Sverige. Jag analyserar förberedelser och ge-

¹ Motion den 21/1 1915. *Stadsf:s Handl.* 1915, n:r 22.

² Se t.ex. Linn & Thunander, 1992.

nomförande av utställningsprojektet mot bakgrund av den politiska och kulturella situationen i det tidiga 1900-talets Sverige. Jag vill förstå motiven bakom detta stora och kostsamma projekt, vilka personer och grupper som verkade för att det skulle komma till stånd och vilka budskap som utställningen var tänkt att förmedla.³

DET FUNKTIONSSSEPARERADE UTSTÄLLNING SOMRÅDET

Göteborgsutställningen var belägen i anslutning till vad som var tänkt att bli stadens nya kulturella centrum – Götaplatsen, förbunden med 1600-talsstaden innanför vallgravarna genom den stora paradgatan Kungssportsavenyn. Detta var stadens nya finrum, som manifesterade en elit med höga kulturella anspråk och med förankring i den nyligen utvecklade göteborgsindustrin, med mekanisk verkstadsindustri och varvsindustri i spetsen. Götaplatsen med det nya konstmuseet hade efter årtal av diskussioner färdigställts till utställningens öppnande. Arkitekterna, Sigfrid Ericsson och Arvid Bjerke, var även huvudansvariga för själva utställningsområdet.⁴ Vid Götaplatsen fick utställningen sin huvudentré; platsen markerade övergången mellan den egentliga staden och den tillfälliga stad i staden som utgjordes av utställningen.

Utställningen var uppdelad i tre delar (se bild 1). Den första, det så kallade Minnesfältet, var belägen i slutningarna direkt söder om Götaplatsen. Detta var utställningens huvudområde – en monumentalt utformad plats omgärdad av byggnader i 20-talsklassicistisk stil. Platsen dominerades av två minareter, Lejonet och Kronan, och av en tempelliknande fondbyggnad kallad Minneshallen. I byggnaderna kring Minnesfältet var utställningens kulturhistoriska avdelningar inrymda. En viadukt över några livligt trafikerade stadsgator förband Minnesfältet med de moderna avdelningarna med svensk exportindustri vid det så kallade Exportfältet. Detta område dominerades av en maskinhall, som var utställningens största byggnad (se detalj, bild 1). Arkitekturen var alltjämt i huvudsak klassicistisk, men visade till skillnad från Minnesfältet tydliga referenser till modern industriarkitektur och ett med den kommande funktionalismen besläktat formspråk. Utställningens tredje och sista avsnitt var nöjesfältet, även det tydligt separerat och avgränsat. Nöjesfältet nåddes från Exportfältet genom en gångväg under den på en provisorisk bro upplyfta Örgrytevägen. Här var byggnaderna utförda i en lekfull stil, med ljusa kulörer och dekorationer i snickarglädje.

Sammanfattningsvis kännetecknades utställningsområdet av en långt gången funktionsseparering: det historiska materialet var noga åtskilt från det moderna, som i sin tur avgränsades från den lättare formen av nöjen och underhållning. Uppdelningen var geografisk, tydligt understruken av sådant som viadukten mellan Minnesfält och Exportfält, men den förstärktes även av de skilda områdenas olika arkitektoniska utformning. Uppläggningsen innebar att det förmodat mest attraktiva avsnittet, nöjesfältet Liseberg, kunde nås först genom att passera de båda andra avsnitten. Samtidigt kan en sorts geografisk hierarki urskiljas: den ”fina” delen av utställningen, med historiskt material och med vetenskapliga anspråk, kom först och låg vid utställningens mest representativa plats. Denna del behövde inte besudlas av den moderna och kommersiella industridelen. Nöjesfältet, slutligen, var med sitt folkliga och oseriösa nöjesliv förpassat till områdets mest avlägsna hörn.

³ Houltz, 2003b, s. 16ff.

⁴ Ericsson & Bjerke, 1930.

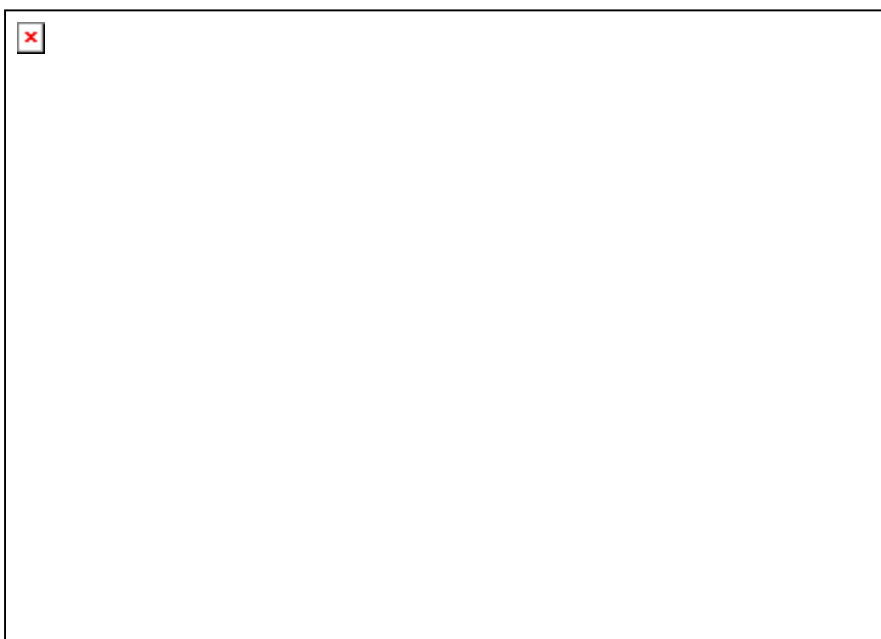

Bild 2. Folkliv, berg- och dalbana och karuseller på Göteborgsutställningens nöjesfält, Liseberg. Källa: Allers Familje Journal.

UTSTÄLLNINGEN SOM KULTURARVSINSTITUTION

Utställningens kulturhistoriska delar, samlade kring det så kallade Minnesfältet, kan beskrivas som ett temporärt kulturhistoriskt museum. Det var hopkommet på relativt kort tid och var bara tänkt att existera under några sommarmånader, men innehöll alla de beståndsdelar som förväntas av ett museum, och gjorde alla de anspråk på vetenskaplighet som ett sådant kan tänkas göra.

Utställningens karaktär av museum framhölls av Anders Billow och Sigurd Wallin i en artikel i tidskriften *Rig*: ”[...] när man nu efter utställningens öppnande företager sig att anställa jämförelser, finner man till sin häpnad, att Jubileumsutställningens historiska avdelningar tillsammans utgöra ett av Skandinavians största museer och avgjort dess allra modernaste.”⁵

De kulturhistoriska avdelningarna var placerade i mer eller mindre kronologisk följd, från Förhistoria via bland annat Gamla och Nya Lödöse, Krigshistoria, Kyrkohistoria, Personhistoria, Högreståndskultur och Allmogekultur. Från allmogekulturen leddes besökaren till Hantverkets historia och, slutligen, Industrins historia. Tillsammans gav Minnesfältets avdelningar uttryck för en linjär och evolutionär historiesyn i modernismens anda, som illustrerade en utveckling från det enkla och primitiva till det avancerade och, slutligen, industrialiserade.

Bland Minnesfältets många avdelningar har jag särskilt behandlat den jämförelsevis stora avdelning som var inriktad på industrihistoria. Anledningarna till detta är flera. För det första var industrihistoria vid denna tid ett nytt ämne som föremål för forskning och i utställningar och museer. Fastän föregångare

⁵ Billow & Wallin, 1923, s. 155–188.

fanns, var detta ett första försök till att formulera ett nationellt industrihistoriskt arv, och att placera det jämsides andra, mer etablerade uttryck för det kulturella arvet. Den Industrihistoriska avdelningen är också särskilt intressant genom sin placering som en slutpunkt i Minnesfältets rad av kulturhistoriska avdelningar. I den utvecklingslinje som utställningen presenterade utgjorde ”det industriella” slutpunkten.

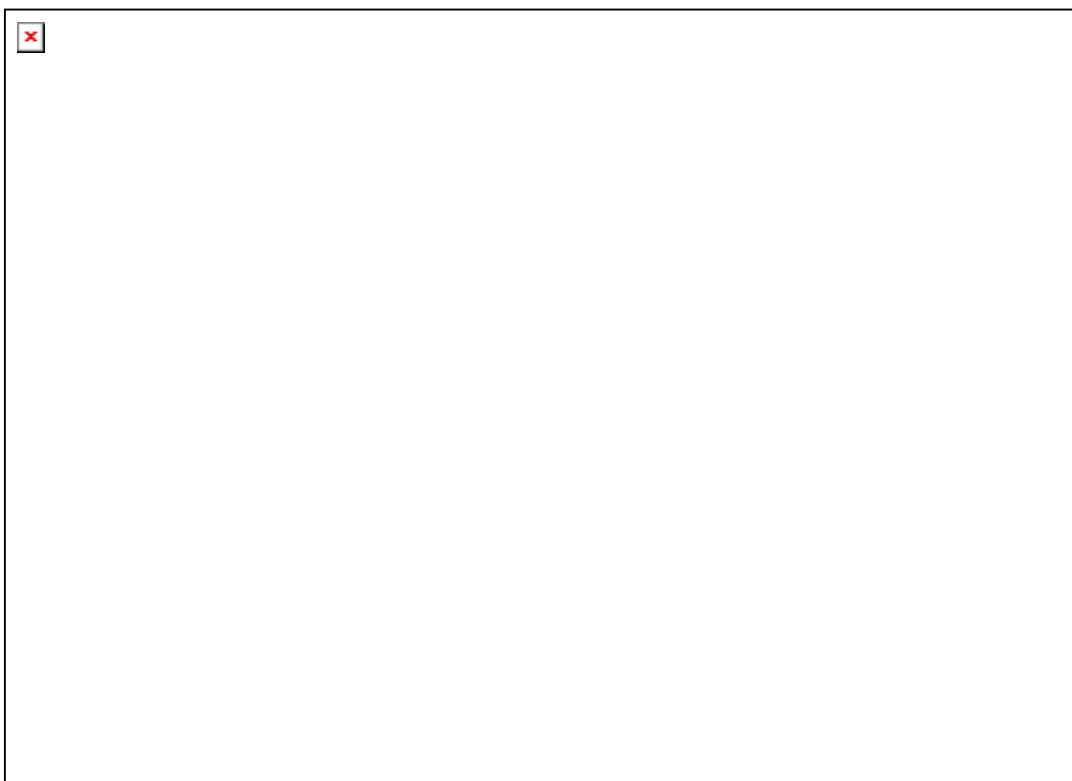

Bild 3. I den Industrihistoriska avdelningen exponerades tekniska artefakter som monument, placerade på podium. Bland de mest uppmärksammade var en varmluftmaskin efter John Ericssons konstruktion, tillverkad vid Åkers styckebruk 1860 och tills nyligen använd i Strömstads varmbadhus. Källa: GSM.

Det ligger nära till hands att betrakta minnesfältet som en enhet för sig, en kulturarvsinstitution i egen kraft. Detta är emellertid inte tillräckligt; Minnesfältet korresponderade på olika sätt med utställningens övriga, visserligen separerade, delar. Detta är särskilt påfallande i relationen mellan det historiska Minnesfältet och det moderna Exportfältet. Här var tanken att besökarna först skulle bese de historiska utställningarna och därefter passera över viadukten över till utställningarna av modern teknik på Exportfältet. På så vis skulle kontrastverkan bidra till att dels framhäva de historiska utställningsföremålens ålderdomlighet, dels understryka den nya teknikens framsteg och överlägsenhet. Att just Industrihistoria var det sista som besökaren såg innan övergången till Exportfältet var förstås ingen slump.

Insamlingsarbetet inför utställningen rönt stor uppmärksamhet i dagspressen. Inte minst det faktum att tjänstemännen reste runt och samlade in uttjänta industriföremål i stora delar av Sverige gav upphov till förvånade reaktioner. Skulle uttjänt skrot ställas ut på museum? Var detta verkligen historia? Var det kultur? Eller, som en journalist i *Göteborgs Dagblad* skev apropå de industrihistoriska föremål som ställ-

des ut: ”Jag tvekar emellertid ej, när jag påstår, att för de flesta av oss är en flintyxorna som en gammal bekant bredvid till exempel en malmharka från förra århundradet. Flintyxorna har nämligen blivit föremål för intresserat studium av både den ene och den andre, under det malmharkan först på sistone blivit bevärdigad med någon större uppmärksamhet.”⁶

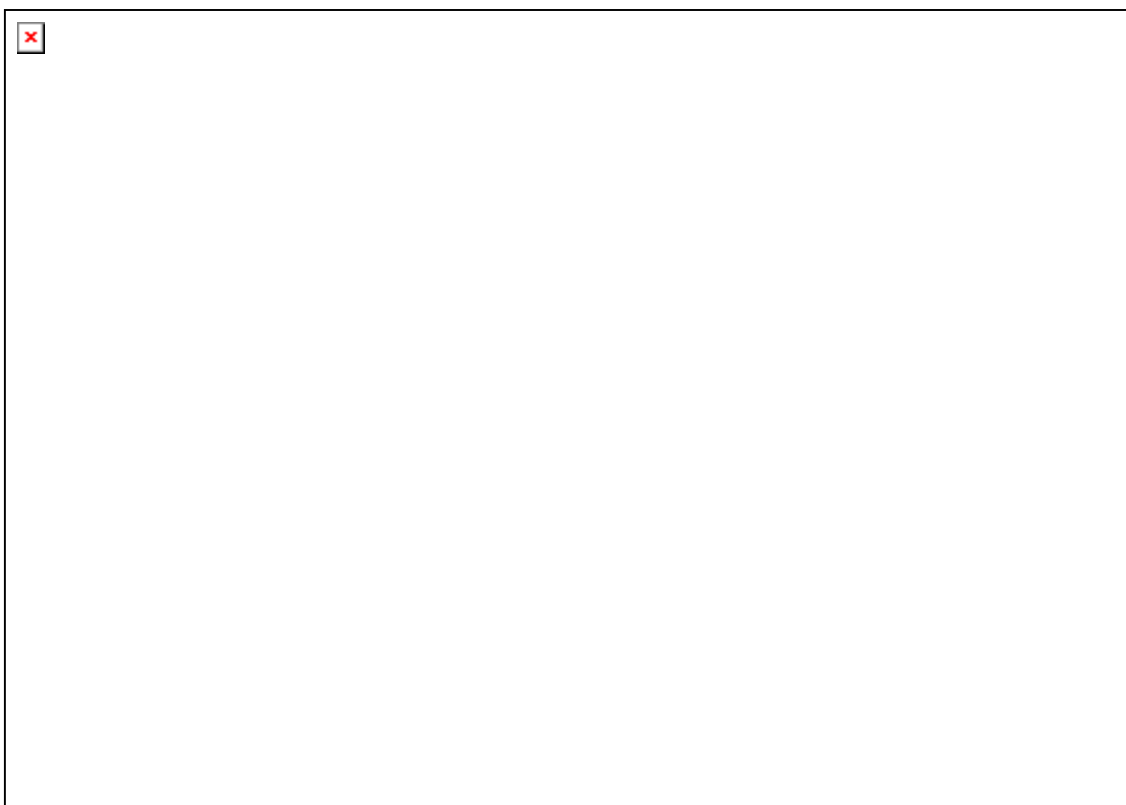

Bild 4. Ny teknik för att dokumentera ålderdomlig: Filminspelning av repslagning i Hyssna i sydvästra Götaland. I samarbete med nybildade AB Svensk Filmindustri filmades äldre hantverk och industri inför Göteborgsutställningen. Källa: GSM.

Den Industrihistoriska avdelningen tillkännagav att teknik och industri var kultur. Industrins historia förtjänade en plats jämte de sedan tidigare etablerade uttrycken för svensk kultur. Man kan beskriva avdelningen som en stamtavla för den industriella tekniken. Den visade föregångarna till den moderna tekniken och kunde därigenom bidra till att göra den mindre obegriplig, främmande och hotfull. Genom att fixera en bild av det förflutna utgjorde avdelningen en motvikt till upplevelsen av den tekniska utvecklingens snabba förändring. Det som har en historia kan människor förstå och förhålla sig till. Teknikens stamtavla var ett tecken på dess domesticering.⁷

⁶ Sign ”S”, ”Industrihistoria på utställningen”, *Göteborgs Dagblad*, 23/5 1923.

⁷ Jfr t.ex. Hård & Jamison, 1998.

Genom utställningen lyftes de industriella artefakterna ur sitt tidigare sammanhang, de upphöjdes och exponerades som värdefulla dyrgripar. Till detta bidrog hela den arkitektoniska inramningen, alltifrån byggnadernas klassiska tempelliknande yttre formspråk till interiörens sparsmakade, vita salar med podier för de mest betydande föremålen. Ett tempel förlänar sitt innehåll en upphöjd status, men beroendeförhållandet är även omvänt: utan altare, ikoner och heliga relikier blir templet inget annat än ett märkligt och meningslöst skal. Göteborgsutställningen kan beskrivas som en profan tempelplats, där de religiösa symbolerna var ersatta av världsliga. De ålderdomliga tekniska artefakterna placerades i högaltaret vid sidan av den moderna tekniken. Tillsammans formulerade de ett budskap som handlade om att svensk industri dels hade djupa rötter i den svenska myllan, dels visade vägen mot en ny svensk storhetstid, baserad på teknisk fallenhet och utveckling.⁸

GÖTEBORGSUTSTÄLLNINGEN OCH DET INSTITUTIONELLA KULTURARVET

Ett projekt som Göteborgsutställningen befinner sig någonstans mitt emellan det institutionella kulturarvet och olika former av motkultur och fri kultur. Utställningen var en institution, men den var inte skapad för att bestå. Såsom förgänglig, eller snarare temporär, kulturarvsinstitution, hade Göteborgsutställningen speciella förutsättningar. Med omfattande ekonomiska resurser och en uttalad kulturhistorisk inriktning innebar den en möjlighet att på olika sätt påverka det institutionaliserade kulturarvet. Även utställningens tillfälliga karaktär innebar möjligheter i jämförelse med andra, permanenta kulturinstitutioner. Nya former för utställning och pedagogik kunde provas. Den varken tyngdes eller styrdes av befintliga samlingar, eller, för den delen, personal. Det arbete som utfördes och de ting som ställdes ut var också mer eller mindre garanterade att få uppmärksamhet och publicitet i och med det nyhetsvärde som utställningen som sådan betingade.

I ett avseende handlade det om att påverka det institutionella kulturarvet i en mycket konkret bemärkelse: att skapa samlingar och utställningar som sedan kunde utvecklas i form av permanenta museer. Det exempel som ligger närmast till hands är de mångåriga planerna på ett nationellt svenskt teknik- och industrihistoriskt museum – en dröm som genom utställningen såg ut att äntligen kunna förverkligas.⁹ I ambitioner som dessa kunde den akademiska och museala expertis som anlätades förena sig med den industriella och ekonomiska elit som var utställningens initiativtagare. I denna symbios kunde industrimän och politiker framstå som forskningens och den nyskapande kulturens välgörare.

⁸ Jfr Mosse, 1975; frågan om en ny svensk stormaktstid har behandlats av flera forskare, se t.ex. Kylhammar, 1998. Se även De Geer, 1928.

⁹ Houltz, 2003a.

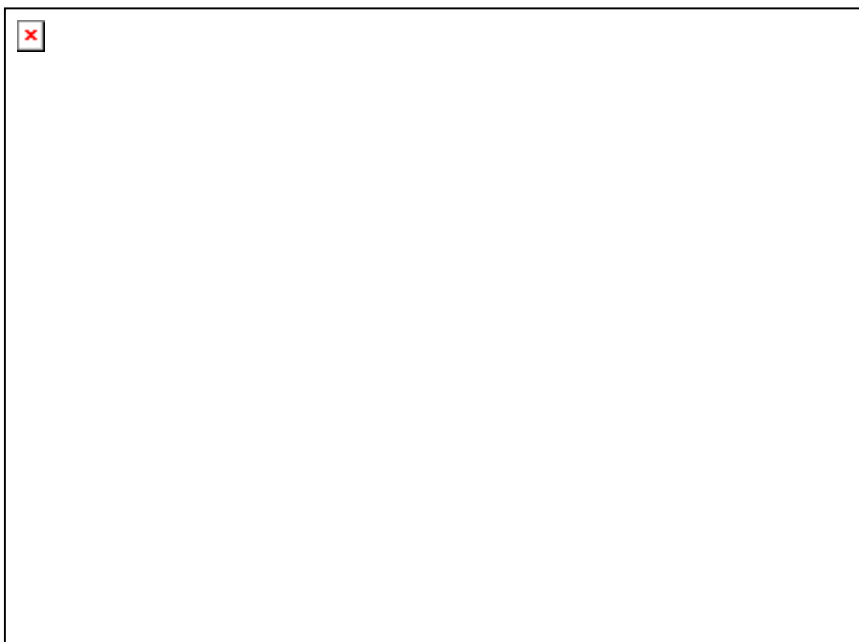

Bild 5: En aktiv användning av moderna och historiska kartor var ett av de pedagogiska grepp som provades på utställningen. Här syns besökare i den stadshistoriska utställningen kring en karta över Göta Älvs utlopp (GSM).

I ett annat avseende handlade det om att påverka kulturarvet i mer abstrakt bemärkelse – att delvis omformulera den stora berättelse som låg till grund för det tidiga 1900-talets svenska kulturarv. Denna berättelse hade tidigare till stora delar formulerats och artikulerats mot bakgrund av, och i reaktion mot, 1800-talets våldsamma industrialisering. Berättelsen fick sin vetenskapliga legitimitet av erkända forskare som Hans Hildebrand och Oscar Montelius; den återberättades och spreds i populära ordalag av museimän som Artur Hazelius. Berättelsen var starkt nationalistiskt färgad och byggde på föreställningen om en kulturellt och rasmässigt homogen allmogebefolkning med historisk och geografisk kontinuitet sedan istidens slut. Denna kontinuitet och de kulturella uttryck och värden som den var förknippad med utgjorde det genuint svenska. Detta hotades av industrialismen och måste till varje pris bevaras. Det industriella var således kulturens yttersta fiende och något som stod i närmast definitionsmässig motsats till historien.

Vid första världskrigets slut hade emellertid förutsättningarna till stor del förändrats. Den svenska industrialiseringen hade sedan länge lämnat sin första fas bakom sig. En andra fas hade inletts med den genomgripande elektrifiering som påbörjades under 1800-talets sista decennier och som nu närmade sig fullbordan. Denna fas av teknisk förändring hade öppnat möjligheter som kunde omsättas i nya former för produktion och industrilokalisering, och på sikt i ökat välstånd. Men utvecklingen hade ett pris och förutsatte lojal uppslutning. Det hade blivit möjligt, men också viktigt, att se tillbaka också på industrialiseringen som något förflutet och avslutat – som en del av ett gemensamt kulturarv. Industri hade blivit historia.

ARVET EFTER UTSTÄLLNINGEN

I oktober 1923 påbörjades rivningen av Göteborgsutställningen. En efter en raserades de temporära byggnaderna – minareter, arkader och hallar. Snart hade själva Minneshallen skattat åt förgängelsen. Kvar blev permanenta byggnader som konstmuseet vid Götaplatsen, och nöjesfältet Liseberg. Den stora maskinhallen sparades och blev Svenska mässans lokal fram till 1940-talet, då den var uttjänt och ersattes av en ny byggnad på samma plats.

*Bild 6: Som en konkret och för sin tid högteknologisk länk mellan förflutet och samtid, transporterade utställningens linbana besökare mellan Minnesfält och Nöjesfält.
Källa: GSM.*

Byggnaderna försvann till största del, men utställningen satte spår på andra sätt. Bland stadens invånare blev den till en hållpunkt i tiden – för generationer av göteborgare var det naturligt att referera till händelser som ”före utställningen” eller ”efter utställningen”. Göteborgsutställningen kom också att förändra det göteborgska museilandskapet – nya museer uppstod på dess grundval och de äldre institutionernas samlingar fick stora tillskott.

Därtill kommer att själva området för utställningen uppvisar en kontinuitet som handlar mindre om byggnader än om verksamheter. På platsen för Minnesfältet finns idag universitetets centrum för humaniora, den så kallade Humanisten samt Universitetsbiblioteket. Platsen för Exportfältet upptas allttjämnt av Svenska mässan, i omfångsrika byggnader. Liseberg, slutligen, har en självklar position som stadens nöjesfält och en av landets största turistattraktioner.

Intressant nog har det senaste decenniet uppvisat en ny utveckling inom området, med museiinstitutioner vars inriktning delvis skiljer sig från de tidigare. År 2001 stod det naturvetenskapliga och ekologiska museet Universeum klart. Dess byggnad är belägen vid Mölndalsvägen intill Liseberg, ungefär där Göteborgsutställningens linbana gick mellan Minnesfältet och Liseberg. I januari 2005 öppnades det nya Världskulturmuseet, alldeles bredvid Universeum och även det i en nyuppförd byggnad. Även om storleksordningen inte kan jämföras med den utställning som hölls på samma plats åttio år tidigare, innebär de båda institutionerna betydande kultursatsningar, med fokus på miljö och natur respektive mångkultur, etnicitet och internationalitet. Vilka nya berättelser formulerar dessa museer? Vilket kulturarv låter de komma till uttryck?

REFERENSER

- Billow, Anders & Sigurd Wallin, "Kulturhistorien på Jubileumsutställningen i Göteborg", *Rig*, 1923.
- De Geer, Gerhard, *Sveriges andra stormaktstid: Några ekonomiska och politiska betraktelser*, 1928.
- Ericsson, Sigfrid & Arvid Bjerke, *Utställningens arkitektur*, 1930.
- Houltz, Anders, "Plats för historia i ingenjörutbildningen: Edvard Hubendick, KTH och frågan om ett svenskt tekniskt museum", *Industrins avtryck: Perspektiv på ett forskningsfält*, Avango, Dag & Brita Lundström, (red.), 2003a.
- Houltz, Anders, *Teknikens tempel: Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, 2003b.
- Hård, Mikael & Andrew Jamison, (red.), *The Intellectual Appropriation of Technology: Discourses on Modernity, 1900-1939*, 1998.
- Kylhammar, Martin, "Sveriges andra stormaktstid: Från välfärdsstat till folkhem", Peter Elmlund & Glans, Kay, (red.), *Den välsignade tillväxten*, 1998.
- Linn, Björn, & Britt Thunander, "Göteborgsutställningen 1923", *Nationalencyklopedin*, Bd 8, 1992.
- Mosse, George L. *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, 1975.
- Sign "S", "Industrihistoria på utställningen", *Göteborgs Dagblad*, 23/5 1923.
- Stadsfullmäktiges i Göteborg Handlingar*, 1915, nr 22.

FRUSNA BILDER AV FRAMTIDEN: OM TEKNISKA MUSEERS PARADOXER

KATARINA EK-NILSSON

Hur ska tekniska museer hantera sina delvis motstridiga uppdrag att dels enligt etablerad museitradition ”samla, vårda, visa” teknik- och industrihistoriska minnen, dels stimulera utvecklandet av ny teknik, ett uppdrag som, med olika formuleringar, finns inskrivet i många tekniska museers målsättning? Ambitionen som styr ”bevarandeuppdraget” och ”stimulerandeuppdraget” brukar vara att dessa två ska komplettera och stärka varandra.¹ I praktiken tenderar dock de två uppdragen att konkurrera med och stå emot varandra.² Bevarandet, i form av musealisering och kulturarvskonstruerande, innebär att ögonblick i ett tidsflöde fryses. Det som nyss var framåsyftande – i rörelse – stannar i en steltnad pose.

I föreliggande artikel avser jag att belysa denna problematik, särskilt närvarande i tekniska museer (och museer för samtidskonst, vilka däremot inte berörs här), genom reflektioner kring en av de viktiga inspirationskällorna för en rad stora tekniska museer, nämligen The Great Exhibition i London 1851, och dess efterföljd. Jag kommenterar också hur de två uppdragen hanterats av några tekniska museer, i första hand Tekniska museet i Stockholm och Das Deutsche Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik i München. Men först till Bethnal Green Museum of Childhood, som får utgöra utgångspunkt för diskussionen.

LILLKUSINEN I BETHNAL GREEN OCH DEN STORA UTSTÄLLNINGEN

Bethnal Green Museum of Childhood är ett leksaksmuseum. Det utgör en del av Victoria and Albert Museum, det stora konsthantverksmuseet i Kensington i centrala London. Bethnal Green Museum of Childhood ligger i ett klassiskt arbetarklassområde, Bethnal Green, i östra London. I dag är stadsdelen ett område som är utpräglad mångkulturellt men som också, alltjämt, har starka drag av lokalsamhälle. Bethnal Green ligger ett drygt stenkast från det fashionabla City³. Bethnal Green Museum of Childhood är en yngre släkting (”small cousin” säger museets intendent) till Crystal Palace, den magnifika utställningsbyggnaden från the Great Exhibition i Kensington 1851, den världsutställning som av såväl samtiden som eftervärlden tolkats som ett av de mest spektakulära uttrycken för modernitetens ideal.

Crystal Palace var en jättelik konstruktion av gjutjärn och glas och ett imponerande uttryck för tidens ingenjörskonst. Till väggar och tak användes 90 000 kvadratmeter glas. Byggnadens arkitekt var John Paxton, som tidigare mest hade byggt växthus, och som ett stort växthus var också Crystal Palace. Vid 1800-talets världsutställningar var ofta arkitekturen spektakulär i sitt utnyttjande av den senaste tekniken. Ett senare exempel är Eiffeltornet från 1889 års utställning. The Great Exhibition var en av de största och mest betydelsefulla av 1800-talets världsutställningar, ett slags olympiad för kulturen⁴. Utställningen kan

¹ Se t.ex. Althin, 1974; Benedicks, 1923.

² Ek-Nilsson, 1998 och 1999; Lindqvist, 1990.

³ Se Arvastson, 1999.

⁴ Ekström, 1994, s. 18.

ses som en klimax för den entusiasm och tilltro som omgav tidens industriella utveckling. Under några sommarmånader besöktes utställningen av sex miljoner människor, som här tog del av tekniska och vetenskapliga framsteg från hela den industriella världen, men också av kulturella händelser och underhållning. Här fanns också inslag från den icke-industrialiserade världen. Genom att vetenskap och teknik hade kommit att bli en viktig måttstock när det gällde nationernas utvecklingsgrad innebar utställningen en internationell scen för tävling nationer emellan. The Great Exhibition representerade dessutom något nytt i förhållande till publiken, genom att alla sociala grupper var representerade.⁵ För att möjliggöra för de lägre sociala klasserna att besöka utställningen uppmanades de välbeställda Londonfamiljerna att ge sitt tjänstefolk ledigt åtminstone en dag, så att de skulle kunna besöka utställningen, och gärna också betala inträdesavgiften för dessa. I viss mån innebar alltså utställningen att gränser överskreds och upphävdes. Underhållning blandades med teknik, vetenskap och konst, och inslag från olika kulturer fanns representerade. Idéhistorikern Bo Sundin är en av dem som har påpekat att 1800-talets världsutställningar utmärks av sina gränsöverskridanden.⁶ Jag menar dock att föreställningen om gränsöverskridanden och genreblandningar inte ska överskattas. En annan sida av världsutställningarna är nämligen att de skapade ett åtskiljande genom att de västerländska industrinationernas framsteg framträdde i kontrast mot de icke-industrialiserade nationerna. Bakom världsutställningarnas idé anas en kolonial struktur. De icke-industrialiserade länderna utanför västvärlden hade en viktig funktion, att fungera som en kontrasterande bakgrund mot vilken industrinationernas tekniska framsteg avtecknade sig. Världsutställningarna skapade skillnad.

Byggnaden som Bethnal Green Museum of Childhood är inrymt i uppfördes i Kensington, kort efter att The Great Exhibition ägt rum, som ett Museum of Food and Agriculture. Museet var ett av dem som uppstod i direkt anslutning till the Great Exhibition. 1872 flyttades hela museet, med utställningsinnehåll och allt, till Bethnal Green, återuppbyggdes där och fortsatte sin verksamhet som mat- och jordbruksmuseum. Lokaliseringen berodde på att några bryggeriägare i Bethnal Green ville ge möjlighet till kulturupplevelse i denna arbetarklassdel av London. Museets tema anknöt väl också på ett bra sätt till bryggerinärningen. Huset, byggt av tegel och gjutjärn, är alls inte så ståtligt som Crystal Palace var, men anknyter arkitektoniskt till det. 1975 stängde Museum of Food and Agriculture, och i stället flyttade Victoria and Albert Museum in i det med sin leksakssamling. Därmed skapades Bethnal Green Museum of Childhood, men kvar på fasaden är väggfält med bilder som föreställer jordbruksarbete, slakt och annan matproduktion. Det finns alltså en förbindelse mellan The Great Exhibition, den spektakulära manifestationen för modernitetens ideal, genom Museum of Food and Agriculture och Victoria and Albert Museum, som ju är ett annat av de museer som grundades i anslutning till utställningen, och detta leksaksmuseum. De flesta av de utställda föremålen härstammar också från samma tid som The Great Exhibition. Den brittiska borgerligheten, som i stor utsträckning var företrädare för moderniteten, har här lämnat bidrag till idén om hur en barndom bör se ut. De viktorienska dockskåpen, utställda i museets första rum på entréplanet, visar överdekorerade hem med en tydlig hierarkisk ordning. Familjefadern läser tidningen vid eldstaden, barnen leker i barnkammaren, och längst ner i huset finns kökspersonalen, klädd i svart och vitt.

⁵ Bennett, 1995.

⁶ Sundin, 1997.

MODERNITET BETRAKTAD AV EN RYSK INTELLEKTUELL

Jag medger att människan är ett djur som framför allt är skapande, dömt att medvetet sträva mot ett mål och sysselsätta sig med ingenjörsvetenskap, det vill säga att evigt och oavbrutet bana en väg framför sig vart den än må leda. Men just därför att hon är dömd att bana denna väg vill hon kanske ibland vika åt sidan. Hur dum än den icke reflekterande handlingsmänniskan är, så kommer ändå ibland den tanken för henne, att den där vägen nästan alltid visar sig gå vart som helst, och att huvudsaken inte ligger i vart den går utan att den överhuvud taget går, och att ett snällt barn inte bör ringakta ingenjörskonsten och överlämna sig åt fördärvlig lättja, vilken som bekant är alla lasters moder.⁷

Fjodor Dostojevskij beskriver i citatet ovan den moderna människans liv med en inneboende dualitet: den att dels sträva mot ett mål, dels bana en väg ”vart den än må leda”, där huvudsaken är rörelsen framåt, inte vart rörelsen syftar. Fjodor Dostojevskij skrev sin bok *Zapiski iz Podpoljai, Anteckningar från ett källarhål*, 1864 om den moderna människan och hennes livsvillkor i en tid då industrialiseringen bröt fram. Den handlar om västerländsk modernitet och om de olika alternativ han kunde urskilja för den moderna människan i industrialismens epok. Flera forskare har tolkat denna text som en modernitetskritik.⁸ Dostojevskij förde inte bara fram kritik mot västerländsk modernitet och dess avigsidor. Han ville dessutom framhålla de alternativ som Ryssland kunde erbjuda i en nationell tävlan rörande ekonomisk, social och teknisk utveckling – en fråga som vid denna tid engagerade många ryska intellektuella.

Det västerländska alternativet representeras för Dostojevskij av Crystal Palace, den arkitektoniska drömmen på The Great Exhibition och den byggnad som i många verk om modernitet och industrialisering får tjäna som en fysisk gestaltning av den moderna tidens idéer. Han skriver om detta:

Ni tror på ett kristallpalats, som är evigt orubbligt, ett palats som det blir omöjligt att räcka ut tungan åt i smyg. Men kanske är jag rädd för detta palats just därför att det är av kristall och evigt orubbligt och för att det blir omöjligt att ens i smyg räcka ut tungan åt det.⁹

Ett annat alternativ representeras av källarhålet, där bokens huvudperson “källarmannen”, den självcentrerade, masochistiske individualisten analyserar sig själv och grälar på världen utanför. Dostojevskijs tredje alternativ vänder sig bort från modernitetens krav på klarhet, förnuft och individualitet och är istället fyllt av kärlek, självuppoffring, mysticism och religion men också tvivel som något universellt och integrerande. Han menar att detta tredje alternativ kunde bli Rysslands bidrag till moderniteten med dess sekularisering och individcentrering. När *Anteckningar från ett källarhål* skrevs hade Dostojevskij just återvänt från en resa i Europa. Han hade besökt Crystal Palace, som vid tiden för hans besök hade flyttats från Kensington till förorten Sydenham Hill, och i detta kristallpalats sett en symbol för den europeiska moderna tiden med dess orubbliga framtidstro. Han hade också rest runt i Frankrike och Tyskland. Därvid hade

⁷ Dostojevskij, 1864/1974, s. 35.

⁸ Se t.ex. Bermann, 1982 och Ekström, 1994.

⁹ Dostojevskij, 1974, s. 37.

han blivit alltmer medveten om Rysslands särart – och om landets tekniska efterblivenhet. Romanens källarman kan symbolisera Ryssland, och hans surmulna promenader på Nevskij Prospekt, den mest ”moderna” gatan i S:t Petersburg, dess avvaktande orientering i 1800-talets västerländska utvecklingsoptimism.

Dostojevskij var således motståndare till vissa sidor av moderniteten. Han ville framhålla religion och känsla som motkraft till modernitetens rationalitet och önskan om förutsägbarhet. Samtidigt var han, som själv var utbildad ingenjör, inte enbart negativ till teknisk utveckling, utan han ville främst varna för vissa möjliga negativa konsekvenser. Kan man vara säker på att lycka verkligen är det enda som människan vill ha, frågar han.

Och varför är ni så fast, så triumferande övertygad om att blott det normala och positiva, med ett ord endast lyckan är fördelaktig för människan? Misstar sig inte förnuftet om vad som är av positivt värde? Människan älskar kanske inte bara välståndet. Kanske älskar hon lidandet lika mycket... Och i ett kristallpalats är det otänkbart; lidandet är tvivel, det är förnekande, och var finns sådana kristallpalats där man får tvivla? Självvranssakan är till exempel oändligt mycket mera värd än att två gånger två är fyra. Efter två gånger två är fyra finns det inte längre något kvar att vare sig göra eller ens få veta.¹⁰

Anteckningar från ett källarhål ska, bland annat, ses som ett inlägg i den ryska intellektuella debatten. Något år innan boken kom ut hade Nikolaj Tjernysjevskij gett ut boken *Vad bör göras?* som förespråkade en modernisering och demokratisering av Ryssland. Även Tjernysjevskij hade besökt England och sett Crystal Palace. Till skillnad från Dostojevskij var han entusiastisk. Som i ett kristallpalats skulle den nya människan bo, menade han; som i stora genomsiktliga växthus, lyckliga och kollektivt. Dostojevskij polemiserar mot Tjernysjevskij men fördjupar också bilden av den nya människan, och han ger symbolen Crystal Palace nya dimensioner. Fascination men också skräck och skepsis inför moderniteten och dess tendens att sätta naturvetenskapens exakthet framför känslan och det irrationella går att läsa ut av Dostojevskijs text.

Det är inte min avsikt att ge mig in i den mycket omfattande diskussionen om Dostojevskijs författarskap och ställning i ryskt kulturliv. Syftet är i stället att låta ett ryskt, delvis utomstående, ögas seende av Crystal Palace utgöra en kommentar till moderniteten och hur den fick en fysisk gestaltning i The Great Exhibition och dess museala fortsättning. Leksaksmuseet, likaväl som Victoria & Albert och dess avknoppning Science Museum är på olika sätt resultat av The Great Exhibition. De utgör kommentarer till moderniteten som är mera optimistiska än Dostojevskijs, vars text istället är en viktig kritik av kärnan i det moderna tänkandet.

¹⁰ Ibid. s. 36-37.

ENTUSIASM SOM ÖVERGÅR I RUTIN

”So let us raise Victoria’s praise and Albert’s proud condition. That takes his ayse as he surveys this Christial Exhibition”.¹¹

Detta entusiastiska poem av William Makepeace Thackeray är ett av många exempel på den stora popularitet som The Great Exhibition åtnjöt. Utställningen hade beskydd av de styrande i samhället. Society for the Encouragement of Arts, manufacture and Commerce låg bakom, Prins Albert var dess högsta beskyddare och en av dem som tagit initiativet till utställningen.¹² Invigningsdagen skrev drottning Victoria förtjust i sin dagbok:

The tremendous cheers, the joy expressed in every face, the immensity of the building, the mixtures of palms, flowers, trees, statues, fountains, the organ with 200 instruments and 600 voices, which sounded like nothing, and my beloved husband the author of this Peace-Festival, which united the industry of all nations of the earth, all this was moving indeed, and it was and is a day to live for ever. God bless my dearest Albert, God bless my dearest country, which has shown itself so great today.¹³

Drottning Victoria betonar i likhet med andra förespråkare för världsutställningar de förenande dragen: Utställningar som enande fredsprojekt. De många världsutställningarna var förvisso mötesplatser. Här prisades nationers framsteg, men här utdefinierades också sådant som inte betraktades som lika civiliserat och utvecklat som de västeuropeiska industrinationerna. Visserligen exponerades i London 1851 länder utanför Europa, men då främst med koloniala förtecken, som tillgångar i det brittiska handelsimperiet.¹⁴ De stora industriutställningarna kan, som redan framhållits, lika gärna definieras som exkluderande projekt. Det bör man hålla i minnet när vi tolkar Dostojevskijs reaktioner. Han beundrar Västeuropas tekniska framsteg, men kritiserar också förutsägbarheten, självbelåtenheten och det obevekligt genomskådande i modernitetens tankemönster, för honom representerat av Crystal Palace.

Världsutställningarna utgör en entusiastisk kommentar till moderniteten. Här visas den moderna utvecklingens styrka med ny teknik, nya industriprodukter, nya nöjen och nya mötesplatser. Stora bemedanden och mycket pengar investerades i utställningarna, som oftast stängde efter en kort tid. Utställningarna byggde på att det var de senaste produkterna, den mest aktuella utvecklingen, som visades och som fick peka framåt mot ännu nyare produkter och tekniker. När det nya inte längre var nytt, blev det genast mindre intressant.

Emellertid blev världsutställningarna i många fall utgångspunkter för permanenta museer. Dessa museer kan då sägas representera en ny period, eller i varje fall en annan del av det moderna projektet. I vissa fall har utställningarna haft en mycket konkret betydelse långt fram i tiden. Faktum är att inkomster från The Great Exhibition alltjämt används av museerna i Kensington, och The Royal Commission for The Exhibition of 1851 är fortfarande aktiv. Museerna i London är inte de enda exemplen på museer som

¹¹ Allwood, 1977, s. 13.

¹² Butler, 1992, s. 15.

¹³ Dagboken finns i Science Museums arkiv, London

¹⁴ Ekström, 1994, s. 20.

följt på världsutställningarna. Museum of Science and Industry i Chicago är ett annat exempel, liksom, fast mer indirekt, Tekniska museet i Stockholm.

Modernitet som äventyr och framstegsberusning ersattes därmed av rutin och kontroll, entusiasmen av deskription och nostalgi. Det moderna omvandlas till något från det förflutna, något som behöver bevaras, bli ett kulturarv. Utställningarnas framtidsbilder omvandlas i museerna till frusna bilder.¹⁵

MECCANO SOM MUSEIMETAFOR

I Bethnal Green Museum of Childhood finns, bland dockskåp, dockor, leksaksbilar och modelljärnvägar, en monter som innehåller Meccanolådan nummer 7 – en stor trälåda med olika delar som hör till Meccano-konstruktioner: hjul, kedjor och Meccanobitar som kan sättas ihop för att bli maskiner och fordon. De flesta besökarna passerar denna monter ganska förstrött, någon säger lite lojt ”we had that kind of stuff at home”, men modelljärnvägen och dockorna lockar besökarna mera. Detta är på ett sätt förvånande, på ett annat sätt inte alls.

Meccano betydde mycket för generationer av uppväxande pojkar under första hälften av 1900-talet. Det är omvittnat att många beslutade sig för ingenjörsvägen medan de konstruerade med hjälp av Meccano. Meccano var knappast någon leksak, utan snarare ett perfekt pedagogiskt redskap för pojkar som hörde till medelklassen och överklassen i ett expanderande industriellt samhälle, i vilket tekniska konstruktioner och uppfinningar uppskattades och där tekniska framsteg sågs som löften för framtiden. ”Ett byggande borgerligt förnuft” har Jan Myrdal kallat den anda som gjorde Meccano så populärt i svenska pojkrum.¹⁶ Att Meccanot i Tyskland marknadsfördes som ”Eine Unterhaltung für intelligente Knaben” säger också något om de förväntningar och förhoppningar som omgav Meccanot.

Meccanot konstruerades av den brittiske bokhållaren Frank Hornby 1901. Han kallade själv sin skapelse ”Improvements of outfit intended to play or education for children and youth”, när han ansökte om patent. Hornbys avsikt med uppfinningen var att ge teknisk undervisning på ett intresseväckande sätt. Meccanot blev snabbt känt och uppskattat i många länder, inte minst tack vare en intensiv marknadsföring, som torde ha varit ovanligt modern för sin tid. Bilderna på de lådor som innehöll Meccanodelar anpassade sig till skilda kulturer i de länder där meccanot marknadsfördes och såldes, så att köparen skulle kunna känna igen sig. Det fanns till och med särskilda ”meccano-tröjor” att köpa. Det bildades också en slags ”Meccano-scout rörelse”, som hade medlemmar i hela världen. Meccanot blev alltså relativt snabbt en stor internationell succé, och Frank Hornbys företag växte till ett internationellt företag med fabriker i många länder.

I museimontern är Meccanobitarna konverterade till döda artefakter, frusna metaforer för framsteg, tekniktilltro och uppfinnande. Hundra år efter Meccanots födelse attraherar det få museibesökare där det ligger livlöst i sin monter. Meccanot är gjort för konstruktion, men när det ligger i en monter har det, som i princip alla museiföremål, frångått sin ursprungliga funktion.

Jag menar att Meccanot i sin monter kan liknas vid tekniska museer. Meccanobyggande hade samma ambition som 1800-talets världsutställningar, en entusiastisk del av moderniteten. Meccanot i en museimonter, oåtkomligt för prövande händer, är som de tekniska museer, vilka blev följder av världsutställ-

¹⁵ Ek-Nilsson, 1999, s. 53.

¹⁶ Myrdal, 1989, s. 124.

ningarna. I museerna har kreativa ögonblick frusits, tid och rum har organiserats på ett nytt sätt, nytt innehåll och nya innebörder har skapats. De museala avsikterna är att bevara, vårda och hålla kvar. Därvid skiljer de sig från världsutställningarna, som ständigt visade det nyaste, och som levde några månader för att sedan försvinna.

I denna strävan, att hålla fast det som är avsett att ersättas, förändras, föds den dualitet som kommer att utgöra ett dilemma i de tekniska museer som jag har studerat. För de tekniska museerna har bevarandefunktionen kommit i konflikt med funktionen att stimulera ny teknik. Detta har skapat en speciell problematik. Ambitionen att göra såväl det ena som det andra har visat sig svår att leva upp till.

Det kan i detta sammanhang vara intressant att nämna, att uppfinnaren och ingenjören John Ericsson bestämt motsatte sig tanken att bli representerad på museum. Bland annat avvisade han Arthur Hazelius, som för Nordiska museets räkning önskade konstruktioner av Ericsson.¹⁷

ATT FÖRLÖSA OCH BALSAMERA

Med tillämplande av ett någorlunda generöst museibegrepp skulle man kunna säga att tekniska museer har funnits långt för industrialiseringen. Mäktiga kungar och furstar samlade ting, som inte sällan var tekniskt intressanta. Uppfinnare och vetenskapsmän skapade modellkammare för att informera om de senaste rönen. Hit hör för svenskt vidkommande Christopher Polhems Kungliga Modellkammare i Stockholm från 1697 och Anders Berchs Ekonomiska Teater i Uppsala från 1770-talet. Internationellt finns många spektakulära exempel från 1600- och 1700-talen.

Det är komplicerat att jämföra dessa samlingar från 1600- 1700-talen med moderna tekniska museer, men vad som förenar är två ambitioner, vilka delvis står mot varandra:

- 1) En ambition är att agera som barmorska, alltså att stimulera till kreativa processer, att undervisa i ny och gammal teknik för att inspirera till nya uppfinningar, att neutralisera traditionen och göra ungdomar intresserade av tekniskt arbete, att visa intressant teknik oavsett var i världen den finns.
- 2) Den andra ambitionen är den mera traditionellt museala: att bevara gamla kunskaper, att göra teknik till museiföremål för att påminna om historien, att ge legitimitet åt ingenjörers professionaliseringssträvanden, att framhäva gammal teknisk kunskap som nationella symboler.

Dessa två ambitioner kan ses som motsägelser, och det visar sig ofta att det är just så de fungerar. Resultatet är att många tekniska museer kämpar med dessa motstridiga uppdrag på ett problematiskt sätt.

BÖR OCH KAN ETT SVENSKT TEKNISKT MUSEUM UPPRÄTTAS?

Första gången jag har funnit ett seriöst förslag om ett nationellt tekniskt museum var 1910, med reservation för att tidigare diskussioner kan ha förekommit. Vid ett årsmöte i Svenska Teknologföreningen framlade en ung civilingenjör, Rickard Smedberg, ett förslag i form av en föreläsning som han kallade "Bör och kan ett svenskt tekniskt museum upprättas?" Smedberg hade varit i München 1907 och där besökt det stora tekniska museet Deutsches Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik, i dess ännu provisoriska lokaler. Han tyckte att det museet kunde stå som förebild för ett liknande svenskt museum. Tanken bör ha slagit honom, att han anknöt till den unge Christopher Polhem, som efter sin europe-

¹⁷ Jönsson Runvik, 1996, s. 201.

iska studieresa 1694-1696 tog initiativ till ett Laboratorium Mechanicum, det vill säga en teknisk skola. Dess modeller kom att utgöra kärnan i Kungliga Modellkammaren, som alltså de facto var ett slags tekniskt museum i Stockholm på 1700-talet.¹⁸ Smedberg ansåg att ett tekniskt museum inte *enbart* skulle verka för den samtida teknikens behov, utan att museet också skulle ägna sig åt teknisk-industriell historieforskning. Underförstått var alltså den samtida teknikens behov det mest självklara motivet.

Smedbergs förslag mottogs med entusiasm på årsmötet. Många talade om ”ett ord i rättan tid” och professor Magnell vid Kungliga Tekniska Högskolan föreslog att ett sådant museum borde inrättas i anslutning till högskolan, där redan modeller från Christopher Polhems modellkammare var inrymda på en vind. Förslaget om ett tekniskt museum passade väl in i civilingenjörernas pågående professionalisering när det gällde att bygga upp den historiska legitimiteten för ett nytt socialt fält.

Redan 1909 hade Svenska Teknologföreningen tillsatt en kommitté, vars uppgift var att föreslå hur föreningen skulle fira sitt femtioårsjubileum, vilket skulle inträffa 1911. Detta årtal sammanföll på ett lyckligt sätt med att det var tvåhundra-femtio år sedan Christopher Polhem (1661-1751) föddes. För att högtidligt minna Polhems minne föreslog kommittén en biografi över Polhem och ett epitafium i Maria Magdalena kyrka i Stockholm, där Polhems grav funnits men förstörts vid en brand. Båda förslagen kom att genomföras, men Richard Smedberg ansåg inte att dessa åtgärder var tillräckliga, därav förslaget om ett tekniskt museum.

Smedberg fick i uppdrag att utreda intresset för ett sådant museum, och efter ett år kunde han rapportera att intresset inom industrin såväl som hos statliga och kommunala inrättningar var överväldigande. En av frågorna som ingick i undersökningen var huruvida museet borde ha en ”viss internationell och modern karaktär” eller om man föredrog en ”begränsning till svenskt-historiskt”. Intressant är sammankopplingen mellan svenskt och historiskt respektive internationellt och modernt. I museologisk litteratur finns många exempel på museigrundande som ett led i en nationaliseringssträvan, men när industriföretag, tekniker och andra fick ge sina synpunkter på hur ett tekniskt museum borde utformas, så var de flesta inne på att museet borde ha en modern och internationell karaktär. I första hand borde samtida teknik visas och det historiska inslaget inta en mindre framträdande plats. Målet var att inspirera till nya tekniska framsteg och att stärka ingenjörernas ställning i samhället. För den grupp som propagerade för ett tekniskt museum var det viktigare att visa på den universella betydelsen av teknik än att använda teknikhistoria som led i nationalistisk propaganda. Här föreligger således en skillnad mellan Tekniska museet och de kulturhistoriska museer, som grundades med motivet att stärka den nationella känslan. Tekniska museet var ett led i en professionaliseringsprocess i högre grad än en nationaliseringsprocess. En annan stark tendens i enkätsvaren är betoningen på det personhistoriska. I den inventering av teknikhistoriska föremål, som också var ett resultat av cirkulärförfrågningsen, finns många porträtt och byster av kända svenska ”tecnicer”, och Smedberg presenterade en förteckning över etthundrasju framstående svenska tekniker.

Under många år efter Smedbergs förslag hände ingenting för att förverkliga ett nationellt tekniskt museum. Processen paralyserades av diskussionen huruvida museet borde ligga i Stockholm eller Göteborg, och under tiden hann både Danmark och Norge få sina nationella tekniska museer.

¹⁸ Ek-Nilsson, 1999, s. 41.

1919 togs frågan återigen upp i Teknologföreningen, denna gång av Ragnar R:son Schlyter, som i likhet med Richard Smedberg tio år tidigare, varit på besök i München och besökt Deutsches Museum für Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik! En kommitté tillsattes, och den föreslog att den en månad tidigare bildade Ingenjörsvetenskapsakademien borde bli huvudman för museet.

Det är alldeles tydligt i vilka kretsar som tankarna på ett tekniskt museum växer fram. Det är högskoleutbildade civilingenjörer, en teknisk elit i ett Sverige som snabbt höll på att omvandlas till en modern industrination, som väcker frågan och för den framåt i Teknologföreningens och den nybildade Ingenjörsvetenskapsakademiens hägn. Det är dessa som har ett intresse av ett museum över sin verksamhet och av att historia skapas av ingenjörens arbete. Ingenting konkret hände dock i museifrågan förrän den stora utställningen med anledning av Göteborgs 300-årsjubileum hade visat den potential som fanns i svensk teknik- och industrihistoria.

GÖTEBORGSUTSTÄLLNINGEN 1923

1923 års Göteborgsutställning var en lokal motsvarighet till 1800-talets många världsutställningar. En gedigen presentation och analys av Göteborgsutställningen utgör Anders Houltz avhandling *Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*.

Inför arbetet med den industrihistoriska delen av utställningen sökte Sigurd Erixon på Nordiska museet 1919 en ”ung, kulturellt intresserad officer för organisatoriskt arbete med framtidsutsikter”. Meningen var att svensk industri skulle få sin historiska belysning, och detta var antagligen första gången som teknikhistoriska objekt sammanfördes och visades enligt kulturhistoriska principer.

En av dem som sökte, och som fick, tjänsten var en 22-årig fänrik, Torsten Althin. Torsten Althin kom senare att bli Tekniska museets förste chef och den som fick tid och möjlighet att skriva Tekniska museets tillkomsthistoria. Samtidigt med Torsten Althin anställde Erixon också Nils Åkerhielm, friherre och löjtnant. Åkerhielm fick ansvaret för järn- pappers- och sockerindustri, Althin för övriga industrier. Åkerhielm lämnade arbetet 1922 efter en tvist om löneanspråk. Anders Houltz har pekat på det egendomliga i att Åkerhielm försvann ur historieskrivningen om Göteborgsutställningen. Torsten Althin förefaller helt enkelt ha skrivit ut honom och gjort historieskrivningen av Göteborgsutställningen och Tekniska museet till sin egen livshistoria.¹⁹

Althin och Åkerhielm fick börja med ett omfattande insamlingsarbete i sydvästra Sverige. Detta arbete hade redan sommaren 1919 påbörjats av amanuensen Karl Rencke. Till sin hjälp hade de sju teknologer, och som assistent Sigvald Linné. Teknologerna genomsökte sina respektive distrikt i Göteborg med omnejd – på cykel och motorcykel. Insamlingsarbetet hade mycket tydligt karaktären av ett räddningsprojekt. Stora delar av svensk industri höll på att gå i graven, och under kriget hade mycket av äldre industrihistoria gått till spillo. Det var bråttom – i ett brev i maj 1920 till Althin skriver Erixon: ”Det bör resas och samlas och rakas av bara fan.”

Den industrihistoriska avdelningen blev en uppskattad del av Göteborgsutställningen, även om det också fanns kritiska pressröster. De flesta tidningsskribenter uppfattade utställningen som ett viktigt nationellt uttryck och menade att teknisk kompetens är ett svenskt särdrag. Uttryck som ”grundval till bli-

¹⁹ Houltz, 2003, s. 174.

vande tekniskt museum” och ”stommen till vårt första tekniska museum” ger anledning att tro att detta var förhoppningar som kom till uttryck i pressinformation och liknande. Erixon för sin del hade hela tiden varit övertygad om att den industrihistoriska avdelningen var första steget mot ett permanent tekniskt museum. När detta kom till stånd, skulle det dock inte bli i Göteborg, trots att det hade funnits vissa planer på ett nationellt tekniskt museum där.

TEKNISKA MUSEET

Ingenjörsvetenskapsakademien var den aktör som tog initiativet till det tekniska museum, som kunde öppna i Stockholm 1924, och som 1936 flyttade in i ett nybyggt museum på Norra Djurgården, inom det område där 1930 års Stockholmsutställning hade ägt rum. Althins arbete i Göteborg hade imponerat, och akademien anställde honom 1924 som föreståndare för det museum som skapades i akademiens lokaler på Grev Turegatan. Ingenjörssakademien såg också till att det bildades en stiftelse där, förutom akademien, Svenska Uppfinnarföreningen, Svenska Teknologföreningen och Industriförbundet ingick. Stiftelsens uppgift var att bilda ett svenskt tekniskt museum. Stiftelsen satte den nya tekniken och museets inspirerande och undervisande uppgift främst, så som vi såg att prioriteringarna var redan vid diskussionerna 1910. När Althin, som antagligen var mån om sin egen professionalisering som museiman och som i Göteborg hade haft uppdrag för Nordiska museet, försökte få in en museiman i styrelsen blev det ett av de mycket sällsynta tillfällen då han inte fick sin vilja igenom. Styrelsen var uppenbarligen ointresserad av att stärka sin museikompetens, eftersom museets uppgift var en helt annan än historiska och kulturhistoriska museers. De historiska samlingarna skulle mest vara en bakgrund till den samtida tekniken och fungera som inspirationskälla för nyskapande. Om andra museer med historiska samlingar bevarade för att rädda företeelser undan moderniteten, så var Tekniska museets roll redan i begynnelsen snarare att hjälpa fram det moderna. Denna uttalade ambition överensstämmer också med de första önskemålen från 1910 om ett modernt, internationellt museum. En annan viktig funktion för det nya museet var att skapa legitimitet för ingenjörernas, och särskilt civilingenjörernas, sociala position. Jag menar att Tekniska museet däremot inte blev en viktig angelägenhet för de intellektuella och kulturella kretsarna inom borgerligheten, så som andra museer vid samma tid, och heller inte för statlig kulturpolitik förrän mycket långt fram i tiden. Torsten Althin förblev också i egenskap av autodidakt ett undantag bland museicheferna.

I praktiken kom museet under Althins chefskap inte att leva upp till ambitionen att vara ”modernt och internationellt”. Det fick i stället en mer nationell framtoning, i hög grad beroende på att museet var helt beroende av sina finansärer. Därför blev museets utställningar en spegelbild av vilka industribranscher som var intresserade av att betala för att ställa ut sin historia. De flesta av de stöttande företagen hörde till Wallenbergs-sfären, eftersom familjen Wallenberg redan från början hade visat ett stort intresse för museet.

Utställningarna från 1930-talet kom sedan att till stor del bli kvar under åtskilliga decennier, som vittnesbörd om vad som i Sverige var industriellt intressant på 1930-talet! Därigenom fick museet efterhand en alltmer historisk inriktning, delvis ofrivilligt, trots återkommande initiativ att visa samtida teknik. Kampen för att lyckas förena de två ambitionerna, att stimulera till ny teknik och att bevara historisk teknik har följt museet genom dess historia – och komplicerat den.

Idag, 2004, ger Tekniska museet intryck av en vankelmodig hållning. I stort sett ingenting av de permanenta teknikhistoriska utställningarna återstår. Satsningar har gjorts på museets Science Center-avdelning Teknorama, och i övrigt visas temporära utställningar, vilka ofta anknyter till ett ”teknik-entertainment”-koncept. I skrivande stund visar museet tillfälliga utställningar om leksaker, robotar, solenergi, dammsugare och telefonapparater.²⁰ Som permanenta utställningar kvarstår maskinhallen med bilar, cyklar, ångmaskiner med mera, i princip efter Torsten Althins plan från 1930-talet, och gruvan med järnframställning, en utställning som, ehuru ombyggd, är en arvtogare till Göteborgsutställningen, samt Teknorama. Museet förefaller ha släppt tanken att vara ett teknikhistoriskt museum som täcker olika industribranschens teknikutveckling till förmån för teknikunderhållning. Där besökaren tidigare kunde uppfatta en ambition att visa utvecklingen inom teknikgrenar som varit av särskild betydelse för svensk industriell utveckling, exempelvis elkraft, telefoni, skogsindustri, lämnas man nu i stället med frågan vad som egentligen styr museets prioriteringar obesvarad.

DEUTSCHES MUSEUM

Det stora tekniska museet i München, Das Deutsche Museum von Meisterwerken der Naturwissenschaft und Technik, har framställts som en förebild för Tekniska museet i Stockholm, liksom för många andra tekniska museer. Museets grundare och tydliga chefsideolog Oscar von Miller (1855-1934) var en person som Torsten Althin i hög grad beundrade. 1933, kort före sin död, besökte von Miller Stockholm och inspekterade då tillsammans med Torsten Althin platsen för Tekniska museets nybyggnad. Besöket skedde under en lång resa, då von Miller besökte flera nya tekniska museer, bland annat i Chicago och Tokyo.

Von Miller, som tillhörde den absoluta överklassen i Bayern, var själv elektroingenjör och hade spelat en stor roll vid elektrifieringen av Bayern. Han hade en djup övertygelse om teknikens välsignande roll kulturellt, socialt och ekonomiskt. För honom var framsteg, välstånd och industriell verksamhet i själva verket samma sak.²¹ Skapandet av Deutsches Museum, som öppnade 1906 i provisoriska lokaler (i en ny byggnad 1925) blev von Millers andra stora livsverk, efter det att han hade dragit sig tillbaka som aktiv ingenjör. Till skillnad från Torsten Althin kunde han dra nytta av sin klasstillhörighet, som redan från början gav honom tillgång till nyttiga kontakter i de högsta samhällsskikten. Hans långa verksamhet som ingenjör hade också skapat värdefulla kontakter inom näringsliv och vetenskap. Von Miller hade en mycket optimistisk uppfattning om tekniken som drivkraft i social, ekonomisk och kulturell utveckling. Han var däremot ointresserad av att betrakta tekniken ur ett kulturellt perspektiv, som en del i kulturella, sociala, ekonomiska sammanhang. Syftet med museet var att besökarna skulle få aktning för tekniken, för industrin, men också för staten. Enligt principen att ”der Bauer nur dass frisst, was er kennt” skulle allmänheten lära sig förstå alla tekniska finesser, och kräva att få ta del av den nya tekniken. Dessa krav skulle vara incitament för en expanderande ekonomisk och industriell utveckling. Oscar von Millers avsikt med sitt museum var alltså att bidra till utveckling. Det innebar dock inte att han hade en ohistorisk syn på tekniken. Tvärtom, för att förstå det nya krävdes ett perspektiv bakåt. Von Miller menade att ett

²⁰ www.tekniskamuseet.se, 2004-10-08.

²¹ Hlava, 1984, s. 9.

tekniskt museum borde vara "ein Sammelpunkt für die Entwicklungsgeschichte des Menschen und der Menschengemeinschaft".²²

På en punkt var von Miller hundraprocentigt kompromisslös. Han var en övertygad internationalist och vägrade att framställa tysk eller bayersk teknik i en särställning framför teknik med annan nationstillhörighet. Museiarbetet besjälades i stället av att visa intressant teknik oavsett nationell hemvist. Eftersom tekniken är universell, måste också museet spegla det, menade von Miller. Denna hans inställning ledde till att von Miller blev skarpt kritiserad, vilket tydliggjordes när han vägrade att ta emot ett Bismarckmonument på museets gård. Monumentet skulle stärka nationalistiska känslor, och det ville inte von Miller vara med om. Han hade inget speciellt emot Bismarck, men menade att denne inte hade gjort något särskilt för att främja vetenskap och teknik. Därmed hade Bismarck inget på Deutsches Museums gård att göra. Kontroversen slutade med att monumentet sattes upp ett stycke från museet, på mark som inte museet förfogade över. Där kan Bismarck beses idag, på andra sidan floden Isar. Striden trappades sedan upp, när von Miller vägrade att medverka vid en kransnedläggning framför monumentet. Han blev också hårt kritiserad, framför allt av nationalsocialisterna, för sin vägran att ta bort exempel på fransk och brittisk flygteknik ur utställningarna. Museet utmålades av nazisterna som exempel på degeneration och anti-tysk verksamhet. Von Miller och hans museum blev alltmer ett rött skynke för nazisterna, och 1933 såg han sig tvingad att lämna ledningen, efter krav om att museet skulle hissa hakkorsflaggan. Under processionen i samband med Oscar von Millers egen begravning 1934 uppstod till och med slagsmål mellan en av hans medarbetare och en journalist för en nazistisk tidning.²³

Nu inträdde ett nytt skede i museets historia. Det kom order om att museet skulle ta bort böcker skrivna av judiska författare ur museibiblioteket. En ny sekreterare i museiledningen, Fritz Todt, var uttalad nazist och såg till att museet döptes om till "Haus der Deutschen Technik". Utställningen "Der ewige Jude" visades, och 1940 höll en nazistisk fysiker, dr Johannes Stark, en föreläsning under rubriken "Jüdische und deutsche Physik", i vilken museet framställdes som ett negativt exempel på projudisk, antitysk verksamhet. Under hela den nazistiska tiden försökte flera av von Millers gamla medarbetare ändå kämpa emot och bedriva en verksamhet i von Millers anda. En av dem hette Zenneck. När museet 1944-1945 utsattes för flera bombanfall, antagligen därför att Todt hade gjort delar av museet till militärförråd, försökte Zenneck heroiskt hålla stånd och reparera museet efter varje attack. Slutligen orkade han inte längre utan bröt samman.²⁴

Deutsches Museum blev alltså för en tid, genom politiska ingripanden, exempel på hur museer kan komma att tjäna som symboler för det nationella. Tekniska museet i Stockholm, däremot, blev aldrig föremål för någon politisk strid, eftersom det redan tidigt, trots vad som var meningen, accepterade att vara ett nationellt uttryck. Paradoxalt nog finansierades museet emellertid av industrin och åtnjöt inga statsanslag förrän från 1960-talet, till skillnad från Deutsches Museum, som redan från början hade offentliga statliga anslag.

²² Osietzki, 1984, s. 6ff.

²³ Hlava, 1984, s. 29ff.

²⁴ Hlava, 1984, s. 47ff.

Von Millers idé om den universella tekniken, liksom de tidiga svenska önskemålen om att visa internationell och modern teknik, kan tolkas som ett utslag av en av modernitetens rötter, nämligen det öppna, sökande, odogmatiska. När krav ställs på museerna att de ska ingå i en nationalistisk berättelse och stärka känslorna för nationell enhet, då är detta i stället utslag av modernitetens dogmatiska sidor.²⁵ Det moderna, berusande äventyret som världsutställningarna representerar, har då övergått i en stelrad fas, i en frusen dröm.

Av Dostojevskijs tre förhållningssätt inför moderniteten: kristallpalatset som ett bejakande, källarman-
nen i sitt källarhål som ett avståndstagande och Rysslands religiositet, mystik och tvivel, är det kristallpa-
latsets bejakande som har övervägt verksamheten i de tekniska museer som här tagits som exempel.
Grundackordet har varit, och är alljämt, att teknik till övervägande del är av godo och en nödvändig
faktor i samhällsutvecklingen. Teknikkritik och kritiska perspektiv på industriell och ekonomisk utveck-
ling, som skulle kunna vara en viktig modernitetskritisk röst, saknas i stort sett på de tekniska museerna.

²⁵ Toulmin, 1990.

REFERENSER

Otryckt material

Science Museum, London.

Tekniska museet, Stockholm: Ämbetsarkiv, Svenska Teknologföreningens handlingar.

Tryckt material

Allwood, John, *The Great Exhibitions*, 1977.

Althin, Torsten, "Ett tekniskt museum. Svenska Teknologföreningens jubileumstanke år 1911", *Daedalus*, Tekniska museet, 1974.

Arvastson, Gösta, (red.), *Det urbana rummet*, 1999.

Benedicks, Carl, "Ett svenskt tekniskt museum", *Industritidningen Norden*, 1923.

Bennett, Tony, *The birth of the museum. History, theory, politics*, 1995.

Bermann, Marshall, *Allt som är fast förflyktigas*, 1982.

Butler, Stella, *Science and technology museums*, 1992.

Dostojevskij, Fjodor, *Anteckningar från ett källarhål*, (1864), 1974.

Ek-Nilsson, Katarina, "Fänrikens uppdrag. Göteborgsutställningen och ett svenskt tekniskt museum", *Kunskapsarv och museum*, Lundberg, Bengt & Per Råberg, (red.), 1997.

Ek-Nilsson, Katarina, "Militär och museiman", *Daedalus*, Tekniska museet, 1998.

Ek-Nilsson, Katarina, *Teknikens befäl. En etnologisk studie av teknikuppfattning och civilingenjörer*, 1999.

Ekström, Anders, *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, 1994.

Hlava, Zdenka, "Kleine Zeitgeschichte, gesehen von der Museumsinsel in der Isar", *Kultur & Technik*, Nr. 1-2, s. 9-97, 1984.

Houltz, Anders, *Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, 2003.

Lindqvist, Svante, "Teknikhistoria som akademisk disciplin", *Forskning i ett föränderligt samhälle*, 1990.

Myrdal, Jan, *En meccanopojke berättar. Anteckningar om ett borgerligt förnuft*, 1989.

Osietzki, Maria, "Die Gründung des Deutschen Museum. Motive und Kontroversen", *Kultur & Technik*. Nr. 1-2, sid. 1-8, 1984.

Sundin, Bosse, "Utställningen som medel för kulturell mobilisering? globalt, nationellt och lokalt", *Kunskapsarv och museum*, Lundberg, Bengt och Per Råberg, (red.), 1997.

Toulmin, Stephen, *Cosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity*, 1990.

www.tekniskamuseet.se 2004-10-08.

INDUSTRIARV SOM KULTURARV – RETORIK OCH PRAKTIK I INDUSTRIMINNESVÅRDEN

EVA DAHLSTRÖM RITTSÉL

”Var finns arbetets museum?” frågade Sven Lindqvist i sin bok *Gräv där du står*. Året var 1978. Idag finns Arbetets museum i Norrköping. Dessutom finns minst 1300 museer och miljöer som på olika sätt berättar om arbetets historia. Flera av dem är arbetslivsmuseer där utställningslokalen är en före detta arbetsplats och museipersonalen ofta tidigare har arbetat där.¹ Arbetet och arbetets byggda miljö är idag en del av kulturmiljövården och en del av museernas ansvar. I den senaste kulturpolitiska utredningen, *Kulturpolitikens inriktning*, definieras kulturarv på följande sätt:

Den av människan skapade och präglade miljön med sina städer, byar, vägar, fabriker och anläggningar av skilda slag, men också namn på platser och företeelser samt föremål, klädedräkter, traditioner och livsmönster bildar den kulturhistoriska ramen för livet.²

Arbete och industrimiljöer har blivit en del av kulturmiljövården och museernas ansvar under de senaste 30 åren, i takt med att intresset för industrins bebyggelse och arbetarhistoria har ökat bland professionella kulturmiljövårdare och i den allmänna debatten.

I det följande kommer industriarvets väg in i kulturarvet att studeras. Jag vill undersöka i vilken utsträckning retoriken och praktiken har följts åt. Vilken retorik och vilken praktik visar hur industriarvet har blivit en del av kulturarvet? Vilka argument har använts och vilka insatser har gjorts för att integrera industriarvet i kulturmiljövårdens arbete? Här fokuseras på den myndighetsutövande delen av kulturmiljövården på nationell och regional nivå, departement, Riksantikvarieämbete och länsstyrelser. En komparation med andra aktörer skulle vara värdefull, men ryms inte inom ramen för detta arbete.

Det är framförallt kulturmiljövården som behandlas, närmare bestämt arbetet med de fysiska miljöerna, i första hand bebyggelse. Det innebär dock inte att det enbart är byggnadsvård och säkerställande av miljöer som avses utan bebyggelsen ses i ett större sammanhang där även samlingar av föremål och arkivmaterial är viktiga källor till kunskap. Det finns heller inga vattentäta skott mellan kulturmiljövårdens, museernas och arkivens arbete.

Någon utförlig begreppsdiskussion finns inte plats för här.³ I detta sammanhang kan det vara tillräckligt att urskilja kulturarv och industriarv som vidare begrepp än kulturmiljö och industrimiljö, som oftast används i det konkreta arbetet med säkerställande och bevarande. Begreppet kulturmiljövård används här

¹ *Arbetslivsmuseer i Sverige*, 2004, s. 7.

² *Kulturpolitikens inriktning: Slutbetänkande av kulturutredningen*, 1995, s. 300.

³ För en diskussion om begrepp kring industriarvet se Isacson & Nisser, 1998, s. 21f.; *Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen*, 2002, s. 12f.

genomgående, även för den tid då kulturminnesvård var det vanliga, medan industriarv får beteckna arbetet med industrisamhällets kulturhistoria.

Med retorik avses här lagstiftning, regelverk och målsättningar i policydokument av olika slag, det vill säga vad man säger sig vilja göra. Praktiken kommer till uttryck bland annat i inventeringar, bidragshandtering och skyddsföreskrifter. Det handlar med andra ord om vad man konkret arbetar med och hur arbetet utförs.

INDUSTRIARV SOM KULTURARV

Under större delen av 1900-talet sågs industrin som samtiden och framtiden. Att bevara industrimiljöer eller att tala om industrihistoria föreföll därför som en paradox. Trots det har det under hela 1900-talet funnits ett intresse för industriminnen, även om insatserna under större delen av seklet var begränsade. Det tidiga arbetet med industriarvet kan grovt delas in i två områden: dels den teknikhistoriska, dels den ekonomisk- och socialhistoriska. Till den förra gruppen hör de insatser för att bevara industri- och teknikhistoriska minnen som främst enskilda industriledare inom järnhanteringen stod för under början av 1900-talet. Även de utställnings- och museisatsningar – bland andra Göteborgsutställningen och Tekniska museet i Stockholm – som gjordes under 1920- och 1930-talen fokuserade på tekniska artefakter. Det ekonomisk- och socialhistoriska intresset för industrimiljöer utgörs av företagsmonografier – ofta tillkomna i samband med jubileer – mer övergripande historiska arbeten och de arbetarminnen som Nordiska museet började samla in under 1940-talet.

I det följande kommer fokus att ligga på efterkrigstiden. Den period då synen på kulturmiljövårdens uppgifter i allmänhet reviderades och industrianläggningar fördes in som en av flera arbetsuppgifter i den nya kulturmiljövården.

Närmast efter andra världskriget bedrevs kulturmiljövården utifrån två skilda inriktningar. Den ena var mer samhällsorienterad; kulturmiljövården ansågs spela en roll i samhällets utveckling. Den andra linjen betonade i stället objekten och var mer snävt antikvarisk. En praktisk konsekvens av detta var att Riksantikvarieämbetets två stora avdelningar, Byggnadsavdelningen och Fornminnesavdelningen, utvecklades på skilda sätt utifrån respektive inriktning. Verksamheten vid den förra präglades av att en strikt antikvarisk verksamhet som gick ut på att bevara de mest värdefulla monumenten som behandlades som åtskilda från samhällslivet i övrigt.⁴ Vid fornminnesavdelningen samarbetade man med andra intressen och fornminnesvården blev på ett helt annat sätt än byggnadsminnesvården en aktiv del i samhällets utveckling. Ett exempel på det är arbetet med vattenkraftutbyggnaden.⁵

Senare under 1940- och 50-talen kom den antikvariska inriktningen att öka i betydelse på bekostnad av den mer samhällsorienterade och verksamheten har beskrivits som stagnerad. År 1962 tillsattes en utredning om den antikvariska verksamheten. Betänkandet *Antikvitetskollegiet* präglades av en konservativ syn på den antikvariska verksamheten och fick inte någon betydelse.⁶ Industriminnena uppmärksammades endast i mycket begränsad omfattning av kulturmiljövården vid denna tid. Överhuvudtaget ägnades den vardagliga bebyggelsen mycket liten uppmärksamhet.

⁴ Grundberg, 2000, s. 75ff.

⁵ Se t.ex. Sundin, 2003.

⁶ *Antikvitetskollegiet. Betänkande av antikvarieutredningen, 1965*; Grundberg, 2000, s. 82.

Under andra hälften av 1960-talet och början av 1970-talet genomgick Sveriges näringsliv en strukturomvandling. Arbetets innehåll påverkades av en ökad automatisering där robotar och datorer infördes i produktionen. Även branschstrukturen förändrades. Inom tidigare betydelsefulla branscher som textil- och varvsindustrin tvingades många företag till uppsägningar och nedläggningar. Många företag inom järn- och stålindustrin slogs ut när produktionen förändrades och stora nyinvesteringar i modern utrustning blev nödvändiga. De mindre företagen köptes ofta upp av större så att branschen i stor utsträckning kom att bestå av ett fåtal stora företag. Samtidigt som enskilda människor och företag drabbades hårt av strukturomvandlingen var tillväxten för industrin som helhet relativt god räknat i omsättning och tillverkningsvärde.

Läkemedelsindustrin och elektronikindustrin expanderade kraftigt under dessa decennier och etablerade sig som betydande branscher i det svenska näringslivet. Det växande intresset för industri- och arbetarhistoria som gav sig till känna kan sättas samman med dessa stora förändringar av det svenska näringslivet.

KULTURPOLITISKA UTREDNINGAR

Under 1960- och 1970-talen började en förändring av kulturpolitiken diskuteras och ett bredare, mer antropologiskt kulturbegrepp introducerades i dessa sammanhang. I anslutning till det började man ifrågasätta de senaste decenniernas fokusering på enskilda byggnader och istället började man intressera sig mer för miljöer och bredare perspektiv. Även om intresset för miljöer inte var helt nytt blev det under denna period mer uttalat.⁷ Kulturmiljövården sågs inte längre som en isolerad företeelse som praktiserades av en antikvarisk expertis. Delaktighet blev ett honnörsord i den nya kulturpolitiken och ett mer demokratiskt kulturarv var svårt att förena med den allsmäktige antikvarien.

Det första tecknet på en kursändring märks i tillsättandet av en museiutredning 1965. Utredningsdirektiven kompletterades några år senare med uppgiften att även utreda den antikvariska verksamheten, som ett komplement till den tidigare nämnda utredningen om den antikvariska verksamheten som ansågs föråldrad redan när den presenterades.⁸ I museiutredningens betänkande föreslogs en omorganisation av kulturmiljövården. Den innebar inrättandet av länsantikvarier och en tydlig arbetsfördelning mellan Riksantikvarieämbetet, som skulle verka på central nivå, och länsstyrelserna vilka skulle ansvara för det regionala arbetet.

1970-talets kulturpolitiska utredningar är utslag av en förändrad syn på vad kultursektorn borde syssla med. Innebar det också att industriarvet och industrins miljöer uppmärksammades i dessa utredningar?

Kulturrådet bildades 1969 för att utreda den statliga kulturpolitiken. Resultatet presenterades 1972 i *Ny kulturpolitik I och II*.⁹ Dessa utredningar kännetecknades av en fördelningspolitisk syn på kulturfrågor och en otydlighet beträffande vad som menades med kultur. Den kulturdefinition som användes i de konkreta diskussionerna var traditionell och snäv: det var olika konstnärliga aktiviteter som alltså utgjorde kärnan i begreppet kultur. Men det talades samtidigt i dessa utredningar om kultur i en mycket vidare

⁷ Wetterberg, 1992, diskuterar i sin avhandling hur intresset för miljöer – och inte enbart objekt – var tydligt i kulturmiljövårdsarbetet och i debatten decennierna närmast efter sekelskiftet 1900.

⁸ Grundberg, 2000, s. 82f.

⁹ *Ny kulturpolitik I och II. Betänkande av Statens kulturråd*, 1972:66-67.

betydelse som ligger nära det antropologiska kulturbegreppet där även arbete ingår. Ett betydelsefullt resultat av *Ny kulturpolitik* var de kulturpolitiska målen från 1974.

I kulturutredningen och i de kulturpolitiska målen framträder ett bredare kulturbegrepp. Kultur är något som ska beröra alla och ingå i alla människors vardag. Kulturen – och kulturarvet – sågs således som en integrerad del i samhället. I 1972 års kulturutredning talas det inte uttryckligen om industrimiljöer som en del av kulturarvet. Det sägs dock att arbete är kultur samt att kulturminnesvårdens uppgift gäller hela samhällets historia.¹⁰ Det är i ljuset av detta som man bör se intresset för industrimiljöer. Dessa borde vara angelägna för många människor och kanske i synnerhet för dem som inte i övrigt tog del av det mer finkulturella utbudet.

Flera utredningar under 1970- och 1980-talet berörde industriarvet och dess plats i kulturmiljövärden. I Saneringsutredningens tredje delbetänkande, *Kulturhistoriskt värdefull bostadsbebyggelse* från 1973 anføres bruksmiljöer med industrier som exempel på hela miljöer som har kulturhistoriskt värde och därmed skiljer sig från enskilda objekt.¹¹ Sex år senare gav byggnadsvårdsutredningen industriminnen en egen rubrik och de omnämns som ofta försummade kulturhistoriskt värdefulla miljöer. Där anges också en målsättning för bevarande av industrimiljöer: ”Den kan åskådliggöras av ett antal industrimiljöer som på gott och ont berättar om arbetets villkor, om äldre och nutida levnadsförhållanden.”¹² Ett längre kapitel ägnas industriminnen i industrisaneringsutredningen från år 1982. Där anføres att industrins bebyggelse hittills inte prioriterats inom kulturminnesvården och att endast ett fåtal miljöer är skyddade av byggnadsminneslagstiftning.¹³ Där sägs också att begreppet industriminnen inte enbart syftar på byggnader och fysiska lämningar, utan även arbetsprocesser och arbetets villkor.

År 1988 trädde en ny kulturminneslag i kraft. Beträffande byggnadsminnen är en skillnad mot 1960 års byggnadsminneslag att även en byggnad som ingår i ett ”kulturhistoriskt synnerligen märkligt bebyggelseområde kan byggnadsminnesförklaras”¹⁴. Man har således gjort det möjligt att använda lagen även för miljöer och inte enbart för enstaka objekt.

Under 1990-talet presenterade flera utredningar om kulturarvssektorn sina betänkanden som mer eller mindre direkt har haft betydelse för industriminnsvården. I den senaste kulturpolitiska utredningen *Kulturpolitikens inriktning* (1995) är arbetsmiljöer en del av kulturhistorien och därmed också av kulturmiljövärdens arbetsfält. Utredningen betonar att kulturarvet inte bara handlar om det förgångna utan också om nutiden och framtiden. Man pekar ut arbetsplatser som kulturarv och framhåller att dokumentationen av arbetslivet har engagerat människor som inte tidigare varit kulturintresserade. I utredningen sägs också att det finns arbetsplatser från senare tid, utanför industrin som också kan vara värdefulla att bevara.¹⁵ Industriminnsvården tas som ett exempel på de områden där en helhetssyn har tillämpats med positivt resultat. Det är inte bara byggnaderna som behandlas i industriminnsvården, som i den mer traditionella

¹⁰ *Ny kulturpolitik II*, 1972, s. 172.

¹¹ *Kulturhistoriskt värdefull bostadsbebyggelse: Betänkande av saneringsutredningen*, 1973, s. 24.

¹² *Kulturhistorisk bebyggelse värd att vårda: Betänkande av byggnadsvårdsutredningen*, 1979, s. 104ff, citat s. 106.

¹³ *Sanering efter industrinedläggningar: Betänkande av industrisaneringsutredningen*, 1982, s. 51ff.

¹⁴ *Lag om kulturminnen m.m.*, 1988, 3 kap. 1 §.

¹⁵ *Kulturpolitikens inriktning*, 1995, s. 201.

kulturmiljövården, utan även arbetsprocesser och levnadsförhållanden runt arbetsplatsen behandlas.¹⁶ Arbetet med industrimiljöer ses således som en vägröjare för ett nytt sätt att arbeta med kulturmiljön där flera aspekter vägs in. Det är möjligt att det är lättare att introducera nya arbetssätt när man ställs inför nya företeelser och uppgifter som inte har vuxit in i en fast form.

Runt sekelskiftet 2000 har industrimiljöer och industriarvsfrågor uppmärksammas på flera sätt i kulturpolitiken. En utredning tillsattes som 1999 lämnade sitt betänkande *Frågor till det industriella samhället*.¹⁷ I betänkandet föreslogs att en delegation för industrisamhällets kulturarv skulle inrättas med uppgiften att mellan 1999 och 2002 arbeta vidare med dessa frågor. Delegationens betänkande *Industrisamhällets kulturarv* förelåg 2002.¹⁸ En gemensam nämnare för dessa sena skrifter är att industrimiljöerna betraktas i ett brett perspektiv och ses som utgångspunkten för olika berättelser om olika aspekter av industrisamhället.

Dessa utredningar är helt retoriska till sin karaktär, även om de i vissa fall tydligt riktar sig mot praktiken. De ger i stort sett uttryck för samma syn på frågorna under hela den här studerade perioden, även om argument och ordval förändrats. En iakttagbar förändring är att genus- och etnicitetsfrågor prioriterats under det senaste decenniet. Frågan är nu vilka förändringar som är möjliga att urskilja i det praktiska arbetet med kulturarvet och industriarvet.

KULTURMILJÖVÅRDEN – NATIONELL NIVÅ

Hur påverkade kulturpolitikens förändring och det breddade kulturbegreppet den offentliga kulturmiljövården? Påverkades retoriken och praktiken i lika hög utsträckning och i samma takt?

Ett uttryck för kulturmiljövårdens ökade förankring i samhället är de regionala och kommunala kulturminnesprogram som Riksantikvarieämbetet tog initiativ till.¹⁹ Programmen skulle utföras av läns- respektive kommunstyrelserna i syfte att underlätta fördelning av resurser och samordna arbetsinsatser. De skulle också föra med sig en vidareutveckling av kulturarvssektorns arbete. När alla program var genomförda skulle de tillsammans ge en överblick över kulturmiljövården i landet. De skulle ge allmänhet och andra insyn i arbetet och visa vad som var kulturhistoriskt intressant. Flera perspektiv på hela samhällets utveckling skulle redovisas; såväl det unika som representativa skulle tas med och både vetenskapliga och sociala aspekter belysas. I den senare versionen av de föreskrifter som Riksantikvarieämbetet publicerade nämns explicit industriminnen och de bevarandeproblem som förknippas med dem.²⁰

Inom kulturmiljövården märktes ett ökat intresse för arbetets miljöer och industriminnesvård under 1960- och 70-talen. Delvis kan det kopplas till den radikala politiska debatten och intresset för arbetarhistoria som det förde med sig.²¹ Delvis var detta en följd av den nya kulturpolitiken och den breddning av

¹⁶ *Kulturpolitikens inriktning*, 1995, s. 308.

¹⁷ *Frågor till det industriella samhället: Slutbetänkande av utredningen om en statlig satsning på det industrihistoriska kulturarvet*, 1999.

¹⁸ *Industrisamhällets kulturarv: Betänkande av Delegationen för industrisamhällets kulturarv*, 2002.

¹⁹ *Program för kulturminnesvård*, 1980; *Att upprätta program för kulturminnesvård: Vägledning för upprättande av regionala kulturminnesvårdsprogram*, 1983.

²⁰ *Att upprätta program för kulturminnesvård*, 1983, s. 19.

²¹ Ett tydlig politiskt budskap finns i Sillén, 1977 och Lindqvist, 1978.

kulturmiljövårdens arbetsuppgifter som den förordade. Det går sannolikt också en länk till det inledningsvis nämnda tidiga intresset för industrimiljöer. Man hämtade också inspiration från andra länder.

År 1968 hölls ett möte på Tekniska museet i Stockholm där det brittiska arbetet med ”industrial archaeology” presenterades. Initiativtagarna till sammankomsten, Marie Nisser och Gunnar Sillén, föreslog att ett liknande arbete skulle komma till stånd i Sverige. Enligt brittisk modell föreslog de att man skulle vända sig till en intresserad allmänhet som med hjälp av färdiga inventeringsblanketter skulle inventera de industriminnen som fanns. Detta möte var den första samlade manifestationen för industriminnen i Sverige och har också betraktats som startskottet för svensk industriminnesvård.

Runt 1970 togs flera initiativ som visar att industriminnena började etablera sig inom kulturarvssektorn. Riksantikvarieämbetets tidiga engagemang i industriminnen är svårt att kartlägga. Det finns ingen policyskrift eller liknande från denna tid. I stället är det i praktisk verksamhet som Riksantikvarieämbetet först visar sitt intresse för industrimiljöer. Flera mindre insatser genomfördes. Riksantikvarieämbetet gav bland annat ekonomiskt stöd till två inventeringar i Stockholms län vid 1970-talet slut.²² Senare har man också genomfört branschinventeringar.²³ Riksantikvarieämbetets byggnadshistoriska avdelning besökte också olika industriminnen. Vidare utformades blanketter för inventeringar av industrimiljöer. På blanketterna skulle inventeraren fylla i olika uppgifter. De flesta berörde bebyggelsen och endast i mindre omfattning frågades efter den maskinella utrustningen, hur anläggningen hade använts eller hur den förändrade produktionen hade lett till att den fysiska miljön förändrats. Dessa blanketter användes också i en del regionala och lokala inventeringar.

Att industrimiljöer successivt blev en del av kulturmiljövården visar den redovisning av dittills gjorda insatser inom industriminnesvården som Riksantikvarieämbetet gav ut 1985.²⁴

Under 1990-talet och åren efter sekelskiftet 2000 har Riksantikvarieämbetets arbete med industriarvet fortsatt. Vid mitten av 1990-talet fick myndigheten också regeringens uppdrag att arbeta med det industrihistoriska arvet.²⁵ Industrimiljöer var tema för Kulturhusens dag 1995, liksom för Riksantikvarieämbetets så kallade Höstmöte 1998. Industriminnen var även temat för 1999 års upplaga av *Upptäcktsresan* som gavs ut av Riksantikvarieämbetet, Statens fastighetsverk och Svenska spel och delades ut gratis på museer och besöksmål. Sedan 2001 har Riksantikvarieämbetet delat ut bidrag till arbetslivsmuseer, bidrag ges till bevarande och bruk, men inte till rena restaureringsarbeten som kan beviljas byggnadsvårdsbidrag.

På den nationella nivån har den starkaste aktören inom kulturmiljövården, Riksantikvarieämbetet, uttryckt sin syn på kulturmiljövården både retoriskt och praktiskt. Det är möjligt att iakttä en förskjutning i och med att praktiken spelade en större roll i början av den period som studeras här, medan retoriken har dominerat under de senaste åren. Det gäller i arbetet med att ta fram en ny strategi för arbetet med kulturmiljöer så som det uttrycks i *Det dynamiska kulturarvet* och i projektet *Agenda Kulturarv*.²⁶ För arbetet med industriarvet föreligger rapporten *Berättelser om vårt samhälles kulturarv*. Den har en retorisk del som presenterar Riksantikvarieämbetets utgångspunkter och ambitioner med industriarvsarbetet. Men den

²² *Industriminnen i Nynäshamn*, 1978; *Industriminnen i Sundbyberg*, 1978.

²³ Nilsson, 1983; Olsson, 1987; Darphin, 1994; Brunnström & Spade, 1995.

²⁴ *Katalog över arbeten inom industriminnesvården*, 1995.

²⁵ *Profilprogrammet: Vårt industrihistoriska arv*, [1995], s. 5; *Berättelser om vårt samhälles historia*, 2002, s. 130f.

²⁶ *Det dynamiska kulturarvet*, 2002; *Människan i centrum*, 2004.

innehåller också en praktiskt inriktad del där de tolv miljöer och de metodprojekt som skall utföras vid dem presenteras. Även bidragen till arbetslivsmuseerna som Riksantikvarieämbetet fördelar ingår i kulturmiljövårdens praktiska verksamhet.

Övergången mot allt mer retorik är en spegling av hur kulturmiljövården har decentraliserats så att allt mer av praktiken – av myndighetsutövningen beträffande tillstånd och bidrag – utförs på lokal och regional nivå. Riksantikvarieämbetet anser sin främsta uppgift vara att samordna kunskapsuppbyggnaden och att stå för specialistkunskap.²⁷

REGIONAL NIVÅ

Vi konstaterade nyss att en stor del av praktiken utförs på regional nivå. Innebär det att man där inte ägnar sig åt retorik? Självfallet är det inte så. Retoriken förekommer implicit eller tydligt i varje beslut och i varje ärendehantering. En källa till regional kulturarvsretorik är de regionala kulturmiljövårdsprogram som nyss nämndes. Några län har också tagit fram särskilda program för industriminnesvården. Det vore en angelägen uppgift att studera dessa program över tid och jämföra med den retorik som uttrycks i de statliga utredningarna och i Riksantikvarieämbetets skrifter. Detta har dock inte varit möjligt att göra inom ramen för detta arbete.

Ätminstone delar av praktiken är lättare att nå och lättare att kvantifiera än retoriken på regional nivå. En del av den antikvariska praktiken är att byggnadsminnesförklara anläggningar som bedöms ha ett synnerligen stort kulturhistoriskt värde. Antalet industrihistoriska byggnadsminnen var under större delen av 1900-talet litet. En sammanställning från Riksantikvarieämbetet över industrihistoriska byggnadsminnen visar tydligt att industriarvets bebyggelse har tillmätts ett större värde under de senaste decennierna. Enligt sammanställningen byggnadsminnesförklarades 3 anläggningar under 1930-talet (tre fyror), 13 under 1960-talet, 35 under 1970-talet, 47 under 1980-talet och 92 under perioden 1990 till 1998.²⁸

En angelägen fråga är också varför man har valt att byggnadsminnesförklara vissa anläggningar. Det är rimligt att anta att motiven har förändrats och påverkats av den rådande retoriken. En genomgång av byggnadsminnesförklaringarna i Stockholms län visar att så också är fallet. Det går att se en tendens mot att mer utrymme ges åt hur tillverkningen har gått till och vilken utrustning som har använts i motiven från senare år. Beslutet om byggnadsminnesförklaring av Oaxens kalkugn i Södertälje kommun från 2002 innehåller exempelvis en tidigare anställds minnesskildring av arbetet vid kalkugnen. Detta kan tolkas som att ett vidare perspektiv framträder där de traditionellt antikvariska aspekterna som främst är kopplade till bebyggelsen får samsas med uppgifter om utrustning, produktion och arbetsförhållanden. Detta kan hänga samman med karaktären på de miljöer som har blivit byggnadsminnen under de senaste åren och på vilket material i form av anläggningar, utrustning, arkiv och personliga hågkomster som finns att tillgå. Det vittnar också om kulturmiljövårdens ökade helhetssyn.

Riksintressena för kulturmiljövården är ytterligare ett exempel på denna helhetssyn. De valdes ut av Riksantikvarieämbetet 1987 och en revidering gjordes tio år senare. Att ett område klassas som riksintresse innebär inte ett lagligt skydd mot förändringar på samma sätt som en byggnadsminnesförklaring, men kulturmiljövården är skyldig att ingripa om förändringen bedöms skada det som har pekats ut som områ-

²⁷ *Det dynamiska kulturarvet*, 2002, s. 7.

²⁸ Sammanställning från Riksantikvarieämbetets byggnadsregister.

dets kulturhistoriska värde. Arbetet med riksintressen påbörjades långt senare än arbetet med byggnadsminnen och bör kopplas samman med kulturmiljövårdens breddning och strävan att komma bort från inriktningen på enstaka monument. Tanken med riksintresseområden är att anlägga ett vidare perspektiv och framhäva strukturer i ett område.

Det finns stora skillnader mellan olika län i hur man har arbetat med industrimiljöer. Några län började redan under 1970-talet att arbeta med industriarvet. I Skaraborgs län genomfördes ett stort antal industriminnesinventeringar och även i Stockholms län och i Skåne inventerades industrier. Industrimiljöer kom också att i allt större utsträckning ingå i totalinventeringar och i kulturmiljöprogram på kommunal och regional nivå.²⁹ Inventeringarna har i stor utsträckning behandlat industribyggnaderna och i någon mån den tekniska utrustningen. Yngre och samtida anläggningar har endast tagits med i mindre omfattning.

Det sätt som man har arbetat med industrimiljöer skiljer sig många gånger inte nämnvärt från det traditionella sättet att arbeta med kulturmiljöer. I och med att det främst var byggnaderna man intresserade sig för är det ingen skillnad i metoder eller redovisningar. Hur byggnaden har använts eller vilka arbetsförhållanden som har rått ägnas ingen större uppmärksamhet. Därvidlag har den nya kulturpolitiken hittills inte haft något tydligt genomslag.

Under senare år har arbetet med industriarvet intensifierats i många län. Ett par län har tagit fram program för arbetet med industriarvet och än fler har i sina kulturmiljövårdsprogram lyft fram industriarvet som en viktig uppgift i det framtida arbetet. Flera av de projekt som bedrivs i länen sker i samverkan med institutioner och föreningar innanför och utanför kulturarvssektorn.³⁰ Den retorik som förekommer i dessa sammanhang skiljer sig inte från den som förs på nationell nivå, man betonar vikten av breda perspektiv och samarbete med andra, inte minst ideella föreningar.

Industriarvet är en del av kulturarvet – det är nog alla ense om idag. I de tidiga utredningarna från 1970-talet nämns inte industrimiljöer explicit, men senare talar man uttryckligen om industrimiljöer och deras kulturhistoriska betydelse. Runt sekelskiftet 2000 ägnas industrimiljöerna stor uppmärksamhet i statliga satsningar som tillsättandet av Delegationen för industrisamhällets kulturarv.

Det praktiska arbetet med industrimiljöer fick genomslag redan under 1970-talet, men de var mycket ojämnt fördelade över landet. När industriarvet först kom in i kulturarvssfären betraktades industriminnet, liksom annan byggd kulturmiljö främst som byggnadshistoria. Även i de tidiga insatserna finns dock en ansats till att vidga perspektiven – även om det främst kommer fram i syftesbeskrivningar. Senare beaktades fler aspekter så att t ex den tekniska utrustningen ägnades mer uppmärksamhet. Något helhetsperspektiv har dock sällan tagits och teknikens användning har endast sällan behandlats.

Att industriarvet blir en del av kulturarvet kan kvantitativt beläggas i antalet byggnadsminnen och i antalet inventeringar. Fördjupade studier av andra delar av kulturmiljövården skulle vara värdefullt för att fördjupa bilden av hur industriarvet blev en del av kulturarvet.

Åren runt sekelskiftet 2000 har en kvalitativ förändring ägt rum inom industriminnesvården som hänger samman med intentionerna i kulturpolitiken. En förskjutning har ägt rum från industriminnet och industrimiljöer till industrisamhällets kulturarv och industriarv. Detta tyder på att man inte längre enbart är

²⁹ Dahlström, 2001, s. 44-54.

³⁰ Dessa resonemang bygger på besök på landets länsstyrelsers hemsidor den 5 juli 2004.

inriktad på byggda miljöer utan att man har ambitionen att arbeta med ett vidare spektrum av frågor. Kulturarvssektorn har rört sig mot aspekter som ligger utanför den industriella produktionen och uppgiften kan i dag tolkas som att analysera de konsekvenser som industrisamhället har medfört. Detta gäller inte enbart industrimiljöer utan uppgiften för kulturmiljövården i sin helhet har breddats. Tydligast uttrycks detta på ett retoriskt plan i programförklaringar, målformuleringar för projekt och andra liknande sammanhang.

Det faktum att intresset för industrimiljöer har ökat, vilket bland annat visar sig i antalet inventeringar och i det ökande antalet industriella byggnadsminnen kan tolkas som att den nya kulturpolitikens intentioner har slagit igenom i kulturmiljövårdens praktik. Flera projekt och programskrivningar från olika håll i landet har också en ambition att arbeta med industriminnen i ett bredare perspektiv än enbart dokumentation, vård och bevarande av bebyggelse – även om det självklart alltjämt är viktiga uppgifter.

I regel har det nya inslagen först presenterats i retoriken, vilket inte är särskilt förvånande. Skillnaden mellan retoriken och praktiken blir tydlig genom de begrepp som används: I programförklaringar och målsättningar talas det om kulturarv, industriarv eller industrisamhällets kulturarv. I det praktiska arbetet fokuseras på en miljö, en kulturmiljö eller ett industriminne.

Under senare år finns en tendens till att perspektiven har vidgats även i praktiken. Det märks i det ökade antal samverkansprojekt som involverar olika aktörer från olika institutioner och föreningar. I flera län samarbetar de kulturmiljövårdande institutionerna med företrädare för arkiv, intresseorganisationer, ideella grupper, forskning med flera. På nationell nivå kan Riksantikvarieämbetets program *Berättelser om vårt samhälles historia* och de projekt som hör till programmet samt utdelningen av bidrag till arbetslivsmuseer exemplifiera hur retorik och praktik förenas. På regional nivå kan Norrbottens läns program för industriarvet nämnas.³¹

Det är dock svårt att komma åt hur praktiken förändras. En närgående analys av handläggning av bygglov, bidragstilldelning, skyddsföreskrifter under 1900-talets senare decennier skulle kunna belägga att förändringar har ägt rum även i den regionala och lokala praktiken. Det skulle vara fruktbart inte bara för att se i vilken utsträckning praktiken har förändrats utan också för att förstå hur nya idéer sprids och implementeras i den praktiska verksamheten. Det skulle också vara värdefullt att jämföra hur ärendehantering svarar mot de intentioner som kulturmiljövårdprogrammen ger uttryck för.

En slutsats av denna studie är att retoriken är mer framträdande på central nivå medan praktiken dominerar på regional nivå. Detta är inte förvånande, en stor del av kulturmiljövården är organiserad på det sättet. Däremot finns det förstås bryggor mellan retoriken och praktiken.

Här har diskussionen endast gällt den myndighetsutövande kulturmiljövården. Det kan ge sken av att verksamheten helt styrs uppifrån. Så är sannolikt inte fallet. De kulturpolitiska utredningarna kan betraktas som svar på ett behov av ett vidgat kulturbegrepp och en förändrad kulturmiljö. Ett behov som hade uppstått i den praktiska hanteringen av kulturmiljön och i en allmän attitydförändring till kulturhistoria. Hur praktiken har förändrat retoriken har jag här inte undersökt, men vidare forskning skulle kunna visa hur detta ömsesidiga förändringsarbete har gestaltat sig. Vilken roll har exempelvis arbetslivsmuseerna, gräv-där-du-står-rörelsen och arbetarhistorien spelat för att förändra kulturmiljövården?

³¹ Elmén Berg, 2000.

REFERENSER

Otryckt material

Riksantikvarieämbetets byggnadsregister, sammanställning av industrimiljöer.

Tryckt material

Antikvitetskollegiet. Betänkande av antikvarieutredningen, SOU 1965:10.

Arbetslivsmuseer i Sverige, 2004.

Att upprätta program för kulturminnesvård: Vägledning för upprättande av regionala kulturminnesvårdsprogram, 1983.

Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen: Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet, 2002.

Brunnström, Lasse & Bengt Spade, *Elektriska vattenkraftverk: Kulturhistoriskt värdefulla anläggningar 1891-1950*, 1995.

Dahlström, Eva, *Verkstadsindustrin och kulturmiljövårde*, 2001.

Darphin, Jean-Paul, *Sockerets katedraler: En studie av sockerindustrins historia och arkitektur*, 1994.

Det dynamiska kulturarvet: Omvärldsanalys för kulturmiljöområdet 2002, 2002.

Elmén Berg, Anna, *Program för Norrbottens industriarv*, Länsstyrelsen i Norrbottens län & Norrbottens museum, 2000.

Frågor till det industriella samhället: Slutbetänkande av utredningen om en statlig satsning på det industrihistoriska kulturarvet, SOU 1999:18.

Grundberg, Jonas, *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag: En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*, 2000.

Industriminnen i Nynäshamn, Länsstyrelsen i Stockholms län 1978 nr 7, 1978.

Industriminnen i Sundbyberg, Länsstyrelsen i Stockholms län 1978 nr 8, 1978.

Industrisamhällets kulturarv: Betänkande av Delegationen för industrisamhällets kulturarv, 2002:67.

Isacson, Maths & Marie Nisser, "Industrisamhällets omvandling – en utmaning", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 36, 1998.

Katalog över arbeten inom industriminnesvården: Juli 1981-juni 1984, Riksantikvarieämbetet, 1985.

Kulturhistorisk bebyggelse värd att vårda: Betänkande av byggnadsvårdsutredningen, SOU 1979:17.

Kulturhistoriskt värdefull bostadsbebyggelse: Betänkande av saneringsutredningen, SOU 1973:27.

Kulturpolitikens inriktning: Slutbetänkande av kulturutredningen, SOU 1995:84.

Lag om kulturminnen m.m., SFS 1988:950.

Lindqvist, Sven, *Gräv där du står: Hur man utforskar ett jobb*, 1978.

Människan i centrum: Agenda kulturarvs programförklaring, 2004.

Nilsson, Staffan, *Bryggerier i Sverige: En kulturhistorisk inventering*, 1983.

Ny kulturpolitik: Betänkande av Statens kulturråd: Del 1 och 2, SOU 1972:66-67.

Olsson, Lars-Eric, *Tegelbruk i Sverige: En branschinventering*, 1987.

- Profilprogrammet: Vårt industrihistoriska arv*, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer [1995].
- Program för kulturminnesvård*, Riksantikvarieämbetet och Statens planverk, 1980.
- Sanering efter industrinedläggningar: Betänkande av industrisaneringsutredningen*, SOU 1982:10.
- Sillén, Gunnar, *Stiga vi mot ljuset: Om dokumentation av industri- och arbetarminnen*, 1977.
- Sundin, Bo "Vattnets kraft", *Industrins avtryck: Perspektiv på ett forskningsfält*, Avango, Dag & Brita Lundström, (red.), 2003.
- Wetterberg, Ola, *Monument och miljö: Perspektiv på det tidiga 1900-talets landskapsvård i Sverige*, 1992.

FOLKLIG KULTURARVSPRODUKTION I SVERIGE 1880–2000

SAMUEL EDQUIST

Hur har folkliga aktörer som folkrörelser, folkbildare och fritidsforskare medverkat till att skapa och omskapa kulturarv, det vill säga föreställningar om och rester från det förflutna som man ansett vara särskilt viktiga att bevara för framtiden? Det är ämnet för denna artikel. Jag behandlar tiden från 1880 till idag, även om skildringen av tiden efter 1920 bör ses som ganska skissartad.

DE SVENSKA FOLKRÖRELSENA OCH KULTURARVET 1880–1920

Genomgripande samhällsförändringar präglade Sverige under årtiondena runt sekelskiftet 1900. Industrialismen bröt igenom på allvar, och mängder av människor lämnade landsbygden för städerna, om de nu inte emigrerade till Amerika. De sociala klyftorna var djupa, liksom de politiska. Under tiden växte de stora folkrörelserna – väckelserörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen – fram och fick hundratusentals medlemmar.

Denna förändringens och konflikternas tid var också en högkonjunktur för det förflutna, för kulturarvet. Nu kom Skansen till, och den nationella historiens plats stärktes i skolornas historieundervisning. I den politiska debatten var gestalter som Torgny lagman, Engelbrekt, Gustav Vasa, Gustav II Adolf och Karl XII högst levande referenspunkter.

Vilken roll hade då folkrörelserna inom kulturarvsproduktionen under denna tid? I det följande kommer jag i första hand att behandla nykterhetsrörelsen och i viss mån arbetarrörelsen.¹ Det var nykteristerna som hade de mest ambitiösa folkbildnings- och kulturinslagen i sin verksamhet bland de stora massorganisationerna. Arbetarrörelsens bildningsprojekt kom till mångt och mycket att skapas efter mall från nykteristerna.

Den här problematiken kan man dela upp i två delar. 1) Hur förhöll sig folkrörelserna till det allmänna kulturarvsskapandet i samhället såsom den nationella historien och vurmen för svunnen folkkultur? 2) Skapande man egna, rörelsespecifika kulturarv?

Om vi börjar med kulturarvet, det vill säga det gängse kulturelitaristiska kulturarvet med rötter i romantiken, så var folkrörelserna en viktig aktör.

NYKTERHETSRORELSEN OCH KULTURARVET

Kulturarvsproduktion är en inneboende ingrediens i det moderna, kapitalistiska samhället med dess besatthet av förflutenhet, förändring och framtid. Nykterhetsrörelsen har inte varit något undantag. Det var samtidigt en utopisk och en civilisationskritisk rörelse. Dess företrädare förfasade sig över samtiden i form av fabriker, städer och industrialism. Och ändå drömde man om ett ljust och lyckligt framtidsrike.

¹ Om inget annat anges bygger avsnittet om tiden 1880–1920 på min avhandling, Edquist, 2001, liksom givetvis på där anförd tidigare forskning.

Detta ideala samhälle skulle emellertid grundas på en återgång till ett mer naturenligt och äkta levnads-sätt.

När nykteristerna stakade ut vägen tillbaka till det nyktra idealsamhället betonade man sålunda naturen och kulturarvet, båda representanter för något tidlöst och beständigt. I tal och skrift skapade man en kedja av associationer mellan landsbygd, natur, nykterhet, folklig allmogekultur och historia. Detta vävdes även in i ett nationalistiskt perspektiv: det var den svenska naturen, den svenska historien och den svenska folk-kulturen som det allt som oftast handlade om.

Svärmeriet för naturen präglade nykterhetsrörelsen från första början, både retoriskt och i praktisk handling – utflykter i det gröna tillhörde standardrepertoaren. Samtida rörelser som landsmålsrörelsen, fornminnesföreningarna och de tidigaste friluftsmuseerna med Skansen i spetsen färgade också av sig snabbt i rörelsens verksamhet. Under sent 1880-tal blev landsmålsberättare vanliga inslag på nykterhets-möten och fester. Några år senare blev folkdräkter vanliga. Men riktigt exploderade denna kulturnationa-lism några år in på det nya seklet.

1900-talets första decennium innebar att den nittiotalistiska nationalromantiken gjordes till en sorts massrörelse, och folkrörelserna var ett viktigt medel för det. Ingredienserna var folkdans och folklekar, rituellt midsommarfirande, vandringsvisor och hembygdsromantik. Folklekarna blev ett vanligt inslag i nykterhetsmötena, och en stor mängd nykterhetsföreningar bildade folkdanslag. Nykterhetsfester började kallas hembygdsfester. Man arrangerade spelmansstämmor och i godtemplarnas ungdomsförbund pläde-rade man för att de egna medlemmarna skulle leta upp farfars slängda fiol och börja lära sig spelmansmu-siken. De ofta omskrivna ungdomsmötena, som hade en storhetstid under 00- och 10-talen och var hög-stämmda orgier i natur- och nationalromantik, organiserades ofta av nykterhetsrörelsen – ensam eller i samarbete med andra.

EN BRED FOLKRÖRELSEMILJÖ

Det var givetvis inte så att olika aktörer och organisationer verkade isolerat från varandra under den här tiden. Att fråga exakt hur stor betydelse just nykterhetsrörelsen hade är missriktat. Det mesta av kulturell verksamhet skedde i ett nätverk av organisationer, föreningar, intellektuella och politiska partier. Där fanns nykterhetsrörelsen tillsammans med småbrukarrörelsen, vegetarianer, egnahemsivrare, folkbild-ningsivrare, folkhögskolor, radikala intellektuella, författare och akademiker. Enskilda personer verkade allt som oftast i flera av dessa miljöer samtidigt.² Nykterhetsrörelsens numerära styrka och utbredning gör dock att man med skäl kan säga att den utgjorde en mycket viktig knutpunkt i dessa nätverk.

I denna yviga folkrörelsemiljö var nykterhetsrörelsen förbindselänken mellan arbetarrörelsen och borgerligheten. Där kunde liberaler och socialister samsas relativt obehindrat även när de partipolitiska konflikterna dem emellan var betydande. De flesta ledande personer i arbetarrörelsen under tidigt 1900-tal var också nykterister.

Kultur- och bildningssynen i nykterhetsrörelsen och i arbetarrörelsen överlappade varandra. Det var inte särskilt konstigt, särskilt som de flesta bildningsideologer i den tidiga arbetarrörelsen (Oscar Olsson,

² Se här även Stolare, 2003.

Rickard Sandler och Arthur Engberg) var just nykterister. Arbetarnas Bildningsförbund (ABF, bildat 1912) var i sitt första skede i mångt och mycket en kopia av i första hand IOGT:s studieverksamhet.

Kulturidealen i den svenska arbetarrörelsen var före första världskriget samtidigt utopiska och tillbakablickande. På ett helt annat sätt än i nykterhetsrörelsen förekom där ett bejakande av industrialism och teknologisk modernisering. Den verkliga estetisering av teknik och industrialism som blev vanlig under mellankrigstiden, exempelvis i Albin Amelins konstverk, var dock relativt nedtonad. Desto mera hyllades naturen – som en undanflykt från fabriker och hyreskaserner vilka i första hand representerade utsugning- en.

Det fanns en ”rödgrön” riktning i den tidiga svenska arbetarrörelsen, i William Morris eller August Strindbergs anda. Påfallande ofta var dessa hembygds- eller bonderomantiska socialister organiserade i nykterhetsrörelsen, såsom Fredrik Ström, Fabian Månsson och Per Edvin Sköld. Många unga socialister, och särskilt då nykteristiska sådana, anammade de extremt hembygdsromantiska stämningarna hos Brunnsviks grundare och *Storgårdens* författare Karl-Erik Forsslund – som i all sin excentricitet var själ- va sinnebilderna för detta samtidigt radikala och konservativa kulturarvsvurmande i folkrorelsemiljö.

Diskursen i arbetarrörelsen kring modernisering, jordbruk, storstäder och natur är relativt väl utforskad, vilket inte i samma grad gäller de konkreta aktiviteterna på fester och möten. Men det är ganska rimligt att tro att samma typer av folkloristiska aktiviteter som i nykterhetsrörelsen, det vill säga lekar, folkdanser och liknande, förekom redan på ett tidigt stadium. Inom godtemplarrörelsen var medlemmarna i ungdomsförbundet SGU de allra mest begivna på dessa aktiviteter – och SGU var särskilt vänsterbetonat med en klar socialistisk majoritet i ledarkadern.

DRIVKRAFTEN: BILDNINGSPROJEKTET

Den huvudsakliga drivkraften i folkrorelsernas kulturarvsverksamhet var bildnings- och skötsamhetsprojektet. Tiden präglades av en ständig diskussion om goda och dåliga nöjen, underblåst av den allt tydligare uppdelning mellan arbete och fritid som industrialismen skapade. Bildningsideologerna ansåg att det vara viktigt att leda in framför allt ungdomens och de manliga arbetarnas fritid i rätta banor, och därför bort från inte bara spriten utan också från vad som ansågs höra därtill: kortleken, svordomarna, de moderna nöjesdanserna och dragspelsmusiken. De goda alternativen var tvärtom kopplade till det nationella kulturarvet: lekar, folkdans, spelmansmusik, Tegnér, Runeberg och Fröding. Nittitalismen, nationalromantiken och kulturnationalismen fick alltså genomslag både i nykterhetsrörelsens praktiska och intellektuella verksamhet.

Som en hel del forskning visat, dominerade i arbetar- och i ännu högre grad nykterhetsrörelsen meningen att det fanns *ett* svenskt kulturarv. Folkbildningsidealet innebar att de sämre bemedlade skulle få ta del av detta. På så sätt bidrog folkrorelsernas bildningsarbete aktivt till att befästa bilden av ett fast och beständigt nationellt kulturarv.

DET FOLKLIGA KULTURARVET

Den politiska aspekten på denna kultur- och kulturarvssyn var dubbeltydig. Samtidigt som det fanns en bred konsensus kring själva principen att det fanns ett nationellt kulturarv som i sig var odelbart och gemensamt för alla svenskar, så förekom det en hel del meningsskiljaktigheter kring hur nationen och kulturarvet skulle uttolkas. En nationell eller etnisk identitet är aldrig fast och entydig, utan stärks tvärtom

av att det förekommer konflikter om exakt hur nationen ska definieras. Politiska och sociala strider utkämpas gärna på ett kulturellt fält, såsom i detta fall i definitionerna av nationen och kulturarvet.

Decennierna runt sekelskiftet 1900 präglades av sådana strider, där högerns rojalism och vurm för stormaktstidens krigiska historia mötte varierande grader av motstånd från liberaler och socialister. För- enklart kan det sägas att den variant av den svenska nationalismen som skulle prägla åtminstone första halvan av 1900-talet – de röda stugornas, hembygds- och naturromantikens svenska nationalism – var funktionell på så sätt att den gick att uttolka längs hela den politiska skalan. Den äldre rojalismen och kungar-och-krig-historien var alldeles för kopplad till den politiska högern – även om exempelvis Gustav II Adolf fortsatte att hyllas och användas av många liberaler och med tiden även av socialdemokrater. Hursom helst slutade denna version av det nationella att vara dominant.

Samtidigt uttolkades den kulturnationalistiska svenskheten ofta som ett vänsterprojekt. Här ett exempel från Per Edvin Sköld i egenskap av lokal IOGT-studieledare 1916: ”Det finnes mer än ett slag av fosterlandskärlek – mer än den falska, som tar sig uttryck i militaristisk chauvinism och rovpolitik. En äkta fosterlandskärlek är den, som är ett intensivt uppgående i det egna landet, dess natur och språk, dess folk och kultur i forntid och nutid.”³

Den segrande nationalismen fungerade på sitt sätt som en hegemonisk ideologi, som de flesta accepterade. Även om den anammades som ett politiskt slagträ, representerade den i grunden nationen som helhet, och verkade därigenom liksom all nationalism på åtminstone en nivå i konservativ riktning.⁴

Nyckelbegreppet i denna nationalism och kulturarvssyn var *folket*. I nykterhetsrörelsens självuppfattning var folket en viktig beståndsdel från första början – i arbetarrörelsen fanns den också från början men inte i lika hög grad. Man var en folklig rörelse, en folkrörelse. Under 1900-talets början kan man tydligt följa hur det sedermera dominerande uttrycksättet folkrörelserna växer fram.

Både i den samtidspolitiska diskussionen och i historieanvändningen var motsatsparet folket–herrarna en viktig beståndsdel. Nykteristerna anknöt ofta till den nationella historien – exempelvis metaforiskt i nykterhetstal och kampdikter, där man gärna uppmanade till kamp mot fosterlandets fiende alkoholen, likt en gång Engelbrekt hade drivit ut de utländska herrarna och så vidare. Även om det inte finns någon entydig bild, så vette man åtminstone mot den strindbergiska historieversionen, som var nationalistisk och demokratisk. Stormaktstidens svenska historia var inte helt bannlyst, men den kom allt mer i skymundan i takt med att nykterhetsrörelsen radikaliserades politiskt.

Begreppet folk hade och har en begreppsglidning mellan ”de lägre klasserna” eller ”befolkningsmajoriteten” å ena sidan, och nationen eller den etniska gruppen å den andra. Denna blandning mellan populism⁵ och nationalism var kanske inte alltid medveten, men polerna förstärkte varandra i folkrörelsernas retorik. Folklig kultur var i första hand det som inte var elitkulturen, men begreppet kom också att beteckna den allmogeorienterade etnisk-nationalistiska definitionen av folk.

³ Citerat ur *Studiecirkelarna*, bilaga till *Reformatorn* 1916:34.

⁴ Billig, 1995; Edquist, 2004.

⁵ ”Populism” är trots sin numera negativa klang kanske det bästa begreppet för att ringa in den allmänradikala hållning som präglade en stor del av den svenska vänstern för 100 år sedan, och som ofta är svår att definiera som liberal eller socialistisk. Se närmare Edquist, 2001, s. 148 f.

Med andra ord samsades det sociala eller politiska folkbegreppet i ord som folkrörelse, folkets park och folkets hus med det etniska i folklekar, folkdans och folkmusik – och båda beteckningarna flöt ihop när man talade om folket i historiska sammanhang. Begreppet folk fungerade som ett sammanbindande kitt mellan liberaler och socialister i den vaga vänsterhållning som präglade nykterhetsrörelsen. Folket var från början i politiska sammanhang snarast liberalernas honnörsord, som hos liberalernas ledare Karl Staaff när han talade om folkmakt mot herremakt.

Till sist ska något sägas om hur folkrörelserna gjorde sig själva till kulturarv under dess tidigaste historia. Framför allt är detta något som blev vanligt under tiden efter 1920. Det hör dock till sociala och politiska rörelsernas logik att de befäster sin egen identitet och gruppstillhörighet genom att skapa berättelser om sitt eget förflutna, och folkrörelserna är förstas undantag. Nykterhetsrörelsen skrev ända från de första åren sin egen historia, och berättelsernas struktur kom att leva vidare ända in i vår tid. Det är historien om hur tappra män och kvinnor bringade ljus till bygden i en tid av förfall och superi. Gärna framhävs svårigheterna med olika typer av myndigheter, problem med lokalfrågan och så vidare. Själva grundandet av logen eller motsvarande beskrivs gärna i minutiös detalj. Givetvis är det sällan fråga om förfälskningar av den faktiska verkligheten, men den beskrivs på ett upplyftande och identitetsskapande sätt.

Redan tidigt började folkrörelserna så att säga bevara sig själva för framtiden som kulturarv, till exempel genom att grunda arkiv (folkrörelsearkiven och Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm). Men på allvar blev folkrörelserna själva ett kulturarv när de allt mer blivit en del av den etablerade samhällsapparaten, det vill säga från mellankrigstiden och framåt.

FOLKLIKT KULTURARVSSKAPANDE EFTER 1920

I och med socialdemokratins slutgiltiga inlemmande i det borgerligt demokratiska samhället under mellan krigstiden skedde också en slutlig förändring av förhållningssättet till det etablerade kulturarvet. Den liberala nationsmyten slukades helt, även med konservativa inslag. Bönder, allmoges och folkkultur hade kunnat vara positiva värden sedan långt tidigare, men då främst i den vänstersinnat radikala meningen. Nu kom allmogekulturen och kulturarvet framför allt att beteckna det föregivet urgamla svenska statsskicket – där man inte gjorde revolution utan löste tvistefrågor med kompromisser och respekt för lagen. Goda representanter för denna anda är folkbildningssatsningar som 1930-talets *Självstyrelsen i svenskt samhällsliv* och beredskapsårens *Den svenska livsformen*.⁶

I denna dominerande historiebrevning kom folkrörelserna att naturligt inlemmas som en del i det svenska kulturarvet. En dominerande folkrörelse-ideologi legitimerade exempelvis samarbetet mellan SAP och bondeförbundet/centern på 30- och 50-talen med att respektive rörelser var just folkrörelser. Kohandel och klassarbete berättigades med folkrörelserna som essensen i en svensk samförståndstradition.⁷

Nykterhetsrörelsens historieskrivning framhöll hur man omskapat folklivet och lagt grunden till demokratin.⁸ Under kriget, 1940, gick de stora nykterhetsorganisationerna ut med ett gemensamt upprop: det nya Sverige, som de senaste decennierna dansat i de framstegsvänliga rörelsernas anda, måste försvaras.

⁶ Linderborg, 2001. Se även Bohman, 1985.

⁷ Olofsson, 1979, s. 135, 215.

⁸ T.ex. *Uplands distriktsloge* 1937, s. 64ff.

IÖGT samarbetade nära med försvarsmakten om att stärka nationalandan (försvarsministern Per Edvid Sköld var passande nog själv godtemplare).⁹ Jalmar Furuskog – en ledande ideolog i godtemplarrörelsen – skrev 1941 broschyren *Det svenska kulturarvet*, utgiven av Samverkande Bildningsförbunden. Där skrev Furuskog att det mest typiskt svenska var det moderna stationssamhället, med missionshus, ordenshus och Folkets hus. Han framhöll också: ”Sverige är inte bara folkrörelsernas land, det är också studiecirklarnas land.”¹⁰

Denna folkrörelseideologi har även odlats i vetenskapliga sammanhang; länge var den till och med dominerande tack vare inflytandet från folkrörelseforskningens banbrytare som E. H. Thörnberg och Hilding Johansson.¹¹

Mer eller mindre explicit har dessa beskrivningar av folkrörelserna som utjämnande, demokratiserande och harmonierande kraft inordnats i en whig-historia som drar rötterna än längre tillbaka, och framställer hela Sveriges historia som präglad av fredliga samtal och kompromisser. Exempel på denna historiesyn kom exempelvis fram vid seminariet *Har Norden en unik demokratisk tradition?* som arrangerades i oktober 1994 av Nordiska Folkhögskolan och Ordfronts Demokratiakademi i Kungälv. Tillfället utmynnade i skriften *Nordens demokratiska urberg*. Förutom att titeln utgör en effektiv förening av liberal whiggism och romantisk nygoticism, hävdades där bland annat följande: ”Blodiga uppror ligger inte för svenskarna. Med långa och tjuriga sittningar vid förhandlingsborden har bönderna hävdlat lag och rätt och ömsesidighet gentemot överheten.”¹²

DEN FOLKLIGA KULTURARVSPRODUKTIONEN

Så långt folkrörelsernas inordnande i definitionen av ett svenskt kulturarv. Hur är det då med den mer allmänna kulturarvsproduktionen inom folkrörelserna? Mycket av det som grundlades vid 1900-talets början har kommit att leva vidare i deras kulturella verksamhet. Det tidiga 1900-talets folkrörelseestetik med röda stugor, folkkultur och naturvurm fortsatte att vara en närmast självklar del i både nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen under lång tid. Sällan har det dock varit med någon mer utpräglad romantisering eller jordkult eller liknande, utan det har varit mer urvattnat. Men man har fortsatt att sjunga samma vandringsvisor om att gå i dagstänkta berg förbi röda stugor.¹³

Nykterhetsrörelsens organisering och kulturella betydelse, särskilt på landsbygden, är en viktig grund för det fortsatta breda intresset för lokalhistoria och hembygdsforskning under 1900-talet. Till största delen har förstås detta intresse kommit att kanaliseras genom hembygdsrörelsen. I den tidiga hembygdsrörelsen var många nykterister och andra folkrörelsemänniskor aktiva, och många nutida hembygdsföreningar har sina ursprung i nykterhetsrörelsen.¹⁴

⁹ Hübinette, 1999, s. 125, 160–187.

¹⁰ Furuskog, 1941, citat s. 19.

¹¹ Thörnberg, 1943; Johansson, 1952.

¹² *Nordens demokratiska urberg*, 1995, citat ur artikelingsressen, s. 8.

¹³ Beträffande arbetarrörelsens sångverksamhet, se Bohman, 1985.

¹⁴ T.ex. har Olands Hembygdsgille – f.d. Södra Olands Hembygdsgille – rötter i en IÖGT-studiecirkel i Alunda under 1920-talet: Selén, 1958, s. 31.

Det bibliografiska verket *Svenska Folkförfattare. Bygdediktare, hembygds- och folklivsskildrare* (1929–1938) av Jules Ingelow och Iwar Nilsson är ett bra lackmuspapper för denna tendens. Påfallande många av de amatör- och lokalhistoriker som nämns där är aktiva i nykterhets- och/eller arbetarrörelsen. Den typiske lokalhistorikern som skrivit sin sockens eller småstads historia har ofta varit en typisk folkrorelsemänniska, och det gäller ända in i vår tid.

Det är förstås omöjligt att sammanfatta allt kulturarvsskapande inom folkliga miljöer såsom studieförbund, hembygdsföreningar eller amatörforskare. Med risk att överförenkla en aning kan man dock våga säga att den traditionella nationella historien verkar ha sysselsatt eller intresserat ganska få. Snarare är det det förflutna som är knutet till det lokala och/eller det rent personliga som dominerat. Det historiska bör alltså vara knutet till något konkret, och är det inte den egna bygden eller orten, så är det en enskild företeelse som till exempel järnvägar.

I de traditionella studieförbunden har ämnen som historia, arkeologi och etnologi – så att säga traditionella kulturarvsämnen – varit relativt frånvarande. Studieförbundens ämnesstatistik är svåränvänd om man vill få fram tydliga siffror på i vilken utsträckning historia och kulturarv förekommit. De stickprovstudier jag har gjort visar dock att nationell svensk historia förekommer i mycket liten utsträckning, förutom under krigsåren och i viss mån i samband med museisatsningen *Den svenska historien*. Vanligare är då lokalhistoria, eller nischad kultur- och socialhistoria av olika slag, eller de senare decenniernas intresse för arbetarhistoria och/eller industrihistoria. Man kan urskilja ett visst uppsving under 1950-talet för satsningar kring lokalhistoria, något som tycks vara direkt kopplat till storkommunreformen 1951/1952. Socknar som förlorade sin politiska självständighet manade till identitetsskapande, samtidigt som nya större enheter också ville manifesteras en ny större identitet.¹⁵ Rent allmänt tycks dock det lokalhistoriska intresset ha växt kontinuerligt under de senaste decennierna, att döma av exempelvis hembygdsrörelsens kvantitativa utveckling.

Här ska inte utvecklas så mycket mera; folkbildningssfären som helhet är alldeles för heterogen för att det ska vara meningsfullt att behandla den som just en avgränsad helhet. Jag ska i stället säga något kort om lokal- och hembygdshistorien, som i Sverige är en utpräglad icke-akademisk företeelse.

HEMBYGDSPORSKNINGEN – DET LOKALA KULTURARVET

Sockenböcker och andra lokalhistoriska verk kan räknas i tusental i Sverige. Antalet är i sig ett tecken på det breda intresset för denna form av historia – och denna typ av böcker har ofta en relativt stor läsarskara i lokalsamhället. Genom att utforska torpruiner och gårdarnas historia, att återge gamla rättsfall eller berättelser om bygdeoriginal, skapar man en mängd lokala kulturarv.¹⁶

Sockenböcker och lokalhistoriska verk kan se ganska olika ut. Runt mitten av 1900-talet var de vanligtvis producerade av en person, inte sällan ortens skollärare eller kyrkoherde. Under senare decennier har dock pendeln slagit över till kollektivt producerade verk. Dessa är ofta frukten av studiecirkel där

¹⁵ Folkrorelsearkivet för Uppsala län, Uppsala (FAU): Uppsala Läns Bildningsförbunds arkiv, Verksamhetsberättelser 1946/47–1980/81 (vol. B1:1) och Kortregister över ämneskurser och folkbildningskurser 1946–1963 (vol. D1A:1); ABF:s i Uppsala län arkiv, Verksamhetsberättelser 1933/34–1980/81 (vol. B1:1); Studieförbundet Vuxenskolan i Uppsala län arkiv, Verksamhetsberättelser 1967/68–2000 (vol. B1:1).

¹⁶ De följande avsnitten bygger i första hand på pågående studier av uppländsk lokalhistoria. För studier av i första hand den äldre hembygdsrörelsen i Sverige, se Arcadius, 1997; Björkroth, 2000; Grundberg, 2000, s. 64ff.

deltagarna gemensamt gått igenom källmaterial, inventerat soldattorp, gårdesgårdar, gamla affärer och annat. En typisk nutida hembygdsbok är ofta en på ytan osammanhängande samling korta artiklar. De innehållsliga kasten kan vara tvära. Ett utdrag ur något rättegångsprotokoll följs av en kort historik av en gård, sedan följer kanske några upptecknade sägner och så vidare.¹⁷

Som flera etnologer och antropologer satt fingret på, är det här fråga om ett annat förhållningssätt till det förflutna i den folkliga lokalhistorien än i den akademiska högkulturen. Några har beskrivit denna klyfta som en polaritet mellan å ena sidan en objektiverad historieskrivning som är kronologiskt organiserad och där enskilda händelser sätts i explicita större sammanhang, och å den andra en spontan historia som är direkt knuten till människors egna liv och erfarenheter. Flera undersökningar har visat att det är just historien om det nära och individuellt anknutna som fångar de flestas intresse.¹⁸

Hembygdshistorien ligger närmare den spontana polen, även om den bara genom att vara nedskriven bär på vissa inslag av den objektiverade historien. Det viktiga är egentligen inte först och främst att skapa en linjär och evolutionistisk berättelse om bygden från A till B, utan syftet är mer direkt att skapa identifikation till det geografiska rummet genom att återge olika aspekter av dess förflutna – men de kronologiska aspekterna är underordnade. Det är inte så avgörande exakt när någonting hände och varför, utan att det hände, och framför allt, att det hände här hos oss. I sin mest tydliga form sker detta genom att skildringen blir till en sorts vandring genom historien där plats efter plats besöks varvid anekdoter och skildringar ur dessas förflutna berättas.¹⁹

Kanske kan man här urskilja en motsvarighet till den ofta omtalade gränsdragningen mellan skriftlig och muntlig kultur. Till den muntliga kulturen hör den icke-kronologiska och icke-linjära formen och inte minst en stor del av innehållet, i form av anekdoter och minnen, som gärna är knutna till bestämda och konkreta händelser och personer. Själva driften att vilja nedpränta den lokala historien i en bok – kunskapsintresset – hör dock till den moderna, skriftliga kulturen.²⁰

Vid sidan av detta finns en klassisk mall för lokalhistoriska verk som las fast under tidigt 1900-tal genom mönsterbildande hembygdsböcker såsom *Gamla Tåsjö* av Erik Modin (1916). Där är formen närmast episk: framställningen börjar med att behandla bygdens berggrund och natur, för att inskräpa dess närmast eviga essens. Sedan följer ett avsnitt om fornlämningar, varefter den historiska framställningen tar över med närmast obligatoriska inslag som kyrka, präster, vägar, skolor, folkrörelser och så vidare.²¹ Den här mallen har reproducerats genom handböcker i hur man bedriver lokalhistorisk fritidsforskning, och kanske framför allt genom den ackumulerade mängden av redan skrivna lokalhistoriska böcker.

¹⁷ Ett typiskt exempel är *En bok om Nora-Tärnsjö*, 2003.

¹⁸ För begreppsparet objektiverad–spontan historia hänvisas till Borgström, 1997. På liknande sätt har polerna ”forskarmodell” och ”folkmodell” lanserats: Garnert, 1994. Se även Holmberg, 1985; Ekman, 1991; Amundsen, 1994; Blehr, 1994; Bohman, 1994; Klepp, 1998; Börnfors, 2001, s. 50ff.

¹⁹ Så är första halvan disponerad i Sandén, 1984. Detta sätt att behandla det förflutna är inte minst vanligt i populära skildringar av byggnader och miljöer i städer, här några av många exempel från Uppsala: Alving, 1913; Brunius, 1961; Sundquist, 1969; Skagegård, 1992. För ytterligare diskussion med exempel från en sockens skrivna lokalhistoria, se Borgström, 1997, s. 110–136.

²⁰ Jfr Ong, 1990, särskilt s. 50–72, 115.

²¹ För exempel från Norge, se Eriksen, 2002; jfr Hellspång, 1989.

Trenden de senaste decennierna är att den klassiska typen av sockenbok och lokalhistoria, som alltså är något så när linjär och schematisk, är på nedgång. Uppsvinget för den kollektivt producerade lokalhistorien har lett till en mer kalejdoskopisk form. De här uppställda motpolerna utesluter dock inte varandra, de kan mer ses som idealtyper där båda kan samsas i samma verk. En typisk representant för den moderna kollektiva lokalhistorien följer gärna den klassiska mallen genom att låta några inledande kapitel behandla naturen och fornlämningarna – och nu gällande gränser för bygden anses gälla även i ett avlägset förflutet. Man får till exempel följa hur bygden bokstavligen stiger upp ur havet, och hur de första människorna slår upp sina bopålar innanför sockengränsen.²² Framställningen glider dock snabbt över i en mer fragmentarisk stil där de senaste seklen behandlas ur de mest skilda synvinklar.²³

Hembygdsforskning är ofta mycket trogen källorna – på många sätt i högre grad än den akademiska historieskrivningen. Ofta får källorna tala för sig själva. Det behöver inte vara en berättande källa, som ett rättegångsprotokoll, utan det är ofta rader av fakta- och sifferuppgifter som citeras direkt från räkenskaper, boskapslängder eller liknande. Ett vanligt inslag är också att faksimilsidor ur exempelvis sockenstämmoprotokoll får pryda sidorna. Detta kan tolkas som att det räcker att återge källorna i sig själva för att skapa det önskade tidsdjupet åt den plats som behandlas.²⁴

Samma struktur finns även i andra former av icke-akademiskt och folkligt kulturarvsskapande. Den rikhaltiga järnvägshistoriska litteraturen har samma mönster: där är stilen ofta lika minutiös och tabellartad, varje stins och banvaktstuga noteras, liksom alla fordon som används och så vidare. Och på motsvarande sätt förekommer mycket av det som skenbart kan ses som tabellernas och listornas raka motsats: anekdoterna och de muntliga traditionerna.

Till sist en brasklapp – att det folkliga historieintresset till största delen yttrar sig i lokalhistoria, släktforskning och nischad historia snarare än i nationell historia betyder inte att den lokalhistoriska genren är fri från nationalism. Den svenska nationalismen har på ett sätt som liknar den norska (om än kanske inte lika utpräglad) samverkat med de lokala och regionala identiteterna. Längre var den svenska hembygdsrörelsen tämligen nationalistisk till sin karaktär, och är så i vissa avseenden fortfarande – det är exempelvis ofta just hembygdsföreningar som organiserar nationaldagsfirandet. Vurmen för den traditionella allmogeorienterade folkturen har i allra högsta grad odlats i hembygdsrörelsen, vilket är tydligt i många hembygds museer och hembygds gårdar – även om det industriella och moderna förflutna sedan flera decennier även intresserat hembygdsforskarna. Och i några sammanhang bidrar lokalhistorien till att bevara former av nationalistisk historia som utmönstrats i andra sammanhang, ett exempel är den levande tvistefrågan om var ”svearikets vagga” egentligen stod.

²² I ett verk om Viksta socken (Lindgren, 1994, s. 6) får man följa hur iskanten stod vid ”Upplands sydgräns” för omkring 10 000 år sedan, och ca 300 år senare ”befriades Viksta från isen”. Sedan, för 6 500 år sedan, ”dyker Viksta för första gången upp över havets yta”. Se även kapitlet ”Älvkarleby – upp ur havet” av Kjell-Håkan Arnell i *Östan och västan ån. Älvkarleby förr och nu*, 1985, s. 8–15, och ”Landet som vår Herre gav oss” av Yngve Gustafsson i *Historia och minnen i Markim*, 1995, s. 14–19.

²³ T.ex. *Bälinge härad. Från forntid till nutid*, 2000–2003.

²⁴ Se även Aronsson, 2002, s. 70 f.

REFERENSER

- Alving, Hjalmar, *Uppsala. En rundtur genom dess minnen och sevärdheter*, 1913.
- Amundsen, Arne Bugge, ”Historiesyn og tidsforståelse i folkelige bevegelse”, *Tiden och historien i 1990-talets kulturforskning. Föredrag vid en nordisk forskarkurs i Uppsala*, Gustavsson, Anders, (red.), *Etnolore* 15, 1994.
- Arcadius, Kerstin, *Museum på svenska. Läns museerna och kulturhistorien*, 1997.
- Aronsson, Peter, ”Kunskap och handling”, *Konsten att lära och viljan att uppleva. Historiebruk och upplevelsepedagogik vid Foteviken, Medeltidsveckan och Jamtli*, Aronsson, Peter & Erika Larsson (red.), 2002.
- Billig, Michael, *Banal Nationalism*, 1995.
- Björkroth, Maria, *Hembygd i samtid och framtid 1890–1930. En museologisk studie av att bevara och förnya*, 2000.
- Blehr, Barbro, *Lokala gemenskaper. En studie av en nordsvensk by på 1980-talet*, 1994.
- Bohman, Stefan, *Arbetarkultur och kultiverade arbetare. En studie av arbetarrörelsens musik*, 1985.
- Bohman, Stefan, ”Historia som kulturfenomen”, *Tiden och historien i 1990-talets kulturforskning. Föredrag vid en nordisk forskarkurs i Uppsala*, Gustavsson, Anders, (red.), 1994.
- Borgström, Bengt-Erik, *Cherished moments. Engaging with the past in a Swedish parish*, 1997.
- Brunius, Teddy, *Sju vandringar i Uppsala*, 1961.
- Bältinge härad. *Från forntid till nutid*, 3 delar, 2000–2003.
- Börnfors, Lennart, *Anor i folkupplaga. Släktforskning som folkrörelse*, 2001.
- Edquist, Samuel, *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918*, 2001.
- Edquist, Samuel, ”Drömmar i det blå... – om tron på den goda nationalismen”, *Röda Rummet* 2004:2.
- Ekman, Ann-Kristin, *Community, Carnival and Campaign. Expressions of Belonging in a Swedish Region*, 1991.
- En bok om Nora-Tärnsjö*, 2003.
- Eriksen, Anne, ”Bygda vår – fra bygdebøkenes verden”, *Historien in på livet. Diskussjoner om kulturarv og minnespolitikk*, Eriksen, Anne, J. Garnert & T. Selberg (red.), 2002.
- Furuskog, Jalmár, *Det svenska kulturarvet*, 1941.
- Garnert, Jan, *I dialog med historien. Om samtid och sjöfartshistoria i skärgårdsbyn Marum*, 1994.
- Grundberg, Jonas, *Kulturarvsförvaltningens samhällsuppdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*, 2000.
- Hellspong, Mats, ”Sockenbeskrivningar”, *Etnologiska beskrivningar*, Ehn, Billy & Barbro Klein (red.), 1989.
- Historia och minnen i Markim*, Vallentuna kulturnämnds skriftserie 10, 1995.
- Holmberg, Åke, ”Historiemedvetande och tidsuppfattning”, *Tidsopfattelse og historisk bevidsthed. Oplæg fra den 18. Nordiske fagkonference i historisk metode*, Ølken 26.–29. august 1983. *Studier i historisk metode XVIII*, 1985.
- Hübinette, Staffan, *Nykterhetsrörelsen, nazismen och demokratin. Nykterhetsrörelsen och kampen för demokratin 1930–1945*, 1999.
- Johansson, Hilding, *Folkrörelserna och det demokratiska statskicket i Sverige*, 1952.

- Klepp, Ingun Grimstad, *På stier mellom natur og kultur. Turgåeres opplevelser av kulturlandskapet og deres synspunkter på vern*, Acta humaniora 24, 1998.
- Linderborg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia. Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, 2001.
- Lindgren, Anders, *Bara en bondsocken. Ett hembygdsreportage genom århundraden*, 1994
- Nordens demokratiska urberg. Landkänning I* [Texterna finns även i *Ordfront magasin* 1995:1], 1995.
- Olofsson, Gunnar, *Mellan klass och stat. Om arbetarrörelse, reformism och socialdemokrati*, 1979.
- Ong, Walter J., *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet*, (1982) 1990.
- Sandén, Börje, *Det hände i Upplands-Bro. En hembygdsbok*, 1994.
- Selén, Torsten, ”’Vi var några stycken, ett dussin knappt...’. Små interiörer från studiecirkelarbeta i alun-dabygder”, *Olands-bygden*, 1958.
- Skagegård, Lars-Åke, *En vandring i Gluntarnes Uppsala*, 1992.
- Stolare, Martin, *Kultur och natur. Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920*, 2003.
- Sundquist, Nils, *Svarbäcken. En vandring i och kring en gammal stadsdel i Uppsala*, 1969.
- Thörnberg, E.H., *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*, 1943.
- Uplands distriktsloge av I. O. G. T. 1887–1937. En minnesskrift*, 1937.
- Östan och västan ån. Älvkarleby förr och nu*, 1985.

KULTURARV I RÖRELSE

ANNIKA ALZÉN

Det faktiska innehållet i det institutionaliserade kulturarvet genomgår långsiktiga förändringar. Under processens gång återkommer frågor om vad som skall läggas till fältet utöver det som antikvariska institutioner redan har tagit ansvar för. Vem avgör vad som ska betraktas som kulturarv? Är det den antikvariska professionen som i egenskap av sin förvärvade kunskap och sina professionella normer avgör hur valet ska ske? Kan engagerade kulturpolitiker påverka skeendet? I vad mån kan folkliga opinioner och amatöriska initiativ göra sig gällande?

Det kulturella arvet har under 1900-talet i första hand varit en fråga för de professionella kulturarvsbevararna. Statliga och regionala myndigheter har utpekat vad som ska ingå i det fysiska kulturarvet och de har dessutom haft uppdraget att utöva kontroll och tillsyn. Kulturarv var även ett professionellt akademiskt intresse framför allt inom discipliner som etnologi, konst, arkeologi och historia. Det låg i dessa professioners intresse att skapa legitimitet för sin egen kunskap. Med sitt kunnande skapade de en närmast ointaglig sfär för lekmannen.

Vid några tillfällen har emellertid den professionella hegemonin utmanats. Det skedde första gången vid sekelskiftet 1900 då intresset för den utdöende allmogekulturen väcktes vilket ledde fram till hembygdsrörelsen i början av 1900-talet. Men hembygdsrörelsen var inte enbart en antikvariskt tillbakablickande rörelse utan hade – främst i början av sin verksamhet – en stark inriktning mot framtiden. Man ville förändra och förnya men det skulle ske med utgångspunkt i den gamla goda traditionen. Hembygdsrörelsen förenade ett stort antal människor över hela landet i ett gemensamt arbete för att på olika sätt bevara delar av det gamla bondesamhället. I det sena 1900-talet uppstod en liknande väckelse nu med fokus riktat på nedmonteringen av industrisamhället och industriarbetets historia. Detta intresse som tog formen av en folklig rörelse, en rörelse som senare kommit att kallas gräv-där-du-står-rörelsen eller Grävrörelsen, växte fram vid mitten av 1970-talet. Även i denna rörelse fanns den dubbla rollen som bevarare och förnyare. Den här artikeln sammanfattar några av de centrala dragen i Grävrörelsen.

INDUSTRISAMHÄLLET S KULTURARV I FOKUS

Industrisamhällets kulturarv blev föremål för ett nytt och brett intresse främst under 1970- och 1980-talet. Det gick en våg av hänförelse över landet. En lång rad studiecirkel med inriktning på industrisamhällets framväxt och industriarbetarnas vardag startades. De resulterade i en mängd skrifter och böcker men också i sceniska bearbetningar så kallade arbetarspel. Det intensiva ”grävandet” uppstår någon gång i början av 1970-talet. Jag har gjort ett försök att dela in den period under vilken rörelsen kan urskiljas i följande tre faser.

Den initiala fasen inträffade under första delen av 1970-talet. Det var tiden före den egentliga rörelsefasen. Den kännetecknades av inriktningen mot att dokumentera den lokala bygdens och den enskilda individens minnen. Syftet var att rädda dessa minnen från att falla i glömska. Ett viktigt inslag i denna fas var den radio- och teveserie som sändes 1973/74 under namnet *Bygd i förvandling*. Serien producerades av kommittén för Television och radio i utbildningen, förkortat TRU – en föregångare till Utbildningsra-

dion. Det fanns tydliga samband mellan TRU:s utbildningsattsning och den norrbottniska cirkelverksamheten Ett sekel i skelleftebygden. Men där fanns också betydande likheter med de studiecirkel som tillkom under nästa fas. Tankar och idéer fördes vidare och utvecklades. Ett annan viktig aktör under den första tiden var Riksställningar som aktivt medverkade i en utvidgad decentraliserad utställningsverksamhet som utgick från lokala initiativ, ofta studiecirkel.

Den andra fasen kan betecknas som Grävrörelsens huvudfas Den inträffade mellan åren 1975-1985. Det var under denna period som huvudparten av ”grävandet” utfördes. Perioden kännetecknades av ett intensivt studiecirkelarbete med inriktning på industrisamhällets och industriarbetarnas historia. 1977 utkom Gunnar Silléns *Stiga vi mot ljuset* och 1978 publicerades Sven Lindqvists *Gräv där du står*, böcker som kom att få stor betydelse för inriktningen på cirkelverksamheten. Gräv-där-du-står-rörelsen eller Grävrörelsen har fått sin benämning efter Lindqvist bok. I retoriken fick denna period en starkt socialpolitisk framtoning. Arbetarklassens underordnade ställning, deras rätt att själva gräva fram och skriva sin egen historia stod i fokus. Perioden kännetecknas av ett intensivt lokalt förankrat cirkelarbete, ofta sammankopplat med utställningsproduktion eller teaterverksamhet. Det var under denna fas som arbetarspelelen etablerade sig som en ny form av amatörteater. En teaterform som satte arbetarna i centrum framför, på och bakom scenen.

Den tredje och sista fasen började vid mitten av 1980-talet. Då började intresset för industriarbetarnas historia att falna. Vänstervågen hade ebbat ut. 1985 kan ses som det definitiva slutet på den vänsterradikala eran. De starka högervindar som nu blåste över Europa nådde även till Sverige. Cirkelverksamheten med inriktning mot det industriella kulturarvet mattades av och arbetarspelelen fick en annan inriktning. Det förekom ännu liknande verksamhet men med andra förtecken. Grävrörelsen, så som den definierats här, var egentligen slut.

OMVÄRLDSFAKTORER – EKONOMI, POLITIK, KULTUR

De bakomliggande orsakerna till Grävrörelsens framväxt är många och delvis också motsägelsefulla. Intresset tycks emellertid inte vara ett resultat av de kulturarvsbevarande institutionernas tränga arbete och inte heller härröra från den statliga kulturpolitiken eller från den akademiska universitetsvärlden. Intresset uppkommer någon annanstans i samhället och tycks ha många fler utgångspunkter och motiv än det rent konkreta bevarandet av artefakter i form av föremål eller byggnader. För att förstå framväxten av denna rörelse måste även det ekonomiska, politiska och kulturella klimat som den växte fram i studeras.

Det finns många omvärldsfaktorer som direkt eller indirekt spelat stor roll för förståelsen av Grävrörelsens uppkomst och verksamhet. En viktig bakgrund till intresset för det industriella arvet i Sverige var de omfattande förändringar som präglade näringslivet under 1970-talet. Flera centrala branscher främst varvs-, stål- och skogsindustrin omstrukturerades och rationaliserades. Flera orter förlorade sin enda industri. Nedlagda, tomma fabriker och arbetslöshet utgör en grundläggande del av förståelsen för Grävrörelsen. Engagemanget kring ett nedläggningshotat bruk kunde skapa nya sociala nätverk och indirekt medverka i den samhälleliga förändringsprocessen.

En annan viktig faktor var de vänsterradikala strömningar som spreds över västvärlden vid den här tiden. I Sverige skedde en successiv radikaliserings av det kulturella och politiska klimatet med början i slutet av 1960-talet. Mot bakgrund av internationella händelser som Vietnamkriget, befrielsekampen i Afrika och händelserna i Paris våren 1968 bildades olika solidaritetsgrupper som aktivt deltog i kampen

mot förtrycket i tredje världen. I grunden riktades kritiken mot det västerländska industrisamhällets rationella livsformer. Det kapitalistiska samhället, hette det i retoriken, hade genom utsugning och utslagning lagt grunden för ett maktskifte. Förlorarna i detta system, de förtryckta, måste befrias antingen de var bönder i Vietnam eller arbetare på ett nedläggningshotat bruk i norra Sverige. Nu måste arbetarna själva ta makten. I Sverige liksom i många andra länder tillkom flera mindre politiska partier som stod långt till vänster om det regerande socialdemokratiska partiet. Den mediala debatten kom under 1970-talet att präglas av vänsterradikala åsikter.

Ytterst var det kanske den omfattande industriella rationaliseringsvågen och det radikala politiska klimatet som drev fram intresset för industriarbete och arbetarhistoria. Men där fanns också sociala och kulturella faktorer av stor betydelse. Grävrörelsen ingick i flera större sammanhang.

De politiska stämningarna påverkade även det kulturella arbetet. I början av 1970-talet blev kultursektorn föremål för myndigheternas ökade intresse. Kulturbegreppet vidgades till att omfatta alltfler områden och inbegripa allt flera grupper av människor. Samtidigt pågick en diskussion om decentralisering av kulturen. Kulturen blev ett speciellt politiskt ansvarsområde i samband med de kulturpolitiska målen 1974. Demokratisering och decentralisering var viktiga delar i dessa mål. I ett särskilt bevarandemål fastslogs att hela samhällets historia även industrisamhället skulle bevaras och levandegöras. Relationen mellan den unga Grävrörelsen och de kulturpolitiska målen kan vara svår att precisera men de påverkade uppenbarligen varandra. Det skedde rimligen en ömsesidig påverkan. I viss mån kan man se Grävrörelsen som ett svar på kulturpolitikens inriktning mot decentralisering, demokratisering, nya grupper och eget deltagande.

Vid sidan av dessa mera bakomliggande faktorer för grävandet fanns även en mera direkt och konkret verksamhet i England som hade vissa likheter med Grävrörelsen genom att den uppmärksammade det industriella kulturarvet.

INFLUENSER FRÅN ENGLAND

I England fanns redan på 1960-talet en rörelse med inriktning på det industriella kulturarvet under namnet Industrial archaeology. En jämförelse mellan Industrial archaeology och Grävrörelsen visar att där finns många likheter. Båda rörelserna uppmärksammade industrisamhällets kulturarv och inriktade sig främst på den tidiga industriperioden. En viktig aspekt blev att tvätta bort kopplingen till armod, misär och elände som tidigare präglat mycket av historieskrivningen kring industriarbetet. Rörelserna opponerade mot bristen på intresse för det industriella kulturarvet – som man menade fanns hos etablerade kulturarvsinstitutioner och vid universiteten. Såväl de engelska industriarkeologerna som de svenska grävarna hävdade att industriarbetarna själva måste delta i arbetet, det var arbetarna som bäst kände sin egen verklighet. Historien måste skrivas underifrån.

De yttre formerna och intressefokus är således påfallande lika mellan de så kallade rörelserna. Men det huvudsakliga syftet, formen och metoden skiljer sig väsentligen åt. Trots att ämnesområdet var detsamma utvecklades två i grunden ganska olika folkliga rörelser. För Industrial archaeology var den främsta uppgiften att registrera, vårda, dokumentera och bevara de fysiska resterna från den industriella revolutionens tidigaste perioder. Man ville också rent konkret renovera och restaurera maskiner och infrastrukturella rester som järnvägar och kanaler. Intresset riktades i första hand mot Englands storhetstid som banbrytande industrination. Det var de faktiska industrimiljöerna som lockade, däremot saknades en socialpolitisk

ansats. Denna aspekt återfanns snarare inom verksamheter som History Workshop och Oral history där man strävade efter att lyfta fram det arbetande folkets egna vardagliga erfarenheter.

Grävrörelsens syfte var egentligen inte att bevara gamla fabriker utan snarare att omtolka industriarbetets och industriarbetarnas historia. Arbetarna skulle själva avslöja sanningen och ta makten över sin egen historia vilket skulle medföra omfattande politiska förändringar i samhället. Även i de fall där den uttalade politiska viljan inte var stark och radikal fanns en ambition att lyfta fram en aldrig tidigare berättad historia. Grävrörelsen fick betydelse för de konkreta bevarandefrågorna i första hand genom att sätta industrisamhällets kulturarv på den politiska och massmediala agendan.

Vid närmare betraktande skilde sig även formen för verksamheterna. I Storbritannien samlades människor i första hand för praktiska konkreta arbetsuppgifter i de lokala föreningarna. I Sverige var studiecirkeln centrum för verksamheten, det talade och skrivna ordet dominerade. Men där fanns också en gestaltande expressiv form i de arbetarspel som uppfördes runt om i landet. Grävrörelsens rötter fick näring av idéer såväl från det lokala närsamhället som från den internationella solidariteten. Det handlade både om identitet och makt, om ekonomi och politik men också om historia och minne. Ett betydande drag i rörelsen var det amatöristiska och lekmannamässiga. Som jag ser det fanns två centrala beståndsdelar i rörelsen – det ena var studiecirkeln och det andra var amatörteatern. Mellan dessa fanns också viktiga och intressanta samband.

STUDIECIRKELN SOM BAS FÖR GRÄVANDET

Grävrörelsen och dess föregångare, *Bygd i förvandling*, kom att införlivas och bäras av en stark svensk tradition, nämligen studiecirkeln. Den är en viktig faktor för att förstå ”grävandets” komplexitet. De första studiecirkelarna i Sverige uppstod tidigt på 1900-talet. De växte fram i nära relation till nykterhetsrörelsens bildningsarbete. Den tidiga folkbildningens grundläggande idéer kan sammanfattas på följande sätt: kollektivt arbete, självverksamhet och en vilja att förändra. Studiecirkeln utgjorde vid den tiden ett helt nytt sätt att studera som utgick från att man tog tillvara cirkeldeltagarnas egna erfarenheter. Det talades om allas lika värde. Arbetet skulle drivas framåt av deltagarna själva, var och en skulle kunna göra sin röst hörd. Läraren ersattes av handledaren, kursledaren.

Det fanns också i den tidiga studiecirkelverksamheten ett radikalt drag som för tankarna till delar av grävandet. Redan 1902 säger Oscar Olsson ”studiecirkelns fader” att arbetarna inte kunde förlita sig på att någon annan skulle ha intresse av deras berättelser, de måste själva skriva sin historia. Det delvis radikala och förändrande motivet i Grävrörelsen kunde således lätt införlivas i studiecirkeltraditionen. Här finner vi också det antiauktoritära drag som återfinns i Grävrörelsen, både inom cirkelarbetet och inom arbetarspelen. Grävrörelsen kom att bli den verksamhet som kanske bäst motsvarade den ursprungliga tanken i studiecirkeln.

ATT SÖKA EGEN KUNSKAP

Uppenbarligen fanns det i grävandets idé något som väl lät sig införlivas i studiecirkeltraditionen. I *Bildningens väg* har idéhistorikern Bernt Gustavsson studerat olika bildningsideal inom arbetarrörelsen. Han urskiljer tre olika ideal nämligen medborgarbildningsidealet, nyhumanismens personlighetsbildande ideal och självbildningsidealet. Gustavsson hävdar att självbildningsidealet utgör ett centralt drag i studiecirkelverksamheten. Kärnan i självverksamheten är att ”bildningsarbetet ska ha sin utgångspunkt i varje

enskild individs inneboende anlag”. Varje människa har slumrande resurser som kan väckas till liv och utvecklas under hela livet. Den grundläggande tanken i studiecirkel är således idén om självaktivitet eller självbildning. Självbildningen tar sin utgångspunkt i människors vardagsvillkor. Det är den egna vardagen som måste vara basen för studierna. Ett sådant förhållningssätt bidrar samtidigt till nya aspekter på världen utanför och kan skänka spänning och dramatik till den egna vardagstillvaron.

En annan central innebörd i begreppet självbildning är att deltagarna själva tolkar och tar till sig stoffet utan förmedlande händer och tillrättalägganden. Det finns ingen lärare som förmedlar ett givet kunskapsinnehåll. Deltagarna söker själva sin kunskap. I den gemenskap som studiecirkeln medför utvecklas individen och samhället i kollektiv samverkan. Oscar Olsson menade att när cirkelrörelsen spred sig över hela landet skulle den genomsyra kulturklimatet och på sikt förändra samhället. Självbildningsidealet skulle kunna sammanfattas på följande sätt: Den enskilde individen har egen kapacitet och vilja att själv söka kunskap utan inblandning av någon professionell auktoritet. Studierna utgår från den egna vardagen och medför samtidigt ökad insikt om samhället. Detta sätt att närma sig kunskapen kommer också att bli en del av emancipatoriska strävanden. Studierna vars syfte är att tillsammans lära känna, förstå och förändra sker i nära samarbete och samtal med andra människor. Arbetet inom Grävrörelsen överensstämmer på flera sätt med begreppet självbildning, ett begrepp som uppenbarligen utgör en viktig del av förståelsen av studiecirkeln.

Studiecirkeln blev enligt min mening det fundament som bar Grävrörelsen. De radikala idéer som rörelsen gjort sig mest känd för kunde införlivas i ett redan känt sammanhang. I den lokala vardagen omstöpte studiecirkeln praxis det revolutionära draget i grävandet och gjorde det möjligt även för de politiskt ointresserade eller oliktankande att ingå i samma gemenskap som den radikala vänsterns förespråkare. Studiecirkeln essens motsvarade Grävrörelsens komplexa ambitioner.

ATT SKRIVA SIN EGEN HISTORIA

Grävrörelsens kärna skulle kunna beskrivas med orden demokratisering och decentralisering. Rörelsen utgjorde en del i en mer allmän process i Sverige som kom att formuleras i de kulturpolitiska målen 1974. Demokratiseringen avsåg alla människors rätt medverka och påverka samhällets olika sektorer. I detta fall var det rätten till den egna historien som stod i förgrunden. Tillgängligheten och delaktigheten måste öka. Fokus måste flyttas från centrum ut till de lokala verksamheterna, till de människor som själva kunde berätta om den egna vardagen, en tidigare osynlig historia. Ett grundläggande drag i Grävrörelsen var att historien måste skrivas ur ett underifrånperspektiv. Med detta avsågs att berättelsen skulle utgå från det arbetande folket, från de människor som själva upplevt den grå vardagen.

Grävrörelsens retorik var gärna dramatisk och politisk. Det hävdades ofta att arbetarnas historia var osynlig i den akademiska historieskrivning och att forskarna tog upp ämnen som inte berörde arbetarklassens intressen. Det fanns en föreställning om att Grävrörelsen skulle rätta till en snedvriden eller till och med falsk historiebild som skapats genom det traditionella historieskrivandet ”fakta som legat begravda i årtionden kommer fram och skapar en ny medvetenhet”. Historieskrivandet gjordes till en klassfråga. Arbetarklassens perspektiv måste föras in i debatten. Konfliktperspektivet dominerade retoriken - inte minst i Silléns och Lindqvists böcker. Forskning var i första hand ett offensivt vapen inte ett defensivt, menade Lindqvist, ”det lämpar sig bättre för erövring än för försvar”.

MAKT OCH MINNE

Grävrörelsen var en bred och heterogen företeelse. Själva syftet med grävandet var att söka ny historisk kunskap – direkt ur källorna. Det var vardagen och det arbetande folket som skulle stå i centrum och därför skulle arbetet utföras av människorna själva – inte av professionella forskare eller antikvarier. Resultatet skulle spridas genom publikationer, utställningar och teater. Så långt förefaller det ha funnits en överensstämmelse om syftet med verksamheten. Det går emellertid att urskilja två ganska olika tendenser inom rörelsen, två synsätt som i grunden hade skilda utgångspunkter men som i vardagen smälte samman till en helhet. I de olika motiven för att gräva fram den dolda historien fanns å ena sidan en betoning av maktaspekten å andra sidan en inriktning på minne och identitet.

Historia som makt är kanske den mest uppmärksammande delen av Grävrörelsen. Den hade starka vänsterradikala förtecken. Både *Stiga vi mot ljuset* och *Gräv där du står* var delar av denna riktning. Historia som makt utgick från en stark kritik av det etablerade forskarsamhället (främst historikerna) men även av den antikvariska professionen (museerna och RAÄ) som man menade helt försummat att studera och visa fram det industriella samhällets historia, industriarbetarnas vardag och villkor. Det saknades ett underifrånperspektiv på historien. Arbetarnas historia fanns inte någonstans, inte i museerna, inte på arkiven, inte i forskningen menade Lindqvist i sin bok. Denna del av Grävrörelsen såg grävandet som en protest och ett motstånd mot det etablerade samhällets olika institutioner. Syftet var att gräva fram ny kunskap och att tolka den på ett nytt sätt. Centralt för denna riktning var att den nya kunskapen skulle ligga till grund för omfattande förändringar av samhället. Historien skulle användas som bevis i detta arbete. Kunskap och makt över historien och det kulturella arvet sågs som en omvälvande politisk kraft.

En minst lika viktig drivkraft inom Grävrörelsen var att se historia främst som minne och identitet. Denna riktning var nära knuten till hembygden och till det lokalhistoriska. Arbetarnas glömda historia måste grävas fram av rättviseskäl. Motivet var att deras historia var lika viktig som andra grupper. För att få en mer komplex och riktigare historieskrivning måste hela industrisamhällets historia beredas plats. Men det skulle göras av folket självt, av dem som upplevt vardagen och kände fabriksarbetet inifrån. Kulturarvet utgjorde ett minne från det förflutna, ett faktiskt spår som kunde ge värdefull kunskap. En sådan kunskap ansågs vara viktig för förståelsen av samtiden och av den egna identiteten. För att förstå nuet och för att kunna handla rätt i framtiden måste man känna sin historia.

Grävandet kunde således hämta inspiration såväl ur ett makt- som ett minnesperspektiv. Båda riktningarna uppträder sida vid sida, har gemensamma drag men också skilda drivkrafter. De överlappar varandra men strider samtidigt om tolkningsföreträdet i rörelsen. I retoriken fick historia som makt ett stort utrymme. Lindqvists argumentation om behovet och värdet av att arbetarna själva forskar fram sin historia och inte överlåter det till professionella forskare, återkommer främst i förordet till många av de skrifter som blivit resultatet av grävandet. I de faktiska undersökningarna och i de många berättelserna eller sammanställningarna finns emellertid inte mycket av det politiska sprängstoff som utlovas. Det förefaller som om stora delar av rörelsen har vilat på ett starkt lokalhistoriskt intresse som dock fick ny näring och ny inriktning i det radikala grävandets anda. Bilden av Grävrörelsen som politisk, progressiv och framåtblickande måste balanseras mot insikten att åtskilliga deltagare i de många lokalhistoriska grävciinklarna inte uppfattade den politiska förändringen som det främsta målet för sitt deltagande. Deras ambition var snarare att vara på och lyfta fram en historia som var på väg att utplånas i den pågående samhällsomvandlingen.

Vilken roll spelade då Grävrörelsen för urvalet och legitimeringen av det industriella kulturarvet? Frågan är komplex och svaret otydligt men grävandet har uppenbarligen haft stor betydelse för att föra upp frågan på agendan. Under perioden breddades kretsen av intresserade från ett fåtal engagerade till en massrörelse. Självbildningsidealet och ambitionen att ge det arbetande folket en egen röst påverkade innehållet i vad som forskades fram vilket medförde nya perspektiv på det industriella kulturarvet.

REFERENSER

- Alzén, Annika, *Fabriken som kulturarv*, 1996.
- Alzén, Annika, "The industrial Heritage and Movements for its preservation", *Industrial Heritage as Force in the Democratic Society*, 2001.
- Alzén, Annika, "Kultur i rörelse", *Hur djup är kulturens brunn*, Blucher, Gösta & Göran Graninger, (red.), 2002.
- Alzén, Annika, "Amatörer eller proffs – en fråga om kulturarvets demokratiska villkor", *Otydligt. Otympligt. Otaligt*, Alzén, Annika & Birgitta Burell, (red.), 2005.
- Alzén, Annika, "Kulturarv i rörelse – en jämförande studie". En jämförelse mellan Grävrörelsen och den engelska Industrial archaeology-rörelsen. Under utgivning.
- Alzén, Annika, "Grävrörelsens rötter". En studie av TRU-satsningen i radio och tv 1973/1974. Under utgivning.
- Gustavsson, Bernt, *Bildningens väg: tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880-1930*, 1991.
- Lindqvist, Sven, *Gräv där du står. Hur man utforskar ett jobb*, 1978.
- Sillén, Gunnar, *Stiga vi mot ljuset. Om dokumentation av industri- och arbetarminnen*, 1977.

DEN MINSTA, GEMENSAMMA NÄMNAREN. ELLER – HUR SER VÅRT KUNSKAPSFÄLT UT?

STEFAN BOHMAN

Finns det en minsta gemensam nämnare mellan antologins bidrag? Hur ser den i så fall ut? Går den att formulera? Kan vi bygga en gemensam teori? Ett första steg mot detta är att försöka formulera det kunskapsfält vi har gemensamt.

Vi bör inte nöja oss med att enbart betrakta oss som ett löst nätverk av forskare och praktiker kring kulturarv. Trevligt men otillräckligt. Om inte annat så är flera av antologins bidrag exempel på det – tyvärr! Flera artiklar är nämligen baserade på ansökningar som inte har fått några pengar av de forskningsråd de är ställda till. Visserligen är det svårt att blidka forskningsråden, men kvaliteten på bidragen gör att de vore värda ett bättre öde. Men då gäller det att vi verkligen definierar vårt kunskapsfält, att det blir tydligt och begripligt, och att vi propagerar för vikten av det. Vår forskning behövs!

Det är dock lätt att säga tulipanos. Här skall jag därför sticka ut huvudet och försöka formulera några gemensamma nämnare, som kanske kan fungera i ett framtida arbete med att formulera ett gemensamt kunskapsfält. Mina tankar här är definitivt inga färdiga modeller, men kanske en utgångspunkt för vidare resonemang.

IDEOLOGINS BETYDELSE

När man läser alla artiklar slås man av hur stor ideologins betydelse är vid definition och kodning av kulturarv. Men det rör sig naturligtvis om olika ideologier. Längre har ju den nationella, patriotiska ideologiska fokuseringen varit dominant. Det framgår i många av antologins bidrag. Kulturarv har formulerats och förts fram för att stärka idén om en enad nation, ett nationellt folk med en gemensam historia och kultur.

I de artiklar som jag kommenterar står industriarvet i centrum. Eva Dahlström Rittsél skriver om industriarvet som en ideologisk produkt. Annika Alzén tar upp grävrörelsen, där ett mycket medvetet klassperspektiv dominerar i arbetet med kulturarvet. Samuel Edquist skriver om relationen mellan just nationell historia, folklig historia och lokalhistoria. Katarina Ek-Nilsson skriver om Tekniska museet som inte bara något tillbakablickande utan som ett tekniskt föredöme för framtiden. Anders Houltz har delvis samma perspektiv när han ser Göteborgsutställningen 1923 som både tillbakablickande i nationellt hänseende och som en modernitetens reklampelare.

Utifrån antologins texter och utifrån mina egna erfarenheter har jag försökt att schematiskt formulera de viktigaste ideologiska fokuseringarna som i olika tider, och ibland samtidigt, styrt arbetet med kulturarv.

IDEOLOGIASPEKTEN

Skilda ideologiska fokuseringar och tematiseringar för definition av kulturarv – exempel.

Fokusering = huvudsaklig inriktning och syfte för historieanvändande och definition av kulturarv.

Tematisering = delar inom den givna fokuseringen man koncentrerar sig kring.

1. Nationell, territoriell fokusering

Teman: Det typiskt nationella, svenska (Skansen)
 Det typiskt regionala, lokala (Värmlands museum)

2. Ursprungs-, tidsmässig fokusering

Teman: ”Gesunkenes Kulturgut” (Geijers vissamlingar)
 Ursprungsformer, urtyper (Béla Bártok)

3. Social, klassmässig fokusering

Teman: Industrimiljö, arbetarhistoria, arbetarrörelsens historia (Sovjet)
 Tjänstemännen (TAM-arkiv)

4. Etnisk fokusering

Teman: Folkslag, raser (Nazisterna, Musée de l’Homme)
 Kulturell hemmahörighet (Världskulturmuseet)

6. Genusrelaterad fokusering

Teman: Kvinnohistoria
 Genusaspekter i allmänhet

Den nationella och territoriella ideologiska fokuseringen har som sagt länge varit mycket dominant. Många andra ideologier har sedan andra halvan av 1800-talet tvingats förhålla sig till just den nationella. Ett tema har varit att hitta nationens stolta ursprung. Men denna ursprungs- och tidsmässiga fokusering har tenderat att bli ett kunskapsmässigt och ideologiskt självändamål, inte minst i arbetet med kulturarv. Ålder och ursprung blev ett ideologiskt fokus, frikopplat från nationalismen. När till exempel den stormande nationalisten Béla Bártok letade efter rötterna till den ungerska folkmusiken fann han att rötter fanns i Rumänien, Bulgarien och Slovakien. Detta ledde till att han kom i konflikt med ungerska nationalister och antog själv en utpräglad internationalistisk ideologi.

Nästa viktiga ideologiska fokusering är naturligtvis den klassmässiga. När Sovjet bildades lades inte längre fokus på Rysslands nationella kultur, utan på arbetarklassens (och det kommunistiska partiets) kultur och historia, delvis oavsett om dessa arbetare fanns i just Ryssland. Att kommunisterna under Stalin sedan återvände till den nationalistiska ideologin är en annan historia. I framhållandet av industriarvet i Sverige är ju inte det nationella perspektivet dominant, vi bevarar inte fabriker för att de är typiskt svenska. Man har exempelvis velat lyfta fram minnena av en tidigare över axeln sedd samhällsklass.

Mitt fjärde förslag till ideologisk fokusering är den etniska (möjligen också kulturella). Ett tydligt exempel är Nazisternas behandling av museer efter sitt maktövertagande. ”Jude- och negerföremål” skulle plockas bort från museerna. Det intressanta var alltså vare sig det nationellt eller klassmässigt specifika utan det rasmässigt. Museer som ”Musée de l’Homme” i Paris är exempel på hur man i tidens anda definierar och kodar kulturarv ur ett rasmässigt perspektiv. Hos oss håller ett kulturellt perspektiv på att få en viktig ideologisk roll i samhället, på gott och på ont. Det skall bli intressant att se hur Världskulturmuseet i Göteborg kommer att kryssa mellan blindskären.

Slutligen har jag tagit med den genusrelaterade ideologin – att fokuseringen vid definition och kodning av kulturarv inte skall ske utifrån vare sig ett nationellt, tidsmässigt, klass- eller etniskt perspektiv, utan från ett genusperspektiv. Vi kan konstatera att många idag propagerar för genusperspektivet. Kulturdepar-

tementet, som i regleringsbrev beordrar museer att definiera och koda kulturarv utifrån just ett genusperspektiv, är ett exempel.

MAKTENS BETYDELSE

Konstaterandet att Kulturdepartementet idag försöker styra museer att arbeta utifrån ett genusperspektiv leder till nästa problemkomplex – vilka bestämmer vilken ideologi som skall råda? Vilka har tolkningsföreträde vid definition och symbolisering/tolkning av kulturarv? Eva Dahlström Rittsél utgår i sin artikel från den statliga, officiella kulturarvspolitiken. Maria Björkroth diskuterar det folkliga inflytandet över definitioner och kodningar av kulturarv. Annika Alzén tar upp det mer renodlade vänsterperspektivet, där grävrörelsen medvetet ställde sig utanför den statliga, traditionella maktsfären.

Jag försöker här skissa på några dominanta maktsektorer i det svenska samhället vad gäller definition och kodning av kulturarv. Jag är förstås medveten om att många redan ”ärvt” sitt kulturarv i form av befintliga traditioner eller gamla samlingar. Alla definierar inte kulturarv själva. Hur man väljer i detta rikhaltiga arv och hur man kodar samt förmedlar kulturarv är dock i grunden en fråga om ideologi och makt – vilka har eller tar sig rätten till tolkningsföreträde? Vilka aktörers tolkningsföreträde blir dominant i samhället vid en viss tid?

MAKTCENTRA FÖR DEFINITION OCH KODNING AV KULTURARV

Grupper med anspråk på tolkningsföreträde

1. Den politiska och officiella makten: Hovet, riksdag, regering.
2. Professionella kulturarvsförvaltare: Museianställda, arkivarier, kulturmiljövårdare, forskare.
3. Allmänhet: ”Grävare”, entusiaster, publik/brukare, betalare.
4. Ekonomiska intressenter: Turism, affärsintressen.
5. Den offentliga kultursektorn: Media, offentliga debattörer, intressegrupper

Länge har hovet och adeln haft tolkningsföreträde över kulturarv. Adelns kuriosakabinett och Gustav III samlande och institutionsbyggande är några exempel. Men under andra halvan av 1800-talet började professionella kulturarvsförvaltare växa fram. I kraft av partikularisering och vetenskapliggörande av sina områden kunde de hävda sitt tolkningsföreträde, bland annat gentemot hov och riksdag. Dessa professionella kom länge att dominera kulturarvsområdet. Men som flera har visat växte ett folkligt intresse av tolkningsföreträde över kulturarv fram, hembygdsrörelsen och grävrörelsen är två exempel. Olika ekonomiska intressenter har också blivit viktiga maktgrupper, till exempel affärsintressen och de som vill tjäna pengar på kulturturism, ibland i motsättning till och ibland i samarbete med etablerade museer. Slutligen kan vi se hur den offentliga kultursektorn, till exempel i form av kulturskribenter, vill påverka museer. Och museerna själva ser gärna att de recenseras och bedöms i de stora dagstidningarna.

Kampen mellan dessa maktcentra fortgår. Idag ser vi hur den politiska makten försöker att ta tillbaka tolkningsföreträde av kulturarv. Allt mindre medel ges till den basverksamhet de professionella själva har störst inflytande över. Medel öronmärks alltmer till de ideologiska fokuseringar och teman den politiska makten finner lämpliga – såsom industrisamhällets kultur, världskultur och genusperspektiv.

TIDENS BETYDELSE

En tredje aspekt som visar sig viktig är tidens relation till kulturarv. Begreppsdelens -arv nödvändiggör ju resonemang om tidens betydelse. Det finns skilda relationer mellan å ena sidan ideologi och makt och å den andra hur lång tid det gått efter att ett kulturuttryck funnits eller förlorat sin ursprungliga funktion. Flera forskare har uppmärksammat detta, bland annat i resonemang om vårt förhållande till sopor. Synen på inte minst industrins kvarlämningar är här mycket intressant som exempel. Anders Houlitz tar i sitt bidrag upp hur man, typiskt nog, undrat huruvida industrisopor verkligen var historia? Frågan är – när betraktas kulturuttryck som sopor, och varför? Och när börjar man lyfta fram olika sopor såsom varande kulturarv? Jag menar att tidsaspekten i denna bemärkelse genomsyrar i stort sett alla antologins bidrag.

Att försöka göra någon form av modell för tidens betydelse i förhållande till kulturarv är svårt, naturligtvis. Det är många faktorer som samverkar. Men ett visst mönster menar jag går att urskilja. Oavsett brister i detta schema tror jag att det är både viktigt och intressant med en fortsatt diskussion om mönster för tidens betydelse i förhållande till kulturarv.

TIDSASPEKTER VID DEFINITION OCH KODNING AV KULTURARV

1. Levande, funktionella kulturuttryck

Tendens: a. Visade som samtida föredömen (konst, maskiner), eller
b. osynliga som möjligt kulturarv, bland annat i kraft av sin vardaglighet.

2. Nära efter förändring, ursprungsfunktionen har just upphört

Tendens: a. Lämnings fortsatt föredöme som kulturarv, omedelbar kanonisering, eller
b. lämningarna betraktade som ointressanta, eventuellt belastade (fattigmiljöer, industrimiljöer, arvet efter nazismen eller kommunismen).

3. En viss tid efter en förändring, ursprungsfunktionen börjar glömmas

Tendens: a. Kanoniseringen kan ifrågasättas, eller
b. lämningar kan ses som mindre belastade och fungera som påminnelse och bildningsgrund och definieras som kulturarv (Norrköpings industriområde, Topografie des Terrors).

4. En längre tid efter en förändring, ursprungsfunktionen mer än en generation gammal

Tendens: a+b. Så mycket massa har växt på kulturuttrycken att lämningarna kan omkodas, ges nytt symbolinnehåll (konst, Wagners musik, Norrköpings industriområde).

Vi kan oavbrutet se hur tid, ideologi och makt samverkar för vad som definieras som kulturarv och hur det kodas. Lämningsarna från kommunisttiden är ett bra exempel. Under Sovjettiden utgick noggranna direktiv till museerna runt om i riket om vad de skulle ställa ut på sina museer. Jag talade med chefen för Pernu Stadsmuseum i Estland som visade mig hyllmeter med dåligt tryckta häften från Moskva innehållande direktiv på hur många procent av utställningsytan som skulle ägnas åt kommunistpartiets historia och liknande. När sedan Sovjetstaten föll definierade man snabbt om en mängd kulturarv. Museer byggdes om. Revolutionsmuseet i Leningrad blev St Petersburgs museum för statlig historia. Gamla monu-

ment över Lenin och Stalin revs snabbt, smältes ned, hamnade på statykyrkogårdar eller ställdes på någon undanskydd plats.

Jag fascinerades när jag för några år sedan besökte den gamla Hermansborgen i Narva. Guiden berättade om var Karl XII anföll och om den svenska tiden i Estland. Men så skyntade vi något guiden inte visade. I ett hörn på en bakgård i borgen stod en flera meter hög Leninstaty. Minnena från Karl XII:s tid lyftes fram, minnena från sovjettiden ställdes undan. Leninstatyn pekade på typiskt Leninmanér med utsträckt arm, men denna gång inte mot folket på stora torget i Narva där han tidigare stått, utan mot den smutsiga gamla muren bara några centimeter från det ärgiga pekfingret.

Man har inte velat förstöra statyn helt. Riktigt så belastad har den inte varit, såsom Saddam Husseinstatyn i Bagdad, men väl placerad som en sopa. Kommer den likt den sovjetiska nationalsången att åter plockas fram för bruk – kanske som exempel på en bättre kommunism än den Stalin representerade? Som sagt – tiden ger svar. Slutmomentet kan bli den totala omkodningen därför att så mycket mossa växt på den ideologiska bakgrunden att statyn omkodas till ren konst, kanske som exempel på 1900-talets monumentalkonst eller något liknande: ”Se så skickligt man ändrat proportionerna mellan den framsträckta handen och resten av kroppen”.

Tidens roll i denna process beror som sagt inte minst på hur belastade kulturuttrycken är. Är de mycket belastade förstörs de, eller så tar det mycket lång tid innan de kan brukas i pedagogiskt syfte, eller kan omkodas. Vad gäller nazisternas lämningar, som är extremt belastade, är det först nu, cirka 50 år efter nazismens fall, som man diskuterar att göra Hitlers bunker till museum (av pedagogiska skäl) eller som man gör ett museum på den plats i Berlin där Gestapo funnits (Topografie des Terrors). Vi får nog vänta länge på en omkodning av nazisternas kulturuttryck, och att vi hör på ”Horst Wessel” mer som en klämig marschlåt än som uttryck för en avskyvärd ideologi. Tiden är en djupt intressant faktor vad gäller kulturarv, men hela tiden i relation till ideologi och makt.

KUNSKAPSFÄLTET

Finns det då ett gemensamt kunskapsfält som går att nöjaktigt formulera? Till en början kan vi konstatera att några nyckelbegrepp hela tiden figurerar i bidragen och i debatten; historieanvändning (historiebruk), kulturarv, museer (eller bredare: kulturarvsinstitutioner). Jag vill resonera vidare utifrån just dessa begrepp.

Historieanvändning kan sägas vara en central gemensam nämnare för oss, trots att den inte är den *minsta* gemensamma nämnaren. Vi behandlar alla på ett eller annat sätt hur historia brukas i ett samtida syfte. Historia kan fungera som legitimering för olika ställningstagande och verksamheter. Historia kan användas för skapande av identiteter. Historia kan användas som bindemedel i skilda ideologiska konstruktioner. Vi ser idag avskräckande exempel på historieanvändning i kriget i det forna Jugoslavien, eller som stöd för främlingsfientlighet i vårt eget samhälle. Detta är välkänt, så jag går inte närmare in på det här. Men jag vill bara betona hur historieanvändning är en ständigt närvarande samhällskraft. Därför är det också en samhällelig nödvändighet att förstå processer och funktioner vid historieanvändning, och nödvändigt att stödja forskning och undervisning kring detta!

Ett mycket viktigt redskap vid historieanvändning är det vi kallar kulturarv. Jag definierar kulturarv som de kulturuttryck människor pekar ut som särskilt bevaransvärda, ger en speciell omsorg (ofta institutionell) och kodar, tillskriver vissa symbolvärden. Skälen till att just *vissa* kulturuttryck pekas ut som

kulturarv går att finna i de ideologiska aspekter och maktaspekter jag skisserat ovan. Kulturarv blir en social eller politisk bricka i historieanvändandet. Det går inte att förstå historieanvändning utan att också räkna med kulturarv. Och det går inte att förstå kulturarv utan sätta in dem i ett bredare historieanvändningsperspektiv. Därför hör dessa begrepp ihop.

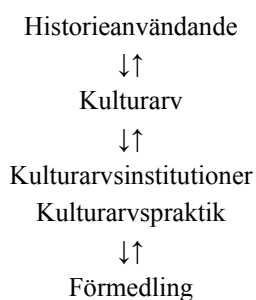
Det har framförts dubier kring begreppet kulturarv – går det att använda? Likt kulturbegreppet ges det skilda innebörder, av olika grupper. Men jag menar att det ändå står för något oerhört viktigt, och tar vi bort begreppet kulturarv måste vi ersätta det med något annat som täcker samma verklighet. Liksom vi inte kunnat ta bort kultur som analytisk term därför att vi inte hittat något annat i dess ställe får vi nog leva med begreppet kulturarv.

Så till det tredje nyckelbegreppet – kulturarvsinstitutioner, vilket inbegriper bland annat museer, kulturmiljövårdande institutioner, hembygdsgårdar och arkiv. Kulturarv är som sagt det kulturuttryck som speciellt pekats ut och som ofta får en institutionell vård, där de konserveras och bevaras för forskning, där de visas upp och förmedlas på skilda sätt. Dessa institutioners personal blir en maktgrupp för tolkningsföreträdare av kulturarv. Kulturarvsinstitutionerna är alltså en väsentlig part i samhällets historieanvändande. De är både en effekt av historieanvändande och kan bidra till att styra det. Därför kan man varken förstå historieanvändande eller kulturarv utan att ha kunskap om kulturarvsinstitutionerna.

Därtill kommer den kulturarvspraktik som sker utanför kulturarvsinstitutionernas ramar: folkligt bruk av kulturarv, statligt byggande av monument med mera. Detta är också en viktig del av kunskapsfältet.

Slutligen några ord om förmedlingsaspekten. Eftersom det centrala syftet med kulturarv är historieanvändning finns nästan alltid också en förmedlingsaspekt med i sammanhanget. Denna kan dock se olika ut beroende på institutionstyp. För museer är förmedlingsaspekten självklar. Men även kulturmiljövården och arkiven har förmedlingskrav, tillgänglighet för forskning är ett sådant.

Jag skulle mycket enkelt vilja uttrycka sammanhangen så här

Detta ser jag i all sin enkelhet som ramarna för vårt kunskapsfält, även om det är vida ramar. Historieanvändning är mycket brett, medan studiet av kulturarv är mer avgränsat. Det är framförallt kring studiet av kulturarv, kulturarvsinstitutioner, kulturarvspraktiker och förmedling som jag ser att kunskapsfältet kan koncentreras, med historieanvändning som självklar bakgrund. Studiet av kulturarv, kulturarvsinstitutioner, kulturarvspraktiker och förmedling sker nu mest styckevis och delat inom flera etablerade institutioner, till nackdel för en samlad teoriutveckling och för forskningen.

Genom att formulera ett relativt självständigt kunskapsfält är det alltså inte meningen att konkurrera med andra ämnen. Men uppenbart är att det ämnesområde som skisserats kräver en egen plattform för att

kunna utvecklas – teoretiskt, forsknings- och utbildningsmässigt. Det går sedan att föra en diskussion om hur ämnet skall förhålla sig till andra ämnen (man kan jämföra med hur ekonomisk historia förhåller sig till historia). Kort sagt: jag efterlyser en fortsatt diskussion kring vårt kunskapsfält och vårt ämnesområde, med målet att formulera en samlande plattform!

III. ATT BEVARA, DOKUMENTERA, ARKIVERA

ARKIV, KULTURARV OCH AUDIOVISUELLA MEDIER

PELLE SNICKARS

I.

Etableringen av ett medialt kulturarv i Sverige har varit en långdragen process. Även om fotografier och filmer, musik- och ljudupptagningar under 1900-talet tillskrivits ett dokumentärt värde, har de framför allt associerats med kommersiell lågkultur. Endast undantagsvis har medier förknippats med en betydande avsändare som legitimerat dem som kulturarv och därmed garanterat en hyllplats i arkiven. Om filmreformisten Frans Hallgren redan 1914 påpekade att ”kinematografien kan vara illustrativ över hembygdens liv”, så skulle det dröja åtskilliga decennier innan moderna medier började bevaras i en mer systematisk omfattning.¹ Till det finns en rad anledningar. Audiovisuella medier utgjorde förvisso en arkivarisk möjlighet och redan kring sekelskiftet 1900 florerade föreställningar att svensk modernitet – men kanske framför allt det som den hotade – borde arkiveras med de mest avancerade medier som då stod till buds. Försvinnande stadskärnor skulle fotograferas, utdöende dialekter spelas in på fonografacylindrar och gamla bortglömda danser kinematograferas. De teknologiska mediernas ”objektiv” dokumenterande potential av landets försvinnande kulturarv var den främsta anledningen till att medialt bevarande började diskuteras. Men denna typ av mediala dokumentationer vållade också problem för landets arkivinstitutioner, både katalogiserings- och förvärvsmässigt liksom bevarandetekniskt. Som samhälliga och kulturella informationsbärare kompletterade moderna medier textuella källor, men de var också svåra att praktiskt hantera och obeständiga, för att inte säga instabila över tid. Nitratfilm till exempel visade sig rent av vara livsfarlig att arkivera. Till de audiovisuella mediernas ringa kulturella status bidrog även deras masspublika genomslag, något som innebar kvantitativa svårigheter i arkivhanteringen.

Som bekant råder det dock numer en allmän konsensus om att audiovisuella medier bör sparas för framtida generationer, dels i forskningssyfte, dels som kulturarv. Den nationella bevarandeplanen för fotografi, *Mot glömskans tyranni*, slår inledningsvis fast att ”fotografier skildrar det moderna Sveriges framväxt från 1860-talet fram till våra dagar. De utgör en viktig del av vårt kulturarv som måste bevaras för framtiden. Fotografiet som informationsbärare och historiskt dokument är lika betydelsefullt som andra historiska dokument och föremål som återfinns på museer och i arkiv och bibliotek”.² Användandet av ordet kulturarv i olika offentligt, mediearkivariska sammanhang ger just ett slags indikation på mediebevarandets ökade angelägenhet. Det är främst en följd av de närmast astronomiskt omfattande mediala sediment som informationssamhället numer efterlämnar. Eftersom detta mediala utbud i allt större omfattning digitalt dematerialiseras och blivit (än mer) efemärt, förefaller man från arkivpolitiskt håll insett att man måste vidta åtgärder så att inte all fast media digitalt förflyktigas i eter och cyberrymd.³ Att beteckna detta material som kulturarv har varit ett sätt att uppmärksamma betydelsen av att spara media. I

¹ Hallgren, 1914, s. 99.

² *Mot glömskans tyranni*, s. 9.

³ Leonhard, 2001.

några av de senaste årens offentliga utredningar kring medier, till exempel *E-plikt – att säkra det elektroniska kulturarvet*, *Bevara dokumentärfilmens kulturarv*, eller den senaste, *Bevara ljud och rörlig bild. Insamling, migrering – prioritering*, så förekommer ordet kulturarv tjugofem, åtta respektive tretton gånger.⁴ Det är kanske inte helt imponerande, i synnerhet inte om man jämför med KB-utredningen *KB – ett nav i kunskapssamhället* som kom härom året, där termen dyker upp inte mindre än 254 gånger.⁵ Men det mediala kulturarvsbegreppets frekvens i offentligt utbildnings- och kulturpolitiska sammanhang, där beteckningar som ”det audiovisuella kulturarvet” eller ”kulturarvet i form av audiovisuella medier” blivit mer eller mindre vedertagna, utan att för den delen analyseras närmare, ger trots allt en antydning om att audiovisuella medier nuförtiden behandlas som kulturarv ungefär på samma sätt som tryckta källor. Faktum är att detta var en av grundidéerna i den offentliga utredning som i slutet av 1960-talet tillsattes för att ”utreda arkivfrågorna för den moderna informationsbehandlingens databärare.” I den utredningens betänkande, *Bevara ljud och bild. Förslag om arkivering av radio- och tv-sändningar, grammofoonskivor, spelfilmer mm*, vilken kom att bli själva grundbulten för etablerandet av ett statligt mediearkiv, slogs det fast att det var av stor vikt att medier sparades i en omfattning som någorlunda svarade mot vad som var fallet med tryckt material.⁶

Noterbart är att två av de senaste medieutredningarna valt termen kulturarv som en del av titeln. Det är naturligtvis ingen tillfällighet. Trots att audiovisuella medier existerat i mer än hundrafemtio år – beroende på hur man definierar mediebegreppet – har medier inte med en självklar automatik den typen av arkivkulturell prestige som till exempel handskrifter eller gamla traktater åtnjuter. Det ”låga” har alltid en tendens att häfta vid massmedier, även om det som karakteriseras som ”lågt” förändrat sig över tid. Exempelen på detta kan förstås mångfaldigas, från föraktandet av fotografiet som maskinellt och själlöst till dess upphöjande som en framstående konstart, eller tidig populärmusik som svenska jazzinspelningar, initialt betraktade som ”primitiv negermusik” för att senare i offentliga utredningssammanhang tillskrivas ”omistliga kulturvärden”, för att inte tala om 1980-talets fränstötande videovåld som numer genom raffinerat montage och actionestetik åtnjuter uppskattning som den högsta auteurkonst. Betraktade som kulturarv har audiovisuella medier och deras innehåll just haft en tendens att röra sig från marknaden mot museet. Mediehistorien vittnar om otaliga mediala förlopp där teknologiska uppfinningar och nymodigheter genererat i första hand kommersiellt drivna mediekulturer, och först därefter (ibland) ett offentligt intresse. Tittar man till exempel närmare på olika mediekulturella receptionsmonster finns det märkligheter mellan mottagandet av fotograferingskonsten 1850, filmmidiet 1900, televisionen 1950 och vår samtids digitala medieparadigm. Offentligheten förundrades och förfasade sig lika mycket då som nu. I etableringen av nya medier kolliderade oftast en befrämjande didaktisk attityd med kommersiella intressen, något som arkivsektorn i synnerhet förefaller ha haft svårt att förhålla sig till. Det visade sig heller inte vara helt enkelt att hålla sig uppdaterad med alla de nya sätt att se och höra, som förvisso kunde ge ny

⁴ *E-plikt – att säkra det elektroniska kulturarvet*, SOU 1998:111; *Bevara dokumentärfilmens kulturarv*, SOU 1999:41; eller den senaste, *Bevara ljud och rörlig bild. Insamling, migrering – prioritering*, SOU 2004:53.

⁵ *KB – ett nav i kunskapssamhället*, SOU 2003:129.

⁶ *Bevara ljud och bild. Förslag om arkivering av radio- och tv-sändningar, grammofoonskivor, spelfilmer mm*, SOU 1974:94, s. 3.

kunskap, men som framför allt lockade publikerna som underhållning i form av teknologiskt, uppdaterat nöje.

Denna dialektik mellan högt och lågt, där moderna medier rört sig från underhållning i arkaden till fakta i arkiven, är fortfarande påtaglig. Därför är kulturarv i medialt hänseende ett minst sagt elastiskt begrepp. ”Det dåliga belyser vårt samhälle lika väl som det goda”, påpekas det mycket riktigt i den senaste SLBA-utredningen.⁷ I Statens ljud- och bildarkivs (SLBA) katalog får man också nästan 10 000 träffar på genren ”pornografi” – detta på en myndighet med uppdraget ”att säkra kommande generationers tillgång till det audiovisuella kulturarvet”. Om den tyske mediearkivologen Wolfgang Ernst betecknat det traditionella arkivet som en ”Friedhof der Fakten”, är moderna mediearkiv som SLBA också alltid en nöjeskulturell (begravnings)plats där en livlig och lustfylld medial offentlighet skyntar i all sin kommersiella brokighet.⁸ I arkivhänseende är den svenska mediehistorien i mångt och mycket faktiskt berättelsen om hur diverse kommersiellt-mediala kulturpraktiker efter årtionden av debatt och diskussion kring behovet av ett mer offentligt organiserat medialt bevarande, först under 1970-talet lyckades etablera en institution med syfte att samla och för forskningen tillhandahålla ”det audiovisuella kulturarvet”. Massmediernas ringa kulturella status gjorde att få inom ABM-sektorn tog något ansvar – en attityd som fortfarande är påtaglig. Förvisso fick denna arkivariska resistans allt eftersom mothugg från akademiskt håll. Framför allt 1960-talet framstår som den period då högkulturens monopol på kulturell prestige bröts – något som även fick återverkningar inom arkivsektorn. För den uppdaterade humanvetaren blev det helt nödvändigt att känna till och ha koll på både Beatles och Bach, Doors och Dürer. Som akademisk disciplin har studiet av populärkultur som bekant funnits sedan dess, ett intresse som tveklöst blev en förutsättning för att på allvar börja spara medier i ökad omfattning. Forskningsintresset för massmedier gjorde det helt enkelt nödvändigt att etablera arkiv där mediematerial kunde studeras, utredningen *Bevara ljud och bild* tillkom just efter påtryckningar från forskarsamhället.⁹

II.

En skissartad genomgång av den svenska mediearkivariska utvecklingen skulle kunna delas in i tre mediehistoriska faser. De kännetecknas alla av ett slags samhälleliga medieomslag, i synnerhet den första så kallade ”Mediengrunderzeit” med perioden kring sekelskiftet 1900.¹⁰ Massproducerat audiovisuellt mediematerial som stereo- och skioptikonbilder, film, fonografrullar och grammofonskivor ansågs till en början inte besitta något större kulturellt eller konstnärligt värde.¹¹ Medier var kommersiella attraktioner som den bildade borgerligheten ägnade föga uppmärksamhet, kanske med undantag för fotograferingskonsten. Med konst-, amatör- och vetenskapsfotografi samt olika former av medierat ljud – fonografer och grammofoner var delvis offentliga, men framför allt privata medier – förändrade sig gradvis offentlighetens hållning till samtidens medielandskap. Stora fotosamlingar byggdes bland annat upp inom ramen för Svenska turistföreningens publika verksamhet, och foto- och fonografiska medier tilldelades i

⁷ SOU 2004:53: 79.

⁸ Ernst, 2002.

⁹ *Bevara ljud och bild*, SOU 1974:94.

¹⁰ Kittler, 1985.

¹¹ Snickars, 2001.

ökande omfattning en funktionellt dokumenterande roll, till exempel inom antropologin eller inom röntgenvetenskapen.¹² På Nordiska museet började man i etnologiskt syfte kring 1900 först använda den fotografiska apparaturen som ett empiriskt forskningsinstrument – därefter filmmediet. Museets förste professionelle fotograf, Nils Keyland, anställdes 1906. Han hade då sedan mer än ett årtionde försett museet med fotografier av svenska kulturhistoriska miljöer. Keyland betraktade sina bilder som empiriskt visuella dokument och använde dem ofta för att illustrera de texter han skrev i museets tidskrift. Intressant nog har det senare visat sig att många av de kulturhistoriskt signifikanta situationer som Keyland avbildade var iscensättningar han själv regisserat – en inte ovanlig performativ strategi i fotohistorien.¹³

Nordiska museet är även centralt i ett slags andra mediearkivarisk fas eftersom museet kring 1920 etablerade en kulturhistorisk filmverksamhet och gradvis byggde upp ett tämligen omfattande filmarkiv. Även Tekniska museet är intressant då Svenska Filmsamfundet, en sammanslutning av branschfolk, regissörer och filmkritiker med uppgift att främja filmen i ”konstnärligt, kulturellt och tekniskt avseende”, och dess ”filmhistoriska samlingar” kom att deponeras där under 1930-talet. De konstnärliga framgångarna för Victor Sjöström och Mauritz Stiller hade gjort filmen till konst att bevara, och mediets kulturella och samhällsrelevans ökade dessutom på grund av ljudfilmens genombrott kring 1930. Ljud och röster hade då sedan en tid sparats på det nystartade Radiotjänst där ett gramfonarkiv byggts upp. Den tidiga rundradion direktsände dock sina program, och först under 1930-talet började Radiotjänst att spara inspelningar på lackskivor. Det främsta svenska ljud- och musikarkivet blev dock det så kallade Nationalfonoteket, som först 1958 etablerades inom Kungliga bibliotekets verksamhet.

Liksom de arkiv som förvaldade landets textuella kulturarv var de audiovisuella mediearkiv som gradvis etablerades i Sverige aktiva institutioner vilka genom medialt bevarande och insamlande skapade ett nationellt bild-, film- och ljudminne. Medier och modernitet är som bekant förknippade med varandra och förekomsten av audiovisuella medier i olika arkiv kan just ses som ett slags indikator på vad offentlighetens sfärer ansåg värt att bevara. Nationalfonoteket och etableringen av ett antal andra mediearkiv kring 1960, som till exempel Sveriges Radios (SR) olika mediearkiv och Svenska filminstitutets (SFI) filmarkiv, skulle kunna sägas utgöra ett slags tredje mediehistorisk fas i etableringen av ett svenskt medialt kulturarv. För den tidiga televisionen var tv-arkivet en central institution för programproduktion. Moderbolaget SR kom till och med att köpa Svensk Filmindustris omfattande journal- och kortfilmsarkiv som bas för framtida tv-program – ett filmarkiv som numera återfinns i digital form på SLBA. Tillgängligheten för forskare var dock begränsad på såväl SR som på SFI, och som påtalats började forskare under slutet av 1960-talet dels reagera mot gallringsprinciperna vid SRs olika programarkiv, dels på att de bevarade samlingarna var svårtillgängliga för forskning. 1967 beslutades därför att dataarkiveringskommittén (DAK) skulle ”utreda frågor om arkivering [...] av fonogram, den automatiska databehandlingens media och övriga lagringsmedia tillhörande informationsbehandlingens område”. Ett tilläggsdirektiv 1972 stipulerade att DAK även skulle ”utreda allmänna arkiveringsproblem sammanhängande med ljud- och bildupptagningar”.

DAK ansåg i sitt slutbetänkande *Bevara ljud och bild* att det var av ”stor vikt att information, opinionsbildning, kulturella framställningar m.m. som läggs fram inför offentligheten genom de moderna me-

¹² Jülich, 2002.

¹³ Nyström, 1998.

dierna såsom radio, tv, fonogram, film och videogram blir bevarade i en omfattning som någorlunda svarar mot vad som är fallet med tryckta skrifter”.¹⁴ För att garantera detta föreslogs pliktleveranslagen utvidgas till att gälla även vissa ljud- och bildupptagningar, och kommittén förordade även att en särskild arkivinstitution skulle inrättas som mottagare av pliktexemplaren. Förslaget bildade grunden för en utvidgning av pliktexemplarslagen samt inrättandet av Arkivet för ljud och bild (ALB) 1979 – sedermera SLBA – i vilket också Nationalfonoteket inlemmades. ALB blev en fristående, nationell arkivinstitution för audiovisuellt mediematerial. Myndigheten skulle styras, och gör det alltjämt, av pliktexemplarslagen och pliktexemplarsförordningen, verksförordningen och myndighetens instruktion. På sedvanligt sätt har regeringen i årliga regleringsbrev formulerat mål för myndigheten. Det senaste regleringsbrevet för budgetåret 2004 stipulerar till exempel att för SLBAs verksamhet gäller, dels det forskningspolitiska målet att ”Sverige skall vara en ledande forskningsnation, där forskning bedrivs med hög vetenskaplig kvalitet”, dels ett verksamhetsmål som innebär att ”förbättra informationsförsörjningen inom forskningen och öka tillgängligheten till svenskt tryck, ljud och rörliga bilder.” I tidigare regleringsbrev, till exempel 1999, har det dock framhållits att ”ALB har ett nationellt arkivansvar för de audiovisuella medierna och skall fylla en viktig del i bevarandet av det svenska kulturarvet”.

Sedan 1979 är alltså ALB/SLBA Sveriges nationalarkiv för inspelat ljud och rörliga bilder. I sin dubbla roll som både ett audiovisuellt nationalarkiv – ett slags ”Sveriges mediala minne” med uppdrag att ”att säkra kommande generationers tillgång till det audiovisuella kulturarvet” – och ett användarorienterat forskningsarkiv, är SLBA landets mest centrala institution för att bevara och förvalta det mediala kulturarvet, (med undantag för fotografier.) Målet för den pliktexemplarsbaserade verksamheten är att på sikt samla och bevara hela den svenska produktionen av inspelat ljud och rörliga bilder i såväl tv, film och video, som radio, fonogram och multimedier. Tilläggas kan att när ALB inledde sin verksamhet var arkivet, även i ett internationellt perspektiv, den första institutionen i sitt slag. I ett flertal länder fanns sedan länge officiella film- och fonogramarkiv.¹⁵ Dessutom hade många tv- och radioblag professionella arkiv utvecklade för internt programbruk, precis som var fallet med SR och SVT. Men i inget annat land fanns en central statlig myndighet med uppgift att bevara hela det nationella utbudet av ljud och rörliga bilder. Genom att införliva radio- och tv-sändningarna i den svenska pliktleveranslagstiftningen blev Sverige såtillvida ett föregångsland med att lyfta fram betydelsen av etermedia som både kulturarv och källmaterial för forskning.

III.

I egenskap av ett sekellångt omdebatterat kulturarv lämpar sig moderna medier ovanligt väl för att historisera kulturarvssektorn. Om man med kulturarv förstår inte bara olika representativa eller märkvärdiga föremål som bevarats från äldre tider, utan även idéer och värderingar som ingår i en nationell kulturs historia som en gemensam referensram, blir det mediala kulturarvet naturligtvis mycket omfattande. Här fokuseras detta kulturarv i arkivhänseende, men den medierade kulturarvsindustrin där historien blivit både ett upplevelselandskap och ett slags aktiv praktik, där museer ibland till och med tagit hjälp av kommersiella tv-kanaler för att iscensätta den förflutna händelsehistorien, är naturligtvis också relevant i

¹⁴ *Bevara ljud och bild*, SOU 1974:94, s. 21.

¹⁵ Houston, 1994.

sammanhanget. Tvivelsutan har svensk kulturarvsindustri gjort nationens kulturarv alltmer medialt, inte minst eftersom ett massmedialt tilltal är nödvändigt för att bedriva en dylik verksamhet.

Om det medierade kulturarvet är fylligt i sin blandning mellan högt och lågt, kan det utifrån ett arkivperspektiv primärt diskuteras från två olika perspektiv. Å ena sidan inbegriper det alla mediala inslag, program och objekt som sparats med utgångspunkt i innehållsliga kriterier – och det är många. Bara på SLBA finns fem miljoner timmar inspelat ljud och rörliga bilder. Å andra sidan omfattar det mediala kulturarvet även frågeställningar kring hur moderna medier använts för att dokumentera och arkivera, förteckna och katalogisera det som kommit att betecknas som ”svenskt kulturarv”. Även det är naturligtvis ett ansenligt ämne av närmast arkivteoretisk natur, men likväl centralt för kulturarvsbegreppets definition eftersom olika medieteknologier och mediepraktiker sedan mitten av 1800-talet i en allt större utsträckning organiserat kulturens diskurser. Faktum är att själva vetandet fögats in i en alltmer omfattande medial infrastruktur. Det är inte bara vad som sparas i olika arkiv, museer och bibliotek som reglerar vårt kulturarv och framtidens forskning, låt gå att till och med ett arkiv som SLBA med miljoner katalogposter förblir en kulturell och samhällelig representationsform. Utifrån ett så kallat mediearkeologiskt perspektiv har också olika former av mediala dokumentationssystem – från fotografiskt förtecknande över ljuddokumentation till mikrofilmande och digitalisering – resulterat i en rad (historiska) implikationer. Olika medieringar av det bevarade kulturarvet påverkar såväl innehållet som förståelsen av arkivets olika historiska kvarlämningar – det vill säga, (delar av) arkivet konstitueras a priori av medierade utsagor.

Vissa medieteoretiker skulle hävda att även skriften är ett medium som påverkar diskursens utseende, men så långt behöver man inte gå. När det gäller medier och kulturarv bör man dock fråga sig vad det egentligen betyder att det till exempel inte finns några bohusslänska fiskeskutor från sent 1800-tal bevarade, däremot ett antal fotografier av dem, eller vad det i själva verket innebär att ingen längre kan dansa den gamla dalsländska ”björndansen”, men att Nordiska museet faktiskt har ett pensionärspar som 1926 dansar den – på film. Ett mer aktuellt exempel kan hämtas från Arkitekturmuseets nyligen avslutade utställning, *Revision: mama skriver om historien*. I förordet till utställningskatalogen påpekas att Arkitekturmuseet skall ”bevara och bruka kulturarvet. Kulturarvet är inte endast ett, och att bevara delar av det innebär alltid att gå någon eller någon grups intressen till mötes. För museet är det [därför] viktigt att förhålla sig kritiskt och kontinuerligt ompröva sina metoder för insamling, tolkning och presentationsformer av det material som bevaras för framtida generationer.” Men som arkitekturfotografen Michael Perlmutter framhåller i sitt textbidrag finns det i Arkitekturmuseets arkiv inte någon arkitektur alls, endast mediala utsagor om denna. ”Arkitekturmuseets arkiv innehåller enbart arkitektur förmedlad genom olika media – arkivet förfogar över ett medialt kulturarv av fotografier och modeller, ritningar, skisser och videofilmer: kort sagt, medierad arkitektur”.¹⁶

Ett mediearkeologiskt synsätt aktualiserar därför å ena sidan, och undergräver å andra sidan arkivets faktiska utsagor genom att ägna uppmärksamhet åt de mediala förutsättningar som dessa utsagor är underbyggda. Mediearkeologins utvidgade mediebegrepp handlar med andra ord om att uppmärksamma hur olika arkiverade verklighetsutsagor kan förstås som medierade – också långt innan medier existerade i den form vi känner dem idag. Naturligtvis bör man inte ta alla dessa teoretiska påståenden ad notam, men

¹⁶ *Revision: mama skriver om historien*, ”Förord”, s. 21.

de bör heller inte avfärdas som grå teori eftersom idéerna överförda på kulturarvssektorn antyder att det mediala kulturarvet inte enbart är en fråga för landets mediearkivariska institutioner. Sparade medier återfinns i princip inom hela ABM-sektorn. Dessutom, som KB-utredningen slår fast, är framtida mediekonvergens där gränsen mellan tidigare åtskilda publiceringsformer upphävt, ett allt större bevarande-problem vilket också kommer att påverka (den mediala) kulturarvsdiskussionen. ”Forskaren som om 50 år vill studera marknadsföringen av *Sagan om ringen*-trilogin får det besvärligt, eftersom det materialet idag inte bevaras sammanhållet”.¹⁷ Man kan förstås invända att själva filmtrilogin *Sagan om ringen* inte är en del av vårt nationella kulturarv, men den svenska lanseringen av filmen och det mediespektakel i press, radio, teve och på webben som den skapade, är tveklöst en del därav.

IV.

Om mediekonvergens är ett växande problem när det gäller bevarande av audiovisuella medier, är detta en problematik som också aktualiserar generella gränsdragningskriterier inom den svenska mediearkivariska sektorn. Vem som bevarar vad av det svenska mediala kulturarvet är faktiskt en tämligen öppen fråga. Beträffande fotografi finns det en nationell bevarandeplan, men alla andra audiovisuella medier saknar en sådan – även om SLBA tagit initiativet till en förstudie kring en nationell bevarandeplan för rörliga bilder. Om det råder oklarhet vilka institutioner som sparar – eller negligerar – olika delar av det mediala utbudet, är de audiovisuella medier som trots allt bevaras ofta uppdelade eller skilda från varandra i sina respektive arkiv. Tittar man till exempel i förra årets *Riksarkivets beståndsöversikt. Särskilda bestånd och allmänna forskningshjälpmedel*, så omfattar den de samlingar av ljudupptagningar och fotografier, video och film på filmbas som finns i Riksarkivets samlingar. Det kommer knappast som någon överraskning att dessa medier inte tillhör de mest beställda arkivalstren. Anledningen är att de av format-skäl varit utplockade ur sina ursprungliga arkiv. Dessutom utgör till exempel fotografier inte en egen samling i Riksarkivet, utan har i de flesta fall särskilts från sitt ursprungliga sammanhang och förtecknats som egna serier.

Den arkivariska problematiken kring medialt förtecknande har också lett till ett slags medial hierarkisering inom arkivsektorn – som förstås påverkar kulturarvsdiskussionen. Det gäller både medialt innehåll som medial form, det vill säga vilket slags mediematerial och vilka fysiska bärare det rör sig om. I bevarandehänseende existerar det en outtalad distinktion mellan höga och låga medier, både innehållsligt och formmässigt, vilka beroende på klassificering rankas olika viktiga som kulturarv. Äldre medier röner större uppskattning, men även ny film på filmbas åtnjuter till exempel större kulturell legitimitet än videoband. Radio anses viktigare än teve, och samtida konstfotografier är förstås långt mer prioriterade än massproducerat bildmaterial. Mediematerial med klart aviserad härkomst är generellt sett inom ABM-sektorn förhållandevis bra omhändertaget. Värre är det med massproducerat mediematerial, som till exempel vykort, stereo- och skioptikonbilder, vilka nästan alltid saknar uppgifter om upphovsman. Vare sig Tekniska eller Nordiska museet, Kungliga biblioteket eller Stockholms stadsmuseum, har en klar föreställning över vilka stereo- eller skioptikonbilder som egentligen finns i deras samlingar. Att den typen av bildmaterial inte katalogiserats är en sak. Men att man på flera ställen inte alls verkar betrakta dessa gam-

¹⁷ SOU 2003:129, s. 127.

la medier som kulturarv överhuvudtaget och emellanåt knappt bemödat sig om att spara bilderna ordentligt, är närmast skandalöst. En del av Kungliga bibliotekets glasstereobilder ligger trasiga i sina ställ, och Stockholms stadsmuseums samling av skioptikonbilder ligger inslängda i ett plåtskåp i källaren. Situationen behöver naturligtvis inte vara lika beklämmande i andra arkiv, men generellt torde man kunna konstatera att en viss typ av massproducerat mediematerial faller mellan stolarna när det gäller arkivering och katalogisering. Tekniska museet besitter till exempel förmodligen Sveriges största samling av ljusbilder, såväl målade laterna magica-bilder som fotografiska skioptikonbilder, men de är endast hjälpligt katalogiserade och skulle behöva inventeras ordentligt för att få någon slags vetskap om ljusbildernas härkomst, distribution och användning.

När det gäller ljud och rörliga bilder har olika forsknings- och kulturarvsfrågor i mångt och mycket reglerat landets mediearkivariska verksamhet – inte bara på SLBA utan även på till exempel SR, SVT Arkiv och SFI, institutioner som också har stora mediearkiv. Apropå det nystartade dokumentära filmarkivet i Grängesberg för vilket SFI är huvudman, står det till exempel på filminstitutets hemsida att det insamlade filmmaterialet ”är en viktig del av vårt kulturarv, [vilket] som berättande källa i form av rörliga bilder [ger] en unik och levande kunskap om förra seklet”. Traditionellt har man på SFI haft det nationella ansvaret för film på filmbas och ägnat sig åt att bevara konstnärlig spelfilm. Med Grängesbergprojektet har man försökt att göra sin kulturarvskostym något rymligare för att även inkludera dokumentär film. Samarbetet mellan mediearkiv som SLBA, SVT och SFI fungerar någorlunda friktionsfritt, men likväl är den mediearkivariska situationen i Sverige på många sätt också problematisk. Bland annat föreligger oklara gränser i bevarandepdrag. SVT Arkiv är till exempel ett renodlat programarkiv, även om SVT tagit ett stort ansvar för att bevara sina egna program och äldre inköpt filmmaterial i kulturarvssyfte. Mellan SVT och SLBA föreligger ett utmärkt samarbete och forskare på SLBA kan beställa fram vilket mediematerial som helst från SVT. Även SFI har blivit alltmer forskarvänligt även om det föreligger viss konkurrens gentemot SLBA – i synnerhet när det gäller det nämnda Grängesbergprojektet där SFI (plötsligt) tagit sig an ett medialt dokumentärt kulturarvsområde man tidigare inte brytt sig nämnvärt om.

Det beror på att det mediala kulturarvet under 1990-talet uppmärksammats allt mer i politiska sammanhang. Inom en allt större (medial) kulturarvssektor har det till exempel funnits regionala finansieringsmöjligheter – Grängesbergprojektet skulle aldrig ha genomförts i någon storstadsregion; att det är film man bevarar är sekundärt i relation till de arbeten som tillförts orten. Tvivelsutan kan kulturarvsbegreppet inte helt värja sig från anklagelsen om att vara en ny politisk och humanvetenskaplig modeterm, underbyggd med alltför spröd empiri och ibland brådstörtade slutsatser – även om termen figurerat sedan 1887. Om det i den senaste SLBA-utredningen föreligger en viss skillnad mellan forskningens behov och nödvändigheten av att bevara medier i kulturarvshänseende, är det en fråga man inte hittar i tidigare offentliga utredningar kring mediala bevarandefrågor. I en minnespublikation för ALB från 1983 användes till exempel inte kulturarvsbegreppet alls. Men likväl påtalade dåvarande direktören Leif Larson att ”1978 års beslut om att utsträcka pliktexemplarslagen till att gälla även de ”moderna” medierna och att inrätta ett arkiv för ljud och rörlig bild motiverades inte enbart med forskningens behov. ALB-reformen var också ett led i de kulturpolitiska strävandena att bevara och levandegöra äldre tiders kultur”.¹⁸

¹⁸ *Arkivet för Ljud och Bild: de första fem åren 1979-1983*, s. 3.

Avslutningsvis kan man därför konstatera att kulturarv också framstår som en modern medial term, åtminstone om man gör sökningar i SLBAs och Tevearkivets kataloger. Ordet kulturarv i SLBAs katalog genererar inte mindre än 276 träffar. Alla dessa behandlar inte medier, men de allra flesta medieinslag kring kulturarv är tämligen samtida och härrör från 1990-talet, med allt från P1-debatter om kulturarvets kommersialisering till tv-program om flipperspelet som kulturarv. Granskar man inslag som visas på SVT får man i Tevearkivets katalog 335 träffar på teveprogram som behandlat kulturarvsfrågor. Att bara 19 av dessa är producerade och sända innan 1990 är talande. Programmen handlar om allt från smalfilm som kulturarv, till elektrokultur, närmare bestämt ett Aktuellt-inslag om den tidigare nämnda E-pliktsutredningen.

REFERENSER

- Arkivet för Ljud och Bild: de första fem åren 1979-1983*, 1983.
- Bevara dokumentärfilmens kulturarv*, SOU 1999:41.
- Bevara ljud och bild. Förslag om arkivering av radio- och tv-sändningar, grammofonskivor, spelfilmer m m*, SOU 1974:94: 3.
- Bevara ljud och rörlig bild. Insamling, migrering – prioritering*, SOU 2004:53.
- E-plikt – att säkra det elektroniska kulturarvet*, SOU 1998:111.
- Ernst, Wolfgang, *Das Rumoren der Archive. Ordnung aus Unordnung*, 2002.
- Hallgren, Frans, *Kinematografien som bildningsmedel*, 1914.
- Houston, Penelope, *Keepers of the Frame - The Film Archives*, 1994.
- Jülich, Solveig, *Skuggor av sanning. Tidig svensk radiologi och visuell kultur*, 2002.
- KB – ett nav i kunskapssamhället*, SOU 2003:129.
- Kittler, Friedrich A., *Aufschreibesysteme 1800 / 1900*, 1985.
- Leonhard, J.-F., ”Policies for Maintenance of the Audiovisual Heritage”, *Rational Decision-making in the Preservation of Cultural Property*, Baer, Norbert & Folke Snickars, (red.), 2001.
- Mot glömskans tyranni – en nationell bevarandeplan för fotografi*, 1997.
- Nyström, Bengt ”Nordiska museet och filmen”, *Nordiska museet under 125 år*, Medelius, Hans, Bengt Nyström & Elisabet Stavenow-Hidemark, (red.), 1998.
- Regleringsbrev för budgetåret 1999 avseende Arkivet för ljud och bild*.
- Regleringsbrev för budgetåret 2004 avseende Statens ljud- och bildarkiv*.
- Revision: mama skriver om historien*, 2004.
- Riksarkivets beståndsöversikt. Särskilda bestånd och allmänna forskningshjälpmedel*, 2003.
- Snickars, Pelle, *Svensk film och visuell masskultur 1900*, 2001.
- www.sfi.se (senast kontrollerad 2005-06-10)

INFORMATIONSFRIHET ELLER HISTORIEDIDAKTIK. ARKIVENS KULTURARVSBEVARANDE ROLL I EGNA OCH ANDRAS ÖGON

LEIF GIDLÖF

HELHETSAMBITION OCH ROLLKONFLIKT

Som symbol för arkiven och deras uppdrag – här i meningen arkivförvaltande myndigheter och organisationer – möter man ofta antikens janusansikte, som vänder sig åt två håll samtidigt. Tanken är naturligtvis att detta skall markera kontinuiteten, överblicken och de dubbla perspektiven både bakåt och framåt. Med andra glasögon skulle Janus naturligtvis också kunna förkroppsliga en kluvenhet mellan olika uppgifter, en rollkonflikt. Bägge tolkningarna är sanna beroende på vad man söker och vill belysa.

Rubriken låter som en motsättning, som någon form av tvingande val. Men i grunden är den skenbar. Den formella tillgången till arkivmaterial är garanterad och finns i praktiken nästan alltid som grund för vår vad vi kan kalla passiva informationsfrihet. Skillnaden ligger mer i grad än i art. Som uppdragsbeskrivning är tillgänglighet ett mer kvalificerande och uppfordrande ordval än tillgång. Därmed förutsätts aktivare åtgärder för allmäninformation, utvecklade söksystem, utnyttjande av nya medier och identifikation av forskningspotential.

Enkla ordpar som vårda och visa eller bevara och förmedla kan tyckas uttrycka skilda uppgifter, som lätt framstår som passiva eller aktiva men i sak förutsätter varandra för att bli meningsfulla. I den svenska arkivteorin ligger att betrakta processen mellan arkivbildning och tillhandahållande som ett sammanhängande helt, även om ökande professionella krav och kanske också skiftande värderingar brutit ner den i praktiskt mer hanterbara delmål. Men här som överallt är det framför allt viktigt att skilja på mål och medel.

Arkivens uppdrag väger mellan ytterligheter som i princip är konstanta men där tyngdpunkten tydligt förflyttat sig över tid. Är arkivet i första hand ett instrument för ren förvaring, för offentlig insyn och kontroll, för effektivare förvaltningsarbete, för historieorienterad forskning eller för kulturpolitiska ambitioner? Frågorna ger sig lätt men knappast svaren.

Om något på denna meny kunde ses som ett övergripande inslag, vore det rimligen fortsatt kunskapsutveckling, om än inte heller det okontroversiellt. Oavsett syfte får arkiv som inte används – eller brukas för att använda ett ord som ger känslan av större djup och medvetenhet – i praktiken ett begränsat värde. Grundförutsättningen är samtidigt att arkiven redan från början bildas och fortsatt bevaras i sökbart, och därmed brukbart, skick. Om inte minskar utrymmet för fortsatta vägval och prioriteringar när forskningen väl hunnit bli huvudmål.

ATTITYDER, MOTIV OCH MÅLGRUPPER

Frågan om arkiv som mer än depåer för förvaring och intern administrativ användning har egentligen ingen längre tradition bakom sig än till sent 1800-tal. Riksarkivet och Krigsarkivet fick på 1870- och 1880-talen en mer uttalad forskningsprofil, och vid sekelskiftet började landsarkiven byggas ut. På den kommunala arkivkartan tillkom Stockholms stadsarkiv i mer utvecklad form 1930, men i övrigt kom

konturerna där att bli tydligare först i och med strukturförändringarna i perioden 1951-1974. Vid sidan av ett antal väletablerade stadsarkiv och landstingsarkiv med rötter i 50-talet, eller i något fall tidigare, finns numera hela skalan av ambitionsnivåer, även om de legala kraven är i princip desamma i stat och kommun.

Tidigast ute på den enskilda sidan blev Arbetarrörelsens arkiv 1902, som först efter andra världskriget kom att följas av ett allt större antal länstäckande folk rörelsearkiv, numera ibland kallade förenings- eller länsarkiv. TAM-Arkiv, en institution för tjänstemännens centrala organisationer, bildades 1984 som andra institution av rikskaraktär. Regionala institutioner inom eller med anknytning till näringslivet – fortfarande ett fåtal – ser vi inte till före 70-talet, och den största i dag är Stockholms Företagsminnen. Försök att få till stånd ett riksarkiv för företagen gjordes redan då men misslyckades genom omöjligheten att finna uppslutning och finansiering till ett så gigantiskt projekt utan självklar och pådrivande företrädare.

Det är lätt att se de ideologiska cykler som präglar denna gradvis framväxande institutionella arkivstruktur. Fram till 1960-talet dominerade den vetenskapliga forskningens behov. Under den offentliga förvaltningens Sturm- och Drang-år mot 60-talets slut och under 70-talet vändes blicken i stället mot arkivbildningen. Profileringen då blev framför allt arkiven som organ för gallring och kontorsrationalisering. Rådgivning, tillsyn och service mot arkivbildarna blev grundläggande och ställdes utan tvekan framför både vård och användning. Dessutom kom 1976 den första stora utredningen om ADB och arkiv.

Samtidigt började göra sig gällande en rörelse i riktning mot den breda amatörforskningens behov och arkivens roll även i kulturliv och kulturpolitik. Omsvängningen under 80-talets lopp kan bäst illustreras med titlarna på två av decenniets arkivutredningar – från *Samhällets arkivproblem* (1981) med dess fokus på massarkiv och gallring till *Öppenhet och minne* (1988), där arkiven framträder mindre som belastning och mer som resurs att aktivt utnyttja för kultur- och forskningsändamål. Kulturarvsvård och tillgängliggörande skapade under 1990-talet den gängse bilden – på gränsen till modeord – av arkiv, bibliotek och museer.

Under ett par år nu har politiska begrepp som 24-timmarsmyndigheter och e-förvaltning gett öppenheten ytterligare en dimension med tanken på det digitala medborgarkontoret i centrum. Detta närmast instrumentella anslag i relation till allmänheten är väl politiskt i första hand relaterat till de vanliga förvaltningsmyndigheterna, men även de offentliga arkiven måste i sin särskilda roll som informationsförmedlare betraktas som sådana.

Samtidigt börjar numera jublet inför teknikutvecklingen och dess enorma potential på informations- och kommunikationsområdet nyanseras. När volymen tenderar att skymma kvaliteten, gäller det att göra genomtänkta prioriteringar av digitaliseringsinsatserna men också att finna de tekniska formerna och resurserna för ett långsiktigt bevarande. Därutöver finns i rikt mått den information som från början tillkommit i digital form (born digital) och bara existerar som sådan. Detta är i högsta grad ett internationellt fenomen, som ständigt söker sin lösning inom ramen för tankemodeller som migrering och emulering, eftersom databärens fysiska livslängd inte längre framstår som den avgörande begränsningsfaktorn.

Utåt har kanske hittills Kungliga Bibliotekets satsning på bevarande av hemsidor rönt störst medial uppmärksamhet och också blivit mest kontroversiell, men detta är trots allt en mycket speciell problematik. Större och i varje fall tekniskt mer heterogen och svårhanterlig är säkerligen den accelererande digitala informationsmassa som e-förvaltningen ger upphov till.

KUNSKAPsutveckling och forskningskontakt

I 2000-talets inledning har kunskapsutveckling blivit ett ord med allt starkare värdebelastning. Det har tagit plats som ett av de ideologiskt drivande elementen även i arkivpolitiken. Statsmakterna begär att de statliga arkivmyndigheterna skall redovisa kunskapsuppbyggnad som en särskild verksamhetsgren vad gäller resursinsatser och resultat. Samtidigt kompliceras detta av att forskning och utveckling, alldeles oavsett finansiering, är och måste vara ett starkt integrerat element i kärnuppgifter som normering, bevarande och tillgängliggörande. Det är inte lika lätt att se kunskapsuppbyggnad som ett mål i sig, än mindre huvudmål, på samma sätt som inom forsknings- och utbildningsområdet. Men självklart som ett nödvändigt medel för ökad effektivitet och säkerhet, som en viktig motor och stödfunktion.

Givetvis är det positivt att även arkiv, bibliotek och museer (ABM-institutionerna) numera framträder som aktörer i de fyraåriga forskningspropositionerna och får möjlighet att inom den ramen redovisa sina kunskapsstrategier. Även om vissa så kallade sektorsforskningsmedel utgår till Riksarkivet och landsarkiven sedan 90-talet, används dessa för ganska verksamhetsnära insatser, kopplade till utveckling av arkivinformationssystem, arkivguider, viss starkt forskningsrelaterad utgivningsverksamhet och teknik- och metodutveckling på skilda områden med mera. Rent vetenskapliga projekt inom humaniora och samhällsvetenskap kan kopplas till Riksarkivet men måste då normalt externfinansieras via Vitterhetsakademien, Riksbankens Jubileumsfond, EU-medel eller andra resurskällor.

Säkert är det inte för djärvt att påstå att både teknikutvecklingen som sådan, bredare värdeskalor och kanske även ett visst politiskt tryck har fört ABM-institutionerna närmare varandra – något som jag återkommer till i det följande. Skillnader finns naturligtvis i historisk framväxt, regelverk, arbetsredskap och andra förutsättningar, men ett aktivt hanterat kulturarv som gemensam ideologisk plattform har efterhand blivit tydligare.

Att de förändringar i attityder och målbilder som präglat särskilt de sista 30-40 årens verksamhet inom arkivsektorn har satt sina avtryck även i personalrekryteringen är knappast överraskande. Fler specialistkompetenser måste in och många nya krav mötas jämfört med vad som gällde ännu in på tidigt 1960-tal: modern dokumenthantering, IT-problematiken och andra teknikfrågor, arkivorienterad juridik, arkivpedagogik, utvecklade former för allmänhetskontakter, ärendehantering och internationellt samarbete. För att inte tala om långt mer blandade former för resursanskaffningen. Samtidigt kvarstår det basala behovet av kontakter med forskarsamhället, vilket snarast har accentuerats genom den politiska betoningen av kunskapsutveckling och sektorsforskning.

Självklart styrs attityder och prioriteringar i mångt och mycket av de referensramar som finns hos den ansvariga personalen, och då långtifrån bara på ledningsnivå. Ett särskilt problem, som Riksarkivet lyft fram i sin senaste kunskapsstrategi, är därför den tilltagande svårigheten att rekrytera forskarutbildad arbetskraft till den reguljära verksamheten – numera en av många kompetensgrunder, men nog så viktig. Problemet har många aspekter, men det är angeläget att dagens nedåtgående trend med mycket få forskarutbildade under 50 år kan brytas. I annat fall fjärras arkivsektorn från forskarsamhället enbart genom denna matematik, alldeles oberoende av vad som sägs i uppdrag, verbala strategier eller regelverk. Behovet accentueras ytterligare av erfarenheten att forskarsamhället hittills inte varit berett att i någon högre grad medverka vid nödvändiga beslut om bevarande och gallring eller andra frågor om den långsiktiga informationsförsörjningen på arkivområdet.

INFORMATIONSSAMHÄLLET PARADOXER

I den svenska öppenheten ligger en paradox, som på senare år vållat debatt på ett närmast tabubelagt område. Kan de nästan obegränsade insynsmöjligheterna genom sina psykologiska effekter, om än oavsiktligt, få negativa konsekvenser för produktion och bevarande av dagens information? Innebär detta att dagens kontroll- och medieintressen de facto prioriteras på bekostnad av källäget för morgondagens forskning? Överväganden i restriktivare riktning är en politisk omöjlighet, samtidigt som en längre gående reglerad dokumentationsskyldighet än i dag inte heller förefaller särskilt realistisk. Över den underliggande motsättningen mellan öppenhet och dokumentation svävar ett moment 22, som ingalunda är skenbart.

Även i ett EU-perspektiv tvingas vi ofta hantera motstridiga signaler och överlappande ambitioner. Tydligast är kanske motsättningen i ett slags triangelform mellan informationsspridning (vars ambitioner uttrycks genom *Lund action plan* från 2001 och EU-projektet *Minerva*), integritetsskydd och upphovsrätt. Alla tre har politisk uppbackning, starka intresseföreträdare och är i sig fullt legitima. Men de demonstrerar också politikens ovilja att prioritera och tendens till tunnelseende på de punkter där målen inte kan förenas fullt ut eller av andra skäl inte samtliga kan realiseras.

En alltför hårt driven känsla för det egna kulturarvet kan verka exkluderande och ytterst bidra till att återuppliva och nära konflikter. Minnet kan få en destruktiv dimension. Krav på återförande av kulturgods som reses då och då kan vara psykologiskt förståeliga men är sällan långsiktigt konstruktiva, om förvaringen har lång hävd och grundar sig på vid tiden accepterade förhållanden. Det är inte meningsfullt att försöka vrida klockan tillbaka av nationella prestigeskäl. Slutligt avgörande är god vård och öppen tillgång för alla intresserade. Då är initiativ av typen *Reconstitution of the Memory of Poland*, med inriktning mot inventering och reproduktion, en långt mer framkomlig väg.

Beroendet av regional- och arbetsmarknadspolitiska medel för mycket av det grundläggande tillgänglighetsarbetet är gott och väl men skapar ett kontinuitetsproblem. I princip väcker det också samma grundfråga om kulturarvets egenvärde som uppdragsarkeologin med dess läsning till var samhället av helt andra skäl väljer att lokalisera sina infrastruktursatsningar. För den statliga arkivorganisationens del kan man naturligtvis i sammanhanget spekulera i vad departementstillhörigheten betyder för hur verksamheten värderas och bereds utrymme.

Till detta kommer slutligen den kommersiella aspekten. Med fri informationstillgång som utgångspunkt – hur långt kan vi då i den offentliga miljön motivera avgifter som ett sätt att finansiera vidareutveckling av sökmedel, digitalisering med mera? Frågan har ställts åtskilliga gånger från brukarhåll, kanske mindre riktad till arkivföreträdare än till arkivbildande myndigheter som Lantmäteriverket, som har höga ambitioner men också mycket höga taxor. På museiområdet kan vi påminna oss den ambivalens som demonstrerats i samband med den påbjudna fria entrén till flertalet statliga centralmuseer. Även med en anslagskompensation i utgångsläget reducerar det i praktiken de berörda myndigheternas framtida handlingsfrihet.

Den som köper ett föremål, som en bok eller en CD-skiva, funderar knappast över detta, men det blir genast svårare när informationen presenteras på Internet. Det självklara svaret när gratisprincipen måste övergå i något annat för att skapa nya möjligheter finns knappast. Hur som helst är det en allt viktigare nyckelfråga om det måste till kommersiella intäkter för att kunna förbättra informationstillgången utöver den lagreglerade miniminivån, då rimligen definierad som informationens ursprungsskick.

TILLHANDAHÅLLA ELLER TILLGÄNGLIGGÖRA?

Begrepp som informationsfrihet och historiedidaktik ryms båda med en rimligt vid tolkning inom den neutralitet som den lagreglerade tillgängligheten förutsätter – transparens för att använda ett internationellt gångbart uttryck för öppenhet. Skillnaden ligger i graden av aktiv förmedling och därmed det intrång i neutraliteten som måste följa av varje form för urval. Ett alternativ blir då att i princip begränsa sig till passivt tillhandahållande på begäran, ett annat att bearbeta viktiga delar av informationen för att göra tröskeln lägre och öka användningen.

I den praktiska verkligheten är skillnaden kanske inte så stor och framför allt inte alltid övervägd. Den kan bero på materiella möjligheter som begränsar handlingsutrymmet, men ibland också på underliggande ideologiska motiv i ena eller andra riktningen. Även den aktiva bearbetningen kan naturligtvis formas mer eller mindre neutralt – med fokus på stora grundläggande källserier eller på mer arkivpedagogiskt anlagda urval. Profilen beror för det mesta på syfte och målgrupp i det enskilda fallet.

Men alldeles bortsett från de inkonsekvenser som informationssamhället ibland bjuder på är naturligtvis som alltid tillgången en sida av saken, efterfrågan en annan. Värdet består i att det finns nyfikenhet, motivation och kapacitet nog hos den enskilde att faktiskt söka reda på, ta del av och bearbeta den information som finns. Men hur stora aktiva ansträngningar är möjliga och ändamålsenliga från informationsägarens sida för att stimulera användningen?

Av principiella skäl kan sålunda hävdas att tillgången till information bör vara helt neutral för att inte påverka – eller synas påverka – hur den används eller vad som används. I det perspektivet prioriteras arbete med stora register och andra grundläggande sökmedel. Om reprografiska insatser i en eller annan form ändå görs, koncentreras de till långa generella referensserier som folkbokföring eller fastighetsinformation och med mycket begränsade metadata. Denna grundprincip har beskrivits som *råvaruförmedling*.

Med en alternativ infallsvinkel kan denna homogena och storskaliga reproduktion även ses som ett sätt att säkra det långsiktiga bevarandet av frekvent basinformation. Digital registrering av sakinnehållet, och sålunda inte bara sökvägarna, kan också i enstaka fall öppna information som annars skulle vara svårtillgänglig, om inte legalt så dock med hänsyn till den komplexa sökstrukturen. Det tydligaste exemplet på detta är troligen rotmansarkivet i Stockholms stadsarkiv, som innehåller folkbokföringen 1878-1926 (se nedan). Bevarandehänsyn – fysiska såväl som intellektuella – kan därmed bli ett kompletterande inslag i motivbilden.

En annan modell är att producera mer utvecklade sökmedel och dokumentutgåvor i traditionell eller digital form. Därav följer att informationen organiseras, söksystemen skräddarsys på ett tekniskt mer avancerat sätt och informationen presenteras mer systematiskt. Denna inriktning mot vad som kan kallas *informationsförädling* har ett tydligt pedagogiskt anslag – en vilja att främja reflektion över historiska frågor, bredda användarprofilerna, stimulera till källkritik och lyfta fram forskningspotentialen.

I botten ligger naturligtvis två skilda ideologiska angreppssätt – ren informationsfrihet för objektivast möjliga insyns- och kontrollsiften respektive aktivt förverkligande av kultur- och forskningspolitiska ambitioner. Förenklat uttryckt tillhandahålla respektive tillgängliggöra. Formellt är informationen lika tillgänglig i bägge fallen, men en skillnad ligger ändå i inslaget av förklaring och tillrättläggande, om inte annat så enbart genom materialurvalet.

Målkonflikten mellan råvaruförmedling och informationsförädling väcker följdfrågor. I vilken situation är det befogat att gå vidare från råmaterialstadiet till mer kvalificerade urval, satsa på innehållslig och teknisk bearbetning samt ta fram utvecklad förståelseinformation? Kan det aktiva urvalet och tillrättläggandet gå för långt? Och vilken metod eller kombination av metoder är mest ändamålsenlig, om nu en effektmätning vore möjlig? Borde man rentav kunna överväga ett mindre men mer kvalitativt arkivbevarande?

Kanske är det på denna principiella nivå lättast att se om inte annat en gradskillnad mellan ett vetenskapligt forskningsperspektiv, som på rimliga grunder tenderar att föredra så öppna materialförutsättningar som möjligt, och ett mer arkivpedagogiskt med kulturpolitiska förtecken.

EXEMPEL UR DEN SVENSKA ARKIVMILJÖN

De faktiska satsningar på hjälpmedel i vid mening som gjorts hittills i Sverige representerar alla någon position på denna axel från neutralt tillhandahållande till mer eller mindre avancerade former av historiedidaktik. Helt värderingsfritt präglas de av ett extensivt förhållningssätt kontra ett intensivt, ett fokus på kvantitet kontra kvalitet. Några konkretiseringar kan åskådliggöra resonemanget.

Den traditionella arkivförteckningen med dess eventuella komplement i form av manuella sak-, ort- eller personregister är givna utgångspunkter. Särskilt från 80-talet och framåt tillkommer inte sällan institutions- och/eller temaorienterade bestandsöversikter, oftast innehållande kringinformation med uppgifter om historik och kontext rörande de beskrivna arkiven. Mest omfattande i tryckt form är hittills bestandsöversikterna för Riksarkivet respektive Krigsarkivet. En generell ambition har arkivinformatiessystem som Nationell Arkivdatabas (NAD), som numera är tillgänglig som CD och på Internet.

Vissa av de mer generellt inriktade registren har numera vidareutvecklats och digitaliserats. Däribland kan nämnas register till de närmare 40 000 medeltidsbrev, till landskapshandlingarna (mantalslängdernas föregångare) i Riksarkivet samt till mantalslängder och mantalsuppgifter 1800-1875 i Stockholms stadsarkiv, samtliga som CD. Register över konseljakter 1840-1920 samt vissa länsräkenskaper finns digitalt tillgängliga i expeditionsmiljön. Register över bouppteckningar, emigranter och indelta soldater har tillgängliggjorts digitalt på skilda sätt och inte sällan på lokala initiativ. Naturligtvis kan täckningsgrad, ambitionsnivå och informationskvalitet växla.

Storskalig reproduktion av grundläggande källserier kan representeras av kyrkobokföringen fram till 1991, som finansieras genom särskilda anslag och där man under 2003 övergått från mikrofilmning till digitalisering. Som mikrofilm finns även domböcker och mantalslängder. Ett enskilt företag har på senare år delvis digitaliserat den äldre mikrofilmen av kyrkoböcker för tillhandahållande över nätet på kommersiella villkor. Ett annat närmast gigantiskt arbete av liknande typ är Lantmäteriverkets digitalisering av kartmaterial och förrättningsakter.

Båda de nämnda projekten bedrivs med särskilda medel helt respektive till allra största delen av Riksarkivets mediakonverteringscentrum/MKC i Fränsta som i dag producerar över 75 000 skannade bilder per arbetsdag. Folkbokföringsprojektet beräknas färdigt år 2013, LMV-projektet år 2007. Tillgången till det yngre folkbokföringsmaterialet har dock legala komplikationer av integritetskaraktär.

Gränsen till mer specifika och avgränsade källserier är naturligtvis flytande. Riksarkivets enhet SVAR i Ramsele har inte bara uppgiften att sprida publikationer och mikrofilm – via sin Internetbokhandel – utan också skannade produkter av olika slag i den mån de går att finansiera. Bara som ett exempel av

många på skanning av originalhandlingar kan nämnas fångrullor med foton 1877-1925, som liksom en del andra arkivkällor är tillgängliga över SVAR:s portal Den digitala forskarsalen (www.svar.ra.se). Kartmaterial i Krigsarkivet är ett annat exempel på pågående projekt.

Det tidigare nämnda rotemansarkivet i Stockholm 1878-1926 är föremål för ett projekt som pågått sedan 70-talet. I detta skannas inte originalen, vilket ur söksynpunkt vore ineffektivt, utan i stället registreras hela sakinnehållet och görs sökbart – delvis som CD-produkter. Folkräkningarna 1890 (klar) och 1900 (pågående) publiceras även dessa som CD, men även över SVAR:s portal. Landet runt pågår digitaliseringar av olika karaktär, som inte kan redovisas här. Inte minst tydligt är det starka intresset för att digitalisera lokalt betonade bildsamlingar. Utgångspunkten har någon gång kunnat vara information som redan från början skapats i digital form (born digital). På detta sätt har som CD kunnat publiceras uppgifter om avlidna 1947-2003 samt mantalslängder 1970 och 1980. Vad gäller mantalslängderna blev det nödvändigt att spärra vissa sökmöjligheter för att få publiceringen förenlig med gällande lagstiftning. Utgivare har i båda dessa fall varit Sveriges släktforskarförbund med uppgifter som förvaras digitalt i Riksarkivet.

Även den traditionella vetenskapliga källutgivningen har nåtts av förändringens vindar och blev föremål för ett särskilt seminarium vid de senaste nordiska arkivdagarna på Island hösten 2003. Vid utgivningen av Svenskt Diplomatarium (nu framme vid 1370-talet) fortsätter det traditionella trycket, men parallellt läggs numera också ut originalbrev på Internet med den möjlighet till kritisk granskning av editionen som detta ger. Äldre tryck från 1829 och framåt är tillgängliga över nätet.

Andra projekt av liknande karaktär och med utnyttjande av modern teknik är fortsatt utgivning av Axel Oxenstiernas brevväxling, de geometriska jordeböckerna (kartorna) från perioden 1635-1655 samt medeltida pergamentsomslag (MPO-projektet). Samtliga är kopplade till Riksarkivet men helt eller delvis beroende av fondbaserad eller annan extern finansiering. Utgivningen av Stockholms tänkeböcker fram till 1635 i stadsarkivets regi kommer däremot inom de närmaste åren att slutföras i traditionellt tryckt form. Intressanta nya inslag i denna vetenskapligt orienterade utgivartradition är att det kan vara möjligt att parallellt jämföra med originalet, att edition och databasbygge framstår som likvärdiga mål samt att forskaren redan under arbetet kan få tillgång till utgivarens verkstad.

På senare år har också tillkommit tematiska produkter såtillvida att de lyfter in olika typer av material kring ett bestämt ämnesområde. De kan också betecknas som blandade i meningen att även bild- och ljudmaterial finns med, inte enbart traditionella arkivhandlingar. Därmed förutsätts en vidare ram för samverkan mellan olika institutioner och informationsproducenter samt mer specifika personalkompetenser för research, teknik och design.

Tillgänglig över Internet är sedan januari 2004 den hemsida som tillkommit som en del av 100-årsmarkeringen efter unionsupplösningen Sverige-Norge 1905. Tryck av typen tidningar, pamfletter och riksdagshandlingar samt arkivmaterial som speglar de politiska och militära processerna på ömse sidor liksom privata brev och dagböcker har digitaliserats i samarbete mellan norska och svenska intressenter. Eventuellt blir något liknande samarbete aktuellt med Finland 200 år efter 1809. Stockholms stadsarkiv har på senare år givit ut en serie CD- och DVD-skivor om skilda stadsdelar. Ett annat färskt exempel är Estoniasamlingen som även den har lagts ut på nätet under 2004. På regeringens uppdrag och med Riksarkivets hjälp har Styrelsen för psykologiskt försvar samlat och digitaliserat information om Estoniakatastrofen 1994 från bild- och TT-material till arkivhandlingar från en rad myndigheter och organisationer. I

grunden ligger givetvis ett politiskt motiv, men arbetet har även i teknisk och juridisk mening gett erfarenheter av värde.

I dessa fall närmar man sig naturligtvis läromedlet. På 1905-hemsidan finns en del särskilt anpassad för den norska grund- och gymnasieskolan. I Stockholm har ett skolinriktat arbete påbörjats i samarbete mellan stadsarkivet och utbildningsförvaltningen kallat Stockholmskällan. Läromedel i mer traditionell form har också kunnat vidareutvecklas med teknisk hjälp, till exempel i paleografi. Ett alltmer synligt problem är att studenter på universitetsnivå numera ofta har svårt att tyda handskrift och därmed på ett olyckligt sätt blir beroende av tryck eller utgåvor. Kunskapen om äldre handskrift är i dag bäst företrädd bland amatörforskarna.

Alla de nämnda exemplen går från generella översikter och massreproduktion i olika former till innehållsligt starkt fokuserade produkter med arkivpedagogiska ambitioner. Alldeles oavsett vilken syn man har på dessa metodval, är det uppenbart att de förutsätter skilda former av finansiering och personalinsats.

STRATEGISKA VÄGVAL

I all digitaliseringsiver har medvetenheten trots allt ökat om att det krävs infrastruktur och personal, inte bara för det rent tekniska skanningmomentet utan också för prepareringen, driften och bevarandet. Den avancerade teknologin skapar stora mervärden för användaren men innebär för producenten också avsevärda kostnader och långsiktiga åtaganden. Ett grundläggande strukturproblem ligger dessutom i det ökade beroendet av externfinansiering och tillfälliga projekt, som i båda fallen försvårar planering i ett längre perspektiv.

Den nyligen avlämnade utredningen *KB – ett nav i kunskapssamhället* har föreslagit mer organiserade offentliga resurser för digitalisering, men hur det blir är än så länge helt öppet.¹ Likaså i vilken mån detta i så fall skulle komma också andra kulturarvsområden än biblioteken till del. På samma sätt har utredningen *Bevara ljud och bild* om Statens ljud- och bildarkiv visat vilka stora kostnader som är förenade med digitalt framtidsbevarande av ljud och rörlig bild.² Det pågående arbetet med att utforma en mer genomtänkt digitaliseringsstrategi för Riksarkivet ligger emellertid i linje med dessa ambitioner.

I några olika sammanhang har jag på följande sätt försökt ge en struktur åt de motiv och valmöjligheter som ligger bakom ett aktivt tillgänglighetsarbete.

Grundläggande incitament:

- forskningsorienterade
- kulturorienterade
- resursorienterade (varhelst resurserna står att få)
- kommersiellt orienterade (efterfrågan och intäktsmöjligheter).

Målgrupper och konsumentperspektiv:

- satsning på register och andra sökmedel *eller* på informationen som sådan
- masskanning *eller* mer pedagogiskt utvecklade produkter

¹ SOU 2003:129.

² SOU 2004:53.

- vetenskapliga editioner *eller* publicering för en bredare publik
- gratisprincipen *eller* avgiftsfinansiering.

Strukturfrågor och produktionsätt

- i en helt intern process
- i mer eller mindre långtgående samarbete med andra institutioner
- överlåtande till externa producenter
- i en kontinuerligt verkande organisation med givna resurser
- i mer tillfällighetsbetonade projektformer.

Val av tekniska lösningar

- traditionella tryckta publikationer
- mikrofilm och mikrokort
- CD- och DVD-skivor
- användning av Internet.

Inte heller här finns anledning att gå in i några värderingar utan enbart konstatera att man på de flesta håll har att lämpa efter lägenhet och hitta möjligheterna i den egna verkligheten.

NÅGRA ABM-PERSPEKTIV

Vid en jämförelse mellan arkiv, bibliotek och museer är det uppenbart att metoderna att organisera verksamheten samt att dokumentera, beskriva, registrera och lyfta fram det kulturarv man vårdar delvis skiljer sig åt i juridisk och teknisk mening. Det politiska regelverket – arkivlagen, tryckfrihetsförordningen och övrig offentlighetslagstiftning, lagstiftningen om pliktexemplar, bibliotekslagen och kulturminneslagen – skapar något olika utgångspunkter, inte bara för tillhandahållandet utan också för accessionen.

Historiskt sett representerar museerna och speciellt de lokala biblioteken (folkbiblioteken) en mer renodlad kultur- och folkbildningstradition än arkiven, som i grunden är framvuxna och vidareutvecklade ur rena förvaltningsbehov. Aktiv och mer eller mindre samordnad insamling präglar museerna, medan detta görs bara undantagsvis (inom vissa folkrörelsearkiv) på arkivområdet. Kontaktytan mot det akademiska forskarsamhället delar arkiven med särskilt de vetenskapliga biblioteken och de större central- och läns-museerna. I bibliotek och museer blir av rätt givna skäl ämnesinnehållet (pertinensen) och det enskilda objektet i princip det överordnade, i arkiven informationens organiska sammanhang och ursprung (proveniensen).

Trots detta är den underliggande ideologin att tillgängliggöra kulturarvet för olika samhällsbehov i princip densamma. De mer tematiskt inriktade publikationer som nämnts ovan innehåller även material av en karaktär som oftare förknippas med bibliotek och museer som tryck, ljud, bild, konst. Det är inte heller särskilt svårt att identifiera ett antal både mentala och tekniska trender under särskilt de senaste 10-15 åren som fört arkiv, bibliotek och museer – numera ofta kallade ABM-institutioner – närmare varandra:

- Begreppet kulturarv – föga använt före 1990-talet – uttrycker idag en gemensam målbild.
- Starkare ställning i det politiska uppdraget för arkivens roll inte bara i dokumenthantering, fysisk vård och legalt tillhandahållande utan även i aktivt tillgängliggörande.

- Större efterfrågan på forskning och kunskapsutveckling inom gemensamma områden som kulturvetenskap och långsiktiga bevarandefrågor.
- Ökat intresse för bild- och ljudmaterial som överbryggande element mellan sektorerna.
- En vidareutveckling och breddning av utställningsmediets möjligheter.
- Sist men inte minst utvecklingen av den digitala tekniken, som (1) har vidgat perspektiv och överblick genom Internet, (2) skapat nya och mer övergripande sökverktyg samt (3) i praktiken reducerat betydelsen av teoriskillnaden mellan pertinens och proveniens.

Däremot är intresset i Sverige bland berörda sektorsorgan inte särskilt stort för någon form av byråkratisk ABM-överbyggnad av den typ som vi kan se i Norge och England. Tvärtom menar man att samverkan bör växa fram underifrån med de skilda förutsättningar som trots allt finns. Det lilla koordinerande sekretariat, som på försök under våren 2004 lokaliserats till Kungliga Biblioteket som resultat av en större ABM-utredning, är ett uttryck för denna rätt försiktiga hållning. Mer av faktisk samverkan med andra kulturarvsaktörer i framför allt tillgänglighetssyfte märks också inom ramen för landsarkivens nätverkslik som på lokala plan utanför den traditionella institutionsstrukturen. Kulturarv Östergötland med Arkiv-Data är ett ABM-inriktat exempel från den regionala miljön med Linköpings universitet som en viktig drivkraft. Även de forskningsarkiv som etablerats i universitetsorter utan landsarkiv, hittills främst i Umeå och Örebro, faller in i detta perspektiv av bättre samlad informationsförsörjning.

VILKET ÄR EGENTLIGEN KULTURARVSUPPDRAGET?

Inom museivärlden – med Riksantikvarieämbetet och dess programskrivningar i projektet *Agenda Kulturarvs* efterföljd samt Statens historiska museer i spetsen – har på senare tid uppstått en diskussion om kulturarvsuppdragets mål och mening. Hur långt kan vi gå för att öka samtidsrelevansen? Är presentationen av kulturarvet främst en stimulans till värdebdebatt i stort kring exempelvis maktstrukturer, konflikter, genusfrågor och integration? Hur mycket faktisk kunskap behövs bakom pedagogik och scenografi? Vad innebär dagens mångkulturella samhälle? Även om frågorna inte ställs på det viset, följer de av själva anslaget. Även utredningar som *Genus på museer* måste tolkas som politiska anvisningar.³

Å ena sidan är det uppenbart att vi i dag – det må gälla dokument, tryck eller föremål – ställer allt högre krav på förståelseinformation, interaktivitet, sökbarhet och design. Därmed kan också krävas nya kompetenser i förmedlingsledet. Användarna måste uppleva kulturarvet som en resurs och inte bara som en marginalkostnad i konkurrens med sociala tjänster eller andra materiella nyttigheter – den kampen blir i så fall ojämn. Bevarandet måste legitimeras även i sak, och kulturarvsinstitutionernas viktigaste väg till den politiska nivån är egentligen inte den raka utan den som går via användarna.

Å den andra är kontinuiteten avgörande i långa loppet, och kunskap som gått förlorad genom alltför hårt profilerad eller trendstyrd personalomsättning är svår att återta. Bevarandet har också en intellektuell dimension och måste grundas på levande kunskap. En aldrig så aktiv pedagogik kan inte, lika litet som i skolans värld, ersätta substans. Kulturarvssektorn behöver därför ha kvar och även kunna nyrekrytera ett tillräckligt stort inslag av personal med fokus på arkivens innehåll liksom egen erfarenhet av kvalificerad forskning – och givetvis också kunna erbjuda faktiskt utrymme för motsvarande inslag i sin verksamhet.

³ *Genus på museer*, Ds 2003:61.

I annat fall klingar den naturliga kontakten med forskningen av, och kunskapsutvecklingen reduceras till retorik – i varje fall vad avser bestånden. Det är uppenbart att även tunga forskningsfinansiärer som Vitterhetsakademien och Riksbankens Jubileumsfond börjat oroa sig för både den krympande finansieringsramen för humanistisk forskning i allmänhet och det ökande avståndet mellan universitetsmiljöerna och minnesinstitutionerna.

Vad som än görs eller inte görs begränsas handlingsutrymmet av resurser i form av finansiering, tillgänglig teknik, mänskligt kapital och samverkansmöjligheter. Till detta kommer konkurrerande krav och prioriteringar i verksamheten. Men bakom finns också en ideologisk dimension om kulturarvsinstitutionernas grundläggande roll, som starkt förenklat skulle kunna åskådliggöras som tre nivåer lagrade ovanpå varandra:

- Ett förråd av lagrad historisk information med det minimum av metadata som krävs för själva framsökandet, öppen för alla att använda men i övrigt passiv. Det fysiska bevarandet i fokus.
- En aktivt verkande kraft för att även sprida och förklara denna information i mer eller mindre utvecklade former för intressemobilisering, kulturverksamhet och forskningsstöd. Tillgängliggörandet och användningen i fokus.
- Ett verktyg för att i första hand stimulera och förstärka debatten kring samtida existentiella frågor i stort med kulturarvet mindre som egenvärde än som illustrerande eller aktiverande bakgrund. Det instrumentella värdet i fokus.

I dessa frågor konfronteras gärna ett professionellt och ett politiskt synsätt, men verkligheten är sällan ett antingen-eller. Alla tre nivåerna kan finna sina motiv beroende på utgångspunkt. Men den museidebatt om mål och medel som apostroferades tidigare har oroande inslag, och det är nödvändigt att kulturarvet tillmäts en självständig betydelse med aktiv kunskap i botten. Det får inte reduceras till en kuliss eller förevändning för i grunden andra syften – de må vara aldrig så sakligt eller taktiskt angelägna.

Samtidigt behöver skillnaden mellan den professionella och den politiska ingången inte vara absolut. Den tidigare nämnda Estoniasamlingen på Internet kan i sin speciella miljö sägas bygga en bro mellan faktabanken för ökad kunskap och den politiska symbolhandlingen.

Som avrundning finns goda skäl att upprepa att informationsfrihet och historiedidaktik inte nödvändigtvis behöver uttrycka motsatser utan snarare tydliggör det breda spektrum inom vilket metodvalen måste göras. Balansen mellan extensiv råvaruförmedling och intensiv informationsförädling är svår att definiera men värd att fundera över. Vad som kommer ut bygger givetvis på materiella förutsättningar och hur efterfrågan tolkas men också på ideologi, attityder och kreativ fantasi.

Bakomliggande kunskap måste i båda fallen hållas aktiv och levande och kan aldrig ersättas av slagordskultur eller fasadmålning. Politiskt korrekta svar får inte levereras innan de grundläggande frågorna ställts om uppdragets innebörd. Oavsett form är god arkivpedagogik kunskapsburen och ett sätt att skapa mervärde ur den investering som bevarandet utgör. Men den innebär inte att arkivarien lämnar förmedlandet för att bli historieberättare eller att arkiven utvecklas till upplevelsecentra. Däri kvarstår trots allt en skillnad mot museimiljön i dess aktuella utvecklingsfas.

Det dialektiska anslaget framställningen igenom kan synas tillspetsat men syftar främst till att framhåva vikten av reflektion och långsiktighet i det sammansatta uppdraget att både bevara och tillgängliggöra.

Vad som ligger i vågskålen är kulturarvets egen relevans och risken att – utan en klar bild av mål och medel – på sikt äventyra det brukarstöd som ytterst skapar det politiska utrymmet. I varje fall potentiellt är denna problematik gemensam för hela kulturarvsområdet.

REFERENSER

- Access to Official Documents and Archives. EU-Conference on Access to Official Documents and Archives 5-6 April 2001, Lund, Sweden.* Skrifter utgivna av Riksarkivet. 19, 2002.
- Arkiv för alla – nu och i framtiden*, SOU 2002:78, 2002.
- Arkiven inför tvåtusentalet. Programskrift för Riksarkivet och Landsarkiven.* Skrifter utgivna Riksarkivet. 9, 1994.
- Aronsson, Peter, *Historiebruk – att använda det förflutna*, 2004.
- Bevara ljud och rörlig bild. Insamling, migrering, prioritering*, SOU 2004:53, 2004.
- Bevarandet av nutiden. Riksarkivets gallrings- och bevarandepolicy*, 1995.
- Brunius, Jan, ”Arkiven i forskning och kultur”, *Rapporter til de 17. Nordiske arkivdagene i Hamar 10.-13. August 1994*, s. 132-159, 1994.
- Fredriksson, Berndt, ”Vad skall vi bevara? Arkivgallringens teori, metod och empiri”, *Arkiv, Samhälle och Forskning*, 2003:2, s. 21-58.
- Gidlöf, Leif, ”Arkiven som forskningsresurs och informationsförmedlare”, *Referater fra de 17. Nordiske arkivdagene i Hamar 10.-13. August 1994*, s. 21-43, 1995.
- Gidlöf, Leif, ”Arkiven och IT-samhället”, *Arkiv, Samhälle och Forskning* 1995:1, s. 39-50.
- Gidlöf, Leif, ”Var finns den forskande arkivarien?”, *Arkiv, Samhälle och Forskning* 1999:2, s. 71-76.
- Handlingsoffentlighet utan handlingar?* Skrifter utgivna av Riksarkivet. 21, 2004.
- Justrell, Börje, ”Att bevara och tillhandahålla handlingar i digital form – en historik”, *Rapporter til 19. Nordiske Arkivdage år 2000*, s. 151-165, 2000.
- Karlsson, Klas-Göran & Christer Karlegård, *Historiedidaktik*, 1997.
- KB – ett nav i kunskapssamhället*, SOU 2003:129.
- Lindroth, Jan, ”Arkiven och den akademiska forskningen”, *Arkivvetenskap*, s. 196-213, 1995.
- Nilsson, Nils, *Arkiv i förvandling. Studier i arkivens teori och tillgänglighet*, 1983.
- Nilsson, Nils, *Arkiv i rörelse. Essayer och kåserier*, 1971.
- Nilsson, Nils, *Arkiven och informationssamhället*, 1976.
- Norberg, Erik, ”Mellan historia och framtid”, *Arkivvetenskap*, s. 261-277, 1995.
- Sveriges kulturarv: att förvalta det förflutna*, 1998.
- Öppenhet och minne. Arkivens roll i samhället*, SOU 1988:11.

ARKIV SOM KULTURARV – NÅGRA INTERNATIONELLA EXEMPEL

CHRISTER BOGEFELDT

Kulturarvet har gjort en lysande karriär i Sverige under de senaste tjugo åren. Eller är det kanske snarare begreppet som gjort karriär? Trots – eller kanske på grund av – tjugofem års nära umgänge med den svenska kulturpolitiken har jag delvis lurats av den nationella mytbildningen kring innehållet i 1974-års kulturpolitik som något ganska unikt svenskt. När det gäller kulturarvsbegreppet är det väl i och för sig ingen som påstår att detta i sig skulle vara något specifikt svenskt, men desto större anledning att se utanför Sveriges gränser för att få perspektiv på användningen av begreppet och försöka fånga sådana tendenser som rimligtvis kan ha påverkat den svenska utvecklingen.

Frånsett att framgång fascinerar, varför detta intresse för kulturarvet, som företeelse och begrepp? Jag hoppas raskt över allt som brukar ingå i diskussionen om vilka faktorer som inverkar på de skiftande konjunkturerna för historieintresse i en eller annan form och formulerar tentativt tre intressen som jag tror växeldrar i sammanhanget, nämligen:

- Det normativt styrande – kan politiseras.
- Det marknadsmässiga – kan säljas.¹
- Det distanserat analytiska – kan beforskas.

Av flera skäl begränsar jag mig till arkiven som kulturarv (för att bakvägen försöka komma åt deras plats i det svenska kraftfältet), men kommer inte att kunna leverera någon egentlig internationell översikt av arkiven som kulturarv. Ämnet är både för stort och för komplicerat. En rad andra avgränsningar görs också i praktiken, utan att jag närmare motiverar dem (offentligt snarare än privat, traditionella informationsbärare snarare än digitala, anglosaxiska exempel snarare än franska, tyska eller spanska – för att inte tala om ryska). Jag ska försöka strukturera några exempel som jag – enligt Cajsa Warg-modellen – haft tillgång till. I bästa fall kan strukturen generera intresse för och incitament till fördjupad kartläggning, analys, frågor och diskussion.

Alltså: en snabbtitt över gränsen med hjälp av nätinformation, litteratur, tidskriftsartiklar och egen broschyrsamling. Det är mest fråga om en undersökningsriktning som precis är påbörjad, men som omedelbart visat sig kunna leda till mycket omfattande – och för flera frågekomplex belysande – insikter med relevans för svenska förhållanden. Det gäller både arkivsektorn i sig och kulturarvsfältet mer allmänt.

¹ Jfr Raphael Samuel, "...heritage, a commodity which nobody seems to be able to define, but everybody is eager to sell", citat från *In from the Margins*, 1997, s. 197.

ARKIV SOM KULTURARV – FORMALISERAT OCH EXPLICIT

Då begreppsanvändningen rimligtvis speglar både sektorns självuppfattning och omvärldens bild av sektorn är mitt syfte att försöka fånga den explicita användningen av kulturarvsbegreppet – *cultural heritage* – i anknytning till arkiven. Det innebär bara att skrapa på ytan – men den internationella ytan är stor. Med ytan menar jag här två saker. Å ena sidan begreppsanvändning i organisatoriska sammanhang, som departementstillhörighet och politikområde, organisatorisk inpassning i myndighetsstruktur och å andra sidan begreppsanvändning i styrande dokument som lagstiftning, måldokument, instruktioner, externa eller interna policydokument, utredningar och marknadsföringsmaterial. En tredje källkrets är den inomprofessionella debatt som förts i internationella arkivtidskrifter. För tydlighetens skull vill jag markera att den explicita användningen bör handla om kulturarv som portalbegrepp med en central symbolisk funktion.

Jag har gjort en genomgång av styrdokument och organisationsinpassning i jakt på begreppen. Genomgången omfattar konventioner och program inom UNESCO samt exempel från Storbritannien, Kanada, Australien, Nya Zeeland och Singapore.

UNESCO — FRÅN BEGREPP TILL INNEHÅLL

Det existerar av naturliga skäl inte någon internationellt heltäckande formell definition av begreppet kulturarv, men genom ett antal internationella överenskommelser och program inom UNESCO:s ram, som för olika praktiska syften använder kulturarvsbegreppet, kommer man en bit på väg.

The World Heritage Convention från 1972 med sin världsarvslista – *Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage* – definierar för konventionens syften “cultural heritage” som “monuments, groups of buildings and sites”. Det handlar då om det materiella kulturarvet, som matchas av det immateriella arvet genom den nyligen beslutade *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*, som definierar det immateriella kulturarvet som “the practices, representations, expressions, as well as the knowledge and skills, that communities, groups and, in some cases, individuals recognise as part of their cultural heritage”.

Om man är så lagd skulle man här kanske med viss ansträngning kunna tolka in arkiven, men den fortsatta definitionen begränsar möjligheten. Det immateriella kulturarvet, heter det, ”is sometimes called the living cultural heritage, and is manifested inter alia in the following domains:

- Oral traditions and expressions including language as a vehicle of the intangible heritage
- Performing arts
- Social practises, rituals and festive events
- Knowledge and practises concerning nature and the universe
- Traditional craftsmanship

Unesco har dock ett särskilt program – med lägre status än konvention – som tar sikte på arkiven, nämligen *Memory of the World* från 1992, till vilken finns kopplad ett *Memory of the World Register*. I “General Guidelines” för programmet definieras *Memory of the World* som “the documented, collective memory of the peoples of the world – their *documentary heritage* – which in turn represents a large proportion of the world’s cultural heritage. It charts the evolution of thought, discovery and achievement of human society. It is the legacy of the past to the world community of the present and the future [...]”.The

program proceeds on the assumption that some items, collections, holdings or fonds of documentary heritage are part of the inheritance of the world, in the same way as are the sites of outstanding value listed in the World Heritage List”.

Begreppet *documentary heritage* kan ges flera betydelser – till vilka jag återkommer – men redan här kan noteras att det för det första i stor utsträckning syftar på arkiv, bibliotek och museer och för det andra att ”a document is deemed to have two components: the information content and the carrier on which it resides. Both may be of great variety and both are equally important as part of the memory”.

Slutligen är det så att arkiven explicit tas upp i *Convention for the Protection and Prevention of Cultural Property in Cases of Armed Conflict* (Haag-konventionen 1954) och i *Convention on Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property*. Här är nyckelorden visserligen cultural property men Haag-konventionen har från 1996 fått en uppföljning i the International Committee of the Blue Shield – symbolen som ska markera skyddsvärda byggnader – vilken arbetar med museer, arkiv, kulturmiljöer och bibliotek snarare som ”heritage” än ”property” och som informationsinnehåll lika mycket som monument. Gemensam nämnare är naturligtvis de symbolvärden som kommit i fokus genom konflikterna på Balkan.²

FRÅN INNEHÅLL TILL BEGREPP — STORBRIANNIEN, KANADA, AUSTRALIEN, NYA ZEELAND OCH SINGAPORE

I Storbritannien lyder arkivfrågorna och the National Archives³ formellt under the Lord Chancellor men har nära länkar till ytterligare fyra departement, bland andra Department of Culture, Media and Sport (DCMS).⁴ Dit hör ansvaret för museer, bibliotek, ”cultural property and historic environment” och turism.

Floran av organ inom kulturarvssfären är omfattande med de brett täckande English Heritage, National Heritage Memorial Fund och Heritage Lottery Fund. Undervisningsmaterialet från English Heritage inkluderar delvis arkivsektorn och Heritage Lottery Fund använder följande definition av begreppet *heritage* för sin verksamhet:

- Libraries, archives and documentary heritage.
- Museums, galleries and their collections.
- Historic buildings and sites i.e. buildings, structures and areas that are of historic or architectural importance.
- Industrial, transport and maritime heritage projects that involve the acquisition, repair, conservation and restoration of buildings, sites, items and collections relating to industrial and technological history and road, rail, air and water transport.
- Countryside, natural heritage and designed landscapes, including historic parks and urban parks.⁵

² Mackenzie, 2001.

³ Public Record Office slogs under 2003 samman med Historical Manuscript Collection och ändrade namn till the National Archives.

⁴ Fem huvudmän kan tyckas splittrande, men enligt Sarah Tyacke, the Keeper of Public Records, är den positiva tolkningen ”five financial pockets to pick!”

⁵ Citat från forskningsrapporten *Developing new audiences for the heritage*, 2001.

I december 1999 presenterade den brittiska regeringen en *Policy on Archives* där arkiven beskrivs som "the rich, underexploited national cultural asset" och "the nation's collective memory". Man noterar vidare "the unique role played by archive repositories in the management of current records and the selection of historical archives, for which there is no parallel in other cultural sectors". Regeringen såg också "the crucial need to develop a cross-sectoral agenda, whereby archives will forge closer links with museums and libraries".

Den senare uppfattningen resulterade i det nationella utvecklingsorganet *Museums, Libraries and Archives Council* (MLA), som från starten våren 2000 fram till våren 2004 gick under namnet "Resource". MLA har producerat en strid ström av planer, policydokument och utredningar och jag ska inte här försöka göra rättvisa åt innehållet, men ändå konstatera att vare sig *cultural heritage* eller *heritage* begreppsmässigt står i fokus, ja, begreppen är överhuvudtaget svåra att hitta i textmassorna.⁶ I rapporten *Developing the 21st Century Archive: An Action Plan for United Kingdom Archives* (2001) är det närmaste man kommer att "[R]esource recognises that the case for the value and importance of archives extends far beyond the parameters of cultural heritage". Samma sak gäller rapporten *Listening to the Past, Speaking to the Future* (2004). Någonstans förekommer uttrycket "the archival heritage", men det är allt. Legitimiteten och marknadsvärdet ligger på annat håll.

Även om Public Record Office/National Archives i sin marknadsföring använder "See for yourself the wealth of our heritage" så är arvsbegreppen i övrigt svåra att hitta i mål- och styrdokument. Satsningen på utåtriktad verksamhet och utbildningssektorn är dock betydande.

På regional och lokal nivå är dock begreppet *heritage* sedan 1970-talet vanligt. Som exempel kan informationsbroschyrer från Essex Record Office (ERO) tjäna. Man presenterar sig som "the storehouse of Essex history", samlingarna betecknas som "the prime evidence for the history of Essex and its people over a thousand years". ESO samlar och bevarar "the county's written and oral heritage", man är ett centrum för "the study and interpretation of the county's heritage" och man tillhandahåller en "Heritage Education Unit" med "Heritage Education Officers" som erbjuder "services to schools, colleges, museums and the lifelong learner".

Organisatoriskt har synsättet bakom begrepps användningen också lett till sammanläggning av minnesinstitutioner under heritage-, leisure- och local history-hattar. Denna utveckling har delvis mött mycket skarp kritik⁷ och oron känns igen från svenska sammanslagningar av kultur- och fritidsförvaltningar på kommunal nivå.

I Kanada ligger ansvaret för arkiven på regeringsnivå hos multiministeriet Department of Canadian Heritage, som har som motto "Towards a more cohesive and creative Canada" och fyra strategiska målområden, där ett, "Canadian Content", har syftet att främja "the creation, dissemination and preservation of diverse Canadian cultural works, stories and symbols reflective of our past and expressive of our values and aspirations".

⁶ Se bl.a. Resource Manifesto, 2000 och Hopkins, 2002.

⁷ "County archivists [...] experience numbing difficulty in justifying their establishments and services simply in cultural ... terms." Iredale & Barret, 1990.

Den kanadensiska organisationsstrukturen, som inte är helt lättbegriplig, talar vidare om fem sektorer inom Canadian Heritage, bland annat Citizenship and Heritage, Cultural Affairs och Public Affairs and Communications där Citizenship and Heritage i sin tur har ett antal underavdelningar där Aboriginal Affairs är en och Heritage en annan. Heritage, heter det, "means many things to many Canadians: our geography and built environment; our personal and collective traditions; and the physical and intangible evidence of our history. Our historic places, heritage institutions and organizations enable us to discover our diverse heritage and help us know who we are and what brings us together".

I strategidokumentet för National Archives of Canada för åren 1992-1996 hålls den retoriska fanan högt. Där heter det: "Our documentary heritage is our collective memory [...] in order for a nation to survive, each generation must reappropriate its past and draw vitality and awareness from its roots. It is these – and the common experience they recall – that nourish a sense of identity". Nationalarkivets uppgifter är att bevara "the archival treasures – preserving the nation's audio-visual heritage" och förbättra "access to the archival heritage".

Som slutkläm konstateras att arkivet är en av de äldsta federala kulturinstitutionerna och att

the archival holdings – the Canadian archival heritage [...] have a monetary value of billions of dollars and a heritage value that is inestimable.

Genom beslut under våren 2004 har the National Archives of Canada och the National Library of Canada (LAC) slagits samman under namnet Library and Archives Canada. Den nya myndigheten ska, enligt ministern, stärka "[...] the visibility, relevance and accessibility of the collections and services of both" och bli "a leading knowledge and information management organization – unique in the world".

Uppdraget för LAC uttrycks på följande sätt:

- To preserve the documentary heritage of Canada for the benefit of present and future generations;
- to be a source of enduring knowledge accessible to all, contributing to the cultural, social and economic advancement of Canada;
- to facilitate in Canada cooperation among communities involved in the acquisition, preservation and diffusion of knowledge; and
- to serve as the continuing memory of the government of Canada and its institutions.

I the *Library and Archives of Canada Act* från april 2004 införs ett nytt juridiskt begrepp, nämligen *documentary heritage* med vilket avses "publications and records of interest to Canada". Med publikation menas "any library matter that is made available in multiple copies [...] through any medium [...] and any form" och "record" definieras som "any documentary material other than a publication, regardless of medium or form". Lagen är intressant på flera andra punkter, den anger till exempel att en av LAC's uppgifter är "to make that [documentary] heritage known to Canadians" och inom ramen för denna uppgift ligger att "establish programs and encourage or organize any activities, including exhibitions, publications and performances, to [...] interpret the documentary heritage" (*min kursivering*).

Australien har visserligen ett ministerium för the Environment and Heritage, men där ligger tyngdpunkten i heritage-begreppet på just (kultur)miljösidan. Till departementet är kopplat the National Heritage Trust och the Australian Heritage Council, som administrerar the National Heritage List. De australiensiska arkiven lyder istället under Department of Communication, Information Technology and the Arts. I underavdelningen Arts and Culture betonas uppgiften att “encourage excellence in artistic endeavour and access to Australia’s rich cultural heritage”.

Den australiensiska *Archives Act* från 1983 använder inte arvsbegreppet och det finns inte heller i presentationen av National Archives of Australia. Det är dock värt att notera den omfattande satsningen på utbildningsmaterial och digitala produkter i syfte att sprida kunskap om och engagemang i nationens historia.

Det enda sammanhang i vilket jag kunnat finna kulturarvsbegreppet i en central arkivbetydelse gäller Australiens förhållande till sin urbefolkning. 1997 kom den statliga utredningen *Bringing Them Home: The National Inquiry into the Separation of Aboriginal and Torres Strait Islander Children from their Families*, men redan året innan hade the Australian Society of Archivists antagit ett policyuttalande, som markerade arkivsamfundets stora ansvar i att göra allt källmaterial i frågan tillgängligt för de berörda för att ge dem möjligheter till upprättelse. De statliga handlingarna utgör ”an important part of the cultural heritage of Indigenous Australians and access to these records is vital for assisting people to trace their families, communities and their histories”.⁸

Nya Zeeland har en premiärminister som samtidigt är minister för ”Arts, Culture and Heritage”, men nationalarkivet, som tidigare sorterade under inrikesministeriet, är sedan 1999 en självständig enhet under en minister med en mycket blandad ansvarsportfölj i vilken utbildningsfrågor och nationalbiblioteket ingår.

Att premiärministern Helen Clark också är kulturminister är uttryck för en medveten satsning på kultursektorn och regeringen har lanserat ett omfattande program för att stimulera kultur och konstnärliga uttryck i städerna, på landsbygden, i skolorna och i affärlivet. Kulturell kreativitet ses som en kärnkompetens som ska ge Nya Zeeland avgörande konkurrensfördelar. Det tycks fungera; den ekonomiska tillväxttakten inom kultursektorn var 2001 dubbelt så hög som för ekonomin som helhet.⁹

När det gäller arkiven är det väl inte det ekonomiska tillväxtperspektivet i sig som ger dem kulturell tyngd utan snarare den nationella minnes- och identitetspolitiken, som med acceleration från 1980-talet strävat efter att ge ursprungsbefolkningen – maorierna – en starkare ställning i samhället.

Ett förslag till ny arkivlag, *Public Records Bill*, presenterades för parlamentet i september 2004. Förutom en allmän modernisering av tidigare lagstiftning, mot bakgrund av den tekniska utvecklingen, syftar den till att “enhance the accessibility of records that are relevant to the historical and cultural heritage of New Zealand and to New Zealanders’ sense of their national identity”.

Att detta är ett neutralt uttryck för att det i hög grad handlar om relationen till maorierna framgår av målsättningen att Archives New Zealand särskilt ska ”encourage partnership and good-will envisaged by

⁸ Citat från Sonia Smallacombe, 1999. Se också *Policy Statement on Archival Services and Aboriginal and Torres Strait Islander Peoples*. Mer allmänt se Braw, 2004.

⁹ McCalman, 2004.

the Treaty of Waitangi in relation to public records”. Waitangiöverenskommelsen 1840 hade till syfte att reglera landrättigheterna mellan urbefolkningen och kolonisatorerna och man kan utan överdrift konstatera att den inte har efterlevts som maorierna skulle önskat sig.

Den nya arkivlagen konstaterar att det finns en ”high level of public interest in the management of public records“ och att nationalarkivarien måste tillgodose att det finns metoder för en dialog med företrädare för maorierna och att dessa måste konsulteras då det är relevant. Minst två ledamöter i det nationella arkivrådet måste vara maorier. Ett uttryck för att maorierna intar en framträdande roll inom arkivpraktiken är att 75 procent av nationalarkivets hemsida på ett eller annat sätt rör maorifrågor.

Singapore placerar arkiven under the Ministry of Information, Communications and the Arts som har som mål ”a Creative and Connected Singapore” där uppgiften att främja ”a Connected Society” ges innebörden ”to forge a strong sense of community, national identity, rootedness and inclusion among Singaporeans by enriching our arts and cultural resources, ensuring quality media content and empowering individuals through infocomm literacy and access for all”.

Under ministeriet lyder the National Heritage Board, vilken har till uppgift att främja ”public awareness, appreciation and understanding of the arts, culture and heritage, as well as explore the present heritage and nationhood of Singaporeans in the context of their ancestral cultures, via the collection, preservation, interpretation and display of objects and records”. Här finns också ett interaktivt drag där ambitionen ”bring heritage to the people” kompletteras med ”elicit their support as stakeholders in our heritage, not just as onlookers”.

Under the National Heritage Board – som använder ”Making heritage an enriching part of everyone’s life” som vision – återfinns ett gemensamt konserveringscentrum, tre museer – Asian Civilisation, Singapore Art och Singapore History och the National Archives of Singapore.

Nationalarkivet, som bildades 1968, är ansvarigt för ”the collection and management of the nation’s public and private historical records, in various formats, including text, photographs, film, video and audio-tape”. Alltså en bredare ambition än hos många andra nationalarkiv, vilket också visar sig i att Nationalarkivet arbetar jämförelsevis mycket med utställningar, dels vandringsutställningar till skolor och publika lokaler som shoppingcentra, dels fasta on-line utställningar som är interaktiva multimediala nätversioner av vandringsutställningarna.

SUMMERING AV BEGREPPSANVÄNDNINGEN

Genomgången har resulterat i ett antal begrepp med *heritage* som beståndsdel eller i ensamt majestät. Minne (memory) används relativt ofta som komplement eller synonym och tas därför också med i summeringen.¹⁰

Om man strukturerar de använda begreppen i någon sorts hierarkisk eller logisk ordning utifrån kärn-begreppet *heritage* kan det se ut som följer: *Heritage* ges två i och för sig geografiska bestämningar som

¹⁰ Den ryska eller sovjetiska arkivtraditionen ligger utanför ramen för detta papper men för fortsatt begrundan vill jag ändå peka på begreppet ”Totalitarian heritage” som används av Boriak, 2003. Begreppet i sig ska väl kanske inte begränsas till den sovjetiska sfären.

dock i praktiken används för placera arvet på en värdeskala, nämligen *world heritage* och det snävare *national heritage*. (Allt nationellt arv är inte världsarv – även om vi i Sverige ibland verkar tycka det!) Till dessa två kopplas på minnessidan begreppet – och instrumentet – *Memory of the World* och begreppet *the national memory*. Mer generellt är begreppet *the collective memory*, som både är lokalt, nationellt och globalt.

Därefter är det dags att gå från arv i allmänhet till kulturen i synnerhet, alltså till *cultural heritage*, som kan vara antingen ”tangible” eller ”intangible”. *Documentary heritage* kan vara av bägge slagen – materiellt och immateriellt. Liknande dubbelhet vidlåter delvis begreppsvariationerna *written heritage* – *written cultural heritage* – *written heritage of a nation* samt slutligen också *archival heritage*.

Vad är då betydelsen – materiellt eller immateriellt – av *documentary heritage* och *written & archival heritage*? Som tidigare nämnts har ju begreppet *documentary* i UNESCO-definitionen den mycket breda betydelsen ”the information content and the carrier on which it resides” och innefattar väl då dels hela samhällets minnesapparat – en gemensam plattform för ”the cultural heritage cluster – archives, libraries, museums, monuments and sites” eller för ABM² som vi kan uttrycka det på teknisk svenska – dels sådant immateriellt som (ännu) inte fångats i institutionsnäten. Den kanadensiska lagdefinitionen är å ena sidan underförstått lika bred (content and carrier), å andra sidan smalare när den talar om “publications and records” definierade som “any library matter that is made available in multiple copies” och “record” som “any documentary material other than a publication”. Eventuellt har vi väl med det sista definitionsleddet teoretiskt slutit cirkeln inom ABM²?

En del diskussion kring och applicering av begreppet inom internationell arkivteori får mig att hålla mig dels stillsamt avvaktande eller osäker, dels försiktigt positiv till begreppets användning som länk mellan den kollektiva minnesapparatens sektorer.¹¹ Jag tänker inte försöka mig på något auktoritativt i sammanhanget, utan låter med varm hand frågan gå vidare – med dokument, dokumentär och dokumenterande som svenska begrepp att begrunda.

BEGREPPSANVÄNDNINGEN I DE UNDERSÖKTA LÄNDERNA

Om vi så återvänder till begreppen i de arkivsammanhang som har redovisats i det föregående skulle man kunna sammanfatta det så att även en begränsad genomgång visar en visserligen (för mig oväntat) rik flora av begreppsalternativ, där det av naturliga skäl finns en grundläggande samstämmighet när det gäller begreppens innebörd, men där position och frekvens vad gäller begreppsanvändning varierar ganska markant.

I Storbritannien finns en tydlig skillnad mellan lokal och nationell nivå. Den brittiska retoriken på nationell nivå verkar ha gått vidare från ett allmänt kulturarvsresonemang – ”far beyond” – till att sikta in sig på användningen av arvet för vissa instrumentella ändamål – utbildning, social integrering och turism (Storbritanniens sjätte största industri), där ”ancestral tourism” tillmäts stor potential. Arkiven har, heter

¹¹ Ganska omfattande diskussion framför allt i Kanada, se t.ex. Mary Ann Pylypchuk, ”A Documentary Approach to Aboriginal Archives”, *Archivaria* 33, winter 1991-92

det, ”a central role to play in the development of this market, attracting overseas visitors, and improving the quality of visitor experience”.¹²

Australien är också försiktigt med kulturarvsbegreppet, men möjligen antyder debatten om behandlingen av urbefolkningen att kulturarvsproblematiken kan bli mer framträdande – för alla australier. Nya Zeeland är redan där med sin starka betoning av relationerna till maorierna och det uttalade målet att arkiven ska bidra till det nationella identitetsbygget.

Kanada använder en tung kulturarvsretorik alltifrån ministeriebeteckningen till den mycket aktiva identitetspolitiken, men även här kan man spåra en viss glidning mot arvsinstitutionerna som framför allt en kunskapsresurs. Singapore är också mycket tydlig i sin begreppsanvändning och organisering av institutionerna. Vissa skillnader föreligger och man kan fundera över förklaringsfaktorerna – hur mycket beror på nationens ålder, etniska sammansättning, sociala behov, minnespolitik, informationsrättigheter eller arkivtradition. Att just arkivtraditionen faktiskt kan spela in framträder vid en jämförelse mellan Sverige och en anglosaxiskt dominerande modell.

I den anglosaxiska modellen är en distinktion mellan ”records” och ”archives” grundläggande. Med ”records” menas förvaltningens handlingar, som kan vara aktuella (current or active records) eller inaktuella (non-current). ”Archives” bildas av sådana non-current records som bedöms ha långsiktigt värde och överlämnas till en arkivinstitution. Vanligtvis gäller en tidsgräns på 30 år innan de arkivvärda handlingar lämnas över till arkivet. Först då blir de allmänt tillgängliga, de blir ”historiska” dokument och ges den utpekade, avgränsade eller upphöjda roll som vi i andra sammanhang brukar tillmäta ett institutionaliserat kulturarv. Den anglosaxiska arkivmodellen har alltså vad som teoretiskt sett skulle kunna vara en given tidpunkt för utpekande av kulturarv.

Den svenska modellen bygger på en lång historisk tradition av insyn i den statliga förvaltningen. Vill man vara kritisk kan man säga att offentlighetsprincipen är den svenska modellens adelsmärke, men också dess alibi. Så snart ett beslut är fattat i offentliga organ är det – med vissa sekretessundantag – tillgängligt för allmän insyn i myndighetens arkiv. Det finns ingen fastlagd tidsgräns för överföring till en arkivinstitution utan praktiska och förhandlingsbara skäl avgör. En handlingar livscykel har alltså inga principiellt givna institutionella tidsfaser och dess placering och funktionella värde kan variera från dokument till dokument (även om det naturligtvis inte handlar om enskilda dokument). Den svenska modellen innehåller i och för sig naturligtvis också en värdering av vilka handlingar som ska bevaras långsiktigt, men denna värdering är inte tidsmässigt kopplad till överföringen från arkivbildare till arkivinstitution. Genomsnittligt sker en 90-procentig gallring av dokumenten.

Jämför vi med den internationella modellen skulle den svenska – utan fast tidpunkt för statusändring av allmänna handlingar – i kulturarvsresonemang kunna kallas antingen *instant heritage* – och då utan uppenbar patina – eller *elusive heritage*, där vi varken vet var eller när vi skulle kunna tala om arkivhandlingar som kulturarv!¹³

¹² Report of the Archives Task Force, 2003, pp. 38-39

¹³ Rent formellt är frågan dock avgjord genom arkivlagens (SFS 1990:782) § 3 där det heter att ”Myndigheternas arkiv är en del av det nationella kulturarvet.”

REFERENSER

- Boriak, Hennadi, "National Archival Legislation – the Case of Ukraine: from Totalitarian Heritage to Democratic Society", paper at the ICA Pre-congress meeting in Elblag 2003.
- Braw, Monica, "Australiens uppvaknande kommer sent", *SvD* 2004-07-26.
- In from the margins. A contribution to the debate on culture and development in Europe*, Council of Europe, 1997.
- Developing new audiences for the heritage, Research Study for Heritage Lottery Fund*, PBL Consulting Ltd, 2001.
- Hopkins, Henrietta, *Resource, Museums, Archives and Libraries in the UK*, keynote presentation, Swedish Archives Week, Lund, 2002.
- Iredale & Barret, "Leask Leaks: the secret agenda for archives in the 1990s", *Journal of the Society of Archivists*, Vol 10, No. 1, 1989.
- Listening to the Past, Speaking to the Future. Report of the Archives Task Force*, Museums, Libraries and Archives Council, 2003.
- Mackenzie, George P. "Working for the Protection of the World's Cultural Heritage: The International Committee of the Blue Shield", *Journal of the Society of Archivists*, Vol. 21, No.1, 2001.
- McCalman, Iain, *Making Culture Bloom*, National Press Club Telstra Address, 16 June 2004.
- Policy Statement on Archival Services and Aboriginal and Torres Strait Islander Peoples*, www.archivists.org.au/pubs/positionpapers, 2004.
- Pylypchuk, Mary Ann, "A Documentary Approach to Aboriginal Archives", *Archivaria* 33, winter 1991-92.
- Resource Manifesto*, The Council for Museums, Archives and Libraries, 2000.
- Samuel, Raphael, *Theatres of Memory*, 1994
- Smallacombe, Sonia, *Indigenous Peoples' Access Rights to Archival Records*, paper vid Australian Society of Archivists 1999 Conference, 1999.

DOKUMENTATION OCH INSAMLING SOM KULTURPOLITISK STRATEGI

EVA SILVÉN

Samtidsdokumentation är beteckningen på en verksamhet som från 1970-talet och genom nätverket Samdok har etablerats och utvecklats vid de svenska kulturhistoriska museerna. Detta kunskapsbygge karakteriseras av en etnologisk profil där fältarbetande museitjänstemän söker upp människor och miljöer för att intervjua, beskriva, förvärva föremål och fotografera; aktiviteter som sedan omvandlas till ett museikapital i form av arkivhandlingar, föremåls- och fotosamlingar, ibland även publikationer och utställningar.

Under de senaste decennierna har de svenska kulturhistoriska museerna på detta vis genomfört närmare tusen undersökningar av svenskt vardagsliv och dess förändring, med sikte på arbete, livsformer och livsstilar, ny teknik samt politiska och ekonomiska processer.¹ Här finns studier av jordbruk och fiske, fartyg och färjor, verkstäder, skofabriker och sjukhus, köpcentra och flyktingmottagningar. Här finns fruktodlare, sjuksköterskor, studiecirkelledare, städare, travkuskar, bilförsäljare, distansarbetare och arbetslösa, officerare och meniga soldater. Här finns undersökningar av vandrarhus och skidturism, tågutfare, Frälsningsarmén, hemlösa, frikyrkor, EU-omröstningen, Sveriges Riksdag, bröllop och bensinstationer, skolor och daghem. Här finns skildringar av kulturmöten mellan gamla och nya svenskar på olika orter över hela landet. I en rad studier av enskilda familjers hem och hemliv har kök, sovrum, garderober och leksakslådor dokumenterats, promenaden till dagis och inköpen av middagsmat lika väl som ideologier bakom hemmets utformning. Detta material har skapats av en specifik yrkesgrupp – de museiprofessionella. Genom deras verksamhet har normer, regler och tänkesätt etablerats, rutiner fastlagts och metoder utarbetats. I detta har organisationen Samdok spelat en viktig roll – som motor och inspiratör men även som diskursiv formation. Samdok har bistått med sanningar och givna tolkningar men också bidragit till att etablera nya.

Den här verksamheten har under de senaste åren granskats i två studier, den ena med fokus på Nordiska museet, *I samtiden eller för framtiden. Om ett kunskapsbygge i senmoderniteten*² den andra innefattande fler museer och teoretiska teman, *Samtiden som kulturarv. Svenska museers samtidsundersökningar 1975–2000*.³ De bägge studierna beskriver och analyserar arbetet ur olika aspekter och skulle kunna diskuteras under flera av antologins rubriker. I den här artikeln kommer jag dock att rikta in mig på den kulturpolitiska betydelsen av att bevara, dokumentera och arkivera. Hur kan de svenska museernas samtidsdokumentation beskrivas och förstås som ett historiskt fenomen? Vilket har syftet varit och går det att urskilja någon förändring över tid?

¹ Se databasen Samdokregistret, nu under omläggning, under 2005 sökbar via Internet. Administreras av Samdoksekreterariatet, Nordiska museet.

² Silvé, 2004.

³ Gudmundsson & Silvé, 2005.

SAMHÄLLSIDEAL OCH KULTURARV

Den första studien ingår i ett projekt som har resulterat i boken *Samhällsideal och framtidsbilder. Perspektiv på Nordiska museets dokumentation och forskning*.⁴ Syftet har varit att undersöka hur Nordiska museet genom sin föremålsinsamling, dokumentation och forskning har speglat samhällets självbild och framtidssyn under olika epoker. Vilka samband finns mellan Nordiska museets undersökningsverksamhet och de skiftande konjunkturen för moderna ideal som fosterlandskänsla, folkligt deltagande i samhällsplaneringen och rationalitet? Hur har museets dokumentation och forskning – som en kulturpolitisk strategi – bidragit till att forma det moderna samhällets bild av sig självt och dess syn på framtiden?

I ett första kapitel diskuterar Cecilia Hammarlund-Larsson betydelsen av samtida föreställningar om fosterlandskänsla för museigrundaren Artur Hazelius och hur han i sin tur bidrog till dessa genom sättet att samla, ordna och klassificera sitt material. I ett följande kapitel tecknar Bo G. Nilsson konturerna av en bestämd politisk och ideologisk konjunktur, ungefär mellan åren 1930 och 1950. Under denna tid gjordes museiintendenternas och folklivsforskarnas vetande om äldre samhällsformer och kultur relevant inom ramen för en modern samhällsplanering, inriktad på att skapa en god samhällsgemenskap för folkhemmets medborgare. Dessutom påvisas hur nya teoretiska synsätt, vilka ytterst härstammade ur den moderna statsmaktens behov av planeringsinstrument, under mellankrigstiden formade de kulturhistoriska museernas och folklivsforskarnas sätt att samla och bearbeta sitt material. I det tredje och sista kapitlet är det jag själv som skärskådar hur Nordiska museet under perioden 1965–89 utvecklade sina dokumentationsmetoder och strategier för insamling med särskild inriktning på samtiden och på samverkan med landets övriga kulturhistoriska museer. Den förändrade inriktningen relateras bland annat till folklivsforskningens omvandling till etnologi och till 1970- och 80-talens museidiskussioner om föremålens och den materiella kulturens roll. Analysen visar att museerna ofta bidragit till en stor berättelse om det goda och välplanerade samhället. Först under det senaste årtiondet har sprickorna i fasaden börjat uppmärksammas.

Den andra studien, *Samtiden som kulturarv*, innebär både en breddning och en fördjupning av den första. Samtidsdokumentationens utformning, betydelse och resultat vid sju olika museer beskrivs och analyseras i separata delstudier. I andra bidrag granskas Samdokverksamheten generellt utifrån aspekter som arbete och etnicitet samt ur ett internationellt perspektiv. Bland författarna finns både museiprofessionella och forskare från universitet och högskolor i olika konstellationer. Studien omfattar åren 1975–2000, tiden för det moderna Sveriges höjdpunkt och omstrukturering. Perioden uppvisar en aktiv kulturpolitik, med offentliga insatser på olika samhällsnivåer, uppbyggnaden av specialiserade kulturarvsinstitutioner och flera vågor av folkligt engagemang. I projektet frågas hur museerna i sin samtidsdokumentation har uppmärksammat den här tidens omvandling – ideologiskt och politiskt, kulturellt och socialt, ekonomiskt och tekniskt. Vilka grupper, verksamheter och fenomen i samhället har de intresserat sig för? Vad har inneslutits eller marginaliserats? Vilka har museerna samverkat med eller avgränsat sig mot – andra kulturarvsinstitutioner, organisationer, amatörer eller forskare? Vad har samtidsundersökningarna betytt för museernas plats i samhället – i skapandet av kulturella självbilder och i de demokratiska processerna? Vilket värde kan primärmaterialet få för framtiden?

⁴ Hammarlund-Larsson, Nilsson & Silvé, 2004.

Som frågorna antyder ger bägge projekten underlag för reflektion utifrån olika aspekter: ideologi och politik, fokus och marginal, teori och metod, det åstadkomna materialet, dess kvalitet och användbarhet. Såväl begränsningar som möjligheter, för- och nackdelar med olika vägval diskuteras ingående. Som tidigare ansvarig för både Samdoknätverket och de bägge projekten är detta något jag och mina kollegor har utnyttjat för att både vassa verksamhetens profil och öppna för en kritisk reflektion över det egna arbetet. Jag kommer dock inte att uppehålla mig vid dessa mer aktionsorienterade frågor i just det här sammanhanget. I stället tänker jag rikta blicken mot två centrala aspekter på det sena 1900-talets samtidsdokumentation som kulturpolitisk strategi: a) samtid kontra framtid och b) den samtida normen. Genom dessa aktualiseras frågor som relationen mellan process och resultat, mellan att bruka och bevara, mellan det etablerade och det framväxande, mellan norm och marginal – ärenden som står högt på vår tids kulturpolitiska dagordning. Avslutningsvis, under rubriken Insamling som politik, kommer jag därför att anknyta till dagens situation och skissera en möjlig fortsättning på den här presenterade forskningen.⁵

SAMTID KONTRA FRAMTID

1970-talet var en tid då museerna och kulturmiljövården sattes under debatt och en ny statlig kulturpolitik tog form. Kulturarvssektorns institutioner förutsattes spela en aktiv roll i det samtida samhället och deras tjänstemän skulle enrolleras i det högindustriella Sveriges offentliga sektor. De borde arbeta för demokratin, medverka i samhällsplaneringen och ta ansvar för bevarandet av det moderna kulturarvet. Från myndighetshåll betonades vikten av samordning och rationell arbetsfördelning – medan kulturkritikerna tryckte på behovet av idéer och kritisk reflektion. Den här situationen delade de svenska museerna i viss utsträckning med västvärldens övriga museer, som vart och ett på sitt sätt försökte möta nya krav och skapa sig nya roller.

Museernas förhållande till den egna samtiden var – och är – inte bara en fråga om utställningar och programverksamhet utan berör även museet som forskande, dokumenterande och samlande institution. De kulturhistoriska museerna har alltid, med sina verktyg, bidragit till att förverkliga politiska mål, om än inte alltid utifrån ett uttalat uppdrag. Vid förra sekelskiftet bidrog museerna till att forma det nationella och moderna Sverige – dels genom att skapa en svensk kulturhistoria, dels genom att bevara det förindustriella samhällets materiella och immateriella artefakter. Under 1940-talet utarbetade etnologen och museimannen Sigurd Erixon ett forskningsprogram för hur folklivsforskningen skulle kunna bidra till det moderna folkhemsbygget. Samtidigt föreslogs i en utredning inte bara skapandet av ett Socialmuseum, där presenterades även visioner om de kulturhistoriska museernas insamling och inriktning som idag kan läsas som ett direkt förspel till 1970-talets kulturpolitik.⁶

1900-talet var dock länge till stora delar ett vitt fält i de kulturhistoriska museerna, starkt förknippade som de var med det förindustriella samhället. Men med det ökande tidsavståndet ställdes frågan om inte också det som utspelat sig därefter borde innefattas i det samhälleliga och vetenskapliga uppdraget, om inte museerna – liksom folklivsforskningen/etnologin – även borde utforska 1900-talets produktion och levnadsvillkor eller till och med den egna samtiden. Under inflytande av det antropologiskt funktionalis-

⁵ I det följande har bara direkta citat fått en egen källhänvisning. I övrigt hänvisas till Silvéen 2004 för utförligare resonemang, teoretiska och empiriska referenser.

⁶ Nilsson, 2004.

tiska paradigmet ifrågasattes den tidsrymd – en ”mansålder” – som många menade borde ha förflutit innan en företeelse överhuvudtaget kunde studeras av museiforskarna. Den tidigare främre tidsgränsen blev förhandlingsbar och med början på 1930-talet, men framför allt efter andra världskriget, började tjänstemän vid Nordiska museet och andra museer att ta det egna århundradet i besittning.

I samband med Nordiska museets hundraårsjubileum 1973 startade de diskussioner som efter några år ledde fram till skapandet av Samdok. I fortsatta utredningar och vid en serie konferenser slogs fast att museerna hädanefter måste bredda sin insamling, både socialt och tidsmässigt. Den egna samtiden borde utgöra ett självklart forskningsfält i stället för att bara dokumenteras i form av ”brandkårsuttryckningar”, som vid företagsnedläggningar. Trots att startpunkten för diskussionerna hade varit hur insamlingen av föremål skulle organiseras i massproduktionens tid växlade ambitionerna snart över till en betydligt vidare uppgift: en etnologiskt beskrivande och undersökande verksamhet – samtidsdokumentation.

Samtidsdokumentationen kom att fungera som en fruktbar motpol till museernas traditionellt historiska perspektiv och bidrog till att vidga museernas möjligheter att verka i tiden, rummet och olika sociala sammanhang. För det första sattes fokus på det levande i stället för det som var på väg bort. För det andra förutsattes att museerna skulle bedriva en aktiv undersökningsverksamhet, i stället för att förlita sig på erbjudna gåvor. För det tredje vann det antropologiska fältarbetets metoder – deltagande observation med fokus på det samtida skeendet – insteg i museivärlden. Dessa arbetssätt gjorde det möjligt att blottlägga de sociala och kulturella mekanismer som är verksamma i museiarbetet, vilket i sin tur öppnade för ett teoretiskt och metodiskt utvecklingsarbete. Det samtida fältarbetet ställde på sin spets museitjänstemännens roll som aktiva skapare av kulturhistoria och kulturarv, i motsats till rollen som bevarare och omhändertagare av ett arv från det förflutna. Med en historisk inriktning på insamlingsarbetet gick det tidigare i någon mån att dölja hur urvalet gick till. Tidens gång blev en medaktör i processen – dels genom att det kontinuerliga bortfallet och sönderfallet till slut lämnade en mindre rest för museitjänstemännen att ”rädda”, dels för att eftervärldens perspektiv och synsätt fick vissa företeelser att framstå som särskilt viktiga och värda att bevara.

Samtidsdokumentationen förde också museitjänstemännen till nya miljöer och erbjöd ett nytt publikt gränssnitt. Ett museum möter sina brukare inte bara i utställningar och arkivexpeditioner, genom programverksamhet och rådgivning utan också i sin samlande och dokumenterande verksamhet, i själva kunskapsbygget. Samtidsundersökningarna blev en signal till omvärlden att här finns en institution som aktivt intresserar sig för människors villkor, som anser att deras erfarenheter är värda att bevaras och att deras verklighet är en väsentlig komponent när historia ska skrivas. Det var en strategi i tidens anda: för en ny kulturpolitik och för ett nytt slags museiarbete.

Men hur förvaltades denna möjlighet? Lyckades museerna skapa ”underlag för aktivt deltagande i samhällsdebatten” som det står i en av de tidiga programskrifterna?⁷ Här visade sig finnas ett problem, en konflikt mellan samtiden och framtiden. Parollen att dokumentera ”samtiden för framtiden” fungerade i genombrottsskedet, för att etablera samtidsinriktningen.⁸ Men i längden tenderade den att bli förlamande. Uppdraget att verka för framtiden blev för vissa en plikt, att ”vara framtiden till lags”.⁹

⁷ *Föremål, bild, data*, s. 23.

⁸ Rosander, 1980.

⁹ Rosander, 1973, s. 51.

Framtiden var de kommande brukarna, och samtidigt som deras behov var outgrundliga var det de som en dag skulle värdera de nutida ansträngningarna. Det gjorde dem inte bara till en problematisk målgrupp utan gav dem också en stark maktposition. I konkurrensen med ”framtiden” tenderade därför ”samtiden” att reduceras till något som skulle dokumenteras, i stället för att vara det som verksamheten samspelade med och hade effekt på.

På 1990-talet växte övertygelsen att museerna bör utforska och bearbeta, visa och debattera det som är nödvändigt för oss att förstå här och nu och inte i första hand snekla åt vad framtiden kan tänkas vilja veta. Att i samband med detta arkivera text och bild och magasinera föremål har förvisso blivit museernas uppgift, men bör kanske främst, som idéhistorikern Bosse Sundin har påpekat, ses som ett uttryck för en tro på att mänskligheten *har* en framtid. Här ligger en humanistisk grundsyn på kulturarvets betydelse: ”det är inte av hänsyn till framtida historiker utan för att vi nu, i vårt samhälle, ska försvara människovärdet som de minnesbevarande krafternas kamp är viktig”. Framtidens forskare får själva klara av att skriva sin kulturhistoria, men genom att idag bidra till kulturarvet skänker museerna vår egen tid värdighet, mening och sammanhang.¹⁰ Denna syn på kulturarvet som en funktion i samtiden, som en del av ett demokratiskt samhälle är något som kommit att betonas på senare år. I de nationella kulturpolitiska målen från 1996 talas därför inte bara om att kulturarvet ska bevaras utan även brukas. Kulturarvsskapandet som process har kommit att utmana kulturarvsskapandet som resultat.

DEN SAMTIDA NORMEN

Som framgått ovan handlade den nya samtidsinriktningen inte bara om att byta tidsram, även den sociala basen för museernas insamling skulle förändras. Det var inte bara 1900-talet och den egna samtiden som saknades i samlingarna utan också den ”vanliga” människan och hennes vardagsliv. Vad sågs då som vanligt och vilken vardag handlade det om?

En bärande tanke i tiden var att människans identitet har en stark koppling till hennes arbete och i Samdoks första organisation riktades därför sökarmen mot arbetsliv, produktion, offentlig och kommersiell miljö genom att medlemsmuseerna organiserades i en rad specialiserade och branschorienterade arbetsgrupper. En enda grupp – Hempoolen – fick ansvara för de verksamheter som låg utanför arbetslivet. På detta vis speglade organisationen 1970-talets vetenskaps- och samhällssyn med dess starka intresse för människan (främst mannen) som producent.

De första åren präglades också av ett starkt intresse för representativitet och systematik: ”I dag är vi i princip mest intresserade av det som är vanligast i vår sakkultur och representerar så stora befolkningsgrupper som möjligt”.¹¹ Det var ett uttryck för hur tidens forskning sökte typer och mönster i sitt sätt att förstå samhället och dess ordning. Men det var också ett sätt att försöka ge verksamheten en vetenskaplig legitimitet och säkra en rättvis social representation – och därmed ett ställningstagande mot det som betraktades som äldre kollegors finkulturella, slumpmässiga, kuriösa, exklusiva och socialt skeva urval.

Det systematiska angreppssättet kom starkast till uttryck i Hempoolen, som inledningsvis arbetade med detaljerat deskriptiva och registrerande studier av den materiella miljön i olika familjers hem. Varje år skulle ett medlemsmuseum utföra en ”stor hemundersökning” hos en ”fullständig” familj bestående av

¹⁰ Sundin, 1994, s. 34.

¹¹ Rosander, 1972, s. 167.

mamma, pappa och helst två hemmavarande barn. Kravet motiverades med att det därmed skulle bli möjligt att dokumentera största antalet funktioner och föremål. Varje museum fastställde därutöver sina specifika kriterier för respektive undersökning, utifrån en ”allmän föreställning om vad som var typiskt och vanligt”. Vid den första hemundersökningen, utförd av Hälsinglands museum i Hudiksvall, fordrades sålunda att hushållet skulle bo i hyreslägenhet i ett större bostadsområde, att minst en av inkomsttagarna skulle vara kollektivanställd inom en för Hudiksvallstrakten typisk industri, att kvinnan i hushållet skulle arbeta minst halvtid och att någon av makarna skulle vara född i något samhälle strax utanför Hudiksvall och inflyttad i vuxen ålder. Vid sidan av dessa stora undersökningar skulle museerna göra ”mellanårsundersökningar” av andra slags hushåll som studenter, pensionärer och ensamstående vuxna med barn.¹²

Det är idag inte svårt att se vilket samhälle och vilka normer dokumentationen kom att gestalta, i kontrast mot såväl tiden före som efter. Den norske museiutredaren Svein Gynnild har kommenterat hur väl Samdoks verksamhet motsvarade 1970-talets svenska samhällsideal: ”Samdok harmonerte godt med det svenske samfunnets sjølførståelse og næringsstruktur på det tidspunktet organisasjonen ble opprettet. Poolene og dokumentasjonsarbeidet ble tuftet på verdier som svensker i allminnelighet opplevde som positive og samfunnsbyggende: hjemmet, arbeidet og produksjonen, en sterk offentlig sektor og sosial representativitet”.¹³

Den här studerade perioden hyste två berättelser om Sverige. Den ena, den dominerande, handlade om det planerade och ordnade välfärdssamhället med den goda sociala samvaron hemma och på arbetet, samhället där alla kunde beredas plats, även i museernas minnesbanker. Den andra berättelsen var ifrågasättande och utmanande och producerade andra samtidsbilder, som avslöjade sociala olikheter och ekonomiska orättvisor, maktlöshet och utanförskap. Museernas undersökningar kom att skriva in sig i den första av de två berättelserna. Vid de studerade arbetsplatserna pågick en välordnad och okontroversiell produktion. Studier av hem och hemliv gjordes hos stabila familjer med goda bostäder och en organiserad vardag. På det här viset kom museerna att peka ut vad som borde inkluderas i välfärdssamhället och att bekräfta samtidens föreställningar om normalitet – och medverkade därmed också till att marginalisera det som inte följde normen.

Sett över tid har dock museernas dokumentation inte bara speglat gällande föreställningar utan också hur de kontinuerligt har rådbråkats och förändrats. Vägen från 1970-talets svenska, högindustriella, heteronormativa, ”typiskt” vanliga samhällsideal till vår tids mångfaldsnorm har också sina motsvarigheter i museerna. Det går exempelvis att utläsa av de enskilda museernas val av undersökningsobjekt liksom i hur Samdoks arbetsgrupper har svängt från ett snävare produktions- till ett bredare konsumtionsperspektiv. 1990 tillkom en ny arbetsgrupp, Samiska poolen, och samma år avslutades projektet *Invandrar-Sverige*, vilket efter några år resulterade i ännu en arbetsgrupp, Kulturmötesgruppen. 1998 inleddes projektet *Svåra saker. Ting och berättelser som upprör och berör* med syftet att ställa frågor om vilka företeelser och fenomen som uteslutits i museernas historieskrivning.¹⁴ Det var här, på 1990-talet, som bilden av det högmoderna och högindustriella folkhemmet krackelerade och den andra, hittills underkommunicerade, berättelsen om det sociala livets baksida tog överhanden. Medan likhet tidigare sågs som ett me-

¹² Stavenow-Hidemark, 1985, s. 15, 19f., 52ff.

¹³ Gynnild, 1997, s. 20f.

¹⁴ Silván, 2000.

del för att främja samhörighet och integration kom i stället olikhet att tjäna samma syfte. Genom att börja intressera sig för det tidigare marginaliserade och åsidosatta visade sig museerna än en gång inte bara spegla utan även, med sina verktyg, bidra till att skapa sin samtid, dess föreställningar, normer och ideal.¹⁵

Avslutningsvis vill jag bara kommentera vad jag kallat den samtida normen ur en något annorlunda vinkel. Under verksamhetens första år diskuterades vad samtid egentligen stod för. Det just nu omedelbart pågående? En något längre period med liknande kulturell struktur? Eller kanske den period som nu levande personer har egna erfarenheter från? Och hur förhåller sig begreppet samtid till begreppet nutid? Rätt snart etablerades tanken att samtids- eller nutidsdokumentation betydde en undersökning av levande verksamheter, sådant som forskaren själv kunde se och uppleva. Detta uteslöt emellertid inte en historisk tillbakablick, den kunde i vissa sammanhang upplevas som nödvändig för att det pågående skulle bli synligt. I takt med att verksamheten kom igång löstes frågan på så sätt att den tid som kunde skildras med hjälp av etnologiskt fältarbete betraktades som samtida: ”Samdok framstår för många, inte minst myndigheterna, som en allmän paraplyorganisation för all dokumentation som inte gäller avdöda företeelser”, skrev etnologen och museimannen Göran Rosander.¹⁶

Idag har ”samtiden” börjat tänjas ut till att bli liktydig med industrisamhället, som i fallet ”industrisamhällets kulturarv”, samtidigt som det ”levande” allt oftare har visat sig bli synonymt med det etablerade, bestående, formerade och normerande – medan det *framväxande* alltjämt glider ur museernas grepp. Flera med mig skulle därför, inte minst med dagens mångfaldsparadigm för ögonen, vilja se en tydligare öppning mot det ännu inte sedda, definierade, benämnda eller kategoriserade.¹⁷

INSAMLING SOM POLITIK

Att på det här beskrivna sättet bevara, dokumentera och arkivera den egna samtidens vardagsliv blev alltså under 1900-talets sista decennier en etablerad kulturpolitisk strategi bland de svenska kulturhistoriska museerna. Samtidigt som de avsåg att bredda sin sociala bas och öka sin samhällsrelevans skulle de fortsätta att leverera ett material för framtida forskning.

Idag har det moderna projektets tro på att framtiden kan styras och livet läggas tillrätta brutit samman. Murar har fallit och världen öppnats, bland annat via migration och ny teknik. Nya hierarkier och gränser har ersatt gamla, och många upplever numera tillvaron som svårare att både skildra och förutsäga. Perspektiven är annorlunda och andra begrepp står på dagordningen. Som nämnts lanseras bruket av kulturarvet som motvikt mot bevarandeperspektivets hegemoni, och mot snävt monokulturella bilder av dåtid

¹⁵ Nordiska museet har dokumenterat det sena 1990-talets hemlöshet genom Mats Landins fotografier av uteliggares boplatser (Grahn & Landin, 1998) och Annette Rosengrens deltagarobservation av hemlösa kvinnor (Rosengren, 2003). Jämtlands läns museum dokumenterar en flyktingförläggning i Bräcke och kommer att göra en etnologisk-bebyggelsehistorisk undersökning av det moderna anstaltsväsendet. Kulturmötesgruppen i Samdok driver sedan några år projektet *Dödens platser och riter i mångfaldens Sverige*, som innefattar fortlöpande seminarier och dokumentation. En annan påbörjad studie är *Religiösa rum för islam*, ett samarbete mellan Riksantikvarieämbetet, Nordiska museet och Jönköpings läns museum. I övrigt finns numera en rad exempel på museiutställningar som behandlar aktuella politiska och problematiska ämnen.

¹⁶ Rosander, 1982, s. 13.

¹⁷ Jfr Berkaak, 2001.

och samtid förespråkas mångfald och demokrati.¹⁸ En allt större del av dagens kulturarvsskapande och historiebruk försiggår i andra former, på andra platser och i andra media än de som kontrolleras av de kulturarvsprofessionella och deras institutioner. Museerna har förvisso aldrig varit ensamma på det kulturarvspolitiska fältet, men trängseln har ökat på senare år. Vid sidan om andra media har dessutom Internet med sina virtuella museer och minnesplatser blivit en ny plattform, som inte bara används för att visa och kommunicera kulturarv utan också för att definiera, dokumentera och bevara. Museernas dokumentation och insamling som historiskt bestämd strategi och professionalitet utövas därför idag i en annan kontext än tidigare. Dess användbarhet och betydelse jämfört med framställningar från forskare, journalister, författare och fotografer har genom åren varit uppe till kritisk granskning, en fråga som idag måste ställas på nytt.

Även vad gäller samtidsfältet har trängseln ökat. Många etnologer har sedan länge varit orienterade mot sin egen tid, men idag talar även arkeologer om samtidsarkeologi och historiker om samtidshistoria. Arkeologen Mats Burström menar att samtidsarkeologin öppnar för nya perspektiv i forskningen om materiell kultur och möjliggör en ny förståelse inte bara av vad människor gör med ting utan också för vad tingen gör med människorna.¹⁹ Historikern Peter Englund konstaterar att vi ser mer och mer av ”en önskan att skriva historia i realtid”. Även om värdet på sådana böcker är övergående fyller de flera syften, ”inte minst den att skissa upp en grov och preliminär bild som forskningen sedan kan arbeta med, mot eller genom”.²⁰ Arkivarierna Bo Hammarlund och Rune Hedman efterlyser en ”samtidshistorisk insatsstyrka” för att rädda information från ”berörda aktörer vid centrala samtidshistoriska förlopp”, efter förslag från Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola.²¹

Att bevara, dokumentera och samla har varit ett kännetecken för modernitetens museer och andra kulturarvsinstitutioner. Samlingarna blev ett kapital som krävde en viss kontinuerlig tillväxt för att inte stagnera och förlora i värde. Under det senaste decenniet har det dock talats betydligt mer om tillgängliggörande än tillökning av samlingarna. Trots detta söker kultur- och samhällsvetenskaplig forskning förhållandevis ofta sitt material utom och inte inom arkiv, bibliotek och museer – och ställer andra frågor än dem som dessa institutioner kan svara på, vilket naturligtvis kan bli ett problem för den fortsatta insamlingens legitimitet. För att idag etablera sig på musei- och kulturarvsmarknaden behöver en institution inte heller vara i besittning av den sortens samlingar som förr gav status, auktoritet och tolkningsföreträde. Framgång baseras i allt högre grad på förmågan att formulera kulturpolitiskt strategiska frågor. Sådana konceptbaserade institutioner är exempelvis Arbetets museum, Mångkulturellt centrum och Forum för levande historia. Trots detta lockar i någon mån det kulturella kapital som en samling ändå utgör: även nämnda institutioner visar intresse för att bygga upp egna arkiv, med exempelvis livsloppsintervjuer och självbiografiska minnesinsamlingar, medan däremot den materiella representationen inskränker sig till inlånade utställningsobjekt i stället för egna tunga, resursslukande föremålssamlingar. I en tid med en

¹⁸ Se exempelvis *Det dynamiska kulturarvet, Människan i centrum, Agenda kulturarv. Slutrapport och Kulturarv är mångfald!* från Riksantikvarieämbetet, Tema Q:s konferens *Ett demokratiskt kulturarv* (december 2004), länsmuseumnas satsning *Sveriges museer sätter fokus på mångfald* (2005) samt det av regeringen utlysta *Mångkulturåret* (2006).

¹⁹ Burström, 2004.

²⁰ Englund, 2004.

²¹ Hammarlund & Hedman, 2004.

alltmer konceptuell kulturarvsproduktion och en alltmer lätttrölig tillskriven kulturarvsstatus i landskapet och den fysiska miljön förefaller proceduren att dokumentera och bevara tappa åtminstone en del av sin kraft som kulturpolitisk strategi. Den kan emellertid komma att överleva som metod, som ett sätt att kommunicera och gemensamt bygga kunskap tillsammans med besökare och andra museibrukare, det vill säga som det tidigare nämnda publika gränssnittet.

Men vi kan också se en motsatt rörelse. Arbetslivsmuseer, industriminnen och världsarv bygger alla på fysiskt påtagliga lämningar, från det moderna, varuproducerande industrisamhället. Det skulle kunna leda till slutsatsen att vi har att göra med moderna respektive postmoderna museikonstruktioner. Men samtidigt vill flera av vår tids etniska och nationella minoritetsgrupper också gärna bygga egna arkiv och museer, för att därigenom komma i åtnjutande av det samhälleliga erkännande som sådana institutioner och samlingar trots allt fortfarande representerar; det vill säga här handlar det inte bara om en kulturpolitisk utan även om en i vidare mening politisk strategi. I dessa sammanhang behåller verksamheten att bevara, dokumentera och arkivera sin betydelse som politisk handling, som en diskursiv praktik som formar sociala relationer och andra maktförhållanden.

Här ser jag en möjlig och angelägen fortsättning på den här beskrivna forskningen och som i högsta grad handlar om ”kulturarvens dynamik”. Vid förra sekelskiftet blev museibaserad insamling och dokumentation en punkt på den nationellt politiska agendan, under 1940-talet på den socialpolitiska, från 1970-talet på den kulturpolitiska – men också på den arbetslivspolitiska genom inrättandet av såväl Arbetsmuseum i Norrköping som tusentals små arbetslivsmuseer. Vilken motsvarande roll spelar insamling och dokumentation idag, åren runt millennieskiftet, på den mångfaldspolitiska agendan? Vilka aktörer väljer vilka vägar och i vilket syfte? Hur ser den svenska praktiken ut i ett internationellt perspektiv? Det är frågor som jag tänker titta närmare på i kommande forskningsprojekt.

REFERENSER

- Agenda kulturarv. Slutrapport*, 2004.
- Berkaak, Odd Are, ”Samtidsdokumentasjon. En spøkelsehistorie”, *Nordisk Museologi* 2001:1–2.
- Burström, Mats, ”Samtidsarkeologin bryter ny mark”, *Tvärnsnitt* 2004:3.
- Det dynamiska kulturarvet. Omvärldsanalys för kulturmiljöområdet 2002*, 2001.
- Englund, Peter, ”Situationen krävde något stort”, *Dagens Nyheter* 25 juni 2004.
- Föremål, bild, data. Riktlinjer för Nordiska museets insamlingsverksamhet*, 1973.
- Grahn, Wera & Mats Landin, ”Den osynliga möjligheten – de hemlösas boplatser”, *Staden himmel eller helvete. Tankar om människan i staden*, 1998.
- Gudmundsson, Magnus & Eva Silvé, (red.), *Samtiden som kulturarv. Svenska museers samtidsundersökningar 1975–2000*, (under utg.) 2005.
- Gynnild, Svein, *Samtiden og museene. Dokumentasjon og forskning*, Norsk museumsutvikling. Skriftserie 2, 1997.
- Hammarlund, Bo & Rune Hedman, ”Inför en samtidshistorisk insatsstyrka”, *Dagens Nyheter* 25 maj 2004.
- Hammarlund-Larsson, Cecilia, Bo G. Nilsson & Eva Silvé, *Samhällsideal och framtidsbilder. Perspektiv på Nordiska museets dokumentation och forskning*, 2004.
- Människan i centrum. Agenda kulturarvs programförklaring*, 2004.

- Kulturarv är mångfald! Fördjupad omvärldsanalys för kulturmiljöområdet 2004*, 2004.
- Nilsson, Bo G., "Framtidens salt. Om museernas och folklivsforskarnas bidrag till folkhemsbygget", *Samhällsideal och framtidsbilder. Perspektiv på Nordiska museets dokumentation och forskning*, Hammarlund-Larsson, Cecilia, Bo G. Nilsson & Eva Silvé, 2004.
- Rosander, Göran, "Nordiska museets föremålsinsamling i går – i dag – i morgon", *Fataburen* 1972.
- Rosander, Göran, "Replik" (till Karl-Olov Arnstberg), *Svenska museer* 2, 1973.
- Rosander, Göran, (ed.), *Today for tomorrow. Museum documentation of contemporary society in Sweden by acquisition of objects*, 1980.
- Rosander, Göran, "Så här blev det... Ett stycke samtidshistoria", *Samdokbulletinen* 19, 1982.
- Rosengren, Annette, *Mellan ilska och hopp. Om hemlöshet, droger och kvinnor*, 2003.
- Silvé, Eva, "Såra saker och farliga berättelser. Representation, etik, makt och politik i museer och kulturarv", *Norden og Europa. Fagtradisjoner i nordisk etnologi og folkloristikk*, Rogan, Bjarne & Bente Gullveig Alver, (red.), 2000.
- Silvé, Eva, "I samtiden eller för framtiden. Om ett kunskapsbygge i senmoderniteten", *Samhällsideal och framtidsbilder. Perspektiv på Nordiska museets dokumentation och forskning*, Hammarlund-Larsson, Cecilia, Bo G. Nilsson & Eva Silvé, 2004.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet 1985. *Hemliv. En utvärdering av hempoolens arbete*, 1985.
- Sundin, Bosse, "Vården av det förflutna", *Framtider* 2, 1994.

INTERNETADRESSER

- Samdoksekretariatet, Nordiska museet: www.nordiskamuseet.se/samdok
- Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola: www.sh.se/shi
- Såra saker, Samdok/Riksutställningar: www.svarasaker.riksutstallningar.se
- Tema Q, Tema Kultur och samhälle, Linköpings universitet/Campus Norrköping: www.liu.se/temaq, www.historiebruk.net

DEN HISTORISKA DOKUMENTÄRFILMEN OCH BILDEN AV VÅRT FÖRFLUTNA

DAVID LUDVIGSSON

Jorden runt sitter människor – miljoner människor! – och tittar på historia som utspelas på teve. De tittar inte minst på faktagrogram om det förflutna, det vill säga historiska dokumentärer. Dessa historiska dokumentärer är en självklar del av många människors liv – de blir för oss ett sätt att relatera till det förflutna. Dokumentärerna påverkar hur vi tänker om det förflutna, våra uppfattningar om vad som har hänt och vad av detta som är betydelsefullt. Med deras hjälp ser vi det förflutna. Det gör det angeläget att undersöka vad som formar historierna som skickas ut i etern.

Det finns mycket lite forskning om historiska dokumentärfilmer, och det gäller såväl i Sverige som internationellt. Något som är slående med många av de texter som ändå handlar om en historisk dokumentärfilm är att de inte alls hänvisar till den övriga forskningen i ämnet. I praktiken finns det inget sammanhållet forskningsfält om historiska dokumentärfilmer. Men ett sådant fält håller på att etableras. År 2001 publicerades två antologier, en i England och en i USA, om historia på teve, och flera av bidragen i dessa böcker handlade specifikt om historiska dokumentärfilmer. Under de senaste åren har också några få större studier om historiska dokumentärfilmer genomförts, bland dem tre filmvetenskapliga avhandlingar vid Stockholms universitet samt min egen avhandling i historia, *The Historian-Filmmaker's Dilemma: Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius* (2003).¹ Vår kunskap om historiska dokumentärfilmer växer tämligen snabbt, men det är fortfarande en ganska outforskad genre.

Den här texten bygger på min bok och reser två övergripande frågor: Vilka faktorer påverkar de framställningar om det förflutna som ges i historiska dokumentärfilmer? Vilka valmöjligheter har producenten, i teorin och i praktiken? För att besvara frågorna kommer jag att utgå från några dokumentärer gjorda för Sveriges Television.

Först av allt några teoretiska utgångspunkter. Jag väljer att betrakta historiska dokumentärfilmer som delar av en bredare historiekultur, som artefakter som påverkar våra idéer om det förflutna – även våra idéer om vad som ska betraktas som kulturarv. Men det är viktigt att också ge en mer precis definition av historisk dokumentärfilm: det är ”en film som gör anspråk på att det som skildras har hänt eller har existerat i den verkliga världen som det skildras”. Det viktiga, enligt mitt synsätt, är alltså inte att filmen innehåller autentiskt, historiskt bildmaterial; en historisk dokumentärfilm kan till exempel mycket väl innehålla scener med skådespelarinsatser. Inte heller krävs att det är en ”objektiv” skildring som ges. I princip är det istället explicita och implicita anspråk som avgör om filmen ska uppfattas som fakta eller fiktion.

Något ytterligare ska sägas om den historiska dokumentärens tradition, dess form och innehåll, för det är ju traditionen som i praktiken konstituerar genren. Formmässigt kan vi identifiera några formgrepp som

¹ Robert & Taylor, 2001; Edgerton & Rollins, 2001. De svenska filmvetenskapliga studierna är Sjöberg, 2001; Walldius, 2001; Wahlberg, 2003. För en utförlig forskningsdiskussion, se Ludvigsson, 2003. Två viktiga internationella verk är Edgerton, 2001 samt Vos, 1995.

är mera typiska för genren. För att nyttja begrepp från Bill Nichols så har vi oftast att göra med (1) den förklarande, (2) den medverkande och (3) den iakttagande dokumentären.² Den förklarande dokumentären innehåller en berättare eller presentatör som förklarar det vi ser. Den medverkande dokumentären består ofta till stor del av intervjuer, där filmaren deltar i den scen som filmas. Den iakttagande formen, slutligen, innebär att tittaren får iakttä ett skeende utan att filmaren kliver in emellan. Det senare är en form som är vanligare i etnografiska dokumentärer, men vissa historiska dokumentärer innehåller scener där naturen eller skådespelare simulerar den historiska tid som är filmens fokus, och då kan scenerna i fråga sägas vara gjorda enligt den iakttagande formen. De ovanstående tre formerna dominerar i de flesta historiska dokumentärer, som i det enskilda fallet mycket väl kan innehålla element från olika formlösningar. Vissa dokumentärer utmärker sig genom att poetiska, reflexiva eller performativa strategier används för att framställa det förflutna. Därför talar vi i enstaka fall också om (4) den poetiska, (5) den reflexiva och (6) den performativa dokumentären.

De flesta historiska dokumentärerna handlar om 1900-talet och slutet av 1800-talet. Ett skäl till detta är naturligtvis att fler människor har intresse för det nära förflutna än för det som är mer avlägset. Men det finns också skäl som kan kopplas till mediet. Arkivfilm och fotografier erbjuder värdefullt bildmaterial från 1800- och 1900-talen, bildmaterial som saknar motsvarighet från tidigare sekler. Dessutom kan 1900-talet kommenteras av ännu levande ögonvittnen som varit med om de händelser som skildras. Här kan vi genast se två saker som skiljer den historiska dokumentären från historiska framställningar i andra medier: (1) dels beroendet av bildmaterial som konkret kan illustrera det som avhandlas, (2) dels beroendet av ett ljudspår. Det senare ska inte förväxlas med beroendet av ord, som naturligtvis gäller även i skrift, utan just det faktum att orden måste uttalas av en röst. Genom framförandet kan en mängd olika innebörder adderas till ordet, och eftersom framförandet kan varieras i oändlighet, så är det muntligt framförda ordet distinkt annorlunda det skrivna ordet. På ljudspåret kan orden också kombineras med andra ljud, till exempel musik.

Några ämnen har varit särskilt vanliga i historiska dokumentärfilmer. Genrens genombrott kom med andra världskriget, och ända sedan dess har krig utgjort ett populärt ämne. Social- och kulturhistoriska ämnen förekommer också, men är förmodligen mindre vanliga, åtminstone internationellt. Exempelvis kallas tevekanalen History Channel ibland lite giftigt för Hitler Channel, vilket avslöjar kanalens profil mot krig – inte minst det arketypiska andra världskriget, där goda västmakter ställs mot onda axelmakter.

Populära framställningar av historia har ofta satt ett tydligt handlande subjekt i fokus, och en sådan individfixering förekommer inte minst på film och teve, delvis också som en följd av mediets beroende av bilden. Efterhand som teve tagit över efter biofilmen som bildens medium nummer ett har också närbilden blivit viktigare (teveskärmen är ju mindre än biodeuken). Tendensen att söka närbilder gör att tevehistorierna hellre visat enskilda människor än landskap. Ofta har de skildrat den enskilda människans upplevelse av händelsen, snarare än händelsen i sig. I sin renodlade form resulterar detta i biografifilmer, men även andra filmer tenderar ofta att ta utgångspunkten hos en eller några enstaka individer.

Vilka principiella faktorer påverkar då historieframställningarna på film och i teve? Flera forskare har betonat att teve främst handlar om underhållning, vilket kan omformuleras till att estetiska och kommersi-

² Nichols, 2001.

ella faktorer är de överordnade, styrande målen. Ovan har jag också pekat på det generella beroendet av bilder. Men jag vänder mig ändå mot idén att estetiska faktorer alltid är överordnade, och menar istället att filmerna är resultatet av en komplex förhandling där också kognitiva och moraliska faktorer har stort inflytande. Återstoden av detta papper ska ägnas åt att resonera om det inflytande som olika faktorer kan ha.

VILKA FAKTORER PÅVERKAR HISTORIEPRODUCENTEN?

Den enskilde historieproducenten verkar i en specifik miljö som sätter ramar för produktionen. Producenten är alltid beroende av sin intellektuella samtids, och även av mediets begränsningar. Den intellektuella samtiden möter mediet i en lokal produktions- och distributionskontext, vilket resulterar i vissa specifika normer och regler. Normerna och reglerna skiljer sig åt ganska mycket mellan olika kontexter. Många producenter vid public service-företag som Sverige Television, brittiska BBC eller amerikanska PBS ger stort utrymme åt kognitiva faktorer. Producenter vid kommersiella produktionsbolag har jämförelsevis större tryck på sig att ta hänsyn till kommersiella faktorer. Men ett och samma bolag kan göra program som sänds över en specialiserad kanal till en smal publik, och samtidigt göra program som visas för en bred publik via en stor kanal. I Sverige kring år 2000 finns produktionsmiljöer dels vid det stora public service-företaget Sveriges Television, dels mindre privata produktionsbolag som Troja Television. Programmen kan distribueras via stora kanaler med bred profil eller via mer specialiserade kanaler.

Beroende på produktionsbolag och tänkt distributionskanal så ges den enskilda produktionen en budget som kan vara större eller mindre, vilket påverkar balansen mellan produktionsfaktorerna. Samtidigt företar varje enskild producent en egen utvecklingsresa där hon eller han successivt lär sig mediet och bygger upp sina kunskapsmässiga, moraliska och estetiska ideal längs vägen. Det finns ingenting statistiskt över hur en producent förhåller sig till produktionen av en historisk dokumentär. Han eller hon har alltid ett visst utrymme för att fatta självständiga beslut.

Historiska dokumentärfilmer är medskapare av vårt historiemedvetande och därmed av vårt kulturarv. Inte minst eftersom public service-ideologin är en viktig grund för många film- och teveproducenter och deras arbetsgivare, så är kunskapsintresset en viktig aspekt av många historiska dokumentärfilmer. Flera av våra äldre historiska dokumentärfilmare var välutbildade inom historiska discipliner; Hans ”Hatte” Furuhagen licentiat i antik historia, Katarina Dunér påbörjade forskarutbildning i konsthistoria, Olle Häger var licentiat i historia och Hans Villius hann bli docent i historia – innan de blev historiska teveproducenter. Flera av dessa producenter fortsatte att hålla kontakten med moderdisciplinen. Några producenter utan mer omfattande akademiska studier i historiska ämnen, som Jan Bergman, odlade kontakter med andra kunskapsbärare, nämligen hembygdsrörelsen och museerna.

Jag ska redogöra mera utförligt för SVT-producenterna Olle Häger och Hans Villius’ överväganden. Häger och Villius gjorde cirka 250 historiska teveprogram tillsammans under åren från slutet av 1960-talet och fram till sekelskiftet 2000. Mycket översiktligt kan man säga att det första decenniet bildar en fas då de gjorde ganska många program om politisk historia, såväl svensk som internationell historia. Slutet av 1970-talet samt 80-talet utgör en andra fas då de gjorde flera mycket uppmärksammade produktioner, såväl dramadokumentärer, vanliga dokumentärer samt dokumentära program i kortformat (serien *Svart på vitt*). 1990-talet slutligen utgör den tredje fasen, då Olle Häger alltmer tog över arbetet och där slutpunkten utgörs av den prisbelönade serien om 1900-talet, *Hundra svenska år* (1999).

Häger och Villius' kognitiva överväganden yttrade sig framför allt under förberedelsearbetet med olika produktioner, men även i viss mån i programmens själva gestaltning. En teve-dokumentär kommer till under cirka 3–4 månader, varav ungefär en månad kan ägnas åt produktionsförberedelser. Häger och Villius läste litteratur och ibland arkivhandlingar för att lära sig om ämnena de skulle behandla. De kontaktade regelmässigt verksamma forskare för att få tips och hjälp, vilket visar att de inte nöjde sig med den allmänna historiska orientering som de skaffat sig under de egna åren vid universiteten i Uppsala och Lund. Vid ett par tillfällen kunde de via kontakter i forskarsamhället rentav utnyttja opublicerade resultat (från Carl Göran Andræ och Jan Lindegren). Deras produktioner är i själva verket en lång rad exempel på noggranna kunskapsmässiga förberedelser.

Men de manifesterade sina kognitiva hänsyn också inuti själva programmen. Många gånger ryms långa informativa partier, som i *Ett satans år* (1977) där berättaren lämnar berättelsen om svältåret 1867 och under flera minuter redogör för industrialiseringen i Norrlands kustland.³ Ett annat uttryck för kognitiva hänsyn är att berättaren ofta markerar var gränsen för vårt vetande går och var tolkningen blir osäker. I ett program om midsommarkrisen 1941 så hänvisar berättaren till Per Albin Hanssons dagbok, men tillägger att Hansson var ganska ensam om en viss uppfattning, att andra källor ger en annan bild av det som hänt.⁴ Ett tredje grepp som de använde var att låta berättaren problematisera det bildmaterial som användes. När Häger och Villius på 70-talet började experimentera med gestaltad historia, så kallade re-enactments, påpekade de för tittarna att det som visades inte var autentiska bilder av en historisk person utan ”så här har vi föreställt oss honom”, vilket klargjorde bildmaterialets status.⁵ I serien *Svart på vitt* (1984–92), där varje femminutersavsnitt byggde på ett fotografi, gjordes regelmässigt en analys av situationen då fotografiet tagits, vilket gav tittarna en påminnelse om att den fotograferade scenen i någon mån var arrangerad och tillrättalagd.

Men producenternas förankring i historievetenskapen manifesteras ibland ännu tydligare än som i exemplen ovan. Några program innehåller hela resonemang om källkritik, som i *Jag ser underbara ting* (1993) när Hans Villius agerar presentatör, det vill säga berättare i bild:⁶

Att bedriva källkritik det är att använda de grå cellerna som Hercule Poirot, fast man naturligtvis aldrig kommer till samma eleganta slutledningar som han gör, eller som han gjorde. Men i princip är det samma metod man använder, och som polisen använder eller bör använda i varje fall. [...] man skiljer mellan vad som är lämningar av ett förlopp och vad man kallar för berättande källor. Om man tar till exempel en mordgåta så är fingeravtrycket på vapnet, det är lämningar, fotavtrycket i rabatten där mördaren har hoppat ut, det är lämningar, medan berättande källor det är mördarens berättelse där han säger ”nej, jag satt och tittade på tv”, och då är det naturligtvis så att de berättande källorna alltid kan vara behäftade med vissa svagheter, som i det här fallet när de är tendentiösa. Men ta till exempel Palmemordet, hade man där haft, kunnat klart visa att tennsatsen som fanns på Palmes kläder var densamma som låt oss säga en misstänkt

³ *Ett satans år*, SVT 1977.12.28.

⁴ *Fyra dagar som skakade Sverige*, SVT 1988.01.03.

⁵ *Ett satans år*, SVT 1977.12.28.

⁶ *Jag ser underbara ting*, SVT 1993.01.03.

hade haft på rockärmen, då hade han varit bunden vid mordet, det är det källkritik åtminstone delvis handlar om.

Källkritik är spännande och fascinerande, men lika viktigt tror jag det är att man arbetar utan förutfattade meningar. [...] det är det som gör det så farligt med religiöst och politiskt trosvisna personer, de viftar med allsköns dokument och hänvisar till diverse auktoriteter, för att bevisa det som de i själva verket redan från början har bestämt sig är den enda och rätta sanningen.

Som framgår av citatet så använde Häger och Villius berättaren inte bara till att förmedla saklig, extern information, utan ibland fick berättaren även agera historiker och leverera mer avancerade analytiska kommentarer. För att förmedla intern, känslomässig information använde de ofta andra tekniker, såsom intervjuer. Min analys av *Hundra svenska år* (1999) visar att intervjuerna ibland användes för sakinformativa syften, men att de inte minst förmedlade erfarenhetsbaserad, känslomässig information. Uppenbarligen har detta varit en medveten strategi, eftersom intervjuaren ofta ställt frågor som inbjuder till personliga svar. Sammantaget kan sägas att Häger och Villius lät kognitiva faktorer få stort inflytande, inte bara under den förberedande produktionsprocessen utan även i själva representationen av det förflutna.

Jag ska också nämna att kognitiva faktorer påverkade producenternas sociala roller. Flera gånger agerade Häger och Villius som dörrvakter, gatekeepers, för att slå vakt om historieproduktionens kvalitet vid SVT. De luftade kritik både internt och offentligt mot producentkolleger som de inte tyckte höll måttet, och i fallet med den antiakademiske Dag Stålsjö (som på 1980-talet företrädde den så kallade västgötskolan) försökte de rentav få SVT-ledningen att påverka Stålsjö's fortsatta programproduktion. Deras dörrvakt-verksamhet klargör likaväl som programmen att för Häger och Villius så handlade historiska dokumentärfilmer till stor del om kunskapsförmedling. De kände ett ansvar att den kunskap teve förmedlade skulle vara rimlig och riktig.

Historiska dokumentärfilmer påverkas också av moraliska faktorer. Med moraliska faktorer avser jag alla de värderingar som inte kan hänföras till estetiska eller kognitiva bevekelsegrunder. Det kan handla om vad producenten vill med sin film, men många värderingar är snarare bestämda av tiden och samhället. Kommersiella faktorer kan ses som en undergrupp till den breda kategorien moraliska faktorer. Vi kan också tänka oss olika grad av politiska budskap, exempelvis allmänmännisklig moral, politisk moral och i vissa fall också en partipolitisk moral. När det gäller politiska värderingar i personalstyrkan vid SVT så har det många gånger slagits fast att SVT under 1970-talet var politiskt radikalt, vilket bland annat manifesterades i en serie om arbetarrörelsens historia, *Från socialism till ökad jämlikhet* (1971), som ironiserade över den reformistiska delen av rörelsen. Många av producenterna vid SVT under 1980- och 90-talen var sådana som anställdes redan under 60- och 70-talen, så även om klasskamp retoriken blev mindre framträdande senare så var det ändå samma producentgrupper som var verksamma inom arbetsplatsen.

Häger och Villius anställdes på 1960-talet och kan därför ses i ljuset av 70-talsradikalerna. Det är tydligt att de inte hörde till de mest vänsterorienterade under denna tid. Men deras val av historiska ämnen och perspektiv placerar dem i tydlig kontakt med tidsandan. Kring år 1970 gjorde de flera program om revolutioner i det förflutna, och 1977 kom två filmer om svälten i Norrland 1867. Underifrånperspektivet på historien finns med även i serierna *Svart på vitt* och *Hundra svenska år*, vilka gjordes på 80- och 90-talen.

Moraliska överväganden manifesteras också i tolkningar. I det ovannämnda *Ett satans år* så speglas svältåret genom pojken Nils Petter Wallgrens tragiska levnadsöde. Han lämnade föräldrahemmet för att söka arbete, agades av arbetsgivaren och dog till slut under svältvintern. Programmets berättelse om Wallgren bygger på fakta, men Häger och Villius underlät att nämna att en domstol dömde arbetsgivaren till dryga böter för att inte ha tagit väl hand om Wallgren. Genom att inte nämna detta renodlar de den politisk-moraliska tolkningen om klassmotsättningar i samhället, och låter tittarna känna moralisk indignation. Ett annat exempel på ett val med politisk-moraliska konsekvenser återfinns i avsnittet om arbete i serien *Hundra svenska år*. Programmet innehåller bland annat svartvita filmbilder inifrån gamla fabriker, och berättarens kommentar att det var ett slamrande Sverige.⁷ Programmet fick senare kritik av liberala skribenter för att inte ha betonat företagarnas och entreprenörernas insatser. Vi kan konstatera att producenten Olle Häger valde arbetarnas berättelse framför en företagarcentrerad berättelse, vilket måste ses som ett val som går tillbaka på politiska värderingar.

Ett mer komplicerat exempel på Häger och Villius' moraliska tolkningar är ett program som behandlade tyska soldater i det ockuperade Norge.⁸ Programmet är intressant eftersom det inledningsvis tar soldaternas perspektiv och tecknar deras tillvaro som fylld av arbete och hemlängtan. Mot slutet beskriver berättaren istället krigets effekter i Norge, antalet döda och torterade. Även judeförintelsen antyds, fast de tyska soldaterna bara indirekt ges en koppling till den. Det intressanta med programmet är att det implicita fördömandet av kriget kombineras med identifikation med soldaterna. Programmet gör det svårt för tittaren att bara fördöma, och företräder istället en slags allmänmänsklig moral. Sammantaget kan vi säga att moraliska faktorer påverkat producenternas ämnesval och tolkningar.

Estetiska faktorer i historiska dokumentärer bygger, som all teve och film, på estetiska konventioner vilka förändras över tid. En seglivad konvention som jag nämnt ovan är att teve bara kan skildra sådant som kan visas i bild; idén är att ord och bild måste hänga ihop. Det har i praktiken förhindrat dokumentärer om en rad historiska ämnen. Greppet att använda skådespelare för att gestalta en historisk händelse har varit ständigt ifrågasatt, främst på kognitiva grunder, eftersom den gestaltade scenen ju inte varit "äkta". Under 1970- och 80-talen ansågs det dessutom auktoritärt och därmed politiskt omöjligt att ha berättaren i bild. Kring 1990 började det anses att en berättare gott kunde synas i bild, vilket erbjöd en enkel väg runt bristen på bilder och möjliggjorde teveskildringar inte minst av många äldre historiska ämnen. Det är i detta sammanhang man ska se Herman Lindqvists historiska teveprogram, där Lindqvist ständigt är i bild, som exempel bland annat på en estetisk trend. En annan konvention som ska nämnas gäller strävan efter realism (som ska locka tittaren in i filmen), vilken har utmanats av bland andra Bertold Brecht, som istället sökte medvetandegöra tittaren om att det som visas är en konstruktion. En tredje konvention gäller kravet på dramatisk struktur, att en framställning ska ha en tydlig början och ett tydligt slut, och helst ännu mer intrikata dramaturgiska kompositioner. Denna dramatiska konvention anses ha blivit starkare allteftersom man lärt sig vad som fungerar gentemot publiken.

En annan estetisk aspekt av tevedokumentärer är att de har begränsad tid för sin sändning. En tevekväll på en kanal utan reklamavbrott består förenklat sett av entimmesmoduler. För att en dokumentär ska rymmas inom en timme, som samtidigt ska rymma påannonser för nästföljande program och eventuellt

⁷ *Hundra svenska år: I ditt anletes svett*, SVT 1999.09.28.

⁸ *Svart på vitt – i färg: Herrefolket*, SVT 1990.04.20.

också annan information, så bör programmet vara ungefär 57 minuter långt. Ska det rymmas inom en halvtimmesModule gäller istället längden 28 minuter. Tidsramarna innebär naturligtvis också en påverkan på den enskilda produktionen, främst i redigeringsarbetet. Om ett program är fem minuter för långt i förhållande till sändningsmodulen så måste fem minuter helt enkelt klippas bort.

Att Häger och Villius gjort estetiska överväganden visar sig i någon mån i deras ämnesval, eftersom de oftast sysslat med 1800- och 1900-talen, vilket stöder hypotesen att historiska dokumentärfilmer är beroende av bildkällor. Men samtidigt visade de sig tidigt beredda att kringgå bristen på bilder. Under 70-talet använde de flera gånger iscensättningar för att skildra historiska händelser, och på 80-talet spann de berättartexten ut från enstaka fotografier i *Svart på vitt*. Utifrån ett fotografi av människor vid ett bröllop berättade de om förekomsten av skilsmässor i det förflutna – vilka ej bevarats på bild! – och ett fotografi av Lenin på Vasagatan i Stockholm 1917 blev till en berättelse om den bolsjevikiska revolutionen.⁹ Ändå är det tydligt att konventionen hindrar dem från att göra alltför långa utflykter bort från det bilden visar, vilket alltså innebär en estetisk begränsning.

I enstaka program har estetiska konventioner haft stor påverkan. I filmen om midsommarkrisen 1941, som byggde på rekonstruktioner, finns flera exempel på hur producenterna förändrade autenticiteten i olika miljöer för att möta estetiska krav. Exempelvis flyttade de en diskussion som inträffat utomhus, och lät den istället utspelas i en trapphall. Ministrarna i regeringen har fått andra platser vid sammanträdesbordet, vilket förenklade kamerarörelser. I en scen vandrar statsministern Per Albin Hansson sammanbiten med en sammanbiten motståndare på var sida. Det estetiska arrangemanget är uppenbarligen avsett att frammana spänningen dem emellan, och särskilt statsministerns utsatta ställning.¹⁰

I en film om flykting- och smuggeltrafik från Baltikum till Gotland under 1940-talet, *Sista båten till Jurkalne* (1991), valde producenten Olle Häger att fokusera på en enda person: flyktingsmugglaren Edvards Andersons. Andersons hade försvunnit i det sovjetiska fängelsesystemet, så därför används rekonstruktioner för att ge oss ett sinnesintryck av honom. Valet att fokusera på en enda person kan ses som en anpassning till estetiska konventioner. Ännu tydligare blir anpassningen när vi ser hur Häger använder en intervju med Andersons' före detta flickvän. Grånad men leende besvarar hon frågan "Var du kär i honom?", varpå följer en romantisk rekonstruerad scen där de unga två dansar med varandra, ackompanjerade av musik, ensamma på en övergiven dansbana.¹¹ Intervjuarens sökande efter känslor, den vackra rekonstruktionen samt musiken bidrar till att det skapas en känslomässig dimension till den information som dokumentären bjuder. Men den identifikation som filmen åstadkommer med Andersons gör att han framstår som genomgående god, trots att vi inte kan vara säkra på hans bevekelsegrunder för att delta i flyktingsmugglingen. I gengäld så kastas ett lite mörkare sken på den svenska underrättelsetjänsten, liksom på Sovjetunionen, utan att dessas bevekelsegrunder och handlingsutrymme analyseras. Filmen resulterar alltså delvis i en estetisering av en historisk episod.

⁹ *Svart på vitt: För evigt adjö tecknar Carolina*, SVT 1985.04.24; *Svart på vitt: Bolsjevikerna på Vasagatan*, SVT 1984.11.28.

¹⁰ *Fyra dagar som skakade Sverige*, 1988.01.03; jfr Ludvigsson 2003, s. 323–332.

¹¹ *Sista båten till Jurkalne*, SVT 1991.03.08.

Exemplen ovan visar att en historisk dokumentärfilmare påverkas av och tar hänsyn till en rad olika faktorer, vilka kan grupperas som kognitiva, moraliska och estetiska. Mina empiriska studier visar att kognitiva faktorer haft stor betydelse för teveproducenterna Olle Häger och Hans Villius, liksom för flera andra producenter. I exemplen ovan visar det sig i omfattande förberedelser för programmen, som bland annat innefattade kontakter med forskare. Även själva programmen visar producenternas försök att förmedla olika typer av kunskap. Men producenterna påverkas också av moraliska och estetiska faktorer. Deras ämnesval påverkas av vad som är moraliskt angeläget i den tid de verkar, liksom av vad som går att skildra i bild. Tolkningar och urval har påverkats av exempelvis tidsutrymme, dramaturgi och värderingar.

Vid en jämförelse med internationella tendenser kan följande sägas om svenska historiska dokumentärer (och särskilt med avseende på Häger och Villius). Andra världskriget och andra krig har inte någon dominerande ställning bland svenska produktioner, vilket tycks vara fallet på flera andra håll.¹² Istället har de svenska producenterna gjort en mängd dokumentärer om annan politisk historia, liksom om social- och kulturhistoria. Profilen mot social historia är intressant eftersom den kan ha medverkat till att sprida uppfattningar om att folkliga och proletära berättelser och miljöer utgör en del av vår historia – och är en del av vårt kulturarv. SVT-dokumentärer har också haft en profil mot kunskapsförmedling, vilket kanske är tydligare vid det svenska public service-bolaget än vid en del utländska (inte minst kommersiella) bolag.

När det gäller form så har Häger och Villius, liksom de flesta producenter av historiska dokumentärer, främst använt förklarande och medverkande formlösningar. Men även om Häger och Villius i första hand kan ses som formmässigt konventionella, så har de vissa estetiska särdrag. De utvecklade med *Svart på vitt* en berättarteknik där bilden blev den definitiva utgångspunkten för ordet, vilket gjorde att en och samma bild kunde utnyttjas under mycket lång teve-tid jämfört med i konventionell teve. Deras berättartexter blev efterhand stilistiskt mycket avancerade, och lästes dessutom (av Hans Villius) med medveten teknik. Till detta kan läggas ett reflexivt nyttjande av arkivfilm och källor, en sorts historikerattityd som förmedlas genom programmen.

Förhandlingen mellan produktionsfaktorerna har förändrats över tid. I Häger och Villius' fall har estetiska faktorer fått en successivt ökad betydelse. Skälen är dels att de lärt sig mer om mediet, blivit mer estetiskt kunniga och kräsna, men också att rollfördelningen mellan Häger och Villius förändrats. Efter hand fick redigeraren Kjell Tunegård större inflytande på programmets utseende, vilket också har haft betydelse. Även det moraliskt värderande inslaget har blivit tydligare, delvis kanske i takt med att de distanserat sig från universiteten. Ändå vill jag betona att kognitiva faktorer haft ett stadigt och viktigt inflytande över produktionsprocessen genom alla år. Uppenbarligen handlar historiska dokumentärer inte bara om underhållning, utan också – läst genom producenternas verksamhet – om kunskapsförmedling och moraliska budskap.

REFERENSER

Otryckt material

¹² Vos, 2001, s. 124, anger att en tredjedel av alla nederländska historiska dokumentärer gjorda mellan 1951 och 1990 behandlade ockupationsåren.

Statens Ljud- och Bildarkiv, Stockholm, TV-program av Olle Häger och Hans Villius:

Ett satans år, SVT 1977.12.28.

Svart på vitt. Bolsjevikerna på Vasagatan, SVT 1984.11.28.

Svart på vitt. För evigt adjö tecknar Carolina, SVT 1985.04.24.

Fyra dagar som skakade Sverige, SVT 1988.01.03.

Svart på vitt – i färg. Herrefolket, SVT 1990.04.20.

Sista båten till Jurkalne, SVT 1991.03.08.

Jag ser underbara ting, SVT 1993.01.03.

Hundra svenska år. I ditt anletes svett, SVT 1999.09.28.

Tryckt material

Edgerton, Gary R. & Peter C. Rollins, (eds.), *Television Histories: Shaping Collective Memory in the Media Age*, 2001.

Edgerton, Gary, *Ken Burns's America*, 2001.

Ludvigsson, David, *The Historian-Filmmaker's Dilemma: Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius*, 2003.

Nichols, Bill, *Introduction to Documentary*, 2001.

Robert, Graham & Philip M. Taylor, (eds.), *The Historian, Television and Television History*, 2001.

Sjöberg, Patrik, *The World in Pieces: A Study of Compilation Film*, 2001.

Vos, Chris, "Breaking the Mirror: Dutch Television and the History of the Second World War", i Edgerton & Rollins, 2001

Vos, Chris, *Televisie en Bezetting*, 1995.

Wahlberg, Malin, *Figures of Time: On the Phenomenology of Cinema and Temporality*, 2003.

Walldius, Åke, *Patterns of Recollection: The Documentary Meets Digital Media*, 2001.

ATT BEVARA, DOKUMENTERA, ARKIVERA – EN KOMMENTAR

MATHS ISACSON

Kulturarvet har blivit ett symbolladdat portalbegrepp som ger de aktörer som positionerar sig rätt prestige, inflytande och pengar. De fem artiklar som jag har att kommentera ger stöd för tanken att det idag pågår en rörelse på kulturarvsfältet. Gamla deltagare söker nya uppgifter och positioner medan nya försöker ta sig in, förvärva uppgifter och lägga sig rätt i förhållande till andra medverkande. I min kommentar till de fem artiklarna diskuterar jag hur några centrala kulturarvsinstitutioner som behandlas i artiklarna (Sveriges Television/SVT, mediearkivet Statens ljud och bildarkiv, offentliga arkiv samt kulturhistoriska museer), förhåller sig till kulturarvet, vilka berättelser de är med att skapa och hur de agerar för att placeras sig rätt i samtiden.

DE FEM BIDRAGEN

De fem artikelförfattarna har tolkat uppgiften lite olika och lägger olika vikt vid de frågor som formulerats i inledningen till antologin. De representerar också institutioner med skilda uppdrag, vilket påverkar deras arbete och grad av engagemang på kulturarvsfältet. Som public service-företag är SVT:s uppdrag – i rangordning – att svara för en tillförlitlig nyhetsförmedling, kunskapsförmedling och seriös underhållning, medan SLBA – den nyaste institutionen – har att bevara och vid efterfrågan förmedla ljud och filmer. För de statliga arkiven, som Riksarkivet, är uppgiften att bevara genom att gallra och arkivera. De tre institutionerna har dessutom ett myndighetsansvar och ligger under riksdagens ansvarsområde. Nordiska museet skiljer sig från de övriga, genom sitt uppdrag – att dokumentera, bevara och visa – samt genom att det är en stiftelse som formellt är fristående från staten, men som till största delen får sin finansiering via statliga anslag. Skilda uppdrag, ålder och – i någon mån – ägarform ger, som framgår av artiklarna, utslag i institutionernas placeringar på kulturarvsfältet.

Det som förenar SVT, de offentliga arkiven, SLBA och Nordiska museet är deras samlingar och allt som därmed följer i fråga om insamling, gallring, bevarande och brukande. Samlingarnas karaktär skiljer sig dock, vilket har betydelse. SVT och SLBA arkiverar rörliga bilder och ljud, de offentliga arkiven i första hand pappershandlingar, men även fotografier och filmer. Nordiska museet förvarar film, foto, skriftliga handlingar samt, vilket institutionen i det här sammanhanget är ensam om, föremål.

Artikelförfattarna uppehåller sig vid de centrala institutionernas roll i kulturarvsproduktionen i det senmoderna samhället, hur dessa har tolkat och tänjt på sina uppdrag och vilka berättelser som de bidragit till. Christer Bogefeldt vidgar perspektivet genom sin undersökning av hur kulturarvsbegreppet definieras och brukas i andra, i huvudsak anglosaxiska länder. Hans artikel ger information om rörelser på kulturarvsområdet på andra håll och artikeln ger oss en möjlighet att se på oss själva utifrån. Däremot ger Bogefeldt ingen kunskap om arkivens plats på det svenska fältet.

POSITIONERINGEN PÅ FÄLTET

De institutioner som diskuteras i artiklarna har på olika sätt försökt förhålla sig till det politiskt allt viktigare kulturarvsfältet, genom organisations- och verksamhetsförändringar, genom att samarbeta med andra

institutioner och knyta kontakter med forskare. Arkiven och SVT som tidigare har legat utanför eller i ytterkanten av det diffusa området, har medvetet satsat på att bli en del av det. Tjänstemännen har agerat för att svara upp mot samhällets förväntningar, men, kan man ana, också för att det ger nya uppgifter och pengar. Pelle Snickars använder begreppet ”arkivkulturell prestige” som något eftersträvansvärt inom arkivområdet, men som är svårt att förvärva. Att *beteckna* något som kulturarv är ett sätt att ge uppmärksamhet åt ett material, ett föremål, ett landskap, ett språk och en dialekt, en företeelse etcetera. Enskilda tjänstemän har insett detta och driver på sina institutioner för att bli aktiva parter på det prestigefyllda fältet.

Idag finns en rörelse hos de stora centrala institutionerna bort från den förpliktigande och tråkiga myndighetsstämpeln och mot det upplevelsebejakande och samtidsaktuella. Genom att förhålla sig till samtids dominerande diskurser blir institutionerna synliga och kan locka privata och offentliga finansierare att öppna sina börsar. Ingen av dem kan nöja sig med att samla, gallra, sortera och arkivera/magasinerar. Det ger låg status och inga nya anslag. Det har blivit allt viktigare att bruka kulturarvet på ett nytt upplevelseberikande vis.

Samtidigt försöker icke-offentliga (det vill säga har inte stat, landsting eller kommun som huvudman) kulturarvsinstitutioner, som arbetslivsmuseer, företagsarkiv, hembygdsföreningar och kulturföreningar, vilka existerar tack vare enskilda personers frivilliga arbetsinsatser och/eller privat finansiering, ta sig in på fältet genom att få offentliga uppdrag och finansiellt stöd. Både offentliga och icke-offentliga deltagare har behov av varandra, den ena för att svara upp mot kravet på delaktighet och den andra för att få inflytande och pengar.

FORSKNINGEN

Ett centralt tema i artiklarna är institutionernas komplicerade förhållande till forskningen. Huvudfrågan är om de ska nöja sig med att vara serviceinstitutioner eller om de ska höja ambitionsnivån och själva bidra till kunskapsutvecklingen genom egen forskning och/eller genom ambitiösa populärvetenskapliga projekt. Om de nöjer sig med serviceambitionen blir frågan i sin tur hur de ska kunna underlätta och stödja forskare som använder skriftliga arkivhandlingar, föremål och filmer. I skuggan av universiteten är det också oklart, dels var gränsen går mellan insamling, dokumentation och forskning och dels vilken kompetens som tjänstemännen behöver för att utföra sina uppgifter. Problematiken återfinns vi i David Ludvigssons artikel om den historiska dokumentärfilmen, i Leif Gidlöfs om arkivens tvetydiga roll och i Eva Silvéns om Samdokverksamheten. Temat tangerar flera av antologins huvudfrågor, den om hur professionella identiteter utvecklas och den om kunskapssynen i spänningen mellan vetenskaplig korrekthet, bildning samt estetiska och politiska uppfattningar. En inte särskilt överraskande tolkning är att berörda institutioner har tappat både kompetens och status under de senaste decennierna, särskilt arkiven och museerna. Därför försöker de nu hänga på när ett nytt samhälleligt prestigeområde växer fram i kölvattnet på industrisamhällets omvandling och framväxten av ett konsumtions- och upplevelseinriktat samhälle. Bevarandet får en nyckelroll i identitetssträvandena och blir en symbolfråga när samhället rör sig från föreställd homogenitet och stabilitet till föreställd mångfald och flexibilitet. En viktig fråga är om kulturarvet är ett verktyg för att lösa andra samhällsfrågor eller har ett egenvärde i en tid av djupgående förändringar.

I denna situation ska kulturarvet inte enbart bevaras utan brukas på ett offensivt och publikvänligt sätt i syfte att svara upp mot krav och behov i samtiden. I användningen ger människorna kulturarvet samtidigt

tolkningar som ibland kan skilja sig från institutionernas egna tolkningar. För de senare blir det då viktigt att hantera nytolkningarna men också att kritiskt granska de egna, liksom att våga ge sig in i en diskussion med brukarna om grunden för alternativa tolkningar. Brukandet ställer även till andra problem för institutionerna eftersom deras roll är att garantera långsiktigheten. Ett intensivt fysiskt nyttjande sliter på originalmaterialet. Ny teknik kan bli räddningen. Med digitaliseringen är det möjligt att garantera ett långsiktigt brukande av filmer, fotografier, röster och skriftliga handlingar. Svårigheterna är större när det gäller landskap, föremål och byggnader. Nordiska museets, och kulturmiljövårdens, uppgift är sålunda mer problematisk än arkivens, SVT:s och SLBA:s.

EN FÖRSTÄRKT ROLL

Vilken roll spelar de olika institutionerna på dagens kulturarvsfält? Genom teveproducenterna och historikerna Olle Häger och Hans Villius lyckades SVT etablera sig tydligt på området men det är osäkert om SVT kan och vill behålla den när Häger och Villius lämnat företaget. Idag har ”historiedokumentärerna” ingen stark ställning, trots tevearkivets rikhaltiga filmmaterial och det breda historieintresset i samhället. Fiktion och spänning tar över tevetablåerna. Ambitiösa historiska program förankrade i vetenskaplig forskning har inte längre några starka tillskyndare på SVT. Inte heller kommer utbildade historiker att anställas eller ges samma friheter som Häger och Villius hade under några årtionden. Ludvigssons artikel visar vad enskilda starka personer kan åstadkomma om de ligger rätt i tiden och arbetar målmedvetet, men också hur snabbt det går att överge en inriktning för andra som ger mer anseende.

Museerna har alltid haft en tydlig uppgift på kulturarvsfältet medan arkiven haft en mer återhållsam och serviceinriktad plats i ytterkanten. Idag är arkiv och museer långt mer aktiva men verkar samtidigt lite vilsna. De söker en tydligare roll men också ett fastare samarbete med andra kulturarvsinstitutioner. Mediarkivet SLBA som är yngre ligger bra till på kulturarvsfältet med dess allt mer upplevelseinriktade profil. SLBA kommer sannolikt att få en viktigare roll, men behöver också förändra den och förstärka sin kompetens. Frågan är vad SLBA ska inrikta sig på, service till forskare eller till kommersiella upplevelseaktörer?

De kulturhistoriska museerna kan ta stöd i det gängse uppdraget och sin långa tradition på fältet men behöver förnya sig för att bli en än starkare aktör. Samdok var i mitten av 1970-talet en djärv nyskapelse som har haft stor betydelse för de kulturhistoriska museerna, men som också ständigt behöver ses över och utvecklas. Inte minst behöver Samdok bli mer forskningsinriktat och tydligare i sitt uppdrag i relation till andra kulturarvsinstitutioner, som arkiv och bibliotek, men också till universitetens forskare. Ett problem är kompetensen och den tid/det belopp som avsätts för Samdokundersökningar. För att ge undersökningarna en hög kvalitet krävs kontinuerlig utbildning och fasta anslag. Ett annat problem är Samdoks svårighet att bli accepterat inom universitetsvärlden. En mer offensiv profil kan vara en möjlighet, till exempel att fokusera på det framväxande snarare än på det etablerade, som Silvén menar.

Om kulturarvsinstitutionerna ska lyckas tillvinna sig respekt och pengar måste de bli mer offensiva, det vill säga erbjuda tolkningar och våga debattera dessa, eller hitta nya former att förpacka kulturarvet i. Det gamla tjänstemannaidealet att tjäna och vakta på skatterna är det få som offentligt försvarar, men det lever kvar i vardagen då material ska sorteras, katalogiseras och service ges till brukarna. Och när människor hör av sig med frågor!

BÄRANDE BERÄTTELSE

För arkiven är förvaltningsperspektivet vägledande. Arkiven har varit en garant för ordning, rättsäkerhet och öppenhet, och därigenom i sig förmedlat en berättelse om den välmenande staten i det demokratiska samhället, en stat som har en lång, oavbruten tradition att falla tillbaka på. SLBA är en relativt ny institution och jag är osäker på vilken berättelse som mediearkivet förmedlar, sannolikt folkhemmets och det senmoderna välfärdssamhällets successiva tillväxt och förädling. I museernas Samdokstudier lever berättelsen om arbets- och hemliv i det trygga folkhemmet. Marginaliserade grupper, konflikter och otrygghet lyser i stort sett med sin frånvaro. De välordnade och normala, ordningsamma, skötsamma berättelserna dominerar sannolikt i alla kulturarvsinstitutioner. För att fördjupa kunskaperna om vilka berättelser som de har bidragit till behöver vi fler reflekterande studier av den typ som har genomförts i Samdokprojektet *Samtiden som kulturarv* och som Silvén behandlar i sin artikel.

Kulturarvsinstitutionerna befolkas av akademiker som är djupt engagerade i sina ämnesområden och duktiga på att förmedla sina kunskaper, men inte lika bra på att problematisera, ifrågasätta och öppna sig för nya perspektiv som erbjuder alternativa tolkningar. Tjänstemännen placerar sig mellan flera tydliga och statustunga tillhörigheter: kunskapsförmedling, forskning, opinionsbildning och underhållning. De är säkra i sina yrkesroller men känner sig underlägsna forskarna vid universitet och högskolor och vet inte hur de ska möta kravet på ständig uppdatering inom sina forskningsområden. En lösning är att avsätta tid för forskning i tjänsten, en annan är återkommande vidareutbildning för de anställda, vilket kan kompletteras med forskarseminarier och forskningsråd med externa forskare, personer med förståelse för institutionens uppdrag och arbetssätt. På så vis kan de egna berättelserna prövas, utmanas och kanske förändras.

I Sverige, och säkert i flertalet jämförbara länder, finns ett samförstånd kring kulturarvets roll i ett demokratiskt samhälle och en vilja till samarbete på fältet, men också revirtänkande och kamp om pengarna. Revirmarkeringen och penningstriden är hårdare än striden mellan olika berättelser och tolkningar. På kunskapsplanet gäller snarast att institutionerna kompletterar varandra före att slåss om tolkningar. Ett annat kännetecken, tillika mycket svenskt och nordiskt, är de stora centrala aktörernas länkning till regionala och lokala institutioner som de gärna försöker påverka även om retoriken talar om delaktighet och dialog. En viktig fråga är hur det folkliga intresset för kulturarvet hanteras av de stora institutionerna, en fråga som har aktualiserats i en rad utredningar, nu senast av Riksantikvarieämbetets arbete med Agenda kulturarv. Ingen av de fem artiklarna behandlar dock relationen mellan centrala, regionala och lokala kulturarvsinstitutioner och hur olika tolkningar och arbetsformer ställs emot varandra. Det är på sin plats att problematisera och undersöka denna relation.

SPECIFIKA TEMAN I ARTIKLARNA

De fem artiklarna har många beröringspunkter och kan med fördel läsas parallellt utifrån bestämda teman. Var och en fokuserar också på specifika frågor utifrån institutionernas förutsättningar och författarnas intressen.

David Ludvigsson diskuterar i sin artikel (baserad på hans avhandling i historia från 2003) olika faktorer inflytande på den historiska dokumentärfilmens bild av det förflutna. I sin avhandling och sin artikel är Ludvigsson inne på ett nytt intressant historievetenskapligt forskningsområde, historiska tevedokumentärer, som, i likhet med historiska fiktions- och icke-fiktions filmer, borde bli föremål för långt fler historiska studier. Film och television har under 1900-talet förmedlat bilder och tolkningar som påverkat män-

niskors självuppfattning och världsbild. Den fråga han ställer i sin artikel är dock något mer begränsad: Vilka valmöjligheter har producenterna av historiska dokumentärfilmer? Ludvigsson urskiljer kognitiva, moraliska och estetiska faktorer och menar att det hos Häger och Villius har skett en förskjutning över tid mot estetiska faktorer, även om kunskapsförmedling och moral alltid funnits med. Särskilt intressant i hans artikel, åtminstone för en historiker, är Häger och Villius historievetenskapliga ansats, med deras höga källkritiska ambition och stora beläsenhet, som dock aldrig skymde ambitionen att förmedla och väcka intresse. Det är imponerande hur ambitiösa och vetenskapligt förankrade Häger och Villius var men också hur skickliga de var på att utveckla ett eget bildspråk. Å andra sidan är det inte utan en viss förvåning som vi kan konstatera hur bunden den historiska tevedokumentären var till deras personer och hur fort den historiska tevedokumentären försvann från SVT efter att de slutat göra program.

En fråga i anslutning till Ludvigssons artikel är vilka berättelser som Häger och Villius tevedokumentärer har bidragit till att etablera, det vill säga hur deras många program har format bilden av vår historia. En annan intressant fråga är också hur bilden har utmanats av andra historiska teveprogram och bokutgivningar under senare år.

Christer Bogefeldt uppehåller sig i sin artikel vid hur kulturarvsbegreppet används av Unesco och de centrala arkiven i Storbritannien, Kanada, Australien och Singapore. Han finner en rik flora av begreppsalternativ i arkivsammanhang men också en hierarkisering i bruket. Den underliggande frågan i artikeln är, om jag förstår honom rätt, vilka intressen som är drivande i utvecklingen. Han urskiljer det normativa styrande, vilket kan politiseras, det marknadsmässiga, som kan säljas samt det distanserade analytiska, som kan beforskas. Det är en bra utgångspunkt, men tyvärr tycker jag inte att Bogefeldt följer upp denna ansats i artikeln. En fråga som bör ställas är om länderna skiljer sig åt när det gäller vilka intressen som varit drivande. Förekommer en överensstämmelse mellan de studerade ländernas arkivinstitutioner i fråga om när och hur de har använt kulturarvsbegreppet, eller har nationella identiteter större betydelse för hur begreppet har definierats? Existerar kanske en specifik anglosaxisk kulturarvsdiskurs, eller är det snarare en diskurs som dominerar i hela den gamla I-världen? En intressant fråga i förlängningen är Unescos, EU:s och andra övernationella organs roll för att etablera eller förstärka en sådan diskurs.

Nu ska vi inte lasta Bogefeldt för att det saknas svar på dessa frågor. Att besvara dem är en stor och svår uppgift och inte möjligt med det källmaterial som han har utnyttjat. Däremot saknar jag ett ytterligare intresse i Bogefeldts uppräknings, ett intresse som han tangerar vid längre fram i artikeln men aldrig lyfter upp, nämligen sökandet efter identitet i en global och snabbt föränderlig värld. Dokumentation och insamling av bland annat arkivhandlingar på lokal och regional nivå kan tolkas, och har tolkats, som ett identitetsprojekt utifrån kön, klass, etnicitet och plats. När Bogefeldt i avslutningen diskuterar förklaringar till belagda skillnader i användningen av och synen på kulturarvsbegreppet nämner han också faktorer som har att göra med identiteten: nationens ålder och etniska sammansättning. En viktig fråga i förlängningen är hur den i artikeln påtalade skillnaden mellan den svenska och den internationella arkivmodellen (den offentliga öppenheten – instant heritage – mot den offentliga slutenheten – elusive heritage) ska förklaras.

Leif Gidlöf ställer inledningsvis en relevant kritisk fråga om arkivens roll i samhället, en fråga jag redan tangerat i inledningen till denna artikel. Samma grundläggande fråga kan ställas till alla här berörda kulturarvsinstitutioner: Vilken roll ska de ha? Ska de vara ett instrument för insamling och förvaring, för offentlig insyn och kontroll, för att öka effektiviteten i samhällets delsektorer, för aktiv forskning som

involverar yrkes- och amatörforskare? Synen på arkiven har förändrats över tid och därmed även deras arbetsuppgifter. Tillgängliggörandet har ersatt andra överordnande mål, som forskningens och arkivbildarnas behov av rådgivning och service. Digitaliseringen ger idag nya möjligheter men ställer också nya problem (servicegrad, kompetens och kostnader). Parallellt har arkiven under senare år i sig blivit allt mer forskningsorienterade, men det är inte heller helt problemfritt. Teknikutvecklingen, forskningen och det ökade samarbetet med bibliotek och museer (ABM) ställer krav på medarbetarnas kompetens, som behöver förbättras. Men varför är det så svårt att rekrytera forskarutbildade till arkiven? Är det arbetsuppgifterna som inte lockar eller är det lönen och karriärvägarna som är hindret?

Huvudfrågan i Gidlöfs artikel är arkivens balans mellan informationsfrihet och historiedidaktik, det vill säga mellan en neutral informationsförmedling (råvaruförmedling), aktiv bearbetning och historieförmedling. Ingen insamling, klassificering och förmedling kan dock vara helt neutral, vilket Gidlöf är medveten om. Ett val görs alltid hur material ska kategoriseras men också var det ska förvaras (centralt eller i depåer långt ifrån Riksarkivet). Till detta kommer en allt hårdare politisk styrning. Ska arkiven välja att förpacka arkivhandlingar och bearbetad information i mer tillgängliga former för att uppfylla politiska mål? Den nya digitala tekniken erbjuder goda möjligheter men frågan är känslig och det är, om jag förstår saken rätt, osäkert vad brukarna, särskilt forskarna, önskar sig. Öppenhet och nyfikenhet står mot arkivpedagogiska ambitioner att göra arkivmaterialet tillgängligt i en pedagogiskt tilltalande form med korta historiker, register, dokument, filmer och bilder. Designade arkivpaket har tagits fram av till exempel Stockholms Företagsminnen och jag inser deras potential, inte minst för den kulturhistoriskt intresserade allmänheten. Även som forskare har jag nytta av dylika presentationer men kan aldrig nöja mig med den CD/DVD-skiva jag lätt kan förvärva. Vilken kompetens erfordras och vilka samarbeten är nödvändiga för att åstadkomma en kvalitetsprodukt? Efterfrågas denna förpackning även av kulturarvsinstitutioner och vilka krav ställer de på produkten? Skiljer sig kraven från de kommersiella intressenas, som storföretagen (Ericsson och Ica) som beställer dem till sina jubileer? Tvingar digitaliseringen fram en styrning av verksamheten mot kommersiellt gångbara kulturarvsprodukter och påverkar det arkiven negativt på något sätt? Den digitala tematiseringen ger också en öppning till skolorna. Vad krävs för att de nya läromedlen ska bli bra?

Pelle Snickars beskriver och analyserar det svenska audiovisuella kulturarvet genom mediearkivets framväxt, det vill säga hur statsmakten har sett på de audiovisuella mediernas bevarande, vilka institutioner som har inrättats och hur deras uppdrag har förändrats och tolkats av tjänstemännen. Han urskiljer ett antal faser i det svenska mediearkivets utveckling, från grundläggningsperioden vid förra sekelskiftet och med Nordiska museet och Svenska Filmsamfundet som viktiga aktörer, via Nordiska museets filmverksamhet på 1920- och 1930-talen, Radiotjänsts grammofoonarkiv och Nationalfonoteket (1958), Sveriges Radios olika mediearkiv och Svensk Filminstitutets filmarkiv till skapandet av Arkivet för Ljud och Bild 1979. Sedan dess är ALB/SLBA Sveriges nationalarkiv för inspelat ljud och rörliga bilder. Den viktiga frågan är dock inte bara vilket medialt material som ska bevaras utan vilket medialt dokumentationssystem som ska användas. Valet av system påverkar såväl innehållet som förståelsen. Ska det insamlade materialet hållas samman eller, som har gjorts och alltjämt görs (inte bara i detta sammanhang utan även av andra kulturarvsinstitutioner) delas upp i olika materialtyper och förvaras separat? Detta är en viktig fråga eftersom uppdelningen och särhållningen ställer till problem för forskaren som vill utnyttja olika typer av källor samlade kring en fråga/undersökning. Men egentligen bör detta inte vara ett problem vid

en digitalisering av registren, vilket öppnar för en sökning på olika ledder i arkiven. Ändå fordras en medvetenhet om problemet och insatser på sikt att föra samman olika typer av material (skriftliga dokument, foton, filmer, föremål) utifrån proveniensprincipen. Om jag förstår Snickars rätt efterlyser han en nationell handlingsplan för att hålla samman arkiven. Hur bör arkiven arbeta med de mediala dokumentationssystemen för att materialet ska bli så användbart som möjligt? Vilka samarbeten krävs (med forskare, med andra kulturarvsinstitutioner och brukare) för att ljud- och bildmaterialet ska föras samman med skriftligt källmaterial och bli mer aptitligt för till exempel historiker?

Snickars gör också ett viktigt påpekande som är värt att upprepas. Mediearkiven innehåller mediala uttag, inte företeelsen i sig. Frågan gäller då hur de medierade verklighetsutsagorna ska förstås? Vilka kunskaper krävs för att tolka utsagorna och vilka är lämpade för uppgiften?

Eva Silvén skildrar i sin artikel framväxten och förändringen av Samdok från starten fram till idag, och dess kulturpolitiska roll. Särskilt intressant är hennes resonemang om de berättelser som Samdok varit med om att skapa, berättelserna om det normala, det välordnade livet i folkhemmet. I slutet av 1990-talet förnyades Samdok och blev mer problem- och forskningsinriktad, men Samdok behöver ständigt utvecklas. Det behövs ett nytt fokus, och detta fokus ska vara det framväxande, menar Silvén. En intressant tanke som dock ger följdfrågor. Hur kan det framväxande studeras, vad krävs i form av metoder och kompetens? Enligt min uppfattning kan det framväxande bara tydliggöras och förstås i relation till det förhärskande, det dominerande i samtiden. Men hur urskiljs en rörelse inom den rådande ordningen/diskursen och vad pekar på något kvalitativt nytt? Går det att tydliggöra det kvalitativt nya inom en ordning med de traditionella dokumentationsmetoderna? Måste Samdok kanske överge fältarbetsmetoderna, eller komplettera dem eller organisera dem på ett delvis annat sätt?

En annan viktig fråga i anslutning till Silvéns genomgång är vilket värde det material som har insamlats genom åren har för museerna, för besökarna och för forskarna? Vilken potential har Samdokundersökningarna och hur kan detta material i så fall utnyttjas bättre? Ytterligare en fråga, som berörs av Silvén, är om samhället behöver denna typ av dokumentationer när journalister, forskare och författare också dokumenterar och tolkar samtida fenomen. Vilka är Samdoks styrkor och svagheter? En utvärdering vore på sin plats, vilket delvis görs inom projektet *Samtiden som kulturarv*.

Vilken status har samtidsdokumentationerna idag på museerna? Mitt intryck är att den inte är särskilt hög, även om det alltså görs undersökningar och rapporter publiceras. Hur kan statusen höjas? Om Samdok tidigare gett museerna legitimitet, både inom kulturarvsfältet och bland samtidsforskare och journalister, hur ser det ut idag och vad bör museerna göra för att återta en förlorad position i samhället? Samdok kan självfallet inte lösa museernas problem. Men Samdok är en viktig museiverksamhet som behövs om museerna ska förmå att åter bli en betydelsefull producent och förmedlare av kulturhistorisk och samhällsrelevant kunskap. Ett sätt för Samdok att flytta fram sin position kan vara att sätta fokus på det framväxande i en medialiserad upplevelseinriktad värld, att utnyttja möjligheterna till återvändarstudier samt att reflektera mer över vilka berättelser som skapats/skapas av Samdok.

Silvén avslutar sin artikel med en intressant diskussion om samlingarna, som hon menar är ett kapital som behöver växa för att inte förlora i värde. Men samlingarna utnyttjas inte och ses i den kulturpolitiska diskursen nästan som ett problem, särskilt föremålen. Samlingarna ger inte längre status och tolkningsföretrede. Nya aktörer som Arbetets museum, har sålunda valt att låna in föremål till sina utställningar. Museet begränsar sig till att samla levnadsberättelser och livsloppsintervjuer. Föremål, byggnader, foto-

grafier och dokument spelar samtidigt en stor roll för de många arbetslivsmuseerna liksom de nationella minoritetsgrupperna. Genom att dokumentera och samla vill de senare få ett samhälligt erkännande. Medan samlandet blir en politisk handling för grupper som kräver att bli accepterade utgör samlingarna ett besvärligt kapital för de gamla kulturarvsinstitutionerna. Olika aktörers sätt att förhålla sig till samlingarna, att förvalta något som har blivit ett problem ställt mot att utnyttja dem i ett offensivt politiskt arbete, är en spännande frågeställning som förmodligen är relevant även för andra kulturarvsinstitutioner.

Kulturarvet är ett symbolladdat portalbegrepp som ger aktörerna på fältet prestige och inflytande. De fem artiklarna ger kunskap om rörelsen på kulturarvsfältet, vilka problem de brottas med och hur de försöker hantera dem för att flytta fram sina positioner. Artiklarna ställer samtidigt nya frågor som är värda både att diskuteras och göras till föremål för forskning.

IV: FÖRÄNDRINGSMÖNSTER I SAMTIDENS KULTURARV

HISTORIEBRUK, GLOBALISERING OCH KULTURARVSFÖRVALTNING: UTVECKLING ELLER KONFLIKT?

JONAS GRUNDBERG

Den forskning jag bedrivit inom ramen för mitt avhandlingsprojekt har haft två huvudsakliga mål.¹ Det första har varit att problematisera och diskutera vad en offentligt styrd produktion och ett offentligt styrt bruk av historia, uttryckt som kulturarv, har för djupare ideologiskt syfte och mål. Det andra målet har varit att analysera hur en pågående globalisering aktiverar och förändrar bruk av historia och vilka konsekvenser detta får för en samhällsstyrd produktion och kommunikation av historia, en så kallad kulturarvsförvaltning. Mina forskningsfrågor har huvudsakligen rört sig kring kulturarvsförvaltning och historiebuk. Jag har dock särskilt intresserat mig för den del av kulturarvsförvaltningen och historiebuket som utgörs av arkeologisk verksamhet. Problemfältet kan ringas in genom följande frågor:

1. Vilket djupare kulturellt och politiskt ändamål och uppdrag har en samhällsstyrd produktion och kommunikation av kulturarv?
2. Hur fungerar arkeologisk verksamhet som producenter av kulturarv?
3. Vad innebär globaliseringen för produktionen och bruket av historia?
4. Vilka olika konsekvenser har denna utveckling för kulturarvsförvaltningar av olika slag och för arkeologi, som producenter av kulturarv i samhället?

KULTURARVSFÖRVALTNINGENS BAKGRUND OCH KARAKTÄR

Frågan om varför det finns en mer eller mindre organiserad förvaltning av historia i de flesta samhällen kan inte förklaras enbart med att det skulle vara en angelägenhet för alla samhällen att bevara och skydda arkeologiska och historiska lämningar eller bebyggelse. Svaret måste istället sökas på ett djupare plan och förefaller hänga samman med modernitetens genombrott i västvärlden i början på 1800-talet.

Det har naturligtvis funnits mer eller mindre organiserade verksamheter som kan kallas för kulturarvsförvaltningar före det moderna samhällets uppkomst. Dessa historieintressen var dock inte moderna i den meningen att de berörde befolkningen i någon avgörande grad.² Med all respekt för de förmoderna bruken av historia och de kontinuiteter som finns mellan dem och moderna historiebuk, representerar ändå den institutionella, organiserade kulturarvsförvaltning som grundläggs under 1800-talet något kvalitativt nytt i själva historieintressets motiv. Vad som stegvis växer fram under 1800-talet är hur en ny, representerande historia, dramatiserad och konkretiserad genom konstruktionen av ett kulturarv, skapas i syfte att vara giltig för en nation och dess befolkning. En kulturarvskategori och ett historiebuk uppstod som en del av en ny nationell ideologi för att täcka delar av den värde- och meningskris som modernitetens genombrott

¹ Grundberg, 2004.

² Bataille, 1993.

medförde. Med det moderna samhällets genombrott avskiljs en kulturell och estetisk sfär, som från att tidigare till stor del varit en del av en religiös sfär, nu sekulariseras och uppstår som en egen sfär med en viss autonomi.

Med utgångspunkt från en karakterisering av modernitetens kulturella sfär som är hämtad från Charles Baudelaire, pendlar denna sfär i ett dialektiskt mönster mellan två motsatta principer i det moderna samhället. Den ena polen utgörs av det som främst kännetecknar modernitetens yttre sida: det ständigt föränderliga, rastlösa. Moderniteten är en ständigt framåtskridande rörelse som för samhället innebär att allt som varit och är, är dömt till att försvinna i en ständigt om- och nyskapande utveckling. Samtidigt som detta är samhällets utveckling och löfte, är det även dess potentiella, självdestruktiva hot och fara.³ Den andra, betydligt mindre uppmärksammade polen, är att moderniteten även söker kulturens eviga, tidlösa värden bakom den ständigt föränderliga, skiftande ytan. Just för att besvärja modernitetens hotande förstörelse av alla värden, inklusive de som håller samhället samman, kan moderniteten sägas ha skapat en kulturarvsförvaltning, en organiserad förvaltning av ett samhälleligt, kollektivt minne som skall representera den kraft och de värden som håller samhället samman. Genom att bevara och kommunicera en gemensam historia och härkomst för alla inom ett samhälle blir kulturarvsförvaltningen det kitt som håller samhället samman, till trots mot den hotande förstörelsen av värden som den ständigt framåtskridande utvecklingen innebär.

Med detta perspektiv blir minnesvärden eller kulturarvsförvaltningen ett representerande kulturellt system, som skall förmå att uttrycka en samhällsbildnings gemensamma kulturella identitet. Dess specifika uppgift blir att representera den kulturella identiteten genom att ge den ett historiskt innehåll och uttryck med hjälp av ett materiellt kulturarv. En tankefigur skapas som bygger på att en gemensam, delad historia är det levande innehållet i en kulturell identitet, och denna bildar grundvalen för hur människor känner samhörighet i ett samhälle och bildar en – nationell – gemenskap. Denna tanke har sällan problematiserats eller varit föremål för någon djupare reflektion inom humanistisk forskning, kulturell teori eller inom kulturarvsverksamheten. Tanken bildar istället en slags tyst föreställning som inte problematiseras utan, tvärtom, är en outtalad förutsättning för verksamheten. Problemet med teorin om en allmän, delad historia och ett kollektivt minne är att det närmre betraktat, inte finns någon allmän, gemensam eller delad historia. Det finns inget kollektivt minne. Det enda som finns är en mångfald av historiska erfarenheter, en veritabel ocean av gruppbaseade sociala och lokala historiska minnen, som alla skiljer sig från varandra. Det är därför knappast en sanning att ett samhälle skulle kunna definieras och avgränsas på ett ”naturligt” vis utifrån sin delade, gemensamma historia och sitt kulturarv.

Tvärtemot vad den konventionella kulturella och politiska retoriken gör gällande är en allmän, delad historia och ett gemensamt kollektivt minne inget som finns naturligt, som kan upptäckas eller forskas fram. Det kan snarare betraktas som något som aktivt skapas, som en föreställd projektion. Istället för att utgå från att ett samhälle skulle kunna avgränsas och hållas samman av sin naturliga, delade historia kan ett sådant konstruktivistiskt synsätt utveckla hur representationen av en gemensam historia, härkomst för ett samhälle, är ett specifikt (kulturpolitiskt) projekt. Detta öppnar upp nya perspektiv på vad en kulturarvsförvaltning representerar och skall kunna kommunicera i ett samhälle. Skapandet av en iscensatt,

³ Harvey, 1990.

gemensam delad historia är ett kulturpolitiskt projekt som ofta skett med stor ansträngning och över lång tid för att förena skilda grupper av människor till ett gemensamt, accepterat, representerande värdesystem. Perspektivet öppnar upp en ny förståelse för hur avgörande detta politiska projekt kan vara för en samhällsbildning och hur den bildar en kärna för nationsbyggande politiska projekt. Ett sådant interaktionistiskt synsätt vidareutvecklar hur ett sådant kulturprojekt alltid är ett förhandlingsresultat mellan de som vill övertyga och de som låter sig bli övertygade om ett sådant gemensamt, representerande symboliskt system. Betraktat som ett politiskt projekt visar det sig också hur ett sådant arbete aldrig kan anses vara avslutat. Tvärtom är det alltid ett dynamiskt, ständigt pågående arbete, som hela tiden utmanas av andra politiska krafter.⁴

ARKEOLOGI SOM NATIONALVETENSKAP

Arkeologin är en världens största nationella producenter av så kallat kulturarv, allt det historiska stoff som länder och nationers historiska och nationella ursprung förklaras vila på och som nationella identiteter uppstår ur. Den är naturligtvis inte den enda producenten av så kallat kulturarv. Kulturarv, framflytt som den särskilda kulturella historia och materiella arv som ger länder och nationer deras historiska ursprung, härkomst och särprägel kan omfatta folkminnen, folklore, konst, traditioner, episk diktning, naturmiljöer, med mycket mera. Särskilt värt att notera kan vara den roll som nedtecknade sagaepos som Landnamabok och Kalevala har spelat som uttryck för nationell historia, till exempel på Island och i Finland. Men det är ändå få andra vetenskaper som fått en så tung och betydelsefull roll som leverantör och producent av nationell historia, kulturarv som arkeologi. I vissa länder har arkeologi varit den huvudsakliga producenten av kulturarv, som valts ut för att lyfta fram och illustrera en nations härkomst och ursprung, exempelvis i Danmark.⁵

Varför har arkeologiskt material så återkommande valts ut för att producera kulturarv just till stater och nationer, och därmed fått en ofta tung statlig och officiell prägel? En del av svaret kan ligga dels i dess lämplighet för att konstruera genealogier, som kan gå tillbaka till "Hedenhös dagar", dels i den monumentalitet som arkeologiska lämningar ofta har. Nationalism i olika former bygger ofta på just skapandet av genealogier och på konstruktioner av monument. Arkeologins roll av att vara en viktig producent av nationellt kulturarv är mycket tydlig, både i hur arkeologi är organiserad som verksamhet, dess infrastruktur, och i dess innehåll. Det gäller framförallt hur arkeologiskt material som fornlämningar i landskapsmiljön och som samlingar i museerna förvaltas och förmedlas av nationellt organiserade förvaltningar av olika slag – men även i hur arkeologi bedrivs som akademisk, universitetsbaserad forskning.⁶ Hur pass tungt och tydlig arkeologi kan visas vara en nationalvetenskap med en samhällsroll som kulturarvsproducent kan förklaras med den roll som kulturhistorisk arkeologi ännu innehar inom arkeologisk verksamhet världen över.

Denna arkeologis roll för uppbyggnaden av en nationell, kollektiv föreställd identitet illustreras av dess grundläggande vetenskapliga frågeställningar. Dess explicit uttalade vetenskapliga mål har varit att kartlägga den äldsta historien för i tid och rum avgränsade förhistoriska kulturgrupper. Dessa kulturgrupper

⁴ Friese & Wagner, 1999, s. 109.

⁵ Kristiansen 1993; Sörensen, 1996.

⁶ Dias-Andreu, 1996.

kan sällan förstås som annat än folkgrupper. Avgränsningen av dem i rum sammanfaller nästan alltid med de nationella och politiska gränser inom vilken den arkeologiska verksamheten äger rum. Utan att därför behöva ha någon klart uttalad nationell agenda sker den arkeologiska verksamheten nästan uteslutande inom en sentida nations uppdragna gränser och har sällan något att göra med andra länders arkeologier.⁷

Som akademisk disciplin har arkeologin genomgått en betydande teoretisk och metodisk utveckling från 1960-talet och framåt. På ett globalt plan är det ändå tveksamt om detta förmått att ändra särskilt mycket av den grundläggande nationella och kulturhistoriska struktur som arkeologin har i de flesta länder världen över. Det är fortfarande ett generellt faktum – om än med många undantag – att kulturhistorisk arkeologi dominerar i majoriteten av de länder som har en arkeologisk verksamhet och bara i en begränsad utsträckning tar till sig ny teori och metod.⁸

GLOBALISERINGSPROCESSENS BAKGRUND

Bruk av historia och kulturarv, som en del av innehållet i kultur och identitet, förändras för närvarande kraftigt och antar en ny betydelse och roll. Detta hänger samman med en samhällsutveckling som orsakas av en pågående globalisering. Med globalisering avses en rad skilda, men sinsemellan sammanhängande förändringsprocesser, som leder till att världen framstår mer och mer som en enda plats. Samhällen, människor och grupper av människor som tidigare var relativt sett isolerade från varandra skapar och uttrycker nya relationer mellan varandra idag, delvis oberoende av tid och plats.⁹ Denna utvecklingsprocess har sin ekonomiska bakgrund i att den kapitalistiska produktionsordningen omstrukturerats på ett djupgående sätt under de senaste trettio åren. Det har lett till att de dominerande ekonomiska aktörerna, liksom ett finansiellt kapital numera opererar tvärs över hela världen, alltmer oberoende av tid och rum.¹⁰ Den relativa uppluckring av tidigare geografier som globaliseringen medför innebär inte att betydelsen av den enskilda platsen försvinner, som man kunde befara. Även om den lokala platsen på ett sätt förlorar sin territoriella betydelse på ett globalt, rumsligt plan, utvecklar det samtidigt en ny betydelse i ett nytt, globalt sammanhang. Globaliseringen innebär således både en globalisering och en lokalisering i utvecklingen av nya rumsliga relationer.¹¹

GLOBALISERINGSPROCESSENS KONSEKVENSER FÖR KULTUR OCH IDENTITET

De teknologiska och ekonomiska förändringarna som globaliseringen innebär, har medfört en serie socio-kulturella förändringar. Dessa är mindre tydliga och direkta, men eventuellt mer omfattande och omvälvande än de teknologiska och ekonomiska förändringarna i sig själva. Den förändring av samhällsordningen som globaliseringen medför, har karakteriserats som en övergång från en modern till en sen- eller postmodern samhällsordning. Denna övergång kan sägas uttrycka att sätten för hur människor och grupper uppfattar sig själva och sin sociala och kulturella omgivning genomgår en allmän omvandling och destabilisering. Tidigare, under moderniteten grundlagda nationalitets- och klassbaserade, identiteter

⁷ Härke, 2000.

⁸ Ucko, 1995.

⁹ Axford 1995; Beck, 1998.

¹⁰ Lash & Urry 1987; Hoogvelt 2001.

¹¹ Harvey 1990; Robertsson, 1992.

luckras upp, ifrågasätts och tappar mycket av det förenande känslomässiga innehåll de haft för människor. Den kulturella konsekvensen av en globaliserande utveckling blir att tidigare homogeniserande och majoritetsbaserade identifikationer snabbt tappar mark till allt mer heterogena och alltmer kulturellt baserade identiteter. Kultur och identitet blir därmed allt mer laddade och allt mer centrala begrepp inom samhällsutvecklingen.¹²

Detta är bakgrunden till varför historiebruk och kulturarv får en dramatiskt ökad betydelse och roll i samhällsutvecklingen, särskilt vad gäller utvecklingen av nationella och etniska identiteter av olika slag. Kultur och identitet utvecklas till att bli centrala begrepp för utvecklingen inom det akademiska fältet och inom politik. Inom det akademiska fältet kan man se en utveckling av hur kultur och identitet görs till egna diskurser inom humaniora och samhällsvetenskap. Det har inneburit en uppgörelse med många tidigare oreflekterade vetenskapliga ordningar, men möter också en tung kritik för att innebära en politisering och en kulturalisering av den akademiska agendan. Särskilt när ras och etnisk tillhörighet lyfts fram som särskiljande begrepp för grupper av människor och görs till föremål för akademiska studier, har dessa inriktningar kritiserats. Ett kultur- och kulturarvsbegrepp kan utvecklas som essentialiserar och objektifierar biologiska och kulturella skillnader mellan människor.¹³ Övergången till en alltmer postmodern samhällsutveckling har också haft delvis dramatiska konsekvenser för hur och med vilka förutsättningar politik bedrivs i olika former idag. Från att ha varit en ideologibaserad verksamhet, som har haft en inriktning på sociala och ekonomiska frågor i första hand, går det att följa en utveckling där den politiska kulturen förskjuts till identitets- och symbolpolitiska fält. Kultur och kulturarv förvandlas från att ha varit ett konsensuspräglad område till att bli en arena för konflikter av olika slag och tas i bruk för identitetspolitiska syften både till höger och vänster om det politiska mittfältet.¹⁴

MÅNGKULTURELL SAMHÄLLSUTVECKLING?

Både det akademiska och politiska fältet uttrycker en underliggande samhällsutveckling som går mot en alltmer uttalad så kallad mångkulturalitet. Vid en första anblick kan en politisk kultur som igenkänner en alltmer heterogen och pluralistisk samhällsbild och som utgår från att samhället inte utgörs av en enda majoritetsbaserad kultur, men av många olika kulturella grupper, förefalla vara en demokratisk vidareutveckling av politiken. Den kulturpolitiska pendangen till denna strävan om en mångkulturell inriktning på politiken blir att den samhällsstyrda produktionen och kommunikationen av kulturarv måste anpassas och tillrättaläggas för att kunna garantera och tillförsäkra olika samhällsgrupper deras kulturarv.

En socialt förankrad analys av vart utvecklingen är på väg och vilken verklig funktion kultur och kulturarv har som innehåll i identitetsutveckling, stämmer dock till en del eftertankar. Globaliseringen har inneburit en ekonomisk utveckling som kraftigt har missgynnat de lägre socialgrupperna i västvärlden. Dessa utgörs av en infödd, numera före detta arbetarklass och av i en senare tid invandrade medborgare från länder utanför västvärlden. Samtidigt har globaliseringen inneburit nya möjligheter för de socialgrupper i samhället som kunnat dra fördel av en ny globaliserad ekonomisk ordning. Samtliga dessa socialgrupper definierar sig identitetsmässigt i allt högre grad efter kulturella skiljelinjer. De högre socialgrup-

¹² Dunn, 1998.

¹³ Dunn, 1998.

¹⁴ Hedetoft, 1998, s. 3 f.

perna, som drar fördel av en ny global samhällsordning, utvecklar dels en konsumtionsinriktad, livsstilsbaserad kulturell identitet, dels en ny kosmopolitisk, alltmer hybrid, mångkulturell identitet. En kosmopolit är en urban individ som utgår från en grundläggande erfarenhet av att uppehålla sig på en plats där man inte har sin härkomst och identifierar sig i opposition mot ett lokalt konstituerat identitetsbegrepp.¹⁵ De lägre socialgrupperna har en helt motsatt identitetsutveckling. Deras identitetsutveckling sker inom ramen för en ekonomisk utveckling som är negativ för dem och kännetecknas av en stigande social och ekonomisk konkurrens. Vad identitetsutvecklingen handlar om för dessa grupper är att utveckla defensiva strategier för att stärka gruppsamhörighet och den egna gruppens förmåga att kunna konkurrera med andra grupper i kampen om allt mer krympande ekonomiska och sociala möjligheter. Resultatet är en omfattande etnifiering av en inhemsk, infödd arbetarklass och invandrade grupper av människor från länder utanför Europa.

Utvecklingen mot hybrida, kosmopolitiska och konsumtionsinriktade kulturella identiteter i en alltmer global värld och utvecklingen mot allt mer essentialistiska och etnifierade kulturella identiteter i en alltmer lokal värld är varandras motsatser. Genom att vara varandras fullständiga motsatser speglar de varandra och hänger på så sätt samman i en dialektisk, strukturell relation. De är bägge uttryck för samma slag av förändring, som dock får helt motsatta konsekvenser för olika samhällsgrupper. Skillnaderna i konsekvenserna beror på var de berörda grupperna befinner sig i en övergripande social struktur.¹⁶ Att ett samhälle skiktar upp sig i en övre sfär som har tillgång till ett globalt plan och kan verka på tvärs emellan nationella samhällen och en lägre sfär i ett samhälle som är hänvisad till endast ett lokalt plan, förebådar en utveckling mot växande konflikter mellan samhällsgrupper. Dessa uttrycks i rumsliga termer av konflikter mellan globalt och lokalt. I stället för att vara en mer plural, mångfaldsbejakande utveckling, riskerar den mångkulturella samhällsutvecklingen att vara utvecklingen av ett nytt klassamhälle. Kultur och kulturarv som innehållet i kulturella identiteter utvecklas till politiska konflikt- och skiljelinjer av olika slag. Därmed verkar vi ha hamnat ganska långt från den kulturpolitiska retorik där identitet alltid är ett neutralt, positivt begrepp, något som skall stärkas.

DEN KULTURELLA SFÄRENS OCH HISTORIEBRUKETS KOMMERSIALISERING

Ett annat uttryck för en övergång till ett nytt samhällstillstånd är en alltmer tilltagande kommersialisering av en kulturell och estetisk sfär. Den gör att en tidigare uppdragen gräns mellan en kulturell sfär och en ekonomisk, luckras upp kraftigt och delvis suddas ut. Denna utveckling hänger samman med hur en ekonomisk utveckling och en ny, alltmer konsumtionsinriktad ekonomisk logik, gör att en kulturell estetisk sfär delvis bryter samman som en egen autonom, åtskiljd samhällssfär. Genom en avancerande kommersialiseringprocess blir den därmed alltmer sammanvävd med samhällets övriga produktions- och konsumtionsbaserade kretslopp. Detta medför att kulturen ekonomiseras, blir ett av många uttryck för konsumtion. Samtidigt medför det även något av det omvända: ekonomi, liksom även politik, som tidigare visats, estetiseras i en tidigare okänd omfattning.¹⁷

¹⁵ Friedman, 1999.

¹⁶ Friedman, 1999.

¹⁷ Dunn, 1998.

Ett av de tydligaste exemplen på hur kultur upphör att fungera som en egen autonom sfär, är hur bevarad historia och historiebrik i samhället alltmer används som resurser för turism och platsmarknadsföring. Detta speglar hur tidigare motiv för att bevara och bruka historien i samhället, främst som representation av nationell, kollektiv identitet, försvagas och ersätts med delvis nya motiv.

Att kulturarv utvecklas som resurs för marknadsföring av lokala regioner och platser beror i yttersta hand på en globaliserande ekonomisk utveckling. Ekonomiska investeringar och beslut för var attraktiva ekonomiska aktiviteter skall förläggas, har blivit alltmer gränslösa och kan förläggas till platser som skiljer ut sig som attraktiva på olika sätt. I dessa sammanhang har historiskt välbevarade miljöer blivit en attraktionsfaktor. Detsamma gäller för hur kultur alltmer tas i bruk som resurs för en expanderande och alltmer differentierad turism- och besöksnäring. Turism i olika former är en av de snabbast växande ekonomiska näringsgrenarna i en alltmer konsumtionsstyrd, postindustriell ekonomi.¹⁸

NATIONELLA HISTORIEBRUK OCH KULTURARVSFÖRVALTNING I STÖPSLEVEN

Vilka är konsekvenserna för en offentlig kulturarvsförvaltning av de samhällsförändringar som beskrivits och hur förändrar dessa förutsättningarna för verksamheten? En djupgående förändring av den politiska kulturen, som inneburit en förskjutning till symbol- och identitetspolitik, har gjort att kulturarv och olika historiebrik gjort entré på den politiska scenen.¹⁹ Ett exempel på det är delar av EU:s kulturpolitik, som vill iscensätta en föreställd europeisk kollektiv identitet med hjälp av historia och kulturarv.²⁰ Historiskt sett var kulturnationalism en framgångsrik strategi under den tid då de europeiska nationerna konsoliderade sig som kollektivt föreställda gemenskaper.

Historiens återkomst till politiken i form av kulturell nationalism på olika nivåer förefaller ändå representera en politisk återvändsgränd, en politik som kan skörda en del inledande framgångar, men som på lite längre sikt stöter på allvarliga svårigheter. En nationell identitetspolitik, som skall kunna formulera ett framgångsrikt politiskt ”vi”, behöver kunna inkludera majoriteten av alla de människor som bor i ett land. Frågan är om det längre är möjligt att göra detta i Europa med hjälp av en kulturpolitisk teknologi som bygger på bruk av historia som ett sätt att iscensätta en föreställd kollektiv gemenskap. Tanken förutsätter naturligt att den absoluta majoriteten av en befolkning i ett land är infödd och har bott i landet en viss tid. Detta är inte längre fallet i Västeuropa. En omfattande invandring under efterkrigstiden har gjort att cirka femton procent av Europas befolkning utgörs av medborgare som ursprungligen härrör från länder utanför Europa. De har därför (ännu) ingen historia att visa upp och blir därför per definition uteslutna från en föreställd gemenskap, som bygger på tanken om en delad, europeisk historia. På lite längre sikt förefaller det vara omöjligt att genomföra en kulturell identitetspolitik som inte skulle kunna inkludera denna betydelsefulla del av befolkningen i Västeuropa. Det sociala och demografiska priset blir för högt för att genomdriva en sådan identitets- eller kulturpolitik med hjälp av historia och kulturarv som skulle exkludera en så stor del av befolkningen. För en politik som vill hålla sig i det politiska mittfältet och som vill kunna inkludera samtliga medborgare i ett samhälle har därmed kulturnationalism som politisk teknologi

¹⁸ Grundberg, 2002.

¹⁹ Delanty, 1998.

²⁰ Shore, 2000.

uppenbarligen spelat ut sin roll. Det kulturnationalistiska svaret på frågan om vad som skall hålla ett samhälle samman har därmed i praktiken gjorts omöjlig.

Vad kommer då att hända med en kulturnationalistisk, oftast musealt baserad förvaltning, som förlorar sitt nationellt politiska uppdrag att representera och kommunicera en nationell enhetskultur? En omedelbar strategi för en kulturarvsförvaltning, som vill behålla sin roll och fortfarande ha kvar ett politiskt, nationellt uppdrag, kan vara att vilja utveckla ett nytt kulturpolitiskt uppdrag att representera och kommunicera, inte en nationell enhetskultur, utan en ny kulturell mångfald, som representeras av en mångfald av kulturarv och samtida historiebruk. Även om en sådan utveckling skulle kunna reformera en tidigare kulturnationalistisk inriktad kulturarvsförvaltning till att bli en ny, mer öppen och demokratisk verksamhet är det möjligt att frågan om vad som skall hålla ett samhälle samman ändå lämnar det kulturpolitiska fältet. När det kulturella och historiska fältet inte längre är en arena som kan skapa konsensus och legitimitet för ett politiskt system, utan tvärtom, är en arena som är alltmer potentiellt konfliktladdad och en scen för identitetspolitisk konkurrens, kan vägen fram till en ny, nationell politisk gemenskap som skall formulera de sammanhållande samhällsvärdena behöva gå över helt andra politiska fält än kulturpolitik, såsom integrationspolitik.

Dessa frågor är dock svåra och komplexa. De kan förstås på många olika sätt, varvid diskussionen lär fortsätta. Jag reser inga anspråk på att sitta inne med några färdiga svar. I avvaktan på hur dessa övergripande politiska frågor kommer att leta sig fram till sina svar, finns det dock ett antal konkreta utvecklingstendenser som kommer att påverka en kulturarvsförvaltning i offentlig regi. Den tydligaste och mest dominerande utvecklingstendensen för kulturarvsförvaltningens del förefaller att vara en lokalisering av både produktion och bruk av historia. Om en globaliserande utveckling till stor del medför att tanken om nationen som ett historiskt och geografiskt konstituerat rum försvagas allvarligt, medför det istället att det växer fram andra historiska representationer av lokalt konstituerade, geografiska rum. Utvecklingen medför med detta perspektiv en lokalisering och partikularisering av historiska representationer. Därmed skulle en kulturarvsförvaltning huvudsakligen utvecklas till att bli en regional angelägenhet. Det korresponderar med den regionaliserande och lokalisering utveckling som en pågående globaliseringsprocess paradoxalt nog uttrycker. I en global värld accentueras betydelsen av varje enskild plats partikulariteter. En stor del av det som gör varje plats unik och som skiljer den från alla andra platser är dess historia; den lokala och platsbetonade historiska bakgrund och miljö en plats har.²¹ Försvinner ett sammanhållet kulturpolitiskt fält som att representerar en enhetskultur på en nationell nivå, kan detta i stället innebära att nya representerande uppdrag förstärks och växer fram på regional och lokal nivå.

Den utveckling som sker av att kultur och kulturarv kommersialiseras i allt högre grad genom att bli en väsentlig resurs för att dra till sig investeringar och konsumtion, bland annat i form av nyinflyttning till ett område eller turismutveckling, gör att kultur och kulturarv förefaller att kunna bli en avgörande lokal resurs för platsmarknadsföring och turismutveckling. Därmed dras kultur och kulturarv in i regionala närings- och utvecklingspolitiska sammanhang.

²¹ Harvey, 1990.

ARKEOLOGISKA VÄGSKÄL

Även för arkeologins del förefaller den äldre, kulturnationalistiska, representerande rollen att försvagas kraftigt i de flesta länder i västvärlden. Det innebär relativt sett en kris för arkeologins institutionella former och organisering. I takt med att det verksamhetsideologiska underlaget för dessa institutioner blir alltmer anakronistiskt och ifrågasatt blir även det arkeologiska budskapet och hur det kommuniceras, alltmer problematiskt. Försvagningen av det kulturnationalistiska motivet till att bedriva arkeologi innebär att motivet till att bedriva arkeologi för att demonstrera och illustrera ett lands, en nations förfäder, till stor del försvinner. I en tid som så att säga pressas samman till en enda nutid, får det historicistiska argumentet, att det är viktigt att känna till och förstå sin kulturs ursprung, ganska stora problem. Att kunna identifiera sig med förhistoriska förfäder blir för det stora flertalet människor en alltmer avlägsen kulturell tanke.

Om behovet av förfäder till stor del försvinner som en föråldrad, irrelevant idé på ett nationellt plan, kan den givetvis överleva eller rentav återuppstå på lägre, lokala och regionala plan. En av arkeologins svåra utmaningar redan idag är att konsekvent vägra bli en del av sådana lokala reaktioner och hävdanden av platser med hänvisning till förfäder. Risken är annars att arkeologin blir ett ständigt utnyttjat redskap för gruppbaserad identitetspolitik och historisk essentialism. Ur ett utvecklingsoptimistiskt perspektiv kan förfädersargumentets bortvittrande snarare innebära nya möjligheter för arkeologisk verksamhet än ett hot om dess försvinnande. Försvagningen av arkeologins betydelse för det nationella och den parallella försvagningen av argumentet om förfäderna och deras betydelse är en svår förlust för en kulturhistoriskt orienterad arkeologi, men inte nödvändigtvis en kris för den arkeologiska verksamheten som helhet, eller en kris för det intresse som finns för arkeologi på ett populärt plan.

Ur en infallsvinkel som kanske inte utgår från de arkeologiska, traditionella institutionernas perspektiv, utan mer från ett allmänskulturellt perspektiv, kan man kanske tvärtom se utvecklingen som en form av frigörelse av arkeologin. Vad arkeologi fortfarande har kvar, även efter förfädernas försvinnande och som kopplar ihop den mer med ett publikt, populärt intresse för arkeologi än med ett statligt, institutionellt historiebrev, är hur arkeologi illustrerar och stödjer lokal platsidentifikation och utvecklar lokala platser och miljöers historiska tidsdimension. Historiska och arkeologiska lämningar är konkreta bevis på hur människor bott och verkat på en plats under mycket lång tid – även om de knappast varit förfäder till en. Detta kulturella motiv till ett arkeologiskt intresse ansluter sig till en lokalisering och partikulariserande inriktning av intresset och bruket av historia, som inte behöver anta negativa identitetspolitiska förtecken. Det ansluter sig också direkt till det populära intresse som finns för arkeologi.

REFERENSER

- Axford, B., *The Global System. Economics, Politics and Culture*, 1995.
- Baudelaire, J., *Selected writings on art and artists*, 1981.
- Battail, J-F., "Kulturarvet och det nationella självmedvetandet – en idéhistorisk skiss", *Modernisering och kulturarv*, Anshelm J., (red.), 1993.
- Beck, U., *Vad innebär globaliseringen?*, 1998.
- Friese, H. & Wagner, P., "Not all that is solid melts into air: modernity and contingency", *Spaces of culture*, Featherstone, M. & S. Lash, (eds.), 1999.
- Delanty, G., "Redefining political culture in Europe today", *Political symbols, symbolic politics. European identities in transformation*, Hedetoft, U., (ed.), 1998.
- Diaz-Andreu, M. & T. Champion, (eds.), *Nationalism and Archaeology in Europe*, 1996.
- Dunn, R. G., *Identity crises: a social critique of postmodernity*, 1998.
- Friedman, J., "The hybridization of roots and the abhorrence of the bush", *Spaces of culture*, Featherstone, M. & S. Lash, (eds.), 1999.
- Grundberg, J., *Historiebruk, globalisering och kulturarvsförvaltning. Utveckling eller konflikt?*, 2004.
- Grundberg, J., *Kulturarv, turism och regional utveckling*, 2002.
- Harvey, D., *The condition of postmodernity*, 1990.
- Hoogvelt, A., *Globalization and the Postcolonial World*, 2001.
- Härke, H., (ed), *Archaeology, Ideology and Society*, 2000.
- Kristiansen, K., "The Strength of the Past and its Great Might", *Journal of European Archaeology*, Vol 1: 3-32, 1993.
- Lash, S. & Urry, J., *The end of organized capitalism*, 1987.
- Robertson, R., *Globalization: social theory and global culture*, 1992.
- Sörensen, M-L., "The fall of a nation, the birth of a subject", *Nationalism and Archaeology in Europe*, Dias-Andreu, M. & T. Champion, (eds.), 1996.
- Ucko, P. J., (ed.), *Theory in Archaeology – a world perspective*, 1995.

HISTORIEBRUK I DET FRIA: REKONSTRUKTIONER MELLAN PROVOKATION, INSPIRATION OCH BEKRÄFTELSE

BODIL PETERSSON

Försöken att (åter)skapa det förflutna, från stenålder till historisk tid, i full skala är ett expanderande fält. Kunskap, upplevelse och ekonomiska intressen är drivkrafter. Verksamheten pendlar mellan att provocera den vedertagna bilden av det förflutna, att fungera som inspirationskälla till förståelse av det förflutna och människorna som levde då, och att vilja bli bekräftad av etablerade kulturarvsinstitutioner. I den här artikeln kommer jag att presentera delar av den forskning som jag har bedrivit kring rekonstruktioner av det förflutna i full skala, från 1600-talet fram till idag. En fördjupad framställning återfinns i min avhandling *Föreställningar om det förflutna. Arkeologi och rekonstruktion*.¹

ARKEOLOGI OCH REKONSTRUKTION

Rekonstruktioner av det förflutna har gjorts under mycket lång tid. Under senare hälften av 1900-talet har det skett en närmast explosionsartad utveckling av forntidsbyar och forntidsbyggnader, skeppsrekonstruktioner, marknader och festivaler på historiska teman. Min egen fascination inför fenomenet, kombinerad med den snabba ökningen på senare år av antalet rekonstruktioner, utgör grunden för min forskning.

Jag har studerat föreställningar om det förflutna så som de förmedlas genom rekonstruktioner. Det har jag gjort dels genom att kartlägga rekonstruktionernas historia, dels genom studier av historiska rekonstruktioner i samtiden. Jag har intresserat mig för deras form och innehåll utifrån de tre perspektiven *politik*, *kunskap* och *äventyr*. Studien är gränsöverskridande och kvalitativt inriktad. Flera olika typer av historiska rekonstruktioner, från förmedlande och levandegörande till experimentella och forskningsinriktade, har studerats. De övergripande frågorna är: Hur har rekonstruktioner sett ut och formats från 1600-talet fram till idag? Hur ser det politiska bruket av rekonstruktioner ut? Går det att nå kunskap genom rekonstruktioner? Vad är det som gör rekonstruktioner till äventyr?

Begreppen *rekonstruktion*, *experiment* och *levandegörande* är dem jag främst använder mig av. Experimentet är en aspekt av rekonstruktion, som vanligen betraktas som knuten till forskningen, och levandegörandet är en annan aspekt, som generellt anses ha med förmedling att göra. Rekonstruktion, eller återskapande, ska inte uppfattas bokstavligt. Rekonstruktion är skapande tolkning utifrån samtidens värderingar. Undersökningen studerar rekonstruktioner i full skala av byggnader, båtar, hantverk, marknader och fester. Rekonstruktionerna kan i sin tur delas in i tre kategorier: bebyggelse, transport och händelse.

De studerade rekonstruktionerna av det förflutna omfattar perioderna från stenålder till och med medeltid fram till 1530. Källor till min forskning har jag funnit i litteratur, genom studiebesök och på Internet. Perspektivet är den utomstående betraktarens och kritikerns. I geografien avgränsar jag mig till nuvarande Danmark, Norge och Sverige men rekonstruktion som sådan är inte något specifikt nordiskt fenomen.

¹ Petersson, 2003. Texten nedan är en reviderad version av avhandlingens sammanfattande kapitel 7. Litteraturreferenser har lagts till och vissa resonemang har förtydligats.

men. Den forskningshistoriska bakgrunden och mina inspirationskällor är arkeologins kritiska självvransakan och idéhistoriska perspektiv, forskning om förmedling, museologi och vad som hittills har skrivits om rekonstruktioner. Studiet för samman olika ämnen såsom historia, museologi, etnologi, kulturstudier och turismforskning. Min personliga bakgrund finns inom ämnena arkeologi, medeltidsarkeologi och idé- och lärdomshistoria.

REKONSTRUKTIONENS HISTORIER

Den historiska bakgrunden omfattar perioden från 1600-talet till och med 1964, då Lejre Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter grundades i Danmark. Lejre-centret har varit, och är, en viktig källa till inspiration för många av dagens rekonstruktioner i Norden och övriga världen.

På 1600- och 1700-talet präglade romantiken och politiken de nordiska rekonstruktionerna. Kungamakten och adeln (åter)skapade monument från fornstora dagar. Monumenten var främst storstensgravar och runstenar, ibland i kombination med varandra. Gånggriften Julianehøj i Jægerspris Slotspark på Själland rekonstruerades i klassisk stil, och stenar restes på gravens topp. De presenterade kungliga släktled tillbaka till vikingatiden.

Ett levandegörande av det förflutna fanns också representerat i kungarnas tornerspel i medeltida stil i samband med kröningar och andra festligheter. De svenska kungarna Gustav II Adolf och Gustav III arrangerade sådana tornerspel på 1600- och 1700-talen. Släktskap med det förflutna och förhärlikande av makten var tydliga inslag i arrangemangen. Samtidigt fanns exempel på experiment redan på 1600-talet. Olof Rudbeck d. ä. experimenterade med att flytta stora skepp till lands genom att rulla dem på stockar.

Med industrialismen på 1800-talet ökade experimentets betydelse. Danske kung Frederik VII lät formulera ett förslag till, hur gånggrifter en gång kan ha uppförts utan moderna hjälpmedel.² Adelsmannen Frederik Sehested utförde experiment med forntidens stenredskap för att bevisa, att det gick att bygga hus med dem.³ Arkeologen Sophus Müller intresserade sig för möjligheten att dekorera brons utan hjälp av järn.⁴ Levandegörandet hade sina missionärer under 1800-talet, om än inte på arkeologins område. Artur Hazelius grundade friluftsmuseet Skansen i Stockholm 1891, en levande framställning av nordisk allmogekultur. Friluftsmuseet utgjorde en viktig källa till inspiration för utställare av allmogekultur, men även för rekonstruktion och levandegörande av ännu äldre tider. Från Norge seglade *Viking*, en rekonstruktion av det då nyligen utgrävda Gokstadskeppet, över Atlanten till USA och Chicago för att delta i världsutställningen 1893, som arrangerades till minne av Columbus' upptäckt av Amerika. *Viking* var ett tidigt exempel på rekonstruktionen som ett äventyr, representerat av sjöfarnationen Norge.⁵

Det tidiga 1900-talets rekonstruktioner poängterade både primitivism och storhet. Ernst Klein genomförde tillsammans med greve Eric von Rosen 1920 ett experiment på dennes gods, där två personer levde stenåldersliv. Försöket var såväl ett experiment som ett levandegörande, och det resulterade i en artikelse-

² Frederik VII af Danmark, 1862.

³ Sehested, 1884.

⁴ Müller, 1878.

⁵ Andersen, 1895.

rie i en tidning och i en populär bok.⁶ Stenålderslivet var ett tydligt uttryck för en längtan efter ett enklare liv.

På Gotland intresserade sig John Nihlén och Gerda Boëthius för lämningar efter husgrunder av sten. Särskilt intresse ägnade de åt takkonstruktionen.⁷ Förutom det arkitektoniska skalet av Lojstahallen uppfördes högsätet som enda element av interiören. Detta framhäver storheten, mitt i det konkreta intresset för arkitekturen. Den rekonstruerade Kiviksgraven i Skåne var också ett uttryck för nationell storhet, genom att monumentet framhävde de internationella kontakterna och inspirationen från Medelhavet. Rekonstruktioner före andra världskriget hade ofta en tendens att visa fram såväl primitivism som storhet. I Danmark genomförde Gudmund Hatt en rekonstruktion av ett järnåldershus på friluftsmuseet Hjerl Hede.⁸ Huset hade stora likheter med etnologiskt dokumenterade hus på Jyllands hedar, där det enkla livet levdes.

Thor Heyerdahl påbörjade sina äventyrsresor till havs med balsaflotten *Kon-Tiki* 1947.⁹ Många efterföljare till honom fanns inom arkeologin, till exempel vikingaskeppen *Hugin* från Danmark och *Ormen Friske* från Sverige, båda sjösatta 1949.¹⁰

I Draved Skov i Sønderjylland gjordes på 1950-talet försök med forntida svedjebruk för att kunna jämföra de pollenhalter som blev resultatet med forntidens pollenhalter. Autentiska redskap av sten användes vid avverkningen av träd. Naturvetenskapliga metoder kom att utgöra en viktig del i studiet av det förflutna.¹¹

Skeppsfynden i Roskildefjorden 1962 satte fart på byggandet av rekonstruktioner av vikingatida skepp, både i vetenskapligt syfte och för att ge tillfälle till samvaro. Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter i Lejre grundades 1964 av Hans-Ole Hansen. Här samverkade ett intresse för naturvetenskapliga metoder med ett arkeologiskt och etnologiskt intresse för människors dagliga liv under järnåldern.

Huvuddragen i rekonstruktionens historier i Norden var på 1600- och 1700-talet således romantik och politik, där samhällets övre skikt ägnade sig åt rekonstruktion. Inslag av experiment förekom. På 1800-talet ökade intresset för tekniska aspekter, men det var fortfarande adel och kungligheter som lät göra rekonstruktionerna. Vid 1800-talets slut tillfördes rekonstruktionsidén ytterligare inspiration genom Haze-lius och friluftsmuseet Skansens levandegörande av bondekulturen. Under 1900-talet fick rekonstruktionerna ett både folkligt och forskningsmetodiskt genomslag. Grundandet av Lejre Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter var början på en kraftig ökning av antalet rekonstruktioner i Norden, men även världen över, som hämtade inspiration från Lejre.

För att hårdra tendenserna kan man tala om ett genomgående fokus på experiment i Danmark, på äventyr i Norge, och på levandegörande i Sverige. Rekonstruktionens historier är mycket disparata, men redan från 1600-talet och framåt i tiden var ingredienserna politik, kunskap och äventyr närvarande.

⁶ Klein, 1920.

⁷ Boëthius & Nihlén, 1932.

⁸ Hatt, 1950.

⁹ Heyerdahl, 1948.

¹⁰ Røjel, 1949; Edberg, 2004.

¹¹ Jørgensen, 1953, 1985.

REKONSTRUKTION OCH POLITIK

Arkeologer har länge diskuterat bruket av arkeologi i politiska sammanhang. Denna självvranssakan finns sedan 1970-talet som ett medvetet självkritiskt förhållningssätt till ämnet. Samtidigt finns drag av politiskt bruk i vår tid, som har med ett oreflekterat bruk av kartbilder att göra. Särskilt tydligt blir det, när samtidens nationella gränser tillåts spela en roll i framställningar av det förflutna.

Danmarks nationella självbild framträder tydligt genom rekonstruktioner av vikingatiden. Trelleborgs- hus, Jellingstenen, bron vid Ravning Enge i närheten av Jelling samt mångfalden rekonstruerade vikingaskepp visar detta. Vikingatida rekonstruktioner har gjorts under hela 1900-talet och får ses som ett utslag av längtan efter en guldålder och storhetstid, där danskarna antingen agerar erövrare eller samlar riket. Vikingeskibsmuseet i Roskilde och dess många rekonstruerade vikingaskepp har således sin grund i uppfattningar om vikingatiden som nationell storhetsperiod.

En annan omhuldad historisk period i Danmark är järnåldern. Med Lejrecentret som en markant startpunkt har det vuxit fram en rad järnåldersbyar, där människor bland annat kan leva järnåldersliv på sin semester. Historiker har pekat på kopplingen mellan en bondeidentitet och danskheten.¹² Denna koppling tycks förgrena sig in i framställningarna av järnåldern.

Även Norges självbild präglas starkt av vikingatiden. Med skeppet *Viking* som pionjär och Thor Heyerdahls äventyr som förebild, har de vikingatida rekonstruktionerna av skepp kommit att bli många. Ragnar Thorseth har genomfört seglatser jorden runt med skeppet *Saga Siglar*, och skeppet *Gaia* har missionerat världen över för världsfreden, miljön och barnens rättigheter.¹³ Skeppet *Embla* har använts som symbol för kvinnors rätt och jämlikhet.¹⁴ I Norge är vikingatiden tveklöst en nationell storhetstid, som förankras i den norröna sagatraditionen.

I Sverige är vikingatiden aktuell som en handlingens tid. Den manlige vikingen representerar här handelsmannens entreprenörskap kombinerat med livet som bonde. ”Gnosjöandan” har översatts till vikingatida omständigheter.

Lokalt har också rekonstruktioner en tydligt politisk funktion genom att de förstärker identiteten hos en plats. Såväl kommunala som privata och föreningars initiativ driver på utformningen av en lokal identitet, knuten till förhistorien och historien genom rekonstruktioner. Trelleborg i Skåne har exempelvis med rekonstruktionen av en vikingatida borg fått en förhistorisk identitet att knyta an till. I Svedala 1996 och i Kalmar 1997 firades Kalmarunionen med festivaler och en marknad med medeltiden som tema. I Kalmar blev evenemanget därefter årligen återkommande. Bronseplassen i Aust-Agder är ett familjeprojekt med ekologisk profil, där en privat driven bronsåldersgård även kommer kommunen tillgodo som turistattraktion. I Västraby i Småland har en hembygdsförening byggt ett stenåldershus för den pedagogiska skolverksamheten.

Det regionala identitetsbyggandet är tydligt i rekonstruktioner. I Danmark hjälper regionerna (Roskilde och Sønderjylland) till att förstärka den nationella identiteten, medan de norska (Rogaland och Nordland) och svenska (Gotland och Skåne) regionerna stärker sin roll gentemot statsmakten i respektive land.¹⁵ Här

¹² Kjærgaard, 1979.

¹³ Thorseth, 1988; Lomax, 1992.

¹⁴ Hemsida: www.embla.zet.no

¹⁵ Petersson, 2003, s. 168ff.

ställs regional identitet mot den nationella. I ett europeiskt perspektiv ger främst bronsåldern och medeltiden europeiska associationer i samband med arkeologi och rekonstruktion.¹⁶ Perioderna fungerar som uttryck för en gemensam europeisk identitet. Rötterna till den europeiska identiteten söks i bronsåldern och medeltidens kulturutbyte. Lokalt har kanske inte rekonstruktioner från bronsåldern någon tydligt europeisk profil, men de finansieras ofta av medel från EU. Medeltidsarrangemang däremot, har ibland namn efter europeiska sammanhang, såsom Europæisk Middelalderfestival i Horsens. Även vikingatiden har en europeisk och även en bredare internationell prägel. Vikingatidens manliga hjältar ses allt mer som handlingskraftiga köpmän istället för rövare och plundrare. Förmågan att resa hela vägen till Amerika är också något som framhävs som en prestation.

Det politiska perspektivet visar politikens betydelse i rekonstruktioner av det förflutna, såväl nationellt som lokalt och regionalt. Det långa förflutna understryker en stats identitet, och rekonstruktioner kan därför få stöd av statliga medel. Regional rekonstruktion tycks kunna få stöd från andra instanser, exempelvis EU, för att understryka det regionala perspektivet. Lokalt finns ett samspel mellan lokal politik med sikte på turism och ett ökat intresse för bygden, och eldsjälur som vill rekonstruera ett lokalt eller individuellt förflutet.

KUNSKAPENS DIMENSIONER

Kunskapens dimensioner i rekonstruktioner av det förflutna befinner sig i ett spänningsfält, som kan ringas in med följande begreppspar: *forskning* och *förmedling*, *teori* och *praktik*, *förnuft* och *känsla*, *nytta* och *nöje*.

För att närmare presentera kunskapens betydelse i rekonstruktioner har jag valt att utgå från två exempel: rekonstruktionen av Eketorps borg på Öland och rekonstruktioner av vikingatida båtar. I båda dessa exempel kom de inblandade att inta skilda ståndpunkter i frågan om rekonstruktionernas kunskapsinnehåll.

Rekonstruktionen av Eketorps borg påbörjades 1978. Syftet var att förena forskning och förmedling av det förflutna på samma plats. Kritik mot rekonstruktionen framfördes av Ulf Näsman, som bland annat menade att man inte fick göra avkall på kvaliteten på rekonstruktionen. Han krävde exakthet i utövandet av forntida teknik utifrån den arkeologiska dokumentationen. Arkeologin skulle enligt honom utgöra den främsta grunden för tolkningen.¹⁷ Bengt Edgren och Frands Herschend intog en mer pragmatisk ståndpunkt. De betonade rekonstruktionens hypotetiska art och behovet av intuitiva tolkningar och inlevelse i forntidsmänniskans sätt att tänka och handla.¹⁸ Två kunskapstraditioner kom att brytas mot varandra i rekonstruktionen av Eketorps borg. Debatten har pågått sedan dess.¹⁹

Rekonstruktioner av båtar görs främst efter fynd av vikingatida eller medeltida skepp. Dessa fynd har varit förhållandevis välbevarade och framgångsrikt utgrävda och dokumenterade. Vikingskibsmuseet i Roskilde har sedan 1962, då Skuldelevskeppen grävdes ut, utgjort en viktig bas för rekonstruktioner av åtskilliga vikingatida och medeltida båtar. En debatt har pågått mellan båtrekonstruktörerna i Roskilde

¹⁶ Petersson, 2003, s. 193ff.

¹⁷ T.ex. Näsman, 1983, 1986, 1991.

¹⁸ T.ex. Edgren, 1998; Edgren & Herschend, 1982, 1987; Herschend, 1987, 1991.

¹⁹ För en utförlig beskrivning med fler referenser, se Petersson, 2003 s. 209ff.

och de, huvudsakligen svenska, rekonstruktörer, som dels bygger sina båtar utifrån ett mer fragmentariskt underlag, dels ser resandet i sig som en betydelsefull del av sin experimentella verksamhet. I Roskilde dominerar ett tekniskt och naturvetenskapligt perspektiv, och provseglatser genomförs för att kartlägga de rekonstruerade båtarnas kapacitet. De två debatterande riktningarna företräder skilda kunskapsideal. Den naturvetenskapligt-tekniska inriktningen betonar betydelsen av autenticitet i material och tillvägagångssätt. Grunden för rekonstruktionen utgörs av gedigen dokumentation i samband med arkeologiska undersökningar. Den andra riktningen sätter själva resandet, upptäcktsfärden och äventyret i första rummet och ser autenticiteten i tekniskt avseende som underordnad.²⁰

De skilda kunskapsideal som ligger till grund för debatterna om Eketorp och båtrekonstruktionerna skulle alltså förenklat kunna kallas naturvetenskapligt respektive humanistiskt. Naturvetenskapligt sinnade rekonstruktörer sätter metoder, kontrollerbara och upprepningsbara experiment och teknologi i fokus, medan de humanistiskt präglade rekonstruktörerna försöker återskapa handling med betoning på intuition och inlevelse i ett försök att förstå människors liv och handling i det förflutna.

För att utrona hur en syntes av naturvetenskapliga och humanistiska kunskapsideal skulle kunna komma till stånd, finns en filosofisk diskussion om ”kunskap i handling”. Här betonas den praktiska kunskapen, som av Bengt Molander också uppfattas som belägen i ett spänningsfält.²¹ ”Kunskap i handling” skulle således kombinera ett praktiskt utövande av exempelvis ett hantverk, med de känslor som finns hos hantverkaren själv. Förenklat uttryckt får teknik och humanism en möjlighet att samverka.

Autenticitet tycks rymma lika mycket en känsla av det autentiska som det materiellt autentiska i sig. Tron på äkthet kan legitimera ett känslomässigt förhållningssätt till det förflutna, som annars inte skulle accepteras. Autentisk rekonstruktion tycks omedelbart som en motsägelse, men i samband med rekonstruktion skapas just upplevelser av äkthet som ger besökare ingångar till det förflutna. Det kan dock vara svårt att skilja rekonstruktion från ren förfälskning. Det beror på tillverkarens syfte, på det fortsatta bruket av rekonstruktionen och i vilka sammanhang den används.

En dimension av kunskap är förmedlingen. Rekonstruktioner är sinnliga upplevelser. Samtidigt präglas arkeologin av en oro för att rekonstruktioner i full skala ger outplånliga bilder av det förflutna och därmed är farliga för allmänheten. Min uppfattning är dock att det krävs en större tilltro till betraktarens förmåga att genomskåda även bilder och tredimensionella framställningar, inte bara beskrivningar i textform. Den akademiska traditionen har givit texten prioritet. Rekonstruktioner i full skala kullkastar den ordningen.

En attityd till rekonstruktioner är, att de visserligen är folkbildande och upplysande, men att de även kan balansera på gränsen till det vulgära. Det får inte finnas några inslag av kommersialism i verksamheten, om rekonstruktioner ska accepteras som kunskap. Nyttan står i motsättning till kommersiell inblandning.

Spänningen mellan forskning och förmedling anknyter till den mellan teori och praktik. Rekonstruktioner är teorier omsatta i praktisk handling. De är lika ofta forskning, som också blir eller är förmedling. Blandningen av inriktningar kan uppfattas negativt, men det är viktigt att ta tillvara de positiva effekter som kan bli resultatet.

²⁰ För en utförlig beskrivning med fler referenser, se Petersson, 2003 s. 222ff.

²¹ Molander, 1996.

David Kolb har diskuterat lärandets förutsättningar. Han formulerade grunderna i en inlärningscirkel som rymmer konkret upplevelse, reflekterande observation, abstrakt och generaliserande tänkande och praktiskt handlande.²² Hans teori om lärandet är relevant för rekonstruktioner, eftersom de i sig omfattar både konkret upplevelse, teoretiserande och praktisk handling. Här finns en kunskapens dynamik representerad, som känns viktig för en integration av spänningsfälten forskning – förmedling, teori – praktik, förnuft – känsla och nytta – nöje.

Rekonstruktionernas möjligheter ligger i att de visar istället för att bevisa. Vi behöver för det första inte kräva av en rekonstruktion att den ska bevisa en sanning, den kan istället visa en möjlighet. Därför måste rekonstruktören kunna vara tillfreds med den osäkerhet som ligger i det experimentella kunskaps-sökandet. För det andra ger rekonstruktionen ofta mera av en ögonblicksbild av en tidsperiod än traditionella arkeologiska framställningar. En stundens arkeologi kan utnyttjas och behöver inte alltid följas av de längre kronologiska presentationer som arkeologer ofta framför. För det tredje är rekonstruktionen rums- lig. Det är möjligt att rent fysiskt närma sig den och att uppfatta byggnader, händelser och ibland även landskap och miljöer utifrån rumslighet och flera sinnen. Se, höra, känna och lukta på är nycklar till en djupare förståelse.

Kunskapen i rekonstruktioner, slutligen, beror på kunskapsideal hos betraktaren eller utövaren. Det är tydligt att det finns en klyfta mellan det naturvetenskapliga och det humanistiska kunskapsidealet, och det vore bra om den kunde överbryggas. Det är bra att vem som vill få rekonstruera, och att verksamheten inte är reglerad. Därmed får inte bara akademiskt utbildade arkeologer utan också skickliga hantverkare och entusiastiska amatörer möjlighet att tänka till om det förflutna. Genom att olika erfarenheter möts, blir resultatet mer varierat, kanske inte alltid det bästa, men åtminstone inte konformt. Och en kommersi- ell grund för en verksamhet betyder inte, att den inte har god kvalitet.

TIDSRESANS ÄVENTYR

Äventyret i samband med rekonstruktioner är knutet till en önskan att förflytta sig i tiden. Det förflutna lämpar sig väl som resmål. Äventyret kan innebära allt från dramatik och spänning till alternativt vardags- liv, som bygger på en annan livsstil än den moderna. Parallellt med strävan efter autentisk rekvisita krävs att deltagaren har ett visst mått av lekfullhet. Johan Huizingas teorier om människans nödvändiga lekande är en god utgångspunkt för att fastställa lekens betydelse för såväl barn som vuxna.²³

Formerna för resande kan vara förflyttning i rummet, förflyttning i en inre drömvärld och fantasi, eller kan den yttre och inre resan kombineras och bli till en resa i tiden. En rekonstruktion kan man resa till, vilket är en rumslig förflyttning. För att sedan förflytta sig i tiden finns visserligen rekvisitan, men även fantasi och ett inre resande krävs, för att tidsresan ska bli fulländad.

Tidsresans färdmedel utgörs av bebyggelse, transport och händelse. Bebyggelsen i form av hus, hyd- dor, storgårdar eller befästa anläggningar utgör ramen för ett boende med allt vad det innebär av vardag och fest – och kanske belägring. Transporten, oftast i form av rekonstruktioner av båtar, ger förutsätt- ningar för äventyrliga resor. Allt från stenålderns stockbåt och vikingatidens skepp till medeltidens kog- gar finns att tillgå. Fartygen bär sedan med sig sina berättelser. Rekonstruktionerna får sin laddning ut-

²² Kolb, 1984.

²³ Huizinga, 1945.

ifrån de äventyr de har medverkat i. Händelsen omfattar marknader, festivaler, karnevaler, processioner och tornerspel. Händelsen ligger utöver vardagslivet och behöver inte knytas till stationära rekonstruktioner. Istället knyter de, likt medeltidsfesterna, ofta an till en lokal historia. De tre färdmedlen är inte klart avgränsade, utan går in i varandra. Men färdmedlen är med och anger tonen för tidsresans äventyr.

Resan till stenåldern bjuder på närhet till naturen, teknik i form av hantverksutövning och presentation av ett jämlikt samhälle, där ett maktperspektiv är frånvarande.

Resan till bronsåldern kombinerar en ideologiskt och rituellt färgad närhet till naturen, ekologiska perspektiv och rituell fruktbarhetsymbolik. Resan till bronsåldern blir således en resa till kult, ekologi och fruktbarhet.

Resan till järnåldern präglas av vardagsliv och boende, jordbruk och husdjurhållning. Det händer att familjer, särskilt i Danmark, tillbringar semestern som forntidsfamilj på en järnåldersgård. De har till uppgift att, förutom att försöka leva som på järnåldern, förmedla sina upplevelser till besökare vid rekonstruktionerna. Konklusionen blir att vardag och småskalighet är nyckelord för resan till järnåldern.

Med resan till vikingatiden vidgas resenärens värld eftersom resandet rent fysiskt har karaktär av transport i fartyg. Ofta används rekonstruktioner av vikingatida skepp som medel för förflyttning i både tid och rum. Träffpunkter, dit skeppen ibland seglar, är marknader och festivaler på vikingatida teman. Det finns moderna runristare, som framställer runstenar för vår tids behov. Äventyret ger sig självt som en färd till havs eller längs floder. Traditionellt blir resan till vikingatiden därför en handelsresa eller en resa i de forna krigs- eller plundringstågens kölvatten. Men vikingaskeppen av idag används även för att symbolisera fred på jorden, kvinnokraft, barns rättigheter och kontakter mellan folk. Därmed omvandlas vikingatidens handelsresor och krigståg även till en sorts missionsresor. Sammanfattningsvis går resan till vikingatiden på teman som handel, härnad och fred på jorden.

Resan till medeltiden blir allt mer efterfrågad. Ofta sker den med hjälp av händelsen som färdmedel. Medeltidsmarknader och festivaler utgör bakgrund för livet på medeltiden. Men även platser med rekonstruktioner av byggnader har kommit att utgöra sådan bakgrund. Föreningar, som har specialiserat sig på medeltida liv eller på att utöva tornerspel, är viktiga för stämningen. Resan till medeltiden har mycket med fest, klädedräkt, social samvaro, handel och riddare att göra. Genomgående dominerar köpmän och frälse, även om det finns inslag av prästerskap och bönder. Resan går till kultur och kontrast, där kontrast står för hierarkier, makt och tydliga könsskillnader.

Att resa i tiden kan vara livsstil och hobby, eskapism eller avkoppling och längtan efter det unika äventyret. Det finns en tydlig kronologisk förändring från stenålder till och med medeltid som går från natur till kultur. Färdmedlen i form av bebyggelse, transport och händelse präglar vart och ett på sitt sätt resans form och innehåll. Tidsresan rymmer politik, kunskap och äventyr i ett. De tre perspektiven samexisterar i tidsresan. Här blir det tydligt att det inte går att skilja det ena perspektivet från det andra.

FÖRESTÄLLNINGAR OM DET FÖRFLUTNA

Det finns påfallande likheter mellan gestaltningen av allmogelivet kring sekelskiftet 1900 och rekonstruktionen av det förflutna kring sekelskiftet 2000, även om fokus ofta läggs på betydligt äldre tider. Den gamla allmogekulturens tynande tillvaro kring sekelskiftet 1900 ledde till ett ökat intresse för böndernas liv i historisk tid. Det ledde i sin tur till ett återuppförande av byggnader på friluftsmuseer. Idag levandegörs det förflutna inte genom återuppförande, utan genom ett slags nyskapande verksamhet, där gamla

byggnader nybyggs och liv och seder, som vi dock inte har upplevt, (åter)skapas. Då etablerades friluftsmuseer och senare hembygdsgårdar, nu etableras forntidsbyar och -gårdar.

Kring 1900 innebar industrialisering och urbanisering att allmogekulturen var nära sin undergång. I vår tid pågår globala konflikter med omflyttningar och flyktingströmmar som konsekvens. Även idag uppstår känslor av rotlöshet, som förmodligen är en av anledningarna till det ökande intresset för att återskapa ett sedan länge förflutet.

Vid sekelskiftet 1900 var det de äkta tingen som hade prioritet i form av byggnader, kläder och föremål. Idag nyskapas föremål och byggnader, och miljöer poängteras mer än föremål. En parallell finns i kulturmiljövården, som har gått från att bevara kulturminnen till att handla om kulturmiljöer i sin helhet.

Kring 1900 var levandegörandet ett sätt att bevara en kultur hotad av undergång. Idag är levandegörandet främst en individuell väg till upplevelse. Den personliga tillfredsställelsen eller vägen till självförverkligande tycks vara tyngre vägande motiv idag.

I min avhandling har jag urskiljt nivåer av levandegörande, från skyltning via markering, konturer, byggnad, byggnad med museum, inredd byggnad, inredd och aktivt förmedlad byggnad, bebodd byggnad till historisk teater. Denna skala kan ha med ekonomiska prioriteringar att göra, men lika gärna med mod. Hur långt vågar de ansvariga gå i en tolkning av det förflutna?

Autenticiteten har betydelse för upplevelsen av det förflutna i rekonstruktioner. Det autentiska kan ge en gedigen och självklart användbar bakgrund och ett underlag för rekonstruktioner. Men det kan lika gärna stjälpa verksamheten, genom att kraven på tingens autenticitet inte går att förena med upplevelsen. Om inte leken blir överordnad detaljen, kan detaljen ta död på leken.

Rekonstruktionen som medium har fördelar och nackdelar i relation till exempelvis museernas utställningar. Fördelar är dess omedelbarhet i mötet med det förflutna. En abstraktion förvandlas till en sinnlig upplevelse. Det finns också möjlighet för en intresserad allmänhet att bli delaktig i rekonstruktion. Som amatör kan man ofta delta i uppbyggnaden eller utformningen av en rekonstruktion. Något sådant är svårare i traditionella medier som museernas utställningar. Amatörerna får en chans att vinna respekt för sina kunskaper. Även fält som traditionellt ligger bortom arkeologiutbildningens ramar, såsom hantverkskunande, kan få sin plats och bidra till ny kunskap.

Nackdelar med rekonstruktionen är dess tendens till upprepning av schabloner, där uppenbara myter reproduceras. Det finns också en sårbarhet genom de former rekonstruktionen tar sig. Föreningar och stiftelser står ofta bakom verksamheten. Ibland kan aktiviteterna helt upphöra när engagerade flyttar eller drar sig ur, när politiska majoriteter förändras i en kommun, eller när arbetslöshet vänds i sin motsats och den tidigare billiga arbetskraften inte längre finns att tillgå. En nackdel kan vara den omedelbarhet varmed rekonstruktionen påverkar alla sinnen. Rekonstruktionen leder lätt till identifikation, inte kontrast eller främlingskap och därmed inte till ifrågasättanden. Den största fördelen, sinnligheten, blir kanske också den största nackdelen.

Om schablonbilderna av det förflutna kan motverkas, är rekonstruktionen en ypperlig form för såväl arkeologisk förmedling som för kreativa experiment. Rekonstruktionen ställer de teoretiska tolkningsförslagen på sin spets. Om osäkerheten i tolkningarna presenteras, aktiveras betraktaren, och en dialog mellan besökare och rekonstruktörer kan uppstå. Rekonstruktionen ger utrymme för allmänhetens delaktighet, en delaktighet som inte ryms inom ramen för traditionell museiverksamhet eller akademisk forskning.

Det är tydligt att rekonstruktioner speglar sin samtid. Det förflutna får spegla samtidens ideal och diskussion. Men rekonstruktionerna kan också på ett konstruktivt sätt vända upp och ner på vedertagna föreställningar om det förflutna.

REFERENSER

- Andersen, Magnus, *Vikingefærden. En illustreret Beskrivelse af "Vikings" reise i 1893*, 1895.
- Boëthius, Gerda & John Nihlén, "Lojsta hall. Försök till rekonstruktion av hallen på en gotländsk gård från första årtusendets mitt", *Fornvännen* 27, 1932.
- Edberg, Rune, *Vikingaskeppet Ormen Friskes undergång. Ett drama i det kalla krigets skugga*, 2004.
- Edgren, Bengt, "Eketorp Rediviva: 'an ongoing scientific discussion'", *Museum International* 198, April – June, 1998.
- Edgren, Bengt & Frands Herschend, "Eketorp för fjärde gången", *Forskning och Framsteg*, 1982:5.
- Edgren, Bengt & Frands Herschend, "Att rekonstruera – Varför inte för Ulf Näsman?", *Populär Arkeologi*, 1987:2.
- Frederik VII af Danmark, *Om Bygningsmaaden af Oldtidens Jættestuer*, (1 udg. 1857) 1862.
- Hatt, Gudmund, "Jernalderhuset fra Himmerland", *Hjerl Hede. Fredningen og frilandsmuseet ved Flyndersø*, Hjerl-Hansen, Finn, (red.), 1950.
- Herschend, Frands, "Uppbyggligheter – kring husrekonstruktionens problem", *Forntida Teknik*, 1987:15.
- Herschend, Frands, "Att rekonstruera förhistorien utan att någon slår sig", *Levandegörande arkeologi – hur och varför. Metodkonferens 1989*, RAÄ rapport 1990:3, 1991.
- Heyerdahl, Thor, *Kon-Tiki Ekspedisjonen*, 1948.
- Huizinga, Johan, *Den lekande människan (homo ludens)*, (första utgåvan 1938), 1945.
- Jørgensen, Svend, "Skovrydning med flintøkse". *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1953*, 1953.
- Jørgensen, Svend, "Tree-Felling with Original Neolithic Flint-Axes", *Draved Wood. Report on the Experiments in 1952–54*, Lerche, Grith, J. Troels-Smith & Axel Steensberg, (eds.), 1985.
- Kjærgaard, Thorkild, "Gårdmanslinien i dansk historieskrivning", *Fortid og Nutid* XXVIII:2.
- Klein, Ernst, *Stenåldersliv*, 1920.
- Kolb, David A., *Experiential learning. Experience as the source of learning and development*, 1984.
- Lomax, Judy, *The Viking Voyage*, 1992.
- Molander, Bengt, *Kunskap i handling*, 1996.
- Müller, Sophus, "Zur Bronzealter-Frage", *Archiv für Anthropologie. Zeitschrift für Naturgeschichte und Urgeschichte des Menschen* 10, 1878.
- Näsman, Ulf, "Mellan skål och vägg. Om järnåldershusets konstruktion", *Hus, gård och bebyggelse. Föredrag från det XVI nordiska arkeologmötet, Island 1982*, Ólafsson, Guðmundur, (red.), 1983.
- Näsman, Ulf, "Att rekonstruera. Varför? För vem?", *Populär Arkeologi*, 1986:4.
- Näsman, Ulf, "Populärarkeologi – förmedling och levandegörande", *Levandegörande arkeologi – hur och varför. Metodkonferens 1989*, RAÄ rapport 1990:3, 1991.
- Petersson, Bodil, *Föreställningar om det förflutna. Arkeologi och rekonstruktion*, 2003.
- Røjel, Jørgen, *På vikingefærd med Hugin*, 1949.
- Sehested, Niels, *Frederik, Bernhard, Archæologiske undersøgelser 1878–1881. Udgivne efter hans død*, 1884.

Thorseth, Ragnar, *Saga Siglar – Árhundrets Seilas Jorda Rundt*, 1988.

DYNAMIK, MAKT OCH AUKTORITET I ALVA STRA KRÖNIKESPEL: INSTITUTIONALISERING OCH TRADITIONALISERING AV EN KLOSTERRUIN

BODIL AXELSSON

Alvastra krönikespel ”Makten och härligheten” är en sommar-teaterföreställning som spelats varje sommar vid Alvastra klosterruin i västra Götaland sedan 1988. År 2004 är det artonde året Föreningen Alvastra Krönikespel producerar en teateruppsättning i klosterruinen.¹ Ett sextiototal amatörskådespelare i alla åldrar deltar och många återvänder sommar efter sommar till Alvastra. Det har utvecklats en stark och varm gemenskap mellan olika deltagargrupperingar i uppsättningen som även kunnat ge utrymme för en forskare de tre somrar, 1999, 2000 och 2004, som jag bedrivit fältarbete i Alvastra. I den här artikeln vill jag diskutera några förutsättningar för de institutionaliseringar och traditionaliseringar som gör att kulturarv kan skapas och återskapas kontinuerligt på både lång och kort sikt.² För kring klosterruinen finns flera i varandra inflätade kulturarvsskapande processer: å ena sidan ett par hundra år av antikvariska, arkeologiska, historieskrivande och litterära praktiker och å andra sidan den årligt återkommande teateruppsättningen ”Makten och härligheten”.

PLATSEN

En första viktig pusselbit i förklaringen till ”Makten och härlighetens” årliga återkomst är att spelet sätts upp på och berättar om en plats som förvaltas av en nationell kulturarvsinstitution, Riksantikvarieämbetet. Området kring Alvastra är ett bildskönt landskap, med Vättern och Omberg i fonderna. Där finns också en påbyggnad från cirka 3 000 f. Kr., hällristningar, fornborgar, medeltida kyrkor och en sedan lång tid tillbaka uppodlad slätt. Sammantaget gör detta att området klassas som ett skyddat riksintresse och att det finns en viss besöksnäring. Men så har det inte alltid varit. Alvastra kloster byggdes på 1100-talet och stängdes i samband med 1500-talets reformation. Klostret plundrades på sten och dess odlingsmark övergick till statlig och privat ägo. Under sent 1700-tal blev den förfallna klosterkyrkan i ruinromantisk anda ett motiv för konstnärer. På 1800-talet pågick kalkbränning på området samtidigt som den tidens antikvarier och nationalister började intressera sig för platsen. Alvastra klosterkyrka, och utsiktspunkten Ombergs topp, blev utflyktsmål. Mellan 1921 och 1950 grävdes grunderna till klostrets övriga byggnader fram. Alvastra klosterruin iscensattes som en sevärdhet med hjälp av pengar från privatpersoner, opinionsbildning av Östgötska riksdagsmän, lotterimedel, Vitterhetsakademiens stöd och arkeologers, studenter och arbetares förenade krafter. Varje sommar visade arkeologen Otto Frödin sina upptäckter för en intresserad allmänhet. Dåtidens regionala tidningar rapporterade regelbundet om nya fynd och förbättringar i rekonstruktionen av klosterruinen.

¹ Föreningen bildades 1987 för att sätta upp en pjäs kallad Alvastra krönikespel. Året efter skrevs ”Makten och härligheten” som spelats sedan dess.

² För metoder och material se Axelsson, 2003.

MANUSKRIPDET

Den andra viktiga förutsättningen för traditionaliseringen och Föreningen Alvastra Krönikespels årliga iscensättande av Alvastra klosterruin är att det finns ett skrivet manuskript. ”Makten och härligheten” kan läsas som en ursprungsberättelse som övergår till en moralitet. Genom repliker, sånger och danser beskriver pjäsen hur människor i urtiden kommer vandrande till Alvastra, där endast alver och jättar då lever, för att bruka marken och dyrka gudinnan Omma på Omberg. Detta Ommafolk erövrar av asafolket och asafolket erövrar i sin tur av ett kristet folk ledda av Sverker den äldre. Som historien skrivs både i pjäsen och i Riksantikvarieämbetets presentation av Alvastras historia grundas klostret på initiativ av Sverkers hustru Ulfhild. ”Makten och härligheten” avslutas så i 1300-talet med heliga Birgittas och digerdödens inträde på platsen. I slutscenen övergår ursprungs- och erövringsberättelsen till en moralitet då det goda, i skepnad av heliga Birgitta, jungfru Maria och änglarna, övervinner de onda krafterna: pesten, döden, de sju dödssynderna och djävulen. Avslutningsvis sluter alla aktörer upp i en sång, en kollektiv manifestation för fred och frihet.

Som författare till ”Makten och härligheten” står Gunnel Bergström, teatervetare och dramapedagog från Stockholm. I de första årens programblad beskrivs hur hon fick inspiration till krönikan om Alvastra från medeltida teater och genom att lyssna till muntligt berättande om klostret i Alvastra och det mytomspunna sagoväsendet Omma på Omberg. Bergström träffade klosterguider och hembygdsforskare som skrivit ett antal pjäsmanuskript tänkta att framföras i klosterruinen. Ett av dessa manuskript var resultatet av en studiecirkel som initierats av ett studieförbund i skiftet mellan 1970- och 1980-tal. Det förefaller alltså som att en mer övergripande process i efterdyningarna av 1974 års kulturpolitik att göra kulturskapandet mer folkligt och lokalt konkretiseras i Alvastra, som sedan länge varit en nationell och regional sevärdhet.

När jag jämför de olika pjäsmanuskripten blir det uppenbart att historiska figurer, som heliga Birgitta, Sverker och Ulfhild, teman som mötet mellan hednatro och kristendom och en antikatsk retorik i form av giriga och syndiga munkar följer med från pjäs till pjäs för att slutligen landa i ”Makten och härligheten” ursprungsberättelse och moralitet. Följer jag ”Makten och härligheten” historiska figurer och teman ännu några steg tillbaka syns likheter med Carl Grimbergs historieskrivning i *Det svenska folkets underbara öden* från 1900-talets början, Verner von Heidenstams saga om drottning Omma, arkeologers tolkningar med regionala, nationella och europeiska referensramar likaväl som hembygdsböcker från 1900-talets andra hälft. Författarna till pjäserna legitimerar sina förflutenhetsskildringar ömsom med hänvisning till fantiserande utifrån etablerad historieskrivning, ömsom till litterära skildringar, folklivsforskning eller muntligt berättande. Vid ett närmare påseende verkar det troligt att berättelserna om Alvastra och Omberg vandrat mellan muntligt och skriftligt berättande åtminstone sedan 1800-talet. Det blir tydligt hur berättelserna om Alvastra och Omberg förflyttats mellan å ena sidan erkända institutionaliserade och legitimerande sammanhang och å andra sidan frivilliga och ickeauktoritära sammanhang. Detta växelspel mellan muntlighet och skrift fortsätter då ”Makten och härligheten” sätts upp eftersom deltagarna uttalar spelets repliker och genom att den tidigare regissören vid mitt första fältarbete 1999 under repetitionerna samlade aktörerna omkring sig och berättade fram en nationell kontext för den Alvastrahistoria som skrivs i pjäsen.

INSTITUTIONALISERANDE PROCESSER

En tredje förklaring till att "Makten och härligheten" kan iscensättas år efter år ligger i att Riksantikvarieämbetets förvaltning kompletteras av två andra institutionaliserande processer kring iscensättningen: repetitionsarbetet i klosterruinen och Föreningen Alvastra Krönikespels styrelsearbete i centrala Ödeshög. Inom sociologin har institutioner förstått på i huvudsak två sätt. De har för det första liknats vid relativt självständiga strukturer som utgår från sociala, politiska och ekonomiska förhållanden, likt Riksantikvarieämbetet. Med detta betraktelsesätt har institutioner tillgång till bestämda platser, de inriktar sig på vissa uppgifter och dess medlemmar delar normer och värderingar. Institutioner har för det andra beskrivits, och därmed beforskats, som processer som skapas och återskapas genom människors kontinuerliga handlingar. De förstås då som rutinmässiga handlingar som utvecklas och förändras över tid.³ Enligt Peter Berger och Thomas Luckman förutsätter institutioner historicitet och kontroll likaväl som en typologi för rollspecifik kunskap och auktoritet för att kunna reproduceras i socialt samspel.⁴

En viktig del av de institutionaliserande processerna i repetitionsarbetet i Alvastra är just att det finns roller på olika plan som anger vem som får göra vad och som deltagarna kan återvända till eller träda ut ur. I ett teatersammanhang går det att skilja mellan minst två olika typer av roller: manuskriptets roller och sociala roller. I manuskriptet finns rollfigurer så som alfen, jätten Blane, Omma, Ommafolkets kung och sejd, asafolkets kung och prästinna, kung Sverker, drottning Ulfhild, abbotten Gerhard, Örtagårdsmästaren, heliga Birgitta, Djävulen, dödssynderna, ängeln och jungfru Maria. Till var och en av dessa rollfigurer hör en bestämd kostym som sytts för spelet av frivilliga krafter. Det har under årens lopp pågått ett kontinuerligt arbete med att byta ut och förbättra kostymerna för att göra dem mer ändamålsenliga och trovärdiga. Som förlagor för kostymerna tjänar kolorerade böcker i kostymhistoria. Det går också att se tydliga drag av en populärhistorisk bildvärld exempelvis när det gäller asafolkets dräkter. Under vintern hänger kläderna i ett förråd för att varje sommar plockas fram i ett slags ceremoni. I denna ceremoni letar återkommande deltagare fram "sin" kostym eller den dräkt de vet hör samman med den rollfigur de tilldelats för året. Nyttillkomna deltagare tilldelas dräkter av kostymansvariga och återkommande aktörer. Tilldelningen av dräkter likaväl som auktoriteten i dessa sammanhang hör nära samman med de sociala roller som finns i spelets produktion. Exempel på detta slags roller är förutom kostymansvariga och aktörer: regissör, ledare för sånginstudering respektive instrumentalmusik, koreograf och ledare för danserna samt teatertekniker.

I arbetet med att sätta upp pjäsen förhåller sig deltagarna till båda dessa olika typer av roller och sådana normer för hur respektive roll ska utföras som etableras och förändras över tid. När de gäller de sociala rollerna har uppsättningen i Alvastra övertagit normer från andra sammanhang. Aktörerna framställer manuskriptets rollfigurer och de utgår då från de skrivna replikerna, sångtexterna och i tal och gest rekonstruerade scenerier. De regissörer som anlitas av föreningen förväntas ha en arbetsledande och auktoritär roll, vilket är en arbetsordning hämtad från institutionsteatern.

De sociala rollerna återfinns också i Föreningen Alvastra Krönikespels styrelsearbete. Föreningens ordförande, kassör, ledamöter och suppleanter utför likartade uppgifter som motsvarande förtroendevalda

³ Se till exempel Layder, 1994; Persson Thunqvist, 2003; Sarangi & Roberts, 1999.

⁴ Berger & Luckman, 1979.

i andra föreningar. Samtidigt utför de för en teaterförening i en liten kommun specifika uppgifter som att kontraktera regissör, koreograf, sånginstuderare och teatertekniker från näraliggande större orter och ordna ett boende för aktörerna under spel- och repetitionsarbetets tre veckor. De ska även skapa ett lokalt och regionalt engagemang för iscensättningen genom att söka bidrag hos kommun och landsting (under några år arrangerade föreningen en festival för historiska spel med bidrag från bland andra Stiftelsen Framtidens kultur och EU:s strukturfonder), skaffa sponsorer bland de lokala företagen och marknadsföra föreställningarna.

ÅTERKOMSTERNA

En fjärde betydelsefull aspekt av institutionaliseringen och traditionaliseringen av ”Makten och härligheten” är att regissör, koreograf och många skådespelare väljer att komma tillbaka år efter år. På så sätt kan repetitionstiden hållas så kort som två veckor. Varje år fördelar produktionsgruppen (regissör, koreograf och musikaliska ledare) de aktörer som anmält sitt deltagande mellan rollfigurer, folkgrupper och sånginslag. Principen är att ge återkommande aktörer samma roller år efter år, men eftersom skådespelets aktörer många gånger är unga så avancerar de med årens lopp från smådjävlar och alfer till Ommafolk, och från närmast statistliknande framträdanden i folkgrupper till roller med talade repliker. Rollfördelning och auktoritet under repetitionerna grundas i erfarenhet av iscensättningen. Produktionsgruppen särställning gör att de kan skifta mellan sociala roller. Regissören, sångledaren och koreografen kan, likaväl som återkommande aktörer, till exempel dubblera för frånvarande aktörer, medan aktörerna under den regissör som arbetar med iscensättningen under mina första fältarbeten 1999 och 2000 mera sällan tillåter en aktör att dubblera för någon i produktionsgruppen, särskilt inte att ge regi. Sociala rollbyten skapar under repetitionsarbetet en lekfull stämning som skiljer sig från det sociala sammanhang som skapas under spelperiodens mer strikta arbetsfördelning mellan olika deltagarkategorier.

DYNAMIKEN

Ett femte inslag i institutionaliseringen och traditionaliseringen och en förklaring till att spelet kan återkomma år efter år är att det finns dynamik på ett mikroplan. Det manuskript som ligger till grund för de årliga teaterföreställningarna i Alvastra har skrivits om flera gånger. De scenanvisningar som anger hur aktörer ska förflytta sig och positionera sig på spelplatsen har successivt tagits bort. Detta har givit skådespelets regissörer och aktörer en viss handlingsfrihet gentemot författarens intentioner med pjäsen. Analyser av videospelade repetitionstillfällen från 1999 och 2000 visar att aktörerna under regissörens och koreografens ledning till en början försöker återskapa föregående års rörelser, positioner och replikintonationer. Samtidigt finns det hela tiden en beredskap att förändra och göra nytt utifrån manuskriptets skrivna repliker. Nya gester, grimaser och intonationer kan föreslås av aktörerna själva, men de måste godkännas av regissören. Repetitionsarbetet innehåller först moment av såväl återskapande som omskapande och går senare ut på att lägga fast repliker med rörelser och musik.

Under årens lopp har rollfigurer dragits från eller lagts till manuskriptet eftersom de specialskrivits för särskilda aktörer. Musik och dans är en central del av skådespelets berättande och i början av 1990-talet kompletterade kompositören Gunnel Frisk spelet med en rad nya sånger som kommit att gestalta skiftena mellan folkgrupper i Alvastra. Inför sommaren 1999 justerades många av skådespelets repliker och gjordes mer nutida talspråkliga än ålderdomligt sirliga. Bakgrunden till detta var att aktörerna under årens

lopp formulerat om replikerna så att de skulle ligga bra i munnen. På samma sätt som scenerierna och replikerna ändrats har skådespelets danser koreograferats om med jämna mellanrum. Studerar jag videoinspelade föreställningar från 1988 och framåt syns dock hur ett begränsat antal varianter på scenerier och dansade rörelser kommer och går, eller flyttas runt mellan olika scener och aktörer. Även deltagarna själva kan använda videoinspelade föreställningar för att rekonstruera manuskriptets iscensättning. Till exempel inleds repetitionsarbetet av ett dansavsnitt 2004 med att den ansvariga för dansinstuderingen frågar aktörerna om de minns hur de dansade förra året. Därefter berättar hon att hon har tittat på en gammal videoinspelad föreställning från 1990-talets början och utifrån denna hittat på en koreografi, som hon nu vill att de ska utföra.

Första året iscensattes ”Makten och härligheten” av Gunnel Bergström själv. Grunden till de scenerier som en gång lades ut av henne finns kvar än idag. Genom åren har dock författarens auktoritet och makt suddats ut till förmån för skådespelets regissörer. Under mitt första fältarbete 1999 introducerar den dåvarande regissören en nyhet. När skådespelets prolog framförs av aktören i rollen som heliga Birgitta ska skådespelets olika folkgrupper: Ommafolk, asafolk, kristna och munkarna vimla runt henne och formera sig i grupper när de omtalas i texten. Under ett antal repetitionstillfällen beskriver regissören hur aktörerna ska gå och stå på spelplatsen samtidigt som han pekar ut var någonstans de ska befinna sig i de respektive grupperna. Sångledaren assisterar genom att dirigera in hur aktörerna ska samordna detta med att sjunga några strofer ur den sång som hör till respektive folkgrupps inträde på spelplatsen. På så sätt rekontextualiseras rörelser och sånger från andra delar av uppsättningen till dess inledning. Men eftersom senare års manuskriptet i huvudsak saknar scenanvisningar skrivs de förändringar som görs inom det området inte in i manuskriptet.

Att regissören får en överordnad roll gentemot författaren är inte alls ovanligt i teatersammanhang eftersom en stor del av regissörers konstnärliga arbete har kommit att bestå av nytolkningar av dramatik som spelas igen och igen. Trots detta, och trots att författaren legitimerar sitt verk med hänvisning till muntlig berättartradition, håller hon kvar vid sin upphovsrätt. Pjäsens författare har vid ett flertal tillfällen velat påverka den tidigare regissörens sätt att iscensätta det manuskript hon skrivit. Bland annat har hon velat se en allvarligare spelstil med utbildade skådespelare på spelplatsen. Hon har också ifrågasatt de språkliga ändringar av manuskriptet som gjorts. Till slut upphör kommunikationen mellan författare och regissör. Inför regibytet sommaren 2004 vill författaren påverka valet av ny regissör. Men föreningen beslutar att kringgå hennes förslag. Istället väljs en person att leda iscensättningen som har goda referenser från personer styrelsens ledamöter litar på. I samband med detta hotar författaren med att dra tillbaka föreningens rätt att spela hennes pjäs. Den nye regissören får börja sitt arbete med att skapa ett förtroende för sig själv hos författaren, bland annat genom att ta emot en lista med hennes önskemål om hur pjäsens olika tablåer borde iscensättas.

När den person som regisserat spelet de senaste femton åren träder tillbaka blir de sociala rollerna under repetitionsarbetet till en början mer flexibla. Rutinerna för repetitionsarbetet förändras delvis. Den tidigare regissören börjar med att samla aktörerna omkring sig på spelplatsen och ger den scen som ska repeteras en historisk inramning. Därefter ger han en beskrivning av hur aktörerna ska positionera och röra sig i förhållande till varandra och läktaren. Den nye regissören avvisar den förra regissörens metod att ”spela före”, teaterspråk för att visa aktörerna hur de ska agera och säga sina repliker. Han vill istället få aktörerna att på egen hand formulera rörelser och intonationer utifrån manuskriptets repliker. När det

gäller de scenerier som lagts för entréer och sortier låter han aktörerna själva rekonstruera dem, ibland med hjälp av en återkommande aktör som av styrelsen utsetts till regiassistent. På grund av ihållande regn de första repetitionsdagarna arbetar man dessutom inomhus och inte vid klosterruinen. Istället för att regissören dubblar för frånvarande aktörer kan aktörer som varit med i spelet flera år i rad dubbla i roller likaväl som de musikaliska ledarna som deltagit i spelet sedan tonåren och som numera är i trettiotårsåldern kan göra det. Såväl de musikaliska ledarna, med ansvarsfulla uppgifter i spelets iscensättning, som aktörer kan dessutom gå in och ta på sig uppgifter som under den tidigare regissörens ledning utfördes av honom själv.

När skådespelets prolog ska rekonstrueras för sommaren 2004 så föreslår detta års, och de två föregående årens aktör i rollen som den heliga Birgitta, att de myllrande aktörerna ska finnas på spelplatsen så att hon har några att spela mot. Regissören överlåter till henne att ge regi, det vill säga visa för de andra aktörerna var någonstans de ska stå i förhållande till henne. När hon har gjort detta avbryts repetitionerna av regissören och sångledaren. Sångledaren tillkännager att de inte ska ha några folkgrupper i prologen. Att det ska bli så är bestämt sedan tidigare får jag veta. Regissören rättfärdigar återtagandet av det tidigare sceneriet med att skådespelets författare framfört önskningar om att prologen ska framföras utan folkgrupper på scenen, enligt författarens manus. När beslutet tillkännages framförs spridda applåder bland aktörerna. Senare får jag veta att en av de äldre, återkommande aktörerna, protesterat mot beslutet med motiveringen att den nye regissören inte ska komma och ändra sådant som alltid gjorts. Denna modifierade sanning visar att de förändringar som görs av manuskriptet och dess iscensättning nästan försvinner in i en tidlös traditionalitet. Återkommande deltagare vet att iscensättningen förändrats och att aktörer under årens lopp vandrat in och ut ur iscensättning. Men förändringarna kan inte dateras och de assimileras snabbt. Vad som är äkta och enligt tradition respektive nytt bestäms, som Richard Handler och Jocelyn Linnekin skriver, av uttolkarna.⁵ Och i Alvastra klosterruin är det återkommande deltagare i produktionsgruppen som har makt och auktoritet i den processen.

Jag tolkar den nye regissörens nedtonade regi som att han försöker leta sig fram till en i sammanhanget accepterad regissörsroll och därigenom skapa sig auktoritet. Han får också vägledning i det sociala rollskapandet av de andra i produktionsgruppen. När en vecka av de två veckornas repetitioner har passerat efterfrågar de andra i produktionsgruppen att regissören tydligare ska gå in och lägga fast scenerier. Detta sker och repetitionsarbetets andra helg lämnar den nye regissören sin åskådarposition och förändrar med ord och pekande gester positioner och blickriktningar på spelplatsen. Under veckan som gått har regissören uttalat sig i en tidningsartikel om att i händelse av att föreningens styrelse låter honom komma tillbaka nästa år så har han en rad ändringar på lut. Han talar med mig om att övertala föreningen att lägga mer resurser på skådespelarutbildning och mindre på teaterteknik och läktare. Repetitionsarbetets sista dagar går han, enligt egen utsaga, runt bland aktörerna och ger sina instruktioner för hur de ska agera på scenen.

TRADITIONALISERING OCH INSTITUTIONALISERING

Den årliga iscensättningen av ”Makten och härligheten” kallas ibland av deltagarna för en tradition och den kan förstås som en uppfunnen tradition eftersom den använder en plats som tillskrivits nationell bety-

⁵ Handler & Linnekin, 1984.

delse likaväl som äldre litterärt och historiskt skrivande för nya syften. Uppfunna traditioner tjänar enligt Eric Hobsbawm ideologiska och politiska syften. De består inte av vad som faktiskt sparats i ett allmänt minne, utan av sådant har valts ut, skrivits, avbildats och institutionaliserats av människor som givits detta uppdrag.⁶ För Alvastras räkning har Föreningen Alvastra Krönikespel anlitat en författare som kombinerat vad ideella hembygdsforskare, historie- och sagoberättare och frivilliga guider funnit i populär historieskrivning, arkeologers tolkningar, litteratur och hembygdsforskning med ursprungsmytologi, folkvandningsberättelser och kyrkohistorisk dualism. Föreningen har sedan tagit på sig uppdraget att se till att "Makten och härligheten" återkommer år efter år, för att skapa ett socialt sammanhang för deltagarna och för att göra något för "bygden" eller kommunen Ödeshög och Östergötlands län. Flera av de mest aktiva och inflytelserika medlemmarna i Föreningen Alvastra krönikespel är inflyttade till Ödeshögs kommun i vuxen ålder eller bor där bara tillfälligt den period som skådespelet repeteras och spelas. Kanske kan man säga att föreningen använder en nyskriven berättelse som legitimeras med hänvisning till lokala sägner och historieberättande för att göra ett nationellt kulturarv till en minnesplats⁷ för återkommande deltagare och för att få ett erkännande i ett lokalt sammanhang i tider då kulturarven förstås som en resurs för lokal och regional utveckling. De minnen som skapas och återskapas kring iscensättningen handlar då inte bara om platsen och dess historia, utan lika mycket om hur pjäsen ska iscensättas och om sociala relationer mellan deltagarna.

Hobsbawm menar att uppfunna traditioner utmärks av strävan efter oföränderlighet. Det handlar om formalisering och ritualisering, både i fråga om symbolinnehåll och understödjande institutioner och rutiner.⁸ Handler och Linnekin menar å sin sida att eftersom kontinuiteten i det symboliska innehållet ständigt konstrueras på nytt måste det finnas ett visst mått av diskontinuitet.⁹ Att skilja mellan uppfunna och äkta traditioner låter sig med dessa utgångspunkter knappast göras. Traditioner finns inte av sig själva utan skapas genom aktiv traditionalisering när auktoriteter etablerar kontinuitet med meningsfulla förflutenheter.¹⁰ Mina undersökningar av Föreningen Alvastra Krönikespels iscensättning av Alvastra klosteruin visar hur iscensättningen legitimeras med hänvisning till symboliska och administrativa tillskrivningar med lång livslängd och stor auktoritet. Platsen i sig har tilldelats värde genom en utdragen process i vilken Alvastra kloster först övergavs som religiöst centrum och produktionsenhet för att från och med sent 1700-tal långsamt tilldelas nytt värde genom ruinromantik och antikvarisk praktik. Litterära skildringar, populärhistoria och hembygdsskildringar följer. Denna process intensifieras och förtätas inför och under utgrävningarna under 1900-talets första hälft. När planerna på en teateruppsättning i klosterruinen uppstår förtätas meningsskapandet om Alvastra igen. Gamla berättelser görs meningsfulla på nytt. Genom den årliga iscensättningen av "Makten och härligheten" skapas också traditionaliserande och institutionaliserande processer som har med spelet att göra, hur det ska iscensättas med rörelser, förflyttningar och

⁶ Hobsbawm, 1983.

⁷ Minnesplats är min översättning av Pierre Noras *les lieux de mémoire*. Nora menar att skapade minnesplatser av typen Alvastra klosterruin måste förstås som en konsekvens av att det förflutna, bland annat genom modernisering, historieskrivning och nationalism, avskilts från människors vardagliga praktiker. Se Nora, 1989.

⁸ Hobsbawm, 1983.

⁹ Handler & Linnekin, 1984.

¹⁰ Bauman, 1992, s. 125-145.

intonationer på spelplatsen och vilka som har makt och auktoritet i den processen. Förebilder för institutionalisering, rutiner och social rollfördelning hämtas från både den professionella teatern och det ideella föreningslivet. Det går att hitta många motiv för deltagarnas medverkan och återvändanden men ett som kan lyftas fram är deltagarnas vilja att återskapa teateruppsättningen år efter år. Deltagarna gör sig på så sätt till fångar i det sammanhang de själva medverkar till att återskapa. Men för att iscensättningen ska leva vidare måste det finnas diskontinuitet och dynamik på mikroplanet. Upphovsrättsliga frågor ställs på sin spets eftersom ett visst mått av nyskapande och individuell skaparglädje blir en förutsättning för uppreppning. Likaledes måste rutiner och sociala roller få ha en viss flexibilitet så att återkommande deltagare kan få nya uppgifter och nya deltagare kan känna sig hemma och kunna sätta sin prägel på hur föreningen ska arbeta, en regissör ska agera och på hur Alvastras historia ska tolkas och iscensättas.

REFERENSER

- Axelsson, Bodil, *Meningsfulla förflutenheter: traditionalisering och teatralisering i en klosterruin*, 2003.
- Bauman, Richard, "Contextualization, tradition, and the dialogue of genres: Icelandic legends of the kraf-taskáld", *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*, Duranti, Alessandro & Charles Goodwin, (eds.), 1992.
- Berger, Peter L. & Thomas Luckman, *Kunskapssociologi: hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*, (första utgåvan 1966), 1979.
- Handler, Richard & Jocelyn Linnekin, "Tradition: genuine or spurious", *Journal of American Folklore*, Vol 97, No 385, s. 273-290, 1984.
- Hobsbawm, Eric, "Inventing Traditions", *The Invention of Traditions*, Hobsbawm, Eric & Terence Ranger, (eds.), 1983.
- Layder, Derek, *Understanding Social Theory*, 1994.
- Nora, Pierre, "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire", *Representations*, 26: Spring, s. 7-25, 1989.
- Persson, Thunqvist, *Samtal för arbete. Kommunikativa verksamheter i kommunala ungdomsprojekt*, 2003.
- Sarangi, Srikant & Celia Roberts, *Talk, Work and Institutional Order. Discourse in Medical, Mediation and Management Settings*, 1999.

DAGENS MUSEUM

MARIA BJÖRKROTH

Sverige är fullt av museer. En journalist från Rapportredaktionen på Sveriges Television frågade hur många museer det finns i Sverige. Hon höll på med ett bakgrundsmaterial inför budgetpropositionens förväntade förslag om fri entré vid flera statliga museer. Hennes fråga var hur museerna i Sverige skulle påverkas av beslutet. Från min utkikspunkt vid ett länsmuseum kunde jag inte se några direkta effekter annat än de som skulle kunna komma av ett ökat allmänt intresse för alla museer. För de statligt stödda museer som omfattas av förslaget innebär det att pengar som tidigare var egenintäkt nu skall komma från staten. Det kan bli en ökning av branschens intäkter om de pengar som tidigare gick till entréavgifter används till att betala entréer vid andra museer, eller om de används till att handla i museibutik och museikafé. I annat fall är de belopp som används till museiverksamhet oförändrade endast med en liten justering av vilken andel som kommer från staten. Den samlade svenska museiverksamheten är stor och bara en liten del finansieras av staten. Under senaste decenniet har dessutom de ideella och privata museiverksamheterna blivit allt fler. Samtidigt har statens stöd varit nära nog oförändrat, i realiteten har det ofta minskat.

I teorin kände jag till denna utveckling. En gång i tiden hade jag varit en glödande förkämpe för de små museerna, för det lokala engagemanget, för de ideella och privata initiativen. Vid hembygdsgårdar, i bystugor och vid svårigenkännliga människospår i naturen hade jag om och om igen talat om samma sak. Vi kan aldrig förvänta oss att det offentliga kommer att ta hand om det som vi tycker är viktigt. Det är inte ens önskvärt att de skulle göra det. Det finns ingen som kan ta hand om er historia bättre än ni själva som känner den allra bäst. Det måste vi göra var och en för oss själva och alla tillsammans. Tänk bara på Kulturminneslagens portalparagraf: ansvaret för detta delas av alla. Det är den bevarandelag vi har. Det finns ingen museilag som motsvarar arkivlagen och bibliotekslagen. Museer och kulturmiljövård är intressenternas ansvarsområde, ett tyst förbund. Jag visste att längtan, drömmen och initiativkraften att gestalta sin bygd och dess historia fanns. Ändå blev jag överraskad när jag kom tillbaka till den lokala museiverksamheten efter några år vid Umeå universitet.

Jag hade iakttagit utvecklingen på akademisk distans, i verkligheten var den starkare än jag anat. Tillbaka ute i praktiken sveptes jag in i en stormvind av museiplaner – drömda, förverkligade eller avslutade. Hur många nya museer eller museiliknande verksamheter höll egentligen på att gestaltas och hur många hade redan funnit sin form? Där jag vid enstaka korta besök talat om möjligheterna att i nutid gestalta vad som format bygden och dess folk hade rekonstruerade anläggningar och restaurerade byggnader rest sig ur marken. Jag hade alltså varit med och träffat museibyggnarnas generation, haft förmånen att möta många kloka och driftiga personer. Ändå överraskades jag av vad deras dådkraft skapat.

I ett uppdrag kunde jag använda den distans som åren vid universitetet givit. Jag skrev en omvärldsanalys för *Strategisk plan för museiverksamheten i Dalarna*. Hur såg museikartan i länet egentligen ut? Vilka var museets medaktörer och/eller konkurrenter? Vilka intressen hade staten och länet, landstinget, kommunerna och övriga intressenter i museer i Dalarna? Frågan om hur många museer det finns var akut

i detta sammanhang, även om frågan denna gång enbart rörde ett län i Sverige. Som utgångspunkt kunde jag använda den inventering som på Örjan Hamrins initiativ genomfördes 1994 och 2001 i Dalarna.¹

Dalarna är ett rikt museilandskap. Här finns allt från ångturbinlok till virkade spetsar, från hembygds-gårdar till industriella anläggningar, från ekomuseer till modellkammare. För sju år sedan sände Dalarnas museum ut en enkät till alla museer inom Dalarna med frågor om verksamheten. Vi fick svar från samtliga av de 174 olika museer, eller museala miljöer som erhöll enkäten.²

Vid den första undersökningen av Dalarnas museer hade man funnit 174 verksamheter vilka verkade som museer i landskapet. Behovet av en uppföljande inventering var stort eftersom nya museiverksamheter startade varje år. Den senare inventeringen resulterade i 218 museer. Fyrtiofyra nya museer på sju år motsvarar en nystartad museiverksamhet varannan månad. Museiutvecklingen i Dalarna fram till denna tidpunkt beskrevs också i årsboken *Dalarna 2002*. Årsbokens tema *Mötesplats för kulturen* uppmärksammade att det var fyrtio år sedan Dalarnas museum slog upp portarna på sin nuvarande plats.

Utgångspunkten för inventeringen var en enkel definition av museum. Verksamheter som definierade sig som museer räknades i inventeringen. I detta sätt att använda museibegreppet ligger andra implicita faktorer än de som används i den officiella svenska museidefinitionen, enligt vilken museer är institutioner som har öppet för allmänheten året runt och personal med universitetsutbildning. Det är en snävare definition än den som används av den största internationella museiorganisationen. International Council of Museums (ICOM) utgår från verksamheten istället för från organisationen. I denna riktning gick Örjan Hamrin i direktiven för inventeringen i Dalarna. Verksamheten sattes i fokus och intentionen att ”vara ett museum”. För att räknas i Dalainventeringen krävdes emellertid mer än de fysiska förutsättningarna att räknas som museum enligt den internationella definitionen. Det krävdes att det fanns en ledare eller en organisation som definierade målet för verksamheten som museum.

Ofta används ICOM:s museidefinition utan att hela definitionen beaktas. Definitionen består av en grunddefinition med en lista på tilläggs-kriterier för institutioner som skall betraktas som museer. Listan på vilka institutioner som skall betraktas som museer i ICOM:s mening prövas vid varje triennial kongress, nu närmast i Seoul i oktober 2004. Vid de senaste kongresserna har definitionen utsträckts. Senast i Barcelona 2001 till att omfatta ”intangible heritage”. Min poäng i detta sammanhang är att det finns en internationell och mycket vid museidefinition och en snäv och trevande nationell. I fallet med inventeringen av museer i Dalarna valde man en medelväg, en definition från verksamheterna själva som också speglar en slags vidare konsensus om förväntningarna på museibegreppet. Under arbetet med den strategiska museiplanen för Dalarna var det uppenbart att det var nödvändigt att vidga även denna spontana konsensus för att förtydliga bilden av historiebruks- och bevarandeintressena i landskapet. I omvärldsanalysen ingick drygt 270 musealiserade objekt. Nittioåtta av dessa hade kommun, landsting eller staten som intressenter. Mer än 170 av objekten hade privata, ideella organisationer eller företag som drivande intressenter.

Åter till inventeringen av museer i Dalarna som initierades av Örjan Hamrin. När jag refererat resultaten har jag förvånansvärt ofta mött reaktionen att det är bara för det är i Dalarna som ni kan räkna så många museer. Gå hem och räkna själva då, har jag tänkt i mitt stilla sinne. Så här många museer kan

¹ Hesseborn, 1994; Ekeblad Hamrin, 2002.

² Missiv till Enkät angående Dalarnas museer, 2001.

räknas i Dalarna därför att situationen i Dalarna i huvudsak liknar den i andra län i Sverige. I viss mån speglar den också museisituationen i andra länder. Om inte alla dessa museer kunde registreras i Dalarna skulle landskapet verkligen skilja ut sig på museikartan. Vart jag än vänder mig i landet är samma dynamik uppenbar. Jag skulle inte ens våga säga att Dalarna är mest framträdande inom området. Dalarna var framstående en gång Här hade fornminnesrörelsen ett tidigt genombrott med grundandet av Dalarnes fornminnesförening 1862. Likaså lades tidigt grunden till den lokala hembygdsvårdsrörelsen med bildandet av Dalarnas hembygdsförbund år 1915. Men inte minst, i perspektiv av den utveckling som vi nu kan iaktta, skisserades tidigt en fullt utbyggd regional museistruktur med kommunerna som samlande enheter. Modellen ”Dalarnas museer” presenterades 1978 av dåvarande landsantikvarien Erik Hofrén i skriften *Museet och arbetsplatsen*. I Dalarna har det funnits tidiga incitament till olika inriktningar inom museirörelsen men de tidiga ansatserna verkar snarast ha inspirerat andra att vara än djärvare och gå än längre. När det gäller hembygdsrörelsen har jag följt upp senare tids utveckling med föredrag eller artiklar avseende Örebro län, Jönköpings län, Västerbottens län, Region Skåne och Dalarnas län. Likheter i ett ökande antal musealiseringar är slående och skillnaderna mellan områdena är framförallt tidsmässiga, det vill säga det beror på när utvecklingen tagit sin början. Så vad skulle hända om jag lyfte blicken utanför hembygdsrörelsens vida men ur museidefinitionssynpunkt begränsade led?

Det var då jag bestämde mig att lyfta näsan från mitt eget skrivbord. Vad skulle hända om jag excerperade ett museum om dagen som ”dagens museum”. Mitt mål var att registrera första bästa museum, utställning eller aktivitet som jag stötte på utanför min dagliga gärning i hembygdsrörelsens led. Massmedia blev en viktigare källa än jag trott och genom massmedia kom även en del verksamheter med som ”dagens museum” som jag annars skulle ha diskvalificerat därför att de låg så nära eller inom min dagliga verksamhet. Resor blev en annan viktig källa eftersom museer oundvikligen dyker upp efter resvägen, antingen som erbjudande om kryddande aktiviteter när resan har andra syften eller med anspråk på att vara värda sin egen resa. Några norska respektive danska museer kom på detta sätt med i mina excerpter av dagens museum utan att jag här kommenterar dem vidare.

Det visade sig bli enkelt att fylla listan med i genomsnitt en verksamhet om dag med museianspråk. Museerna överraskade mig ofta. Ett litet ideellt drivet säsongsmuseum som Myggmuseet i Sjaunja kunde få lika stor uppmärksamhet i en kvällstidning som Tekniska museet, ett stort åretruntöppet statligt stött museum i Stockholm. Orättvist kanske någon tycker. För mig blev det definitivt intressant. Antalet sändningsminuter i nyhetsprogrammen på teve avgjordes också av något annat än museets formellt mätbara storlek eller status. Andra ytterligheter var å ena sidan debatten om fri entré vid vissa statliga museer i kontrast till fyrtiofem minuters möte med chefen för Åbergs museum som konferensaktivitet för 56 kronor per person i entréavgift plus femtontusen kronor för Anders Åbergs medverkan. I museernas värld tycks allt vara möjligt. I det vida ICOM-begreppets värld är ännu mer möjligt. Intangible heritage som mötesplats för människor i vår tid präglade ett till synes oändligt antal crusingkvällar med gamla bilar i olika städer som jag råkade passera på väg från ett ärende till ett annat. Men inte bara i staden utan också på landet. Den konstlade gränsen mellan kulturarvsyttringar i staden och på landsbygden ifrågasätts hela tiden av det som verkligen sker. I slutet på sommaren insåg jag att det fanns mötesplatser som Nostalgiträffarna vid Rembostugan för bilar och motorcyklar, som pågått en gång i veckan hela sommaren. Ibland blev det bara för många museointressen på en dag. Att på morgonen möta *Dala-Demokratens* falulöpsedel och förstasida täckt av museinyheter för att på kvällen få museireportage både i de regionala teve-

nyheterna och i Rapport gav nästan en överklighetskänsla. Hur många museer finns det egentligen som journalisterna kan uppmärksamma? Men inte bara journalister, det finns dokumentärfilmare och underhållningsprogramledare också. En livsstilsdokumentär om en dragspelsträff visar den årliga mötesplatsen är Västerfärnebo hembygdsgård. Samtidigt som det efterföljande underhållningsprogrammet Anders och Måns har intagit Jämtlands läns museum och Jamtli där de guidar bland föremålen och agerar i miljöerna. Att sedan ett av sommarens mest rubrikgenererande underhållningsprogram Allsång på Skansen, utspelar sig på Skansen verkar till slut som en logisk del i ett mönster som egentligen är uppenbart. Hallå där, skulle jag inte kunna få slippa museer i teve-soffan, jag jobbar ju med dem på dan? Till och med sommardeckaren *I mördarens rum* av P. D. James utspelar sig i museets mörka vrår. Det finns ingen museifri zon. Även Grönköpings alltid lika trendkänsliga veckoblad konstaterar att hembygdmuseet i Grönköping befinner sig i en förnyelseprocess och har gjort en museal framtidssatsning som finns uttryckt i ett nytt policydokument.

Vilken kommun i Sverige har minst museiutbud i förhållande till sin storlek? Finns det någon dala-kommun som kan konkurrera i den nationella bottenligan; Säter, Vansbro, Malung eller Orsa? Finns det någon kommun som är museitätare än Torsby i Värmland? Det är en stor uppgift att bara beskriva museikartan utan någon av de vanliga utsållande matriserna för ögonen. När det är gjort har vi svaret på journalistens fråga. Beskrivningen är nödvändig för forskning inom området. Den svenska museikartan har förtätningar och glesbygder med andra gränser än de vi vanligen refererar till. Känn ditt land, ställ nya frågor och skapa ny ordning med hjälp av systematisk forskning. Då kanske vi också kan ge en eller annan förklaring till historia som en del av den svenska livsstilen. Är det ett mode eller en del av svensk identitet? Det som ligger framför forskarsamhället inom området är att rita den nya svenska museikartan och att bidra till utvecklingen av det vittförgrenade området – musealisering av kulturhistorien.

REFERENSER

- Björkroth, Maria, "Museet och hembygden", *Det frö ur vilket kunskap växer. Arbetsvandringar i kulturlandskapet*, 2004.
- Björkroth, Maria, "Hembygdsrörelsen, några iakttagelser med utgångspunkt från Skåne", *Hembygd överallt. Kulturarv, historia och ideellt arbete*, Skånes hembygdsförbund, Årsbok 2003, 2004.
- Björkroth, Maria, "Hembygdsrörelsen i Dalarna", *Dalarna 2004. Våra hembygdsföreningar*, Dalarnas Hembygdsbok årgång 74, 2004.
- Björkroth, Maria, *Strategisk plan för museiverksamheten i Dalarna*. Dalarnas museum: Dnr. 233/03: 2003-09-26, 2003.
- Dalarna 2002. Mötesplats för kulturen*, Dalarnas hembygdsbok årgång 72, 2002.
- Ekeblad Hamrin, Anette, *Museer i Dalarna. Enkät angående Dalarnas museer*. Dalarnas museum: Opublicerad arbetshandling, 2002.
- Hesseborn, Elisabeth, *Museer i Dalarna, sammanställning och kartor*, Dalarnas museum: Opublicerad arbetshandling, 2002.
- Hofrén, Erik, *Dalarnas museum*: Dalarnas museums serie av småskrifter 15, 1978.

BEVARANDE ELLER SKAPANDE AV VÄRDE? KULTURMILJÖVÅRDEN I KUNSKAPSSAMHÄLLET

KRISTER OLSSON

Under senare år har traditionella offentliga ansvarsuppgifter i inte obetydlig utsträckning överlämnats (helt eller delvis) till privata intressenter. Det gäller även inom verksamhetsfält där tidigare ringa potential för samarbete mellan offentlig och privat sektor ansågs föreligga. Inom den fysiska planeringen har privata initiativ blivit allt viktigare. Dagens planeringsprocesser kännetecknas av förhandlingar och partnerskap mellan en avgränsad krets av privata och offentliga aktörer. Samtidigt uppvisar allt fler aktörer av varierande slag intresse för att påverka planeringens inriktning. Formella samråd med en bredare krets reduceras dock regelmässigt till ett förfarande som syftar till att legitimera beslut som i praktiken fattas i andra sammanhang. Konsekvensen blir att inflytande på planeringens inriktning från andra än de primärt berörda parterna åsidosätts till fördel för effektivitet i planarbetet.¹

Inte minst kulturmiljövården i bred mening påverkas av denna utveckling. Kulturhistoriskt värde är centralt för kulturmiljösektorn, men frågan är om ingående beskrivningar av kulturhistoriskt värde är en bra eller tillräcklig utgångspunkt för konkreta förhandlingar med andra parter. Idag framhålls kultur och kulturmiljö som viktiga faktorer i lokal och regional utvecklingsplanering.² På ett allmänt plan finns oftast en samstämmig uppfattning mellan olika aktörer och intressen om att det finns ett värde i att bevara byggd kulturmiljö. I planeringens konkreta överväganden och förhandlingar uppstår dock inte sällan konflikter.³ Varje konkret planeringssituation som syftar till åtgärder inom den fysiska miljön – oavsett om det är bevarande, förnyelse eller förändring – innehåller potentiella konfliktsituationer mellan olika aktörer som direkt eller indirekt deltar i planeringen och som har eller företräder varierande intressen.

ÖVERGRIPANDE FRÅGESTÄLLNINGAR

Mot den bakgrund som skisserats ovan har forskningen om byggd kulturmiljö och bevarandeplanering vid Institutionen för samhällsplanering och miljö, Kungliga Tekniska högskolan (KTH) inriktats mot teoretiska och empiriska studier av planerings- och beslutsprocessens organisation och genomförande, samt vilka värden kulturmiljön tilldelas av olika aktörer och aktörsgrupper och vilka roller dessa olika värden spelar i planeringens processer.

I forskningsarbetet är frågeställningar av följande typ centrala:

- Hur fattas besluten om bevarande, förnyelse och förändring av den byggda kulturmiljön?
- Vem äger initiativet i planeringen och beslutsprocessen?
- Vem och/eller vilka fattar besluten?

¹ Se t.ex. Cars, 1992; Johansson, 2000 och von Sydow, 2004.

² Se Karlström & Olsson, 1997 och Weissglas et al., 2002.

³ Coccossis & Nijkamp, 1995 och Healey, 1997.

- När och i vilka sammanhang fattas besluten?
- Hur ser makt- och incitamentsstrukturer ut för olika aktörers och aktörsgruppers deltagande i planeringen?
- Vilken roll spelar eller bör medborgarna spela i planeringens beslutsprocesser?
- Vilka värden skapar kulturmiljön för olika intressen och aktörer?

TEORI OCH EMPIRI

Forskningen vid KTH har dels en teoretisk dels en empirisk inriktning. Den teoretiska inriktningen tar utgångspunkt i ekonomisk teori och modern planeringsteori.⁴ Den byggda kulturmiljön tolkas som en infrastruktur och analyseras som en kollektiv nytthet. Frågan är i vilken utsträckning och på vilket sätt kulturmiljön uppvisar egenskaper som ger skäl att betrakta den som en kollektiv nytthet.⁵

Olika delar av den fysiska miljön liksom de verksamheter som bedrivs i miljön kännetecknas av komplexa beroendeförhållanden. Nya byggnader tillkommer, hus anpassas till eller byggs om för nya verksamheter, ytterligare byggnader rivs och ersätts. Användningen av bebyggelsen förändras över tiden. Nya och mer tidsanpassade verksamheter ersätter tidigare verksamheter, samtidigt som stadens eller bebyggelsemiljöns användnings- eller verksamhetsmässiga tyngdpunkt förskjuts i olika avseenden och mellan olika områden i staden.

Infrastruktur är ett begrepp som under senare år har kommit till flitig användning i de mest skilda sammanhang. Av tradition har infrastruktur definierats med utgångspunkt i fysiska anläggningar och tekniska system. Idag ses ibland också sociala kontaktnät som infrastruktur. Synen på vad som ska räknas som infrastruktur är således bred. Den traditionella fysiska infrastrukturen som vägar är dock inte för alltid given. Det beror på att infrastruktur inte är liktydigt med de fysiska anläggningarna som sådana. Anläggningarna är inte infrastruktur, men kan fungera som sådan. Med andra ord är det den faktiska användningen som avgör om anläggningarna ska betraktas som infrastruktur.

Det finns flera egenskaper hos byggd miljö som ger skäl att betrakta den som infrastruktur. Den första är mångsidighet i användningen. Denna kan formuleras så att många människor, i hushåll och företag, samtidigt kan utnyttja och påverkas infrastrukturen. Hela den yttre miljön i en stad kan ses som en infrastruktur. Det går inte att utesluta någon från att ta del av eller uppleva den yttre miljön. Den andra egenskapen är infrastrukturens generalitet över tiden. Med detta menas att bebyggelse kan återanvändas i nya funktioner över tiden. Enskilda byggnader eller bebyggelsemiljöer som ändrar användning över tiden kan därför ses som infrastruktur. För det tredje finns också uppenbara systemegenskaper som är giltiga för den byggda miljön. Dessa uppstår av de beroenden mellan bebyggelsens olika delar som berördes ovan.⁶

I ett infrastrukturperspektiv kan frågan om vad som kännetecknar eller vad som ska räknas till den byggda kulturmiljön inte reduceras till en objektsyn eller snäv miljösyn. Det kan inte heller bara vara en fråga för en avgränsad grupp av experter eller politiker att avgöra. Genom att se den byggda kulturmiljön som en infrastruktur fokuseras dels samspelet mellan bevarande, förnyelse och förändring av miljön, dels

⁴ Se t.ex. Hutter & Rizzo, 1997 och Allmendinger & Tewdwr-Jones, 2002.

⁵ Cars et al., 1996; Olsson, 1999; Olsson et al., 2002; Olsson, 2003.

⁶ Se också Johansson & Snickars, 1992.

den faktiska användningen av bebyggelsen i bred mening. Det senare inkluderar medborgarnas och andra indirekt berörda aktörgruppers värdering och användning av bebyggelsen.

Ett infrastrukturperspektiv på kulturmiljön definierar denna som en kollektiv nytthet. Samtidigt utgör kulturmiljön i sina olika delar privata nyttheter. I de allra flesta fall kan den kollektiva nyttan förväntas vara en biprodukt av privata nyttheter, det vill säga av fastigheter och byggnader som ägs av ett avgränsat intresse och primärt används för boende eller verksamheter. Kännetecknande för stadsmiljön är således att den samtidigt kan ses som en kollektiv nytthet och som en privat nytthet.⁷

Möjligheten att hävda kulturmiljön som en infrastruktur eller kollektiv nytthet kompliceras således av fastighetsrättsliga aspekter. Det är endast den som har tillgång till en fastighet som har möjlighet att direkt vidta åtgärder på fastigheten. Beslutsfattare inom det offentliga samhället har inte som huvuduppgift att själva agera direkt i den fysiska miljön. Deras uppgift är att samordna skilda verksamheter och intressen, bland annat genom förbud och föreskrifter samt genom att kontrollera åtgärder genom information och med ekonomiska styrmedel. Kulturmiljövårdens genomförandeinstrument och dess räckvidd har till stor del styrts av respekt för äganderätten.⁸

Relevansen av äganderätten i detta sammanhang har med tidsperspektiv och rumsligt perspektiv att göra. I ett mycket långt tidsperspektiv kommer en specifik bebyggelsemiljö att byta ägare många gånger. En ägare i ett visst tidsskede kan i detta resonemang inte betraktas som bebyggelsens egentliga eller enda ägare. Den motsatta situationen föreligger i ett kortsiktigt perspektiv i vilket frågan om ägande framträder som mer viktigt för beslut om åtgärder i miljön. Till detta kommer det rumsliga perspektiv i vilket bebyggelsen betraktas. Om bebyggelsen ses som en infrastruktur, snarare än som ett antal skilda objekt blir ägandet av de enskilda objekten mindre relevant för vilka beslut som ska fattas. Av resonemangen följer att de som har direkt eller indirekt nytta av den byggda kulturmiljön inte bara bör ges möjlighet att påverka besluten, utan måste också ta ett ansvar för beslutens genomförande.

De teoretiska resonemangen enligt ovan avser att tjäna som underlag för att förstå olika aktörgruppers incitament att delta i planeringen samt beslutsprocessens organisation och resultat. Ambitionen är därvid också att söka kunskap om och på vilket sätt policy- och målformuleringar inom kulturmiljövården i bred mening faktiskt också kommer eller kan förväntas komma till genomförande.

Empirin inriktas dels mot fallstudier av olika beslutsprocesser och implementeringen av de beslut som fattas,⁹ dels mot studier av myndigheters, företags och människors värderingar av den byggda kulturmiljön och av de beslut som fattas och kommer till genomförande.¹⁰ För att fånga in diffusa aktörgruppers (medborgares, företags) värderingar tillämpas postenkäter.¹¹

⁷ Se också Cornes & Sandler, 1986 och Cullis & Jones, 1992.

⁸ Johansson, 1997 och Ashworth & Howard, 1999.

⁹ Se Olsson, 1994; Cars & Olsson, 1995; Cars et al., 1996; Olsson, 2002; Olsson et al., 2002; Olsson, 2003; Olsson, 2004.

¹⁰ Se Olsson & Snickars, 2002; Olsson, 2003; Olsson et al., 2004.

¹¹ Under 2004 genomförs en enkätundersökning ställd till drygt etthundrafemtio företag i Umeå (Olsson & Nilsson, kommande). Syftet här är att undersöka om och på vilket sätt kulturen och den lokala kulturmiljön utgör en resurs för företagen i deras verksamhet, t.ex. i samband med intern och extern representation samt vid rekrytering av medarbetare och kunder. I samarbete med Riksantikvarieämbetet genomförs en undersökning under hösten 2004 som vänder sig till myndigheter, företag och medborgare i Ystad (Olsson et al., 2004). Syftet är här att söka kunskap om olika

Sammantaget betyder ovanstående att såväl kvalitativa som kvantitativa metoder tillämpas i forskningen för att växelvis och i samspel bereda svar på de övergripande forskningsfrågorna. Analyserna kan dock i huvudsak betraktas som kvalitativa. Forskningsarbetet struktureras utifrån en föreställning om att kulturmiljövårdens praktik är kontextberoende och att det finns ett strategiskt beroende mellan aktörer med varierande intressen. Planeringens utfall på det lokala planet antas på så sätt vara ett resultat av en interaktion mellan olika aktörer där relationer, maktstrukturer och beslutstraditioner indirekt och direkt påverkar förhållningssätt till och beslut avseende den byggda kulturmiljön.

RESULTAT FRÅN FORSKNINGEN

Kulturmiljövården har traditionellt varit en expertstyrd offentlig verksamhet. Den vetenskapliga kunskapsuppbyggnaden har främst avsett bebyggelsens historiska egenskaper. Det samhälleliga värdet av bevarande av dessa egenskaper har mer eller mindre tagits för givet. Bedömningar av kulturhistoriskt värde har varit avgörande för resursfördelningen mellan olika bevarandeåtgärder. Ju större kulturhistoriskt värde som finns desto större bevarandevärde. I den kommunala fysiska planeringen har den sektoriella kulturmiljövården levererat underlag för ett politiskt rationellt beslutsfattande om bevarande.

Denna syn på kulturmiljövårdens roll är alltså dominerande, såväl inom sektorn som hos andra parter. Kulturmiljövården är med andra ord organiserad i enlighet med ett instrumentellt rationellt planeringsideal. Det kan i huvudsak beskrivas som produktorienterat. Att söka åstadkomma varaktigt skydd av byggnader och miljöer har varit det primära intresset. Lagstadgat skydd och ekonomiska styrmedel har i första hand använts för bebyggelse som tillskrivs särskilt stora kulturvärden.

Omkring 70 procent av de byggnadsvårdsmedel som den statliga kulturmiljövården betalar ut varje år går till byggnader med formellt skydd eller där avsikten är att åstadkomma ett formellt skydd.¹² Tillämpning av kulturminneslagen, som är speciallagstiftning på kulturmiljövårdens område, har resulterat i varaktigt skydd för drygt tvåtusen byggnadsminnen. Sammantaget motsvarar det omkring 0,05 procent av det totala antalet byggnader i landet.¹³ I själva verket fattas de flesta formella besluten om bevarande, förnyelse och förändring av den byggda kulturmiljön av kommunerna i samband med den kommunala fysiska planeringen. Statistiskuppbyggnaden avseende kommunernas kulturmiljöarbete med att hävda och skydda bebyggelse är dock synnerligen bristfällig. Mycket talar dock för att antalet byggnader som skyddas genom kommunernas arbete överstiger antalet byggnader som skyddas genom kulturmiljösektorns eget direkta arbete.¹⁴

Föreställningar om en rationell kulturmiljövård kan dock ifrågasättas mot bakgrund av hur planeringen går till i praktiken. Den rationella planeringsansatsen bygger på att det finns tydliga allmänintressen. I planeringen är avvägningar mellan olika allmänna intressen och mellan allmänna och enskilda intressen föremål för politiskt beslutsfattande i samband med antagande av olika planer. En grundfråga i planering-

aktörers grupper och värderingar av den byggda kulturmiljön samt att analysera och jämföra de olika aktörers gruppernas perspektiv, deras värderingar och användning av den byggda kulturmiljön. Ambitionen är att söka utveckla metoder som kan tillämpas i olika regionala och lokala sammanhang.

¹² Riksantikvarieämbetet, 2001, s. 16 och Riksantikvarieämbetet, 2002, s. 24.

¹³ Olsson, 2003, s. 116.

¹⁴ SOU, 2004, s. 104-107; Olsson, 2003, s. 114.

en är således i vilken utsträckning bebyggelsen ska betraktas som en privat respektive en kollektiv nytthet.

I en studie av planering och kulturmiljövård i Umeå genomförd på KTH studerades ett antal beslutsprocesser avseende bevarande, förnyelse och förändring av den byggda kulturmiljön. I studien ingick också en enkätundersökning ställd till ett statistiskt urval av boende i Umeå. Syftet med enkätundersökningen var att stämna av medborgarnas värderingar mot planeringens och politikens beslut.¹⁵

I en av de studerade processerna var en huvudfråga hur höga hus som skulle byggas i anslutning till en gammal bryggeribyggnad från sent 1800-tal.¹⁶ Den berörda fastigheten har ett centralt läge i älvlandskapet. Bryggeriet lades ner i mitten av 1990-talet. I egenskap av fastighetsägare och exploatör förordade byggföretaget NCC tre stycken punkthus med upp till elva våningar. I de politiska leden hade förslaget stöd av en knapp majoritet. Kulturmiljövårdens företrädare och stadsbyggnadskontorets tjänstemän förordade en byggnadshöjd anpassad till bryggeribyggnaden, motsvarande fem till sex våningar.

Under planprocessens samrådsförfarande framfördes dessutom invändningar mot den föreslagna exploateringen från främst närboende, men även från andra enskilda. Under utställningen av detaljplanen inkom omkring fyrtio skrivelser. Den övervägande delen av dessa ställde sig negativa till planförslaget med punkthus. Den politiska majoriteten tolkade de invändningar som framfördes som egenintressen snarare än som uttryck för ett allmänt intresse. Det framhölls istället att omkring femhundra intresseanmälningar inkommit för de blivande lägenheterna i de tre punkthusen.

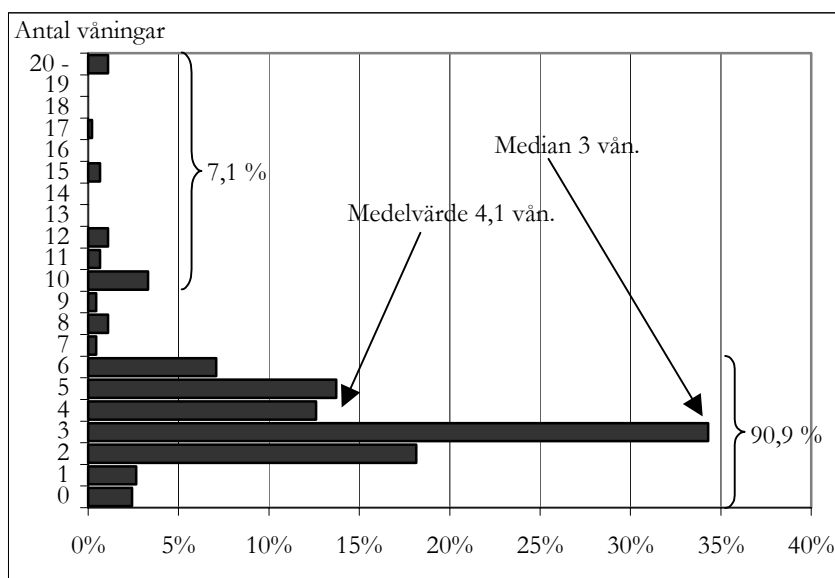
Parallellt med planprocessen genomfördes enkätundersökningen. I enkätformuläret efterfrågades särskilt inställning till hushöjder på nya byggnader i anslutning till den gamla bryggeribyggnaden. Sammantaget visade undersökningen att en stor del av Umeås befolkning gör anspråk på miljön kring bryggeriet. Det fanns en kvalificerad majoritet för bevarande av själva bryggeribyggnaden och för låg nybebyggelse. Av alla svarande var det tre av fyra som redovisade en uppfattning i höjdfrågan. Nio av tio av dessa förordade sex våningar eller lägre för nya byggnader (se figur 1). Genom sitt centrala läge så framträder miljön kring det gamla bryggeriet som en angelägenhet för en mycket större krets av människor än de som skapade sig utrymme i den konkreta beslutsprocessen. En knapp majoritet i kommunfullmäktige fattade i slutändan beslut om att anta detaljplanen med punkthus. NCC påbörjade strax därefter uppförandet av husen.

I en fråga i enkätformuläret gavs respondenterna möjligheten att redovisa en bebyggelsemiljö i Umeå tätort som de särskilt uppskattar.¹⁷ Uppgiften var att på en karta över tätorten ringa in ett område. Ganska precis sjuttiofem procent av de tillfrågade redovisade en uppfattning. De mest frekvent markerade områdena redovisas i figur 2. Av kartredovisningen framgår att mest markerade områden ligger förhållandevis centralt med en viss tyngdpunkt åt öster. Huvuddelen av Umeå centrum, de äldsta delarna av Öst på stan samt Haga och Gammlia-området runt läns museet är de mest frekvent förekommande svaren. Umeå centrum och Öst på stan utgör delar av 1800-talsstaden. Haga tillkom i början av 1900-talet och var bland de första större sammanhängande bebyggelseområdena utanför den traditionella staden.

¹⁵ Olsson & Snickars, 2002 och Olsson, 2003.

¹⁶ Se Olsson, 2003 för en heltäckande beskrivning av planeringsprocessen.

¹⁷ Se Olsson, 2003 för en mer ingående redovisning.

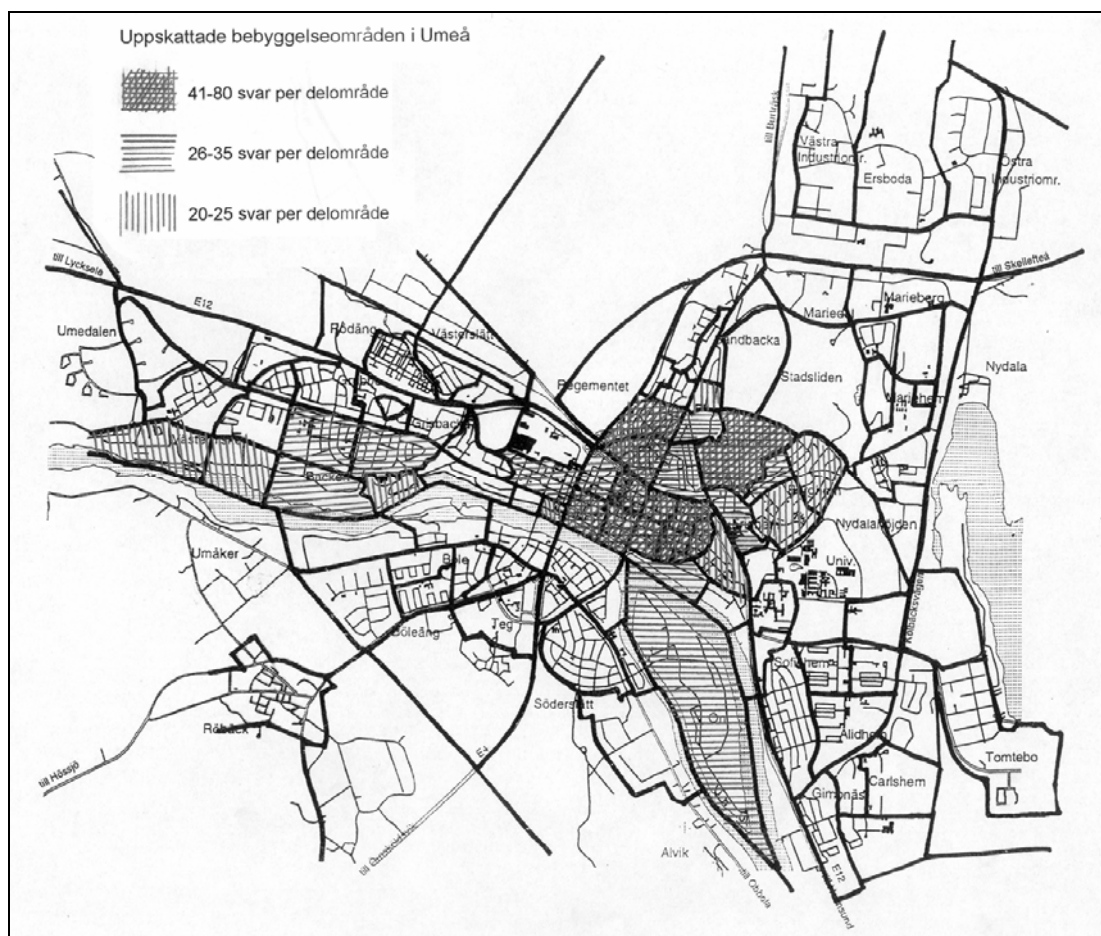
Figur 1: Hushöjd för tillkommande byggnader i anslutning till gamla bryggeriet i Umeå. Svarsandelar (%) för olika hushöjder.

Av ställda följdfrågor framgår att tillgänglighet till det valda området är viktigt för svaret, men däremot synes det ej som om faktiska besök i området har någon avgörande betydelse för val av område. I princip lika stor andel redovisar att de inte brukar vara i området på sin fritid som redovisar att de brukar vara det. De flesta utnyttjar inte verksamheter i det område som de har markerat. Det är lika stora andelar som brukar besöka eller vistas i det valda området varje dag, varje vecka, varje månad respektive någon gång per år. Endast en femtedel bor själva inom det område som de har markerat. Resultaten visar på ett klart sätt att uppskattningen av ett visst bebyggelseområde inte är förknippat med den egna direkta användningen av området. På frågan vad de brukar göra i det område som de har markerat svarade två respondenter på följande sätt:

Jag tittar bara på det från andra sidan älven.

Tittar, de få gånger jag passerar.

Utifrån redovisade resultat kan konstateras att många miljöer representerar värden för en större krets av medborgare än de som faktiskt bor eller utnyttjar verksamheter eller besöker och vistas i de aktuella områdena.

Figur 2: Mest frekventa svar avseende uppskattade bebyggelsemiljöer i Umeå tätort.

Den genomförda undersökningen i Umeå har tydliggjort att frågan om bevarande, förnyelse och förändring av den byggda kulturmiljön är av stort intresse hos en bred krets av medborgare. Undersökningen visar att den byggda kulturmiljön uppvisar kollektiva egenskaper i mycket större utsträckning än vad som kommer fram eller beaktas i planeringsprocessen. I ett system med representativ demokrati är det en uppgift för valda politiker att fatta beslut grundat på ett underlag som den offentliga planeringens tjänstemän producerar. Att söka efter medborgares och andra diffusa aktörgruppers värderingar har inte som syfte att i varje enskild planeringsfråga ge direkt vägledning för besluten.

Slutsatsen från studierna är dock att det finns skäl att bredda beslutsunderlaget med en bättre bild av olika aktörgruppers, inte minst medborgarnas, värderingar samt direkta och indirekta användning av kulturmiljön. Det formella systemet med samråd med en bredare krets av aktörer och intressen innebär regelmässigt att endast ett fåtal intressen lämnar synpunkter på planeringens inriktning. Fastighetsägar- och verksamhetsintressen med direkt koppling till berörda miljöer, uppvisar tydliga mål i planeringens processer med utgångspunkt i bebyggelsens privata egenskaper. Det gäller också många enskilda, exem-

pelvis närboende, som direkt berörs av planerade åtgärder och därigenom har tydliga egenintressen. Indirekt berörda aktörsgrupper – den bredare kretsen av medborgare – framträder i allmänhet svagt i planeringens processer.

Resultat från en enkätundersökning kan i motsats till olika opinionsyttringar lätt generaliseras till en stor population. Sådana undersökningar är dock arbetskrävande och kostsamma, varför de knappast kan tillämpas i varje enskild större planeringsfråga. För praktiken finns ett behov av att tolka de synpunkter som faktiskt framförs under planeringens processer. Frågan är om de synpunkter som lämnas i planeringens formella samråd kan tolkas som uttryck för allmänna intressen. Frågan är också hur avsaknaden av synpunkter från en bredare krets ska tolkas.

Att inkludera ett bredare medborgarperspektiv i planeringen är per definition bara en angelägenhet när det gäller kollektiva nyttigheter. Förutsättningarna för att åstadkomma ett aktivt och direkt medborgardeltagande är dock begränsade. Problemet är att det inte finns några starka incitament för enskilda att agera för att tillgodose kollektiva nyttigheter. Ju större den kollektiva nyttan är, desto färre kommer sannolikt att engagera sig. Förhållandet är typiskt för de delar av stadsmiljön som uppvisar kollektiva egenskaper, det vill säga de delar som kan betecknas som kollektiva nyttigheter. Den enskilde har inget extra att vinna genom att engagera sig, så länge som alla andra gör det. Problemet är naturligtvis att alla kan förväntas resonera eller agera på samma sätt. Resultatet blir att ingen kommer att bevaka den kollektiva nyttan.

Resultatet av detta förhållande är att den byggda kulturmiljöns privata egenskaper ges företräde i planeringen. Medborgarna som ytterst representerar kulturmiljön som en kollektiv nytta saknar både incitament och resurser för att intervensera i planeringen. Planeringen är inte heller organiserad på ett sådant sätt att medborgarnas (eller andra diffusa aktörsgruppers) värderingar kommer fram på ett tillfredsställande sätt. Inte sällan sker en sammanblandning av bebyggelsens privata och kollektiva egenskaper och fattas beslut med hänvisning till ett konsumentperspektiv (egenintressen) snarare än ett medborgarperspektiv (allmänintressen).

I den konkreta besluts- och planeringsprocessen framkommer således i huvudsak inte någon kunskap om kulturmiljöns kollektiva egenskaper. Mot denna bakgrund måste betydligt högre krav ställas på de offentliga parterna att bevaka den byggda kulturmiljön som en kollektiv nytta. Om den byggda kulturmiljön ska bli en resurs i utvecklingsplaneringen måste nya förhållningssätt till denna miljö utvecklas.

Planeringsprocesser som behandlar bevarandefrågor kännetecknas i allmänhet av att enskilda fastighetsägare tar initiativ till förnyelse eller förändring av den egna fastigheten. Processerna karakteriseras till stor del av konflikter mellan aktörer som företräder olika intressen. Det kan förvisso i en konkret planeringssituation föreligga en överenskommelse om bevarande av en viss bebyggelsemiljö, men trots detta ändå medföra motsättningar om hur bevarandet ska genomföras. En förklaring till detta är att olika aktörer har olika värderingssystem och därigenom skilda förväntningar på planeringen och skilda viljeinriktningar för insatser i den byggda miljön.

Bevarande av de kulturvärden som definieras av kulturmiljövårdens sektorsaktörer kan skapa värden för såväl enskilda som verksamheter. En sådan slutsats är dock inte självklar och kräver en kunskapsuppbyggnad av de faktiska värderingar olika aktörsgrupper har. Kulturmiljösektorn är av tradition inriktad mot att hävda existensen av kulturvärden. I planerings- och beslutsprocessen avhandlas värdet av bevarande snarare än bebyggelsens kulturvärden. Om kulturmiljösektorns bedömning av bevarandevärde gör anspråk på någon sorts objektivitet så innebär det att det eftersträvas en värdesättning som är oberoende

av individuella överväganden och social och ekonomisk kontext. En konsekvens av detta är att värdesättningen inte behöver eller ska ske i samspel med andra överväganden avseende en specifik bebyggelsemiljö. Resultatet kan bli att kulturmiljövårdens värderingsarbete inte får någon tydlig roll i samhällsbyggandet. Bebyggelsens direkta och indirekta bruksvärden samt potentiella bruksvärden (optionsvärden) är centrala för andra aktörer, vilka därigenom lägger liten vikt vid det kulturhistoriska värdet som sådant. Slutsatsen är att kulturmiljövården som verksamhet måste lyfta fram olika typer av bruksvärden parallellt med arbetet att hävda existensvärden.

En övergripande slutsats av forskningen vid KTH är att det finns ett behov av att begreppsligt (teori) och konkret (empiri) precisera de värden som den lokala kulturmiljön representerar. Allmänna och svagt underbyggda hänvisningar till människors och verksamheters nytta av en viss bebyggelsemiljö har små förutsättningar att hävda sig mot andra allmänna och privata intressen som ofta uttrycks i konkreta och precisa (inte sällan kvantitativa) termer. Det sagda innebär att bevarande och andra kulturmiljövårdande åtgärder måste ställas i förhållande till andra åtgärder i samhällsbyggandet. Nyttan av bevarande måste ställas i relation till dess kostnader. Det är inte alldeles självklart att bevarande regelmässigt skapar större värden än förnyelse och förändring. Det är planeringens syfte att göra dessa avvägningar. Möjligheten till det förutsätter emellertid en mer ingående kunskap om och förståelse för hur olika aktörsgrupper, bland annat medborgarna, värderar den byggda kulturmiljön. En demokratisk aspekt på bevarandeplaneringen kan ses både som en nödvändighet och en möjlighet för den framtida kulturmiljövården.

FORTSATT FORSKNING

Utmaningar i den fortsatta forskningen ligger bland annat i att fördjupa den empiriska kunskapen om på vilket sätt den byggda kulturmiljön (i bred mening) kan betraktas som en kollektiv nytta. Specifika kulturmiljöer kan fungera som en kollektiv nytta för vissa grupper och uppfattas av andra som privata nyttigheter. Hur skiljer sig olika socioekonomiska grupperingar åt i deras värderingar och användning av den byggda kulturmiljön? Vilken betydelse har på motsvarande sätt rumsliga faktorer som den egna bostadens eller verksamhetens lokalisering? I vilka sammanhang – var, när och hur – tillägnar sig människor och andra aktörsgrupper den byggda kulturmiljön? I detta ligger också att fördjupa bilden av varför människor värderar som de gör (eller varför de avstår att redovisa en uppfattning). Här måste sannolikt tillämpningen av kvantitativa metoder (enkätundersökningar) kompletteras med kvalitativt inriktade metoder (djupintervjuer, fokusgrupper) för att kunna åstadkomma en heltäckande bild.

Mer detaljerad kunskap om olika aktörsgruppers värdebildning framstår som angelägen för en kulturmiljövård i bred mening som ska kunna genomföras i dialog med inte bara beslutsprocessens primära aktörer utan också med medborgare och andra diffusa aktörsgrupper. En mer djupgående kunskap i detta avseende är väsentligt inte minst för kulturmiljövårdens möjligheter att direkt och medvetet vägleda eller påverka medborgarna och andra aktörer i deras överväganden.

REFERENSER

- Allmendinger, P. & M. Tewdwr-Jones, (eds.), *Planning Futures. New Directions for Planning Theory*, 2002.
- Ashworth, G. & P. Howard, (eds.), *European Heritage Planning and Management*, 1999.
- Cars, G., *Förhandlingar mellan privata och offentliga aktörer i samhällsbyggandet*, 1992.

- Cars, G. & K. Olsson, *Bana väg för miljön*, 1995.
- Cars, G., K. Olsson & F. Snickars, *Kulturmiljö på spel*, 1996.
- Coccosis, H. & P. Nijkamp, (eds.), *Planning for Our Cultural Heritage*, 1995.
- Cornes, R. & T. Sandler, *The theory of externalities, public goods, and club goods*, 1986.
- Cullis, J. & P. Jones, *Public Finance and Public Choice. Analytical Perspectives*, 1992.
- Healey, P., *Collaborative Planning. Shaping Places in Fragmented Societies*, 1997.
- Hutter, M. & I. Rizzo, (eds.), *Economic Perspectives on Cultural Heritage*, 1997.
- Johansson, B. & F. Snickars, *Infrastruktur. Byggsektorn i kunskapssamhället*, 1992.
- Johansson, B. O. H., *Den stora stadsomvandlingen. Erfarenheter från ett kulturmord*, 1997.
- Johansson, M., *Ökar samråden miljöhänsynen? En studie av detaljplaneprocesser*, 2000.
- Karlström, A. & K. Olsson, *Kultur som strategi i lokalt och regionalt utvecklingsarbete*, 1997.
- Olsson, K., *Bevara – förnya*, 1994.
- Olsson, K., "Planning for the Preservation of the Cultural Built Heritage", *Reshaping Regional Planning*, Snickars, F., B. Olerup & L. O. Persson, (eds.), 2002.
- Olsson, K. & E. Nilsson, *Företagarnas Umeå. En enkätundersökning om den byggda kulturmiljön som resurs för företag*, kommande.
- Olsson, K. & F. Snickars, "Medborgarperspektiv i kulturmiljöplaneringen – fallstudie Umeå", *Hur djup är kulturens brunn?*, Blücher, G. & G. Graninger, (red.), 2002.
- Olsson, K., "Cultural Built Heritage as a Strategy – the Role of Heritage Planning in Economic Development Strategies", *City and Culture. Cultural Processes and Urban Sustainability*, Nyström, L., (eds.), 1999.
- Olsson, K., *Från bevarande till skapande av värde. Kulturmiljövården i kunskapssamhället*, 2003.
- Olsson, K., *Strukturella förändringars påverkan på kulturmiljön. Infrastrukturplaneringen och kulturmiljövården i Söderhamn och Eskilstuna*, 2004.
- Olsson, K., M. Löfvenberg & F. Snickars, *Att skapa värden. Natur- och kulturmiljövårdens roll i kunskapssamhället*, 2002.
- Olsson, K., E. Nilsson, K. Isaksson, M. Adolphsson, & G. Cars, *Redovisning av förstudie avseende genomförande av en medborgarenkät m.m. i Ystad i anslutning till Interreg III projektet – Sustainable Historic Towns*, 2004.
- Bidrag till kulturmiljövård 2000*, Riksantikvarieämbetet, 2001.
- Bidrag till kulturmiljövård 2001*, Riksantikvarieämbetet, 2002.
- K-märkt. Förslag till förbättrat skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse*, SOU 2004:94.
- Weissglas, G., M. Paju, L. Westin & T. Danell, *Kulturarvet som resurs för regional utveckling. En kunskapsöversikt*, 2002.
- von Sydow, Å., *Exploring Local Governance in Urban Planning and Development. The Case of Lindholmen*, Göteborg, 2004.

DEN STATLIGA MINNESVÅRDENS FRAMVÄXT I SVERIGE UNDER 1900-TALET

RICHARD PETTERSSON

De ännu aktuella programpunkterna för den statliga kulturpolitiken och motiveringarna för den svenska kulturminnes- och kulturmiljövårdens samhällsrelevans anfördes i socialdemokraternas kulturproposition på 1970-talet.¹ Målet för den statliga bevarandeverksamheten angavs då med följande fras: ”Kulturpolitiken skall garantera att äldre tiders kultur tas till vara och levandegörs.” I den senaste kulturpropositionen lyder motsvarande formulering: ”bevara och bruka kulturarvet”.² Betydelseförskjutningen mellan formuleringarna är knappast bråddjup, men som jag påpekat i min studie *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder* (2003), signalerar markeringen att bruka kulturarvet ändå en ny giv inom den statliga kulturmiljövården. Kursändringen kommer sannolikt att påverka branschen såväl praktiskt som mentalt. Idésvängningen låter sig dock inte enkelt tolkas eller beskrivas. Vilka sakliga eller värdemässiga skillnader finns det mellan att levandegöra kontra att bruka äldre tiders kultur, alternativt kulturarv? Och vilka värderingar, vilken mentalitet, signalerar egentligen dessa anspråk – är de radikalt nya eller knyter de an till en tradition?

Sistnämnda frågor har varit vägledande för mina forskningsansatser som idéhistoriker vid Umeå universitet. För att besvara frågan om idétradition eller innovation påbörjade jag i början av 1990-talet en avhandling om kulturminnesvårdens framväxt under riksantikvariens Sigurd Curmans epok, som omfattar första halvan av 1900-talet. Studierna utmynnade i avhandlingen *Fädernesland och framtidsland: Sigurd Curman och kulturminnesvårdens etablering* (2001). Syftet blev här att skildra hur en äldre och mer forskningsorienterad fornminnesvård under loppet av några decennier övergick till en bredare kulturminnesvård, där ny organisation, lagstiftning, och ämbetsbyggnad fixerades till en central myndighet med en i många avseenden dominerande verkschef. Till det kom även lotterimedelsfonder, läns museer, museimannaförbund och begynnande miljövård runt om landet. Allt detta sammantaget vilade på en gemensam tankefigur om det homogena svenska kulturarvet, vilket i sin regionala variation representerade oersättliga värden för framtidens folkhem att värna.

Min utgångspunkt är att kulturforskningen och teorierna om såväl Sverige som svenskhet radikalt omformuleras under första halvan av 1800-talet. Arvet från den romantiska filosofins idealism kan i sammanhanget knappast överskattas. Med romantikens världsbild omformades inte bara nationaliteter och folk till organiska entiteter i en subjektsstyrd världsordning – själva historien gavs också ett mål och en teleologisk mening. Varje folk värt namnet tillskrevs en historia. Ju längre denna var, desto starkare kontakt med historien hade folket. Ett ålderdomligt folk var helt enkelt ett autentiskt folk; att studera det förflutna blev

¹ *Regeringens proposition* 1974, s. 28.

² *Kulturarv – kulturmiljöer och kulturföremål*, 1996/97, s. 3.

därför en moralisk och fosterländsk handling. Genom studier i det forntida skulle folket lära känna sig självt, sitt innersta väsen.³

Efterhand växte arkeologiska och etnografiska perspektiv och metoder fram. Historiska tolkningar hade tidigare huvudsakligen varit baserade på texter: antika dokument, medeltida krönikor och norrön sagalitteratur. Vad 1800-talet etablerar är en ny form av antikvarisk vetenskap som inte bara hämtar historisk tolkningspotential utifrån objekt och miljöer – vid sidan av den traditionella texttraditionen – utan även drastiskt förlänger det tidsperspektiv och de kulturella normeringar som Bibeln, liksom de antika skrifterna och sagalitteraturen, tidigare hade satt. Detta är centralt och väsentligt mer omvälvande än en enkel metodförskjutning. Den arkeologiska och etnografiska analys som fäste den historiska tolkningen vid materiella spår från det förflutna, ändrade för alltid uppfattningarna om nationens kulturella härledning. Det handlade om en fasförskjutning i den semantiska blicken på förflutenhet. Men det handlade också om lanseringen av historia och folklig kultur som samhällseliga drivkrafter i nuet.

Öppnandet för de väldiga tidsrymder som de antikvariska vetenskaperna möjliggjorde, gav utrymme för nya utvecklingsidéer och kulturtolkningar. Folkets roll som kulturbärare omvärderas parallellt med att själva kategorin folk tillskrevs en nationell och historisk bestämning.⁴

Fornforskningen var långt in på 1900-talet en starkt värderande och utvecklingspositivistisk vetenskap, där föreställningen om urtypen och det autentiska på många sätt gav uttryck för idén om den stadieindelade kulturutvecklingen. Etappvis omformulerade forskningens materiellt baserade kulturtolkningar den officiella bilden av svensk kulturhistoria. Redan på 1700-talet hade berättelsens grundform utformats. Denna tog vanligen sin början med kulturens barndom, efter det att vattnet dragit sig tillbaka, över crescendot då vikingen visat vägen för nationalstatens födelse och fram till det moderna samhällets kulturella transformering. Vi hade själva gjort vårt land och brutit vår väg på dess jungfruliga mark! Kraften av denna vision gav nationalromantikens idéer näring under decennierna. Men perspektivet var tudelat. Å ena sidan fanns där framtidsberusningen, tron på tekniken och det nya samhällets lösningar. Ur den synvinkeln premierade moderniteten rörligheten, uppbröten från traditioner och konventioner. Å andra sidan följde med det moderna också rädsla för kulturell degeneration och för att värden från det förgångna skulle förloras. Med förändringarna riskerades omhuldade ideal att spoljas bort i modernismens malström. Därför kännetecknas tiden också av sökandet efter det tidlösa, de oföränderliga värden som samhället och dess kultur grundades på.⁵

I detta korsdrag mellan förändring och bevarande fyllde de forntidsinriktade forskarna rollen som ett slags medlande entreprenörer för den ”sanna” formen av livskraftig modernitet. Vad man ville fixera – antagligen lika mycket för sig själva som för samhället – var den nationella kulturens kontinuerliga utveckling från ”urhemmet” fram till samtiden. Forn- och kulturminnesvärden skulle därför ingalunda stå i vägen för, och hindra, modernitetens etablering. Tvärtom skulle fädernesland och framtidsland enas inom ett, i dubbel bemärkelse, samlande folkhem. Kulturens stadier skulle med andra ord visa på framstegen, liksom de också skulle skänka självinsikt och klarhet varifrån man som medborgare och traditionsförmed-

³ Se Molin, 2003.

⁴ Temat är aktuellt i flera sentida studier. Exempelvis Nordin, 2000; Eng, 2001; Hall, 2000; Molin, 2003.

⁵ Berman, 1982.

lare härstammade. Längre stod sig denna nationalromantikens självbild, även om den flaggviftande nationalismen tonades ner efter andra världskriget.

Först under 1900-talets sista decennium har fornforskningens utgångspunkt i den kulturella stadiindelningen på allvar börjat omvärderas. Idag ifrågasätts tidigare tolkningar som värderat kulturformer efter artefaktens förmenta komplexitet eller estetiska fulländning. Fram träder i stället en kultursyn där människan som kulturvarelse värderas efter förmåga till klimatologisk anpassning, kulturell dynamik och idéutbyte. Samtidigt marknadsförs bilden av människan som kroppsligt och mentalt väsentligen oförändrad sedan stenåldern. Autenticiteten har fått en ny såväl social som antikvarisk laddning. När numera böcker om stenåldersdiet eller medeltida riddarliv når försäljningstoppar, har också tidigare värderingar utifrån föreställningar om mänskliga hög- och lågkulturer omvärderats. De historiska tolkningarna börjar alltmer konsekvent lanseras med förbehållet att de är produkter av sin specifika samtid, och därmed formade utifrån dess förutsättningar.⁶

I den projektansökan som utmynnade i min inledningsvis nämnda studie om kulturmiljövårdens värdegrunder, angav jag hypotesen att: ”Minnesvården har gått från dokument till upplevelse”, och avsåg då tiden mellan 1950 och 2000. Jag syftade på att den statliga minnesvården vid mitten av 1900-talet baserades mer på kunskapsaspekten på bevarandet och dess avsedda värden, medan den under senare år har tenderat att få en slagsida mot ”upplevelsemarknaden”. Den emotionella aspekten på bevarandet har satts i förgrunden

Tanken var alltså att minnesvården för några decennier sedan var mer expertinriktad, och att folkligt inflytande då inte var aktuellt på samma sätt som det är idag. Det var antikvarierna som tolkade och bevarade och som därmed besatte vad som brukar benämnas problemformulerings- och tolkningsprivilegierna. Samtiden i alla dess aspekter ingick som regel inte i bevarandekalkylen, även om förvisso rörelsen kring ”industrial archeology” var under utveckling i England. Utgångspunkten, att dokumentera ett huvudsakligen avslutat eller utdött samhällsskick, påverkade därmed själva synen på minnesvårdens samhällsrelevans. Värderingen av det förflutna ställdes i kontrast mot samtidens kvalitéer. Det var antikvariernas roll att inventera, hemföra och illustrera vårt arv från det förflutna. På senare år har denna uppfattning om det förflutna och den antikvariska yrkesrollen emellertid gradvis förändrats. Numera kan man inte bortse från det faktum att bilden av det förflutna ohjälpligt är färgad av samtidens professionella och samhälleliga värderingar. Det är utifrån denna dekonstruerande ansats som jag nedan ska utveckla ett kort resonemang.

MODERNISTER OCH TRADITIONALISTER

Minnesvårdarna under det tidiga 1900-talet var i regel anhängare av en tankestil där en kvalitativ skillnad mellan förflutenhet och samtid gjordes. Detta styrde urval och tolkning; såväl uppfattningen om det förflutna som värderingen av det samtida betingades av denna dualistiska tankestil. Förhållandet har av exempelvis etnologen Bo G. Nilsson beskrivits som ett ”teckenspel mellan forntid och nutid”.⁷ Den analytiska aspekten bygger på den internationella forskningen om ”heritage” och ”heritage studies”. En av förgrundsfigurerna är den engelske kultur- och miljöforskaren David Lowenthal, som med boken *The Past is a Foreign Country* (1985) myntade ett slagfärdigt uttryck. Lowenthals poäng är alltså att moderni-

⁶ Resonemanget från underrubriken fram till denna not är direkt hämtat ur min kommande studie, se Pettersson, 2004.

⁷ Nilsson, 1996, s. 58ff.

teten under loppet av 1800-talet genererade en uppfattning om det förflutna som något väsensskilt från det samtida, sekulariserade och industrialiserade samhället. Och med denna känsla följde underförstått att den moderna mentalitetens förhållande till människa och samhälle var väsensskilt från traditionssamhället i det förflutna. Eftersom minnesvårdens instanser etablerade och förstärkte denna tankefigur agerade dessa därmed, omedvetet, bekräftande på det modernistiska teckenspelet mellan förflutenhet och framtid.

Väsentligt är alltså att själva utgångspunkten – att det förflutna blivit skilt från det moderna – knappast ifrågasattes av vare sig traditionalister eller modernister. Den eventuella skillnaden mellan modernister och minnesvårdare kom därför att ligga i själva värderingen av, eller emfasen på, teckenspelet mellan forntid och samtida. Exempelvis värderade en modernistisk arkitekt generellt samtiden och det framåtblickande högre än det historiska och tillbakablickande – även om denna aspekt inte bör hårdras allt för mycket (modernister likt Le Corbusier och andra var tveklöst bildade i, och influerade av, arkitekturhistoria). Kulturminnesvårdare å sin sida såg till andra änden av spektrat och framhävde lärdomarna från det förflutna som nödvändiga för att människan som samhällsvarelse skulle förstå sin samtida, och i kollektiv egenskap av nation och folk kunna gå en gyllene framtid till mötes.

Båda hållningarna mynnar i hårdragen form ut i en idealistisk och måhända även ideologisk hållning. Modernisten tror på det moderna projektet; på social ingenjörskonst och vetenskaplighet som vägen för att skapa det goda och lyckliga samhället. Traditionalister och kulturvårdare framhåller betydelsen av kunskaper om det förflutna som nyckeln till individuell och samhällelig självförståelse. Det sista pekar i riktning mot det romantiska begreppet *folklynne*, som under det tidiga 1900-talet tydligt innefattade den dubbla aspekten på kulturellt arv och fysisk biologi. Kort uttryckt: ras och kultur i förening skapade föreställningen om svensken .

Polerna mellan modernister och traditionalister låter sig alltså analytiskt identifieras, men när man rör sig mot individer eller avgränsade grupper visar de sig vara allt annat än tydliga. Detta modernitetens janusansikte komplicerar den idéhistoriska analysen. Tittar man exempelvis på modernistiska samhällstänkare i Sverige vid 1930-talet framträder oftast anomalier och sprickor i föreställningen om den framtidsberusade funktionalisten. Ett konkret exempel: Modernitetens paradnummer, Stockholmsutställningen 1930, innehöll som många känner till även de numer okända folktypstabläerna i paviljongen Svea rike. Herman Lundborgs bild av den nordiskt germanska rastypen kontrasterades mot valloner, östbalter och ”lappar”. Vid en första anblick skulle många antagligen tolka detta rasbiologiskt färgade budskap som en konservativ atavism, en sista rest från det sena 1800-talets rasbiologi och nationalromantik.

Annika Alzéns studie av utställningen visar dock på något helt annat. Svea Rike uppfattades i samtiden som en ultramodern exposé över Sveriges folk, land och näringar. Paviljongens historiska presentation, som författats av Ludvig Nordström, löpte som en fris ovanför utställningarna. Denna ”den röda tråden” förde vidare den självbild som samtidens kulturminnesvård redan gjort till sin egen: med ett inledande panoramasvep över nationens urlandskap tog allt sin början med inlandsisens avsmältning för mer än tiotusen år sedan, fortsatte över till de första inbyggarna, och framåt mot industrinationen Sverige, vår så kallade andra storhetstid och vårt fredliga intåg i framtidens A-Europa. Det var en enhetsberättelse som pekade framåt mot den moderna nationen – ackompanjerad av uppfattningen om den homogena kulturen

– där det alltså var folkkaraktären i dess historiska framväxt i kombination med våra naturtillgångar, som bildat grunden för nationens spirande framtid.⁸

Som Alzén påpekar finns det en spänning mellan ”den röda trådens” syntetiserande vision och utställningsavdelningarnas sakliga framställningar.⁹ Denna spänning förstärkte känslan av trovärdighet – sakteligheten i framställningarna underbyggde Nordströms känslomättade skildring. Budskapet stod klart: den samtida kärnsvensken härstammade från en odlad kultur sedan Hedenhös, där de så kallade avvikande elementen (”lappar”, ”judar”, ”finnar”, ”zigenare”) fyllde rollen av bekräftande marginalgrupper. Dryga tiotalet år efter Stockholmsutställningen gav pågående världskrig upphov till ännu starkare identitetsskildringar. Statens Informationsstyrelse organiserade föredrag och korrespondenskurser, likt den om *Den svenska livsformen*, där man under rubriken ”Minoriteter” lät redovisa ståndpunkter som lika gärna kunde ha framförts av tidens riksantikvarie Sigurd Curman¹⁰:

I den mån man kan tala om minoriteter i Sverige rör det sig om tre grupper; finnar, lappar och judar. Finnarna, som i huvudsak bo i nordligaste Norrland, utgjorde 1930 33,929 personer eller 0,55 proc. av hela Sveriges befolkning. Lappar och judar utgöra ännu mindre grupper, 0,16 proc. resp. 0,15 proc. av hela befolkningen.

Vi se sålunda, att över 99 proc. av Sveriges befolkning utgör en enhet, i vilken inga främmande inslag kunna urskiljas. Det ”nordiska” inslaget är dominerande. Utmärkande för denna människotyp har av ålder ansetts vara dess sinne för individuell frihet, dess obenägenhet att inordna sig under auktoritära styrelseformer, dess handlingskraft.¹¹

Hur ska nu detta tolkas? Alldeles uppenbart fanns här en bestämd uppfattning om det svenska. ”Finnar, lappar och judar” är främmande inslag i förhållande till den sammansatta kvalitet som paviljongen Svea Rike tidigare hade karakteriserat med ”sex svenska S”: ”självständighet, skarpsynthet, storsinhet, sparsamhet, stolthet, och stånds känsla inför världen”.¹² Närmare en bestämning av det svenska än så kom man dock aldrig. Säkerligen upplyftande läsning på stället, men alltid riskerande att blekna till tomma floskler när reflektion och eftertanke infann sig – kunde inte också ”lappen” vara storsint, stolt och sparsam? Försåvitt man nu inte vände sig till Rasbiologiska institutets skallbasstudier. Men även här brottades man bland måttabeller och taxonomi på fåfång jakt efter klara belägg. Skallindex, liksom hår- och ögonfärg skildrar inte själsliga egenskaper – här mättes bara fysiska attribut, som till råga på allt inte ville inordna sig inom ramarna för det statistiskt säkerställbara. Svensken var i sanning svår att begripa sig på; vilket emellertid bara tycktes peka på behovet av fortsatt och framförallt säkrare forskning!

Också kulturminnesvården hade allt att vinna på att bilden av enhetsverige understöddes och reproducerades. Här fixerades en samhällelig legitimitet, en suggestiv genesisberättelse som pockade på fortsatt

⁸ Alzén, 2003.

⁹ Ibid., s. 21.

¹⁰ Se Pettersson, 2001, s. 243ff.

¹¹ Johansson, 2001, s. 318.

¹² Alzén, s. 17.

forskning och utgrävning. Frågorna var många: när tog kulturen sin början, varifrån kom vårt frihetsälskande folk, och hur kom det sig att vi under årtusenden hållit oss så besynnerligt homogena?

Det fanns något underförstått i att de säkra svaren aldrig skulle komma att levereras. I stället lämnade frågeställningarna bränsle för fortsatt tolkning. De 99 % av befolkningen som inte tillhörde de ”främmande inslagen” kunde identifiera sig med svenskheten som kvalitet. Det var oss det handlade om – inte behövdes det då någon djuplodande utredning om vilka vi var; vi var svenskar. Dessutom var det ju betryggande att våra förfäder hade befolkat det tomma landet direkt efter istiden. Det kunde inte varit lätt att bryta land med de primitiva verktyg man då hade tillhands. Inte konstigt att sedan vikingarnas företag blev så djärva – och vikingarna var ju svenskar, eller åtminstone skandinaver, som älskade lag och frihet!

Låt oss lämna fraseologin för att vända blicken mot praktiken i fält. Uppenbart är att teckenspelet mellan forntid och samtid påverkade själva strategin för forskning och bevarande. Eftersom rötterna till Sveriges kultur och karaktär sträckte sig bakåt i den dunkla forntiden, blev det väsentligt att hitta de signifikanta fynden, det som pekade på och bekräftade autenticiteten och ursprunget. Inom såväl arkeologin som folklivsforskningen talade man om urformerna – de inledande utvecklingsstadier som lagt grunden till fortsättningen. Alltså riktade forskare in sig på ett specifikt urval i kulturmiljön. Bevarandet centrerades kring extraordinära objekt, man skulle bevara det a-typiska och unika, snarare än det generella och vardagliga

Samtidigt bör man komma ihåg att det även fanns mera krassa orsaker till denna bevarandep Praxis. Bevarandestrategin har sin praktiska orsak i att verksamheten drogs med ett kroniskt underskott av medel och personal. Kulturminnesvården var en liten och smal samhällssektor som knappast skulle fått något gehör alls inom den statliga samhällspolitik, om inte sådana som riksantikvarie Curman hade kompromissat vad gällde anspråken för bevarande.

Dessutom ligger det i sakens natur att man riktar in sig på att bevara närmiljöns eventuella slottsbyggnad, innan man vänder blicken mot den koja som kan tänkas stå bredvid. Detta förutsätter ingen uttänkt bevarandestrategi, utöver förmåga att organisatoriskt och finansiellt ro iland ett bevarandeprojekt (ett många gånger nog så krävande företag). Poängen är därmed att bevarandeambitionerna också kunde ha varit betingade av högst basala hackordningar om vad som uppfattades som värdefullt och vad som sågs som trivialt och alldagligt.

Men trots evidensen av denna ”omständighetens diktatur” vill jag ändå framhålla att monumentvården var styrd av och även, i förlängningen, påverkade själva den bakomliggande ideologin kring minnesvård och bevarande. Här fyllde samtidens idéer om människa och samhälle en inte ringa funktion, vilket sammanfattningsvis gör det ytterst svårt att skilja mellan de praktiska och de ideologiska aspekterna bakom kulturminnesvårdens bevarandepolicy.

DEN STATLIGA KULTURMILJÖPOLITIKENS HUVUDDRAG

Det är min uppfattning att utvecklingen från sekelskiftet 1900 fram till den nya fornminneslagen 1942 innebar ett avgörande skede för svensk statlig minnesvård. Det var under denna period som en äldre och forskningsinriktad minnesvård övergick till en bredare och mer samhällstillvänd kulturminnesvård. Nu etablerades, med början från 1920-talet, en ny nationell organisation för minnesvården som samordnade de centrala och regionala intressena under en gemensam myndighet – det blivande Riksantikvarieämbetet. Läns museer med så kallade landsantikvarier (regionala ombud för såväl den statliga som den regionala

minnesvården) tillkom som en form av halvstatliga instanser. Centralmyndigheten bytte även lokaler. Från att varit inhysta i den nedre våningen och källaren i Nationalmuseum, flyttades Historiska museets samt Vitterhetsakademiens ämbetslokaler till ett eget byggnadskomplex i Stockholm. Kulturminnesvården fick en officiell ansiktslyftning.

För mitt avhandlingsarbete utgjorde denna mångfacetterade process ramen kring min ambition att teckna en bred bild av kulturminnesvårdens framväxt i Sverige. Min infallsvinkel blev att spegla utvecklingen med utgångspunkt från restaureringsarkitekten, byggnadsrådet och riksantikvarien Sigurd Curman (1879-1966). Han fungerade som den narrativa fixpunkt från vilken jag utvecklade teman och resonemang om minnesvårdens etablering i institutionell och social mening.

Sigurd Curman blev tidigt efter sekelskiftet 1900 en av de tongivande gestalterna inom svensk offentlig minnesvård. Hans inledande verksamhetsområde var restaureringsarkitektens och konsthistorikerns, men han deltog också tidigt som sakkunnig och ledamot i offentliga utredningar om minnesvården. Det var som myndighetsperson och organisatör han skulle göra karriär. Då den myndighet som ansvarade för landets byggnadsplanering – Överintendentensämbetet – omorganiserades år 1917, blev Curman chef över Byggnadsstyrelsens kulturhistoriska byrå. År 1923 utnämndes han till riksantikvarie och i den rollen kom han ganska snart att personifiera den statliga kulturminnesvården. Då Sigurd Curman pensionerades från sitt ämbete 1946, hade han haft en avgörande roll i planeringen och beslutsprocesserna bakom allt av vikt för Sveriges kulturminnesvård.

Det låg med andra ord en ämbetsmannagärning av ovanligt mått bakom Curmans riksantikvarieperiod. Vid hans avgång hade ett nytt kulturvårdande ämbetsverk organiserats, Vitterhetsakademien tredubblats, landsantikvarier och läns museer bildats, statliga fonder och ekonomi i egentlig mening instiftats, ny fornminneslag införts och ett fristående Statens historiska museum tillkommit.

Som man lätt inser kunde allt detta inte förverkligas utan ett bredare samhälleligt stöd. Curman tillförsäkrade sig detta i kraft av sitt omfattande kontaktnät, från kungahuset till den regionala och lokala förvaltningen. Samtidigt hade han att tampas med kvardröjande värderingar hos företrädarna för en äldre, mer snävt museal, syn på minnesvården. Under hela Sigurd Curmans ämbetsperiod kom polariseringen mellan å ena sidan forskning och å andra sidan utåtriktad minnesvård att aktualiseras på olika sätt. Till det kom intressekonflikten mellan den centrala myndigheten och de regionala museiföreningar som värnade sin hembygds kulturarv. Makt- och intressekonflikterna komplicerades ytterligare genom att den minnesvårdande lagstiftningen kom att beröra moderniseringen av samhället i stort. Detta fordrade kompromissvilja och diplomati.

I allt detta var Sigurd Curman den medlande och förmedlande parten – till en början kompromissvillig, allteftersom mer och mer maktfullkomlig. Han drevs av en övertygelse om att kulturminnesvården var en nationell angelägenhet. Folket bar inom sig ett kulturellt och mentalt arv från forntiden, vilket minnesvården hade att förvalta och representera. Denna vision delade han för övrigt med i stort alla som arbetade inom fältet, oavsett om det rörde museer eller renodlad forskning.

Denna hållning underbläste den exklusiva objekt- och miljöcentreringen och en tendens till historiedidaktisk positivism. Med det senare syftar jag till förhållningsregeln att kulturen och epokerna – alltså själva kulturarvet – finns ”där ute”, dels i kulturlandskapet och dels hos fornföremålens egenskaper. Forskarens och museipersonals uppgift var därmed att lyfta fram och hemföra kulturarvet till museernas mont-

rar. Minnesvårdens mission blev att inventera och rädda så mycket man kunde av det materiella kulturarvet.

Kulturarvet behandlades därför som en kvalitet som konstituerats utanför själva den antikvariska verksamheten. Minnesvårdarna uppfattade sig som uttolkare, som därigenom representerade kulturarvet genom insamling, forskning och förevisning. Talande nog var det först mot slutet av 1980-talet som forskningen på allvar började reflektera över förhållandet att man själva, genom att studera en föreskriven kultur eller kulturskick, också i hög grad skapade sitt studieobjekt. Konsekvensen av denna så kallade konstruktivism är förmodligen just nu på väg i museivärlden. Men konstruktivismen är på många sätt ett minerat fält, inte minst med tanke på risken att den fastnar i begreppsfilosofiskt ställningskrig mellan olika intressen och perspektiv.

Museibranschen och kulturmiljövården har under 1900-talet etablerats som en statlig angelägenhet. Nyckelorden är bredd och decentralisering. Snart sagt alla kulturaspekter kan idag betraktas som antikvariskt relevanta, och besluten om eventuella bevarandeinsatser ska i så stor utsträckning som möjligt fattas på en regional eller lokal nivå. Ambitionen är generellt att möjliggöra för medborgaren att tillägna sig en god livsmiljö med historisk förankring, där hon potentiellt kan utveckla en kulturell identitet. Problem har emellertid förknippats med levandegörandet: vad förutsätts för att tingen och miljöerna ska kommunicera med betraktaren?

Upplevelsen och tolkningen är associerad med bildning. Den förbehållslöse betraktaren saknar museal blick. ”Museendet”, skrev Billy Ehn 1986 i sin bok med samma titel, ”handlar således om att se något annat än det från början avsedda”. Tingen blir genom museendet tecken, och miljöer blir betydelser. Objekt och landskap tolkas med autenticiteten som mått. Det autentiska framställs som det äkta, ursprungliga, oförställda, men blir genom den antikvariska exponeringen lösryckt ur sitt sammanhang och därmed, paradoxalt men obönhörligt, laddat med nya betydelser. Laddningen kan framstå som positiv eller negativ, beroende på sammanhanget. Antingen är det den gamla onda eller den gamla goda tiden som frammanas. Kulturen och tiden har därmed ställts ut. Arenan kan vara museet eller kulturlandskapet. Den förevisas genom ett utifrånperspektiv som kvalitetsklassad kultur. I bästa fall framstår den som levandegjord – en tillrättalagd teaterscen – men den är och kan aldrig bli levande, trots att den förevisas som autentisk. Förhållandet uttrycks kärnfullt av Ehn: ”En uppstoppad elefant på museum är en uppstoppad elefant på museum, inte en elefant.”

Detta sakernas tillstånd behöver i sig inte vara alarmerande. Man kan inte förvänta sig att kulturmiljöer och utställningar ska upplevas som identiska med vardagsobjekten – i så fall vore ju kulturarvsstämpeln meningslös. Samtidigt är det i skärningspunkten mellan denna aspekt på vardagens arena och den antikvariska representationen som skon klämmer för dagens minnesvård. Hur ska man i samtidens mångkulturella samhälle åstadkomma en minnesvård som på rätt sätt speglar människan och hennes föränderliga kulturella förhållanden? Och hur ska man i den processen kunna omvärdera den traditionellt objektcentrerade blick där förändringen regelmässigt betraktats som ett grundläggande problem?

Att människan och hennes förhållanden bör stå i centrum kan tyckas självklart för minnesvården. Lennart Rosander konstaterar dock i *Kulturmiljövård* att så ingalunda alltid är fallet.¹³ Från en analys av

¹³ Rosander, 2003:1

de så kallade kulturmiljöprogram som hans kollegor vid Stockholms läns museum arbetat fram, tillsammans med de omgivande kommunerna, konstaterar Rosander frankt att ”programmen aldrig hade utvärderats eller ens diskuterats inom museet, trots att programarbetet under många år var en av läns museets mest omfattande arbetsuppgifter”. Rosander drar slutsatsen att programmen kännetecknats av en närmast standardiserad antikvarisk kulturtolkning som utmärks av ”de jämna lagerföljdernas historia” där ”kontinuitet är det främsta kännetecknet”. Detta signalerar en hållning till förändring som vore det en fiende och en uppfattning att historien kan formuleras som en berättelse om fysiska lämningars transformering, där de växlande villkoren för människors liv förpassats till en endast antydd bakgrund.

Kulturmiljöpropositionen 1998/99:114 uttrycker dock en annan vilja och vision om minnesvårdens samhällsrelevans. Som första målsättning av fyra anges det traditionella: ”Ett försvarat och bevarat kulturarv.” De övriga anger avsikten att åstadkomma ett så kallat hållbart samhälle med ”goda och stimulerande miljöer”, där alla förstår och känner ansvar för den egna kulturmiljön, samtidigt som man också hyser ”solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv”.

Inför denna vision fungerar varken den statiska bevarandetanken, eller den äldre och standardiserade anspelnings på nationen och folket. Det behövs en ny agenda för kulturhistorisk bevarandeverksamhet, vilket Riksantikvarieämbetet också har konstaterat. När detta skrivs har *Agenda kulturarv* slutfört sitt initiala arbete. Som ett samverkansprojekt mellan Läns museernas samarbetsråd, länsstyrelserna och Riksantikvarieämbetet har man ägnat två år till seminarier, undersökningar och analyser. Syftet har varit att formulera ”en gemensam operativ programförklaring för kulturarvssektorn som beskriver vad vi vill uppnå samt hur vi ska nå dessa mål”.

Talande för det lika populära som lösa bruket av begreppet kulturarv, beskrivs projektets sektorsövergripande målsättning som ”en Agenda för kulturarvet”. Ansatsen är demokratisk och utmärks av dialog: alla instanser ska såväl höras som beredas plats i viktiga beslutsprocesser, allmänheten inkluderad. Men självfallet utgår projektet primärt från ställningstagandena hos de minnesvårdande instanserna, vilket innebär att *Agenda kulturarv* trots allt tenderar att bli liktydig med det som antikvarier utpekar. När allmänheten tillfrågas finns dessutom en risk att värderingen redan filterats genom föreställningar om äkta kulturarv kontra allmänt och livsvärldsligt brus. Målet att låta allmänhetens förbehållslösa inflytande bereda och bredda verksamheten är därför dubbelt problematiskt. Den antikvariska traditionen tycks påverka kulturarvets officiella skepnad, sett från såväl allmänhetens som de professionellas horisont. *Agenda kulturarv* riskerar därför att bli en agenda för officiell minnesvård. Men måhända är min reflektion här onödigt skeptisk. Att man nu – äntligen – tagit itu med ideologin, värdefrågorna, är nämligen inte bara på tiden, det är helt enkelt nödvändigt.

Värdegrundernas sektoriella förankring behöver kanske inte betraktas som ett problem. Målsättningen med *Agenda kulturarv* är idéhistoriskt unik inom den moderna minnesvården – nu ska korten läggas på borden beträffande vitsen med kulturarvet inom minnesvården. Med fog kan man hävda att det är resan mot programförklaringen som varit mödan värd. Ansatsen kan anses minst lika omvälvande som länsantikvariereformen år 1976. Då skedde en radikal omläggning av organisationen, dock utan att man försökte ompröva de ideologiska förutsättningarna för densamma. Nu har man vänt på tågordningen. Ideologin har gjorts till startpunkten. Som idéhistoriker kan man knappast annat än applådera!

I inspirationsskriften för *Agenda kulturarv* har Sverker Sörlin påpekat att den officiella minnesvården inte slentrianmässigt och mekaniskt kan addera nya bevarandeobjekt till sin agenda utan att samtidigt ta

ställning till verksamhetens samhällsroll. När det gamla utedasset blivit antikvariskt medför sakförhållandet inte automatiskt att minnesvårdens mentalitet förnyats. Utmärkelsen kan lika gärna vara sprungen ur en additiv tankefigur kring officiellt bevarande – slott *och* koja. Vem har styrt detta urval? Att hänvisa till ett vetenskapligt eller musealt syfte med bevarandet räcker inte som grund – även om kunskapsargumentet alltid väger tungt i bevarandesammanhang. Vetenskapen kan helt enkelt inte å samhällets vägnar avgöra allmännyttiga bevarandevärden. Skönhetsvärden återkommer som argument hos såväl natur- som kulturvård. Men huruvida ett objekt anses vara vackert och/eller trevligt är inte ett vetenskapligt spørsmål. Statligt organiserad och finansierad minnesvård måste oundgängligt återspegla ett socialt behov; men vem dikterar behoven?

Några patentlösningar för framtiden finns det knappast. Kan då kulturarvet tillskrivas en agenda? Nej, inte om vi vill leva i en demokrati, men kulturmiljövården kan nog tillskrivas en sådan. Min anmärkning kanske känns lite skolastiskt petig, men det finns en bestämd orsak till att jag framför den. Minnesvårdens fortsatt pågående Agenda-arbete handlar förståeligt nog om möjligheter och framåtanda, men lika avgörande är det att belysa begränsningar och ramar: Vad kan och vill vi spara – och vad måste lämnas åt tidens frätande tand? Sigurd Curman insåg detta på sin tid, och styrde med auktoritär hand verksamheten efter egen vision. Något liknande är knappast möjligt, eller önskvärt, i dagens samhälle. Minnesvården för framtiden kan dock bygga vidare på den bredare acceptans för kulturmiljövården som epoken Curman lyckades förmedla och förankra hos en bredare allmänhet. Folk förväntar sig att professionella antikvarier värnar minnesvårdande intressen gentemot kortsiktig exploatering. Jag är övertygad om att minnesvården bör ta denna förväntan på allvar och göra något betydelsefullt av den i stället för att – som nu – tumma på källkritiken i en flirt med en cynisk Business Word, där framgång mäts i höga besökssiffror och stora intäkter.

REFERENSER

- ”Vad vi ha att försvara – nationell identitet under andra världskriget”, *Vad är Sverige?: Röster om svensk nationell identitet*, Johansson, Alf W., (red.), 2001.
- Alzén, Annika, ”Framtidstro i Svea Rike: Historia och framtid på Stockholmsutställningen 1930”, *Museer och framtidstro*, Palmqvist, Lennart & Svante Beckman, (red.), 2003.
- Berman, Marschall, *All that is solid melts into air: The experience of modernity*, 1982.
- Det dynamiska kulturarvet: Omvärldsanalys för kulturmiljöområdet 2002*, RAÄ 2002.
- Ehn, Billy, *Museendet: Den museala verkligheten*, 1986.
- Eng, Torbjörn, *Det svenska väldet: Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, 2001.
- Hall, Patrik, *Den svenskaste historien: Nationalism i Sverige under sex sekler*, 2000.
- Kulturarv – kulturmiljöer och kulturföremål*, Regeringens proposition 1998/99:114.
- Kulturpolitik*, Regeringens proposition 1996/97:3.
- Lowenthal, David, *The Past is a Foreign Country*, 1985.
- Molin, Torkel, *Den rätta tidens mått: Göthiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet*, 2003.
- Nordin, Jonas, *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, 2000.
- Pettersson, Richard, ”Kulturella arv och kollektiva minnen: Vem är i behov av vad?”, *Nordisk Museologi* 2002:1.
- Pettersson, Richard, *Blick för kultur: Idéhistoriska aspekter på etnologisk och arkeologisk kulturforskning i Sverige under 1900-talet*, 2005 (Under utgivning).
- Pettersson, Richard, *Fädernesland och framtidsland: Sigurd Curman och kulturminnesvårdens etablering*, 2001.
- Regeringens proposition* 1974:28.
- Rosander, Lennart, ”Förändring som antikvariskt problem”, *Kulturmiljövård* 2003:1.
- Sörlin, Sverker, ”Kulturarvet är politiskt: Landskapet får röster”, *Agenda kulturarv – inspiration & diskussion*, 2002.

DRÖMSAMHÄLLETS KULTURARV – EN ALLVARSAM LEK

KERSTIN SMEDS

The End(s) of the Museum heter en antologi av föredrag hållna på en museikonferens i Barcelona för några år sedan.¹ Titeln, liksom föredragen, anspelar på de svårigheter som framför allt de stora nationella museerna råkat ut för, då västvärlden i full fart rusar mot slutet av den epok i historien, som varit museernas upphov.

Låt oss därför ta avstamp i två numera vanliga, och sinsemellan sammanlänkade påståenden:

- 1) att den industriella epoken nu är slut,
- 2) att nationalstatens saga (snart) är all.

INDUSTRIN

De flesta är överens om att den klassiska industriella epoken är slut, eller att vi lever i dess absoluta slutfas, informationssamhället (här i väst, vill säga). Den industriella epoken varade i cirka tvåhundra år, mellan sekelskiftena 1800 och 2000. Ur historikerns perspektiv är detta den mest grandiosa – och förödande – epoken i mänsklighetens historia. Den har framfött allt från nationalstater, demokrati och parlamentarism till sanslös ekonomisk och industriell utveckling och konsumtionskultur, rymderövring samt exploatering och förstörelse av naturresurser.

Kännetecknande för oss sekulariserade själar, som är födda i denna civilisation, är bland annat två saker: för det första ett mycket speciellt förhållande till det materiella, till produkten, till tinget, som vi vill tillverka/förvärva, spara/samla, äga eller förbruka. För det andra ett traumatiskt förhållande till tiden, och därmed arvet, där ting och tid smälter samman.

NATIONALSTATEN

Nationalstaten är en politisk, ideologisk och social organisationsform, som växt fram med industrialismen och styrt och kontrollerat denna. Vi som är födda under den västliga nationalstatens kulmination, 1900-talet, är så integrerade i det nationella konceptet att det för oss är närmast omöjligt att tänka oss en värld som inte struktureras i form av nationalstater. Vi inbillar oss gärna att vi lever i den optimala samhällsordningen: ett på upplysning byggt ideal av demokrati och parlamentarism, folkbildning och jämlikt medborgarskap. Historiens slut. Något annat, nytt, har inte längre varit att vänta. Åtminstone ingenting bättre.

Men redan nu finns det mycket starka krafter som styr i en riktning mot nationalstatens nedmontering; gränser försvinner, övernationalt parlamentarism tas i bruk, globala nätverk dras kors och tvärs över världen. Nationalstatskonceptet har redan förlorat all betydelse på det ekonomiska området, och informations- och kunskapsområdet står inte långt efter. Högskolorna internationaliseras, undervisningen konkurransbeläggs och skyfflas ut på det globala nätet och marknaderna som vilket företag som helst. Och går i konkurs.

¹ *The end(s) of the museum*, 1995.

DRÖMSAMHÄLLET

Den så kallade IT-revolutionen har redan i ett par decennier varit i färd med att bryta ner den nationalstatliga enhetskulturen. Vi kan fritt ansluta oss till vilket nätverk vi vill, var som helst i världen. Utbudet av identiteter och subkulturer är ändlöst.

Regionen behöver inte heller längre vara provinsiell, i den virtuella världen finns ingen periferi, inget centrum. Alla gränser, både sociala och kulturella, överskrids utan svårighet, och nya enheter och sammanhang skapas. Nya former av social organisation uppstår, som ingenting längre har att göra med det industriella samhällets klassindelning. Dessa cybernations, som de kallas, bygger på gemensamma berättelser, gemensamma värden hos grupper av människor, stora eller små, som kommunicerar med varandra via cyberrymden. Vi är idag friare än någonsin att välja värderingar och socialgrupp. Cybernations kommer alltmer att ersätta det vi nu i hundrafemtio år försökt bygga upp som en nationell identitetsskapande enhetskultur, basen för nationell identitet. En typisk sådan rätt ny sociokulturell organisationsform, en på ”storytelling” byggd skapelse är Sverok, Sveriges rollspelsförbund, med tusentals medlemmar. Där byggs grundidéen på att man går in i en fiktion, som man upplever som verklig.

Vi är alltså redan där. I Drömsamhället – Dream Society. Detta var det berömda svar som forskarna vid Futurologiska institutet i Köpenhamn gav, då de fick frågan: vad kommer efter IT-samhället?²

Den globala konkurrensen har gått in i ett nytt skede: ”storytelling”; berättelsernas tidevarv, fiktionens, drömmens samhälle. Det är inte längre produkten i sig som är viktig, så som den var det i det industriella samhället. Det viktiga är vad slags berättelse som medföljer produkten. Det är storyn som säljer, inte produktens egna egenskaper.

Det är inte bara inom affärs- och reklamvärlden där den goda, fångslande historien, imagen och sagan blivit viktig, utan också inom den kulturella sfären, som ju numera utgör den moderna produktionssfären.³

Subkulturernas flora bara växer. Uppväxande generationer söker identitetsförankring i den egna gruppen, inte i föräldra- eller samhällsautoriteter – att inte tala om nationalstaten och dess gamla hegemoniska kultur och historia. Futurologer och filosofer allt från Julia Kristeva till Rolf Jensen talar om stamsamhällets återkomst, där den orala och visuella traditionen och kunskapsöverföringen är viktigare än texten. Då staten inte längre kan garantera folks säkerhet och framtid, och den globala kulturen förhindrar upplevelsen av större sammanhang, söker man trygghet och förankring i familjen, släkten, socialgruppen eller den egna byn, konstaterar Kristeva, som här ser en orsak till regionalismens och etniska gruppers konsolidering.⁴

MUSEET OCH KULTURARVET

Det klassiska nationella museet är ett fenomen som växte fram med industrialismen och nationalstaten i början av 1800-talet. Dess tillkomst var intimt förknippad med det moderna demokratiska samhällets

² Jensen, 1997.

³ Kulturarvsindustrin börjar verkligen vara en nationalekonomisk faktor att räkna med. Nyligen fick vi läsa i tidningarna att turismprojektet *I Arns Fotspår* i Västergötland redan omsätter mellan 300 och 400 miljoner kronor per år – och detta bygger till råga på allt på en fiktion!

⁴ Kristeva, 1993, s. 3.

uppbyggnad. Museet har varit – och är i viss mån fortfarande – en ideologiproducerande, kulturhegemonisk institution som legitimerat den demokratiska grundvalen för den västliga välfärdsmodellen.

Museets grundval vilar i 1800-talets folkbildningsambitioner, på tanken att fostra upplysta medborgare i nationalstatlig anda, samtidigt som avsikten varit att tjäna vetenskapen genom att utföra grundforskning i samlingarna. Museerna har alltsedan dess varit en del av makten inom det nationalstatliga konceptet. De har, tillsammans med historievetskaperna och arkeologin, (haft) tolkningsföreträdare till det förflutna. Även de små hembygds-museerna har varit intimt förbundna med det nationella enhetskonceptet, där kärleken till det gemensamma fosterlandet/fosterjorden varit en stark ingrediens. Regionerna formerades som nationens kärna, och deras egna identiteter kittades samman av ett övergripande identitetskoncept.

Men ju mindre behov nationalstaten så småningom har av att legitimera sig i form av tunga kultur- och vetenskapshistoriska institutioner som museer, desto svårare blir det att i samhällets politiska toppskikt definiera deras uppgift och roll. Eller att överhuvudtaget försvara deras statliga finansiering.

Statliga instruktioner och uppdrag visavi kulturarvet lever kvar, trots att de har sina rötter i nationalstatens stora uppbyggnadsfas för minst 150 år sedan. Ofta är de gamla instruktionerna inte självklart förenliga med nyare kulturpolitiska mål och regeringsuppdrag. Alldeles uppenbart kan en något vilsestat inte riktigt bestämma sig för hur den vill ha det, vilka uppdrag och uppgifter som skall prioriteras, och varför, och hur.

Privatiseringen har krupit in också på kulturarvsområdet. Det här gäller inte bara alla medeltids- och andra historieverkor, jippon och annan private enterprise som ordnas av kommuner, sällskap och enskilda över hela landet. Redan ser man uppprop som uppmanar oss att personligen bli faddrar för ett eller annat mindre kulturarvsobjekt – det vill säga vi erbjuds stå för kostnader och vård av detsamma.

Denna utveckling är naturligtvis inte något som gått de såkallade kulturarvsinstitutionerna och forskarna förbi, även om utvecklingen kanske inte alltid formuleras just såhär. De senaste åren har kommentarerna och utredningarna kring kulturarvet och dess aktörer, historiebruket, museernas roll och forskningen dugat tätt.⁵

De sex forskarna Krister Olsson, Jonas Grundberg, Lars Jönnes, Bodil Petersson, Bodil Axelsson och Richard Pettersson, rör sig alla i de ovan skisserade farvattnen, nation och identitet. Deras ämnen speglar det faktum, att nationalstaten som reglerare av kulturarvet och historiebruket har råkat i svårigheter. Richard Pettersson, Jonas Grundberg men också Lars Jönnes står nära varandra, i det de alla undersöker den gamla nationalstatens kulturarvsproduktion, ideologier och strategier. Alla tre borrar sig in på olika aspekter av den nationalstatliga enhetskulturens och nationella identitetens tillkomst. Richard Pettersson har tidigare grundligt analyserat den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder⁶, och i sitt nya forskningsprogram vill han göra en kulturanalys av den antikvariska föremålsforskningen i Sverige under 200 år. Han konstaterar att Riksantikvarieämbetet efterlyst en ”ny kulturarvsidéologi för dagens [förändrade] samhälle”, men att den diskursanalys som kartlagt idébakgrunden för de antikvariska kulturtolkningarna ännu

⁵ Räkner här bara upp några, alla utom två otryckta: Bohman, 1999; Gustavsson, 2001; Zintchenko, 2001; Horgby, Kolsgård & Kvarnström, 2001; Carlqvist & Kvarnström, 2002 Weissglas et al., 2002.

⁶ Pettersson, 2003.

saknas. Pettersson vill tillsammans med Torkel Molin undersöka hur föreställningar om det svenska alternativt den regionala kulturen har skapats och uttryckts. Det handlar alltså om på vilka sätt tolkningar om svensk kultur och regionalitet byggts upp runt studier av artefakter och miljöer. Med avstamp i 1700- och 1800-talets vetenskapspraktik och romantiska uppfattningar om nation och folk, vill Pettersson/Molin undersöka hur föreställningar om avgränsade folk och kulturer ledde till att vetenskapsmännen i praktiken började söka, och stundom konstruera, skillnader mellan olika regioner. En viktig del av undersökningen skulle handla om den akademiska arkeologins tidiga sätt att analysera utifrån kultursfärer, och benägenhet att göra en regionalt indelad kartläggning runt bebyggelsearkeologi och etnologisk kulturtolkning.⁷ Grundbergs fokus ligger just på arkeologins roll som identitetsskapande kraft i det nationella projektet. Även Grundberg talar om territoriella avgränsningar och utarbetandet av kultursfärer. Men Grundbergs helhetsgrepp, att problematisera produktionen av ett nationellt kulturarv, påminner mer om den digra forskning som arkeologen Christian Keller bedrivit i Norge: *Fornminnevern. Om offentlig fortidsproduktion i Norge*⁸, eller den som historikern Derek Fewster bedrivit i Finland.⁹ Grundbergs bakgrundsteckning till den nationella kulturarvsförvaltningen och identitetsbygget väcker dock en viss undran. Han kommer fram till följande: ”En tankefigur som skapas [under 1800-talet] bygger på att en gemensam, delad historia är det levande innehållet i en kulturell identitet som bildar grundvalen för hur människor känner sig höra samman i ett samhälle och bilda en – nationell – gemenskap.” Han fortsätter: ”denna tanke har sällan problematiserats eller varit föremål för någon djupare reflektion inom humanistisk forskning”, och lite längre ner menar han att detta perspektiv öppnar en ”ny förståelse” för hur kulturarvsproduktionen bildar en kärna för nationsbyggandet. Detta är nog att slå in vidöppna dörrar. Historiografin och idéhistorien har alltsedan sextioalet intensivt sysslat med bland annat denna fråga, alltså historievetenskapens roll i nationsbygget och som skapare av nationell identitet. Låt vara att historievetenskapen är en producent av ett immateriellt, inte materiellt, kulturarv. Och nationella identiteter, hur de skapades och upprätthålls av historia, arkeologi och politik, var föremål för mycket analys och debatt inom den humanistiska och i synnerhet historiska forskningen ända sedan 1980-talet.

När det gäller den andra delen av undersökningen, det globaliserade samhället och dess konsekvenser för kulturarvsbruket, befinner sig Grundberg förmodligen på säkrare mark. Här har vi att vänta just den analys som behövs rörande den förändringsprocess som kulturarvet, dess aktörer och institutioner genomgår just nu.

Där Pettersson och Grundberg främst analyserar arkeologins roll i nationsskapandet, går Lars Jönsses forskning, ”Skansen och andra friluftsmuseer som integrationsmodeller”, in på etnologins roll i territorie- och identitetstänkandet. Det ”Sverige i miniatyr” som Skansen var avsett att bli genom att man flyttade dit byggnader, som var och en fick representera en region och kultursfär i landet, förkroppsligar på sätt och vis de mer teoretiska resonemang som Pettersson vill föra i sin idéhistoriska analys. Huruvida Jönsses forskningsgrepp kommer att överlappa den forskning som Magdalena Hillström i flera år bedrivit vid Tema Kultur och samhälle i Linköping om just Skansen, är för tidigt att orda om.

⁷ Kommentaren rör det på konferensen framlagda pappret. I antologin presenterar Pettersson en något förändrad forskningsplan som handlar om den statliga minnesvårdens framväxt i Sverige under 1900-talet.

⁸ Se även Kellers 1978; dens. 1990, s. 99-111.

⁹ Fewster, 2002.

Krister Olsson i sin tur vandrar med sitt forskningstema, ”Bevarande eller skapande av värde? Kulturmiljövärden i kunskapssamhället”, rakt in i den lucka som öppnats då den offentliga kulturarvsvården börjat släppa taget till förmån för privata intressenter. Olssons utsiktspunkt finns på avdelningen för samhällsbyggnad vid Kungliga Tekniska Högskolan, vilket ger ett intressant perspektiv på beslutsstruktur, samhällsplanering, medborgarnas deltagande i processerna med mera. Hans analys av främst städernas byggnadskultur som ”kollektiva nyttigheter” torde kunna utnyttjas också i andra sammanhang, då man vill belysa allmänhetens roll som aktör i bevarandeprocesserna.

Bodil Axelsson och Bodil Petersson tar sig an var sin bit av det nya (å andra sidan inte längre så nya) historiebruket, och fyller därmed forskningsfältet med konkreta exempel. Bodil Petersson presenterar sin avhandling *Föreställningar om det förflutna* (2003), där hon analyserar den historiska rekonstruktionens och det så kallade levandegörandets roll och betydelse både idag och igår. Historierekonstruktioner är ju ingenting nytt, konstaterar Petersson, utan kan hittas redan i 1600-talets stormaktstid, då den moderna nationalstaten började se dagens ljus. Historiska tablåer, dräktprocessioner och andra rekonstruktioner var i själva verket mycket vanliga på 1800-talet. Mina tankar går osökt till de historiska scenerier och dräktprocessioner som föranstaltades i samband med de stora nationella finska sång- och musikfesterna på 1800-talet, eller de historiespektakel som arrangerades vid Uppsala högar och andra platser där nygöticismter och kulturskandinavister firade sina högtider. Om historiespektaklen under 1800-talet ofta hade syftet att stärka nationalkänslan, visar Peterssons forskning att rekonstruktioner av forntida liv och händelser idag ofta har en lokal politisk funktion genom att stärka identiteten hos en plats. Såväl kommunala som privata och föreningars initiativ driver på utformningen av en lokal identitet, något som bekräftar Jensens och Kristevas ovan skildrade resonemang. I Danmark, konstaterar Petersson, hjälper regionerna (vikingakulturen i Roskilde till exempel) till att förstärka den nationella identiteten, medan de norska (Rogaland och Nordland) och svenska (Gotland och Skåne) regionerna stärker sin roll gentemot statsmakten i respektive land. Här ställs regional identitet mot den nationella.

Bodil Axelsson i sin tur har analyserat historiebrukets symboliska och identitetsstärkande innehåll i Alvastra krönikespel ”Makten och Härligheten”, som spelats i Alvastra klosterruin varje sommar alltsedan 1988. Här har man uppfunnit en ny historisk tradition, krönikespelet, på ruinerna av ett gammalt, symbolladdat kulturarv, själva klosterruinen.

I sin kommentar till de sex artiklarna efterlyser professor Svante Beckman hos forskarna ”en lite större likgiltighet för hela detta kulturarvsområde”. Vi tar det hela för allvarligt, menar han, och framkastar tanken att det egentligen inte skett så mycket mer grundläggande förändringar än att folk i dag har mer fritid, och kan därför syssla med att rekonstruera och hitta på upptåg med det förflutna. Provokationen bemöttes med många harmfulla protester: god forskning kräver äkta passion!

Jag föreslår att det moderna historie- och kulturarvsbruket egentligen handlar om lek. Även barn lär sig, som vi vet, livets spelregler och obarmhärtiga verklighet genom lek. Och då menar jag att leken är en mycket allvarlig hantering. De vuxna har börjat leka – på ett sätt som man, för att tala med Gadamer, kunde kalla ett nytt slags socialt spel – i syfte att komma tillrätta med verkligheten i Dream Society.

REFERENSER

- Jensen, Rolf, *Dream Society*, 1997.
- Gustavsson, Karin, *Kulturarvsfabrikens produktionslinjer*. Opubl. delrapport från projektet ”Kulturarv i praktiken”, Etnologiska institutionen, Lunds universitet, november 2001.
- Bohman, Stefan, *Kulturarvsinstitutionerna och det demokratiska arvet*, 1999.
- The end(s) of the museum: Els limits del museu*. Düttmann, Alexander García, et.al. (eds), Exhibition, Fundació Antoni Tàpies, Barcelona, March 14-June 4, 1995.
- Weissglas, Gösta, et al., *Kulturarvet som resurs för regional utveckling. En kunskapsöversikt*, 2002.
- Zintchenko, Lennart, *Kulturarv i teori och praktik – en forskningsöversikt*. Opubl. delrapport om kulturarvets konstruktion för Delegationen för industrisamhällets kulturarv, november 2001.
- Weissglas, Gösta, (et al), *Kulturarvet som resurs för regional utveckling. En kunskapsöversikt*, 2002.
- Horgby, Björn, Svante Kolsgård & Lasse Kvarnström, *Det som göms i snö ... – Arkiven och det industriella kulturarvet*. Opubl. Rapport, Linköpings universitet, Inst. för tema. Enheten för historia, 2001-11-17.
- Carlqvist, Anna & Lasse Kvarnström, *Kulturarv, museer och historiebruk. En utvärdering av Stockholms länsmuseum och projektet KULT-plats 2002*, opubl. rapport, 2002.
- Pettersson, Richard, *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder. En idéhistorisk bakgrund och analys*, 2003.
- Fewster, Derek, “Vision of National Greatness: Medieval Images, Ethnicity, and Nationalism in Finland, 1905-1945”, *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, Gilett, Andrew, (ed.), 2002.
- Keller, *Arkeologi – virkelighetsflukt eller samfunnsforming*, 1978.
- Keller, ”Et eksempel på hvordan politiske strømninger har påvirket historisk og arkeologisk teoridannelse”, Larsson, Lars & Ewa Rydberg, (red.), *Arkeologi och makt. Rapport från arkeologidagarne 15-17 januari 1990*, 1990.
- Kristeva, Julia, *Nations without nationalism*, 1993.

UTVECKLINGSTENDENSER I NUTIDA KULTURARV

SVANTE BECKMAN

De artiklar som samlats under rubriken ”Förändringsmönster i samtidens kulturarv” är fullmatade och inspirerande. Krister Olsson, Jonas Grundberg, Lars Jönnes, Bodil Petersson, Bodil Axelsson och Richard Petterson ger en rad inträngande bidrag till frågan om samtida tendenser i kulturarvets praktiker, synsätt och värderingar. Vi har också återigen fått en eftertrycklig demonstration av den starka tillströmningen av yngre forskare till detta problemfält och – väl att märka – den rikedom på teoretiska perspektiv som dessa representerar.

Min kommentar har tre delar. I den första drar jag fram några viktiga poänger i var och en av de sex artiklarna utan något försök till rättvisande sammanfattning av dem. I den andra försöker jag dra ut några lärdomar för den fortsatta forskningen som man kan vaska fram ur bidragen. I den sista gör jag ett försök att, i varierande anslutning till artiklarna, kortfattat identifiera några huvuddimensioner i vilka kulturarvets samtida förändringstendenser kan beskrivas.

I. ARTIKLARNÄ – NÄGRA VIKTIGA POÄNGER

Krister Olssons forskning är inriktad mot beslutsprocesser kring bevarandeplanering i byggd kulturmiljö med fokus på att identifiera de värden som kulturmiljön tilldelas och vilka olika incitament olika aktörer har för att delta i dessa processer. Tre resultat av Olssons forskning kan särskilt framhållas:

- Avvägningen av hänsyn till kulturmiljön mot andra allmänna intressen blir alltmer komplex.
- Det finns en diskrepans mellan medborgarnas värderingar av kulturmiljön och de värderingar som planeringsprocesserna förutsätter att medborgarna har. Processerna är så utformade att de förutsätter att medborgarnas incitament till deltagande har sin grund i privata kulturvärden, kulturmiljön som en privat nytthet, medan medborgarna i hög grad värderar kulturmiljön som en kollektiv nytthet.
- ”Kulturhistoriskt värde” som är det som lagstiftningen antar motiverar bevarande av kulturmiljön väger i praktiken lätt i samhällsplaneringen om detta nebulösa värde inte integreras i de bruksvärden som olika aktörer tillskriver kulturmiljön.

Jonas Grundberg identifierar ett antal övergripande processer av betydelse för de sociala kulturarvspraktikernas långsiktiga utveckling:

- De centrala tolkningsramarna för att förstå kulturarvsförvaltningens mening och utveckling är nationsbildning och modernitet. Bygget av den moderna kulturarvsförvaltningen är en integrerad del av nationsbildningen. Kulturarvets kategorier och värden förutsätter ett samhälle som genomsyras av modernitet.
- Arkeologin har därvid trätt fram som en storproducent av nationellt kulturarv.
- Globaliseringen – under lång tid – framträder som en övergripande grogrund för en växande efterfrågan på geografiskt och etniskt avgränsade identiteter och på historia och kulturarv i allmänhet.

- I samtiden kan man skönja hur globaliseringen medför att högre samhällsskikt blir mer kosmopolitiska medan lägre skikt blir mer etnifierade.
- Kulturarvspolitikens övergripande dilemma inför ”det mångkulturella samhällets” framträdande är att man har en apparat och ett tänkande uppbyggda för nationsbildning.
- Arkeologin förlorar efterhand sin roll som nyckelproducent av nationellt kulturarv.

Lars Jönsses tar sin utgångspunkt i den genomgripande reformeringen av Skansen under 1930-talet. Två drag i denna framhålls – förstärkt musealisering och en starkt ökad betoning av Skansen som en familjeplats. I bägge dessa rörelser kan man se en försvagning av de ursprungliga folk- land- och nationsintegrerande grunddragen i Hazelius skapelse och en anpassning till det demokratiska folkhemmets värderingar och till det förhållande att folk och nation inte längre var kontroversiella framtidsmål. Härifrån utvecklar Jönsses några drag i ett tänkvärt och slående tolkningsperspektiv på Skansen och efterföljande friluftsmuseers speciella roll i den allmänna nationsbildningsprocessen. Detta sker genom att identifiera ”territorieskapandet” som en särskild och vanligen förbisedd aspekt av nationsbildning bland annat uttryckt i förhållandet av det nationella territoriet som trädde fram under senare hälften av 1800-talet. Skansen framträder här som ett förebildligt exempel på en anordning inriktad på att ”skaffa en nation” åt ett givet svenskt territorium – de gränser som sattes 1809. Som kontrast nämns den omvända tyska upptagenheten av att ”skaffa territorium” till den framträdande tyska nationen. Bygget av territorium – integration av nation och land – friläggs som det karaktäristiska för Skansen ursprungliga funktion. Framgången i detta projekt – ”att det svenska territoriet sannolikt blev klart en bit in på 1900-talet” – är grunden för en reformering och modernisering av Skansen under 1930-talet.

Bodil Petersson utgår från att rekonstruktioner, försök att återskapa det förflutna är ett starkt expanderande drag i samtidens historiebruk. Hennes forskning syftar till att förstå historierekonstruktionens olika funktioner och föreställningsunderlag i ett långt perspektiv. Utvecklingen av en tolkningsapparat och en adekvat begreppsram kring rekonstruktionen är hennes centrala bidrag. Några huvuddrag i detta är:

- tre grundläggande tolkningsperspektiv på rekonstruktionsföretag: som politik, kunskap och äventyr;
- tre nyckelbegrepp: rekonstruktion, experiment och levandegörande;
- tre huvudkategorier av rekonstruktioner: bebyggelse, transport och händelser.

Begreppen tillämpas på en snabbvandring genom rekonstruktionshistorien fram till våra dagars explosivt ökade intresse. I diskussionen om hur man skall förstå det samtida intresset för rekonstruktioner framhålls bland annat allmänna kulturströmningar präglade av rotlöshet som skapar ett intresse för att söka historiska rötter och replipunkter. Petersson menar att den fixering vid tingens autenticitet som präglat det professionella historiebuket under en stor del av 1900-talet (och som bromsat rekonstruktionslusten) försvagats under senare decennier. Historieintresset har förskjutits från de enskilda äkta tingen till komplexa miljöer varvid professionella hämningar när det gäller rekonstruktion försvagas. På ett mer övergripande plan är det historiebuket ökande integration med upplevelsemarkanden som förklarar intresset. Historiebuket tidigare dominant inriktning mot kollektivt kulturellt självförsvar försvagas till förmån för den individuella jakten på stimulerande upplevelser, äventyr och tidsfördriv.

Bodil Axelssons bidrag tar naturligen vid där Bodil Peterssons slutar – den expanderande upplevelsemarknaden som ram för samtida historiebruk. Ämnet är det årliga iscensättningarna av ett historiespel – ”Makten och Härligheten” – i Alvastra klosterruin sedan 1988. Det hon studerar är kontinuiteten i hur detta spel inrättats, hur en tradition skapas och historiespelet blir en historisk institution som befordrar och fordrar sin egen fortlevnad. Sådillvida är det ett dubbelt kulturarvsbildande fenomen som studeras – å ena sidan den i spelet återgivna historien, å den andra spelets egen förvandling till ett historiskt objekt som utövar en styrande makt över sin omgivning. Bidragets huvuduppgift är att förklara hur denna dubbla institutionalisering av kulturarv går till. I bägge dimensionerna framhålls samspelet mellan erkända, auktoritära och institutionaliserade mönster för historien och dessa återgivande och frivilliga, spontana och icke-auktoriserade ingrepp från de medverkandes och tillfälligheternas sida. I presentationen är det Axelssons mål att sätta fingret på detta samspel mellan traditionsbestämning och dynamisk föränderlighet som på mikroplaner kan förklara varför just Alvastraspelet fortsätter, och mer generellt, hur vi kan förstå de samhälleliga villkoren för den form av dubbel historiebildning som kulturarvsfenomenen uppvisar: det parallella återskapande av det förflutna med ett återskapande av de anordningar och projekt med vilka historien återskapas. Med sin när- och skarpsynta granskning av ett mycket begränsat empiriska exempel vill Axelsson ge ett bidrag till ett nyckelområde av stort generellt intresse – hur bildas traditioner? Bland de fem diskuterade typerna av orsaker till kontinuiteten och institutionaliseringen av spelet i Alvastra betonar Axelsson särskilt den allmänna faktorn ”dynamik på ett mikroplan”, där mötet äger rum mellan traditionsbildningens generella krav på ett samspel mellan läsande och öppnande inramningar, å ena sidan, och de enskilda medverkandes skaparlust, idiosynkrasier och engagemang å den andra.

Richard Pettersson tar ett stort grepp på förändringarna av den offentliga kulturarvspraktiken i Sverige under 1900-talet. Han tar sin utgångspunkt i frågan om det sista decenniets politiska markering av en inriktningsändring från att bevara till att bruka kulturarvet representerar något radikalt nytt. Artikeln visar att den spänning som detta begreppspar representerar anknyter till en lång tradition, där kulturarvsverksamheten länge uppvisat spänningar mellan modernistiska och traditionalistiska bruk av historien, mellan en mer reservatsbetonad och en mer folkparksinriktad användning av den historiska miljön, mellan betoningar av det vetenskapliga kunskapsvärdet och det medborgerliga upplevelsevärdet. Sigurd Curman framträder som kulturmiljövårdens utvecklingshjälte under 1900-talet i sin roll som kompromissvillig förmedlare och överbyggare av detta slags spänningar. Pettersson påminner om hur djupt det nationalistiska, folk- och historieromantiska arvet från 1800-talet präglat även 1900-talets utveckling på fältet – förstärkt under första halvan av 1900-talets av en vetenskaplig befästning av idén om det unikt kulturellt och rasmässigt enhetliga svenska folket. Med en blick för de samtida tendenserna i branschen lyfter Pettersson fram självreflexionsprojektet *Agenda kulturarv* som tecken på en förestående radikal omvälvning, som kanske ytterst går tillbaka på en djupgående osäkerhet om vad den offentliga kulturminnesvården egentligen går ut på.

II. NÅGRA LÄRDOMAR

En slående lärdom från samlingen av inlägg i denna antologi är den ämnesmässiga bredden i den snabbt växande forskningen om kulturarvet som socialt praktik- och institutionsfält. Fruktbarheten i att sida vid sida presentera historiska, arkeologiska, kulturgeografiska, planeringsteoretiska, lärdomshistoriska, etno-

logiska och antropologiska perspektiv i är tydlig. Ytterligare disciplinperspektiv som det sociologiska, socialpsykologiska, konstvetenskapliga, företagsekonomiska, medievetenskapliga och statsvetenskapliga finns antydde i flera bidragen och har även de värdefulla teoretiska perspektiv, traditioner och begrepp att tillföra detta genuint tvärvetenskapliga forskningsfält. Många kan säkert glädja sig åt att ha upptäckt samarbetsparter på oväntade ställen i den vidsträcka akademiska skog som så ofta skymms av den egna disciplinens höga och närstående träd. Vikten av att stärka samarbetsformerna och utveckla hjälpsamma institutionella arrangemang som främjar interaktionen mellan de många teoretiska perspektiven är stor.

Bredden i teoretiska angreppssätt speglas inte bara i mängden discipliner. Man kan också notera en fruktbar ambivalens mellan å ena sida utpräglade mikroansatser med betoning av vikten att se till kulturarvspraktikernas komplexa detaljrikedom och mångtydighet (Krister Olsson, Bodil Axelsson) och å den andra sidan vikten av att fylla stora syntetiserande ordningsmönster och förklaringsansatser med mening (Jonas Grundberg, Lars Jönses). På ett liknande sätt står ambitionen att teckna bilden av mycket långa utvecklingsförlopp (Bodil Petersson, Richard Pettersson) mot studier av de kulturarvspraktiker som pågår just nu.

Det är väl främst tre saker som jag fäst mig vid i de sex artiklarna. Alla tre handlar om väsentliga ambivalenser i de samtida (men också tidigare etablerade) forskningsansatserna på kulturarvsfältet. Ambivalenserna är mer eller mindre tydliga i samtliga bidrag och alla har kanske *sub specie aeternitatis* en trivial prägel – ofrånkomligheter i varje vetenskapligt företag.

Den första ambivalensen handlar om vikten av att å ena sidan se till den historiebrukande och kulturarvsbildande praktikens komplexa detaljer och mångtydighet bortom förutfattade meningar (Krister Olsson, Bodil Axelsson), och å andra sidan fylla stora syntetiserande grepp på historiebrukets utveckling med generell mening och ordnande begrepp (Jonas Grundberg, Lars Jönses).

I denna brytning mellan mikroansats och makroansats visar Bodil Petersson och Richard Pettersson ingen tydlig preferens och framstår kanske därmed som ”traditionella” historiker som tänker sig att det ena ger det andra. Krister Olsson och Bodil Axelsson framstår som de ”postmoderna” forskarna. Metodideologiskt lever vi i en tid när antropologins och etnografins mikroempiriska, komplexitetsskapande, öppnande angreppssätt åtnjuter hög aktning. Ur det detaljerade studiet av virrvarret träder kanske några stora mönster fram, men framförallt en aktning för den dynamiska, lokala, aktörsstyrda villkorligheten i det historiska skeendet inklusive forskarens egen roll som medskapare av studieobjektet. Jonas Grundberg och Lars Jönses är mer ”moderna”. För dem gäller det att hitta de stora teoretiskt strukturerande greppen för att få den empiriska sörjan att framträda i sin begripligt ordnande gestalt. Karikerade på detta sätt är det uppenbart att kulturarvsforskningen behöver alla tre attityderna.

Den andra ambivalensen har att göra med att de akademiska professioner som vi representerar både är observatörer och producenter av kulturarvs praktiker och historia. Att skriva kulturarvs svenska historia är i hög grad en fråga om att skriva kulturarvsvetenskapernas historia. Kulturhistoria, etnologi, folkloristik, arkeologi och konstvetenskap är ämnen som levtt och ännu lever i ett symbiotiskt förhållande med kulturarvsinstitutionerna, med museiväsendet och kulturmiljövården. Hos Jonas Grundberg och Bodil Petersson framstår arkeologiämnet som den centrala aktören i fältets långa utvecklingshistoria. Vad Richard Pettersson säger om den långa trenden under 1900-talet kan tolkas som att de akademiska aktörerna successivt förlorat terräng. Å den andra sidan målar Krister Olsson och Bodil Axelsson upp en dynamik för kulturarvspraktiken där helt andra ”civila” och lokala krafter än de akademiska spelar huvudrollen. I

det stora nations-, territorie- och identitetsbildande drama som Lars Jönses visar framstår de lärda tillskyndarna av kulturarvspraktiken som strukturellt överbestämda tjänare av politiska processer av en helt annan kaliber. För den allmänna frågan om hur kulturarvets historia kan och bör skrivas är denna spänning lärorik. Den kan bland annat peka mot växelspelet mellan å ena sidan öppnande "amatöriserande/civiliserande" faser och, å den andra, slutande "professionaliserande /byråkratiserande" faser i kulturarvsbranschens historia. Det är i själva verket en öppen fråga vad och vilka kulturarvets historia handlar om. Inte ens som ett offentligt reglerat institutionsområde är det självklart varför museernas och Riksantikvarieämbetets verksamhet och lärda funktionärer skall stå i fokus. Man kunde hävda att skolväsendet, kyrkan och stadsbyggnadskontoren är långt viktigare institutionella producenter av kulturarv.

En tredje ambivalens är väl inte särskilt tydligt avspeglad i artiklarna, vilket glädjer mig. Det är spänningen mellan och sammanblandning av att i Max Webers mening uppträda som vetenskapsman och politiker. Det symbiotiska förhållandet mellan "museivetenskaperna" och de offentliga kulturarvsinstitutionerna har i kombination med att kulturarvsfältet är ett marginellt politikområde (som inget parti vinner röster på) gett upphov till en speciell form av "akademisk politisering". Den yttrar sig bland annat i att det är kulturarvets funktionärer och akademiska tillskyndare snarare än några kulturpolitiker som talar om vad kulturarv är och varför offentligheten skall ägna omsorger åt det.

III. FÖRÄNDRINGSTENDENSER PÅ KULTURARVSFÄLTET

Vad är det då för förändringar som kännetecknar kulturarvsfältets sentida och samtida utveckling? Anlägger man de sista 30 årens perspektiv är det tydligtvis en hel del. Vad man vill lyfta fram beror på hur brett perspektiv man anlägger och vad man räknar till fältet. Vill man hitta relevanta beskrivningsdimensioner för förändringsmönstren är det viktigt att man inte väljer för närsynta perspektiv där bilden av vad som händer med kulturarvets offentliga institutionssfär skymmer sikten för större skeenden. Inte minst är detta viktigt eftersom jag tror att det är den minskande betydelsen av denna offentliga sfär i kombinationen med den växande betydelse av hela fältet som är en av de intressantaste allmänna tendenserna som vi kan hitta. Lite tillspetsat håller staten sedan flera decennier på att tappa greppet om kulturarvet och den verbala rökutvecklingen i skrivningarna om kulturarvet i *Kulturutredningen* 1995 och senare i slutrapporten för *Agenda kulturarv* 2004 uttrycker en djupnande osäkerhet om vad man håller på med och varför. Den animerade mediedebatten om verksamheten vid Statens historiska museum vittnar om samma sak. Är museet ett forum för demokratiskt samtidsengagemang eller ett sällan besökt föremålsarkiv för arkeologisk forskning? Är Nordiska Museets väldiga fosterländska kyrksal ett oavsiktligt gravmonument över döda eller döende kulturarvspolitiska målsättningar? Frätande ekonomiska, publika och verksamhetsideologiska kriser kännetecknar många av de stora kulturhistoriska läns museerna. För snart 15 år sedan skrev jag en uppsats med titeln "Oreda i fornsvängen". Mitt intryck är att oredan bara har tilltagit sedan dess. Mitt intresse är därför inriktat på att skissa trender som kan bidra till att förtydliga denna oreda och den marginalisering som drabbat ärevördiga och för 30 år sedan dominant offentliga institutioner på fältet inklusive RAÄ, SHM, Nordiska Museet och de flesta läns museerna. Här skall jag kortfattat peka på överlappande och i varandra invävda trender när det gäller tre sjok av frågor:

Aktörsmonster, resursflöden och styrning
Värderingar, mål och funktioner

Folket, publiken, avnämarna

III:1 Förändring av aktörsmonster, resursflöden och styrning

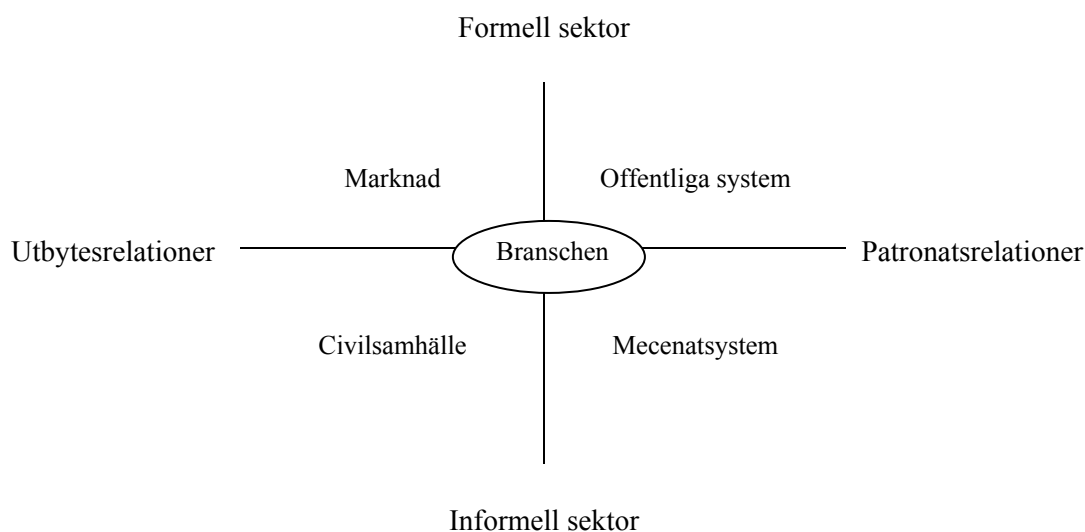
Ett ganska självklart sätt att plocka upp strukturförändringar på kulturarvsfältet är att uppmärksamma förändringar av aktörsmonster och resursflöden. Den ökande livligheten på fältet under de senaste decennierna visar sig genom inflödet av nya aktörer men också genom förändrade relationer mellan gamla aktörer. Livligheten visar sig genom en kraftig tillväxt av den ekonomiska omsättningen på fältet, men också genom de förändrade relationerna mellan olika typer av resursflöden.

Till nya aktörer hör i första hand allmänhetens starkt ökande intresse för kulturarv och historia. Detta intresse är inte bara grunden för kraftig tillväxt av marknaden för kulturarv och därmed för inflödet av ett stort antal kommersiella aktörer. Samspelet med kommersiella krafter är tydligt i den snabba uppkomsten av olika slags historieland, medeltidveckor, riddarspel, historiska dokusåpor, lokala krönikospel, Armturism med mera. Allmänhetens stigande intresse yttrar sig även i växande efterfrågan på det traditionella offentliga utbudet av kulturarv som också tvingats till anpassning till de mera teatrala och underhållande former för historiebruk som tidsandan efterfrågar. Den kraftigaste ekonomiska mobiliseringen har dock främst kommit till uttryck i den starkt ökande kulturarvsförvaltande självverksamhet inom hushåll och föreningsväsende. Bara uppkomsten av mer än tusen lokala enskilda arbetslivsmuseer under ett par årtionden vittnar om en aktivering av ”det enskilda initiativet” på ett sätt som saknar motstycke. Allmänhetens engagemang i renovering av äldre bostadsbebyggelse och deras investeringar på antikvitetsmarknaden vittnar om mycket kraftiga inflöden av privata ekonomiska resurser i ”fornsvängen”. TV-program som *Antikrundan* och *Otroligt antikt* har mer än tio gånger så många tittare som normala kulturprogram i SVT.

Relationerna mellan olika typer av offentliga aktörer har också genomgått väsentliga förändringar. Den tidigare så starkt dominerande statliga nivån har fått träda tillbaka, inte bara genom en planmässig regionalisering av kulturmiljövården utan även genom det starkt ökande engagemanget i sektorn på kommunal och internationell nivå. Infogandet av kulturhistoriska resurser i lokala och regionala utvecklingsstrategier har gått som en löpeld genom landet och efter Sveriges EU-inträde har mycket stora regionalpolitiskt motiverade stödpengar plöjts ner i kulturmiljörelaterade projekt. Inrättandet av ett stort antal Världskulturarv i Sverige på sistone vittnar allmänt om hur en global kulturpolitisk nivå träder fram och om anpassningsrörelser till global turistindustri.

Mot inflödet av nya aktörer och aktörsintressen kan man också uppmärksamma försvagningen av traditionellt starka aktörer. Mest i ögoninfällande är här skolans och kyrkans kraftgång som huvudproducenter av nationell historisk och litterär kanon.

Det är inte alldeles lätt att skaffa sig en övergripande bild av alla de stora förändringar av aktörsmonster och resursflöden som ägt rum på kulturarvsfältet under de sista 25 åren. Till någon hjälp för detta vill jag använda följande kartering av fem styrsystem på kulturarvsfältet:

Som framgår urskiljer jag fem övergripande styrsystem. I mitten har jag placerat ”branschen” det vill säga kulturarvsfältets professionella yrkesutövare och deras enskilda och offentliga institutioner, organisationer och företag. Branschen omges av och samspelar med fyra olikartade styrsystem – de offentliga systemen, (de enskilda) mecenatssystemen, civilsamhället och marknaden. Dessa fyra urskiljes dels på grundval av frågan om styrsystemen är formella (marknad, offentlighet) eller informella (civilsamhälle, mecenater), dels om relationen (i styrningen av kulturarvsverksamheten) baseras på patronat (enkelriktade resursflöden) eller på utbyte av värden (dubbelriktade resursflöden). Gränserna mellan dessa styrsystem är porösa och överlappande. Branschen ser jag dels som ett självständigt styrsystem som påverkar fältet genom sin praktiska kontroll över kulturarvshanterande institutioner, genom sina yrkesideologier, genom sin expertauktoritet och (som i Sverige) genom sitt direkta inflytande över kulturarvspolitikens formulering. Men branschens innehåll beror och styrs också av de fyra omgivande regleringssystemen som förser den med uppgiftsmandat, pengar, kunskaper och legitimitet. Det är dessa fyra nyckelresurser som branschen kämpar om. Branschens innebörd förändras därför genom att styrkeförhållanden mellan de fyra styrsystemen ändras. Den tilltagande ”identitetskris” som kan förmärkas inom stora offentliga museer och inom kulturmiljövården (debatten kring Statens historiska museum, *Agenda kulturarv*-projektet, med mera) ser jag främst som ett återsken av den kraftiga relativa försvagningen av det offentliga styrsystemet på kulturarvsfältet. Det är marknadskrafternas och civilsamhällets invasion av fältet som skakar om branschen.

III:2 Förändring av värderingar, mål och funktioner

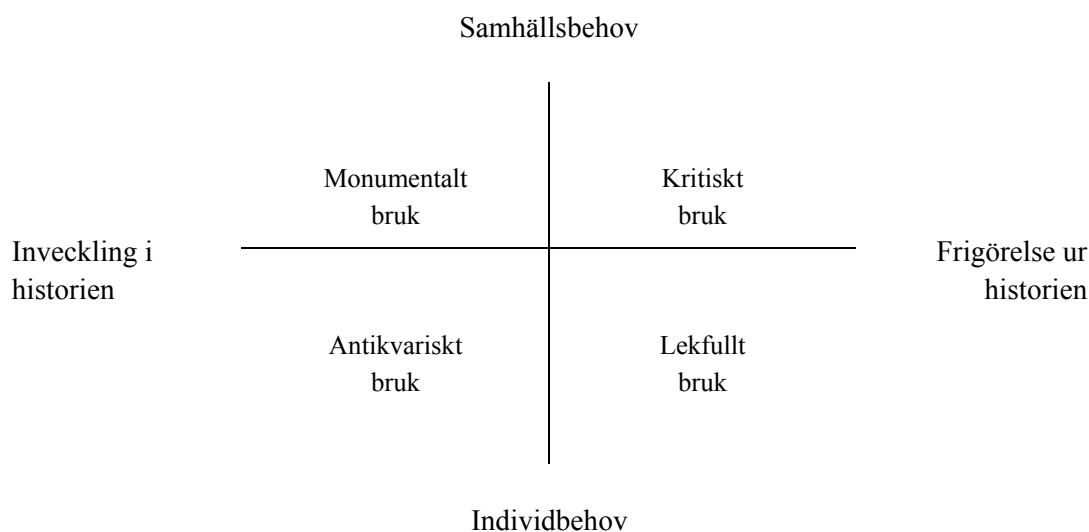
Det är nu inte bara förändringar i styr- och aktörssystem som skakar om branschens självförståelse. Parallellt med dessa rörelser löper en rad förändringar av uppfattningar om kulturarvets värde och om kulturarvspraktikernas mål och funktioner. Bevarande och vård av det svenska kulturarvet såsom ett kulturpolitiskt huvudmål i hägnet av nationens, historiens, kulturminnets, vetenskapens och bildningens egenvärden

och till gagn för framtida generationer är det grundläggande tänkesätt som förvånande länge har motstått mentala moderniseringsrörelser. Tänkesättet har sina rötter i 1800-talets kultur- och historieidealistiska idéer i kombination med en övergripande nationellt samhällsbyggande inramning av kulturpolitiken. Det är inte oväntat just på det kulturarvspolitiska fältet som detta ideologiska 1800-talsarv uppvisat den största uthålligheten. En klart redovisad distansering av detta tankegods och en ansats till direkt anpassning till den demokratiska, sedermera mångkulturella, välfärdsstatens tankemönster sågs varken i Museiutredningen eller i Kulturutredningen på 1990-talet. Det är först genom *Agenda kulturarvs* ambition att omdefiniera den offentliga kulturarvsförvaltningens uppgifter som förändringen blivit helt tydlig. Möjligheterna att förstå kulturarven som beroende av medborgarnas egna värderingar och som en resurs för individuell välfärd och för social och ekonomisk samhällsutveckling har länge haft svårt att komma fram eftersom kulturarvsförvaltningens eget kulturarv är så starkt, inte minst genom att det allmänpolitiska engagemanget i frågorna varit notoriskt svagt.

Den pågående avklädningen av kulturarvets nationella, kulturidealistiska kappa bidrar aktivt till branschens samtida identitetsproblem på ett övergripande plan. Men på ett lägre plan har branschen också ackumulerat en lång osäkerhet om vad vitsen med kulturhistoriska museer och kulturmiljövård är. En huvuddimension av denna osäkerhet presenteras i Magdalena Hillströms bidrag till denna bok. Med utgångspunkt från spänningen mellan samlingsinriktning och publikinriktning och spänningen mellan en identifikation med lärdomskulturen eller med upplevelsekulturen urskiljs fyra institutionella identiteter som kulturarvsbranschen kunnat välja mellan under lång tid: som en minnesrik skattkammare i den svenska historiens tjänst, som ett systematiskt föremålsarkiv i vetenskapen tjänst, som folkbildningsanstalt till fromma för bildning och identitet, eller som en upplevelseteater för skiftande publiksmaker. Förskjutningen från en ideologiskt överordnad samlingsinriktning till en överordnad publikinriktning är tydlig i kulturarvs- och museipolitisk retorik sedan många decennier, men de skickesediga implikationerna för de historiskt ackumulerade offentliga samlingarna och fornminnena har knappast visat sig på allvar ännu.

Ett annat analysverktyg för att få grepp om värderings- och målsättningskonflikter i kulturarvets förvaltning är en tolkning och modifiering av det mest berömda av branschens tankemönster, Friedrich Nietzsches lära om historiebruken i *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*.¹ Nietzsche räknar som bekant med tre slags bruk: det monumentala, det antikvariska och det kritiska. Till dessa tre vill jag lägga en huvudtyp av bruk som var lika aktuellt på Nietzsches 1860-tal som det är i samtiden, men som inte täcks av hans indelning. Jag kallar det för det lekfulla historiebruket, lika närvarande i excesserna i historiska romaner, historiserande konst och stiltistoriska imitationer vid mitten av 1800-talet som motsvarande förtjusning i historien som lek och teater i samtiden. De logiska relationerna mellan de fyra typerna av historiebruk (och därmed min schematiserande tolkning av Nietzsche) förtydligas i följande modell:

¹ Nietzsche, 1998.

Jag skiljer alltså mellan två slag behov som vägleder historiebruken och som i varierande grad kan motivera kulturarvsverksamheterna. Det ena motivet har primärt samhällsordningens behov för ögonen – det monumentala och det kritiska bruket. Det andra motivet ser till individens psykologiska nytta av historia – det antikvariska bruket och det lekfulla. I den andra dimensionen skiljer jag mellan historiebruk som innebär att man ”invecklar” och bygger in människa och samhälle i historia (monumentalt och antikvariskt bruk) från sådana bruk som eftersträvar frigörelse ur historien (kritiskt och lekfullt bruk).

I förhållande till Nietzsches originalidé är det alltså åtskillnaden mellan två slags frigörande historiebruk som är tydlig – den seriöst kritiska frigörelsen ur kollektiva myter, okunnigheten och förkvävande tradition och den ”oseriösa” leken med och i historien och dessa oändliga lager av material för fantasi, spänning, upplevelser och konst – berättelser, hjältar, scenerier, exotiska livsformer, konstiga kroppar, äventyr, allt vad man vill. De övriga tre kategorierna är tänkta att vara lika originalen. Det monumentala bruket svarar mot skapande av samhällsordning och kollektiva identitet, men också mot historien som maktens och lögnen förtrycksredskap. Det antikvariska bruket svarar mot skapande av hemtrevlig kontinuitet, kärlek till gamla ting och till hembygden, oaser av trygghet i umgänget med det förflutna, men också mot bruket av historien som verklighetsflykt och snuttefilt. Det kritiska bruket av historien är en hävstång för upplysning och frigörelse av samhällsordningen ur myter och fjättrande traditioner, men också en alienerande och trivialiserande kraft i tjänst åt den samtidsinstängda modernitetens snusfornuft. I likhet med Nietzsches framhållande av att historiebruken både kan vara till nytta och till skada för livet, kan också det lekfulla bruket tillskrivas en ljus gladlynt frigörande, underhållande, förskönande och stimulerande sida, men också en förljugen, verklighetsflyende och slappt estetiserande och trivialiserande sida.

Poängen med en modell som denna är att den inbjuder till beskrivningar av övergripande förändringar av historiebruken under mycket lång tid. Här ligger två spegelvända attityder nära till hands. Den ena attityden söker berätta en historia om systematiska förskjutningar i de dominerande typerna av bruk från den västeuropeiska historiepolitiska guldåldern under 1800-talet fram till våra dagar. Huvudriktningen i 1900-talets utveckling ter sig därmed schematiskt som en förskjutning i bägge modelldimensionerna. Å

ena sidan har det invecklande historiebruket försvagats till förmån för det frigörande. Å andra sidan har samhällsbehoven för bruket försvagats till förmån för individbehoven. Kombinationen av dessa rörelser innebär en sekulär försvagning av det ”tidigmoderna” monumentala, samhällsbyggande och nationsförhålligande historiebruket och en förstärkning av det ”senmoderna” lekfulla och hämningslösa bruket. Däremellan kan vi urskilja en ”modern” epok som domineras av den gnisslande kombinationen av det antikvariska och det kritiska bruket. Det kritiska historiebruket framstår därvid som en del av modernismens frigörande upplysningsprojekt, medan det antikvariska bruket framstår som en väsentligen anomisk motreaktion på moderniseringsrörelsen, flykten till ett förgyllt förflutet. David Lowenthals budskap om en generell postmodern urartning av historiebruket (i *The past is a foreign country* (1985), och *Possessed by the past* (1996)) förefaller passa in i detta utvecklingsmönster.

Den reviderade Nietzscheanalysen kan också användas med den spegelvända attityden. Det utmärkande för historiebruket är då att de olika typerna av bruk uppträder sida vid sida. Skillnaden mellan Nietzsches ”tidigmoderna” 1860-tal och den ”senmoderna” samtiden är inte så stor. Alla former av historiebruk förefaller kunna frodas samtidigt även om vissa favoriseras av särskilda användare, av vissa institutionella ramar och olika tidsandor. Också här tycks det som om en närsynt uppmärksamhet på de statliga kulturinstitutionernas praktik ger intrycket såväl av större enhetlighet i historiebruket vid varje tidpunkt som intrycket av en mycket större förändring över längre tidsperioder. Lyfter vi blicken till den större scen där också marknadens och civilsamhällets historiebruk finns med i bilden, så får vi vid varje tidpunkt ett mycket mer varierat och motsägelsefullt historiebruk och mycket av intrycket av en trendmässig förändring över längre tid bleknar bort.

III:3 Förändringar av folket, publiken, avnämarna

Ett tredje huvudstråk av förändring i bruket av historia och kulturarv berör frågan om vilka branschens verksamheter riktar sig till.

För det offentliga kulturarvsbruket, särskilt för det statliga kulturhistoriska museiväsendet och kulturminnesvården är ”folket” en stor och komplicerad sak. Folket är till att börja med en av de viktigaste produkterna av det offentliga historiebruket. Folkskola, kyrkoplikt och i Nietzsches mening monumental historiepoltik var under 1800-talet de viktigaste medlen för att tillverka ett svenskt folk av den då befintliga demografiska råvaran. Folket är också det rättmätiga mer eller mindre kulturidealistiskt föreställda subjektet för den historia som de offentliga historieleverantörerna berättar. Sveriges historia är det svenska folkets historia. Med tanke på en viss osäkerhet om vilket detta folk är inrättades under 1800-talet särskilda folkvetenskaper, (nordisk och jämförande) antropologi och etnologi med uppgiften att vetenskapligt särskilja och dokumentera folket. För dessa vetenskaper och motsvarande museiverksamheter är alltså folket objektet för studium och dokumentation.

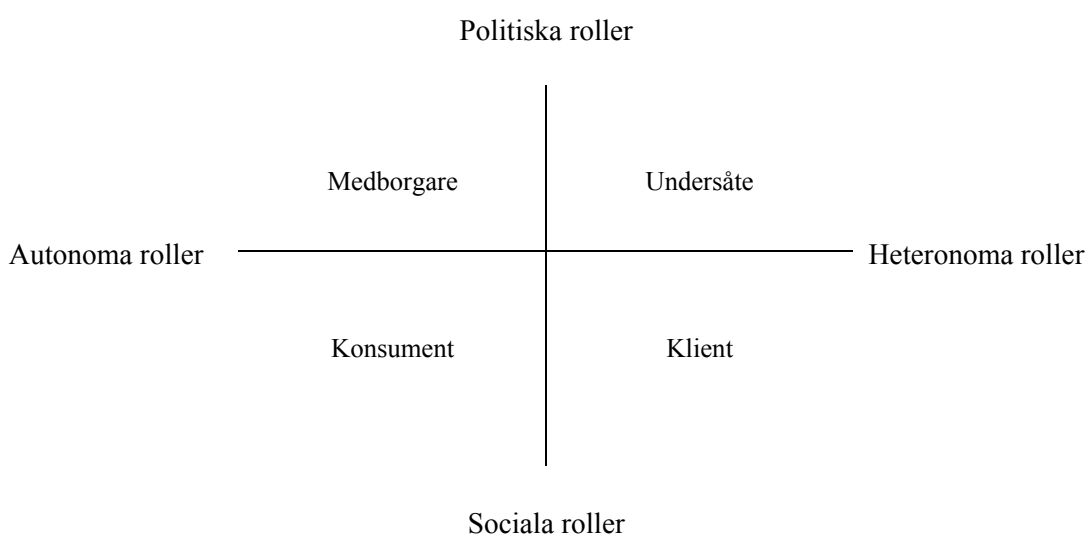
De offentliga kulturarvsinstitutionerna uppfattar ofta sig själva som folkbildningsinstitutioner. I sen tid handlar detta om ett offentligt tjänsteutbud på den historiska kunskapsmarknaden. Här är folket den bildningstörstande publiken. Går vi hundra år tillbaka i tiden handlade det mer handgripligt om att fostra folket till svenskhet och till fosterlandskärlek – att göra riktigt folk av folk. Här är folket undersåtarna sedda som material för offentlig uppfostran. En i kulturpolitisk viktig mellanform av dess två slags folk är tanken på folket som objekt för civilisering, kultivering och andlig elevation. När den moderniserade

civila statsmakten under 1800-talets senare hälft relativt motvilligt övertog delar av kungastatens kulturpolitiska ambitioner var det under framstegstankens egid. Det offentliga ansvaret för främjande av kulturellt framsteg innefattade också ansvaret för en kontinuerlig civilisering och bildning av folket.

Framträdandet av en ny välfärdspolitisk ram kring kulturpolitiken vid mitten av 1900-talet innebar att folket förvandlades till sociala och geografiska medborgargrupper med mer eller mindre tillfredsställda kulturella konsumtionsbehov, som det offentliga kulturutbudet skulle tillgodose på ett rättvist sätt. Folket blev härigenom först klienter för offentliga kulturella omsorger. Efter hand som de kommersiella historiebryken blivit mer tongivande mot slutet av 1900-talet (och i takt med det ökande motståndet mot auktoritära drag i välfärdsstaten) har folket fått en självständigare roll som konsumenter av offentliga historietjänster.

Utöver dessa roller är det egentligen folket som i sin egenskap av politiska medborgare äger och genom sina förvaltningsorgan bedriver alla delar av den offentliga kulturarvsverksamhet ity ”all offentlig makt i Sverige utgår från folket” (RF § 1). All offentlig kulturarvsproduktion står i folkets tjänst och det är därvid endast ”den enskildes personliga, ekonomiska och kulturella välfärd” som i grunden får motivera offentlig verksamhet (RF § 3). Så ingen kan grundlagsenligt betvivla vad som motiverar bevarandet av de miljontals skärvorna och benflisorna i Statens historiska museums gigantiska lagerlokaler – den enskildes kulturella välfärd.

En enkel modell för att åskådliggöra några av dessa mångtydigheter och omvandlingar av kulturarvets ”folk” är denna:

Också denna modell kan användas för att schematisera utvecklingen på kulturarvsfältet med två spegelvända attityder. I den ena versionen får vi en grovt linjerad förskjutning under 1900-talets i modellens bägge dimensioner. Å ena sidan har ”det politiska folket” försvagats och ”det sociala folket förstärks” på kulturarvsfältet. Å den andra tillerkänns det sentida folket större autonomi än i den mycket mer auktoritära inramningen av historiepolitiken i början av 1900-talet. Summan av dessa rörelser är att i början av 1900-talet mötte de offentliga kulturarvsinstitutionerna folket som undersåtar som skall fostras till

svenskheter, höjas i bildning och förhindras att vanhelga och vanvärda forntidsarv och kulturminnen. I slutet av 1900-talet är det dominerande tilltalet i stället konsumentens. Kulturarvsinstitutionerna serverar konsumenterna på historiemarknaden med upplevelser, underhållning, kunskap, lokal identitet och miljömässig trivsel. Denna huvudriktning i bilden av folket löper parallellt med förskjutningar som har beskrivits i föregående schematiseringar: från det monumentala till det lekfulla bruket av historien och från professionell/offentlig dominans till civil/marknadsdominans i historieförvaltningens styrsystem.

Men som i tidigare fall finns det en motbild till denna rörelse, som istället betonar kontinuerlig mångtydighet hos det folk som kulturarvsinstitutionerna tror sig tjäna. Mycket av de auktoritära dragen finns kvar kodifierade främst i de legala tvångsmedel som kulturmiljövården sedan gammalt förfogar över i skyddet av fornlämningar och rätten att i nationens namn tabuisera byggnader och föremål genom kulturminnesmärkning och musealisering. Den klienteliserande folkbildande attityden till folket genomsyrar såväl Artur Hazelius ömma folkfostrambitioner liksom grundhållningen i välfärdsstatens kulturpolitik som riksdagen antog 1974 (och som den bekräftade som alltfört giltig 1996). I museiverksamhet för barn är den klienteliserande hållningen städse given. Marknaden för historiekonsumtion hade en stark ställning redan för 100 års sedan och det är bara den historiografiska blindheten för historiebruket utanför den offentliga institutionssfären som kan få oss att tro något annat. Som det framgår av Magdalena Hillströms kommande avhandling var en av Hazelius många talanger den som kommersiell företagare och utbudare av festliga historiska skådespel och brokiga samlingar. Medborgarrollen till slut har aktualiserats kraftfullt under det sista decenniet när civilsamhällets aktivitet och självproduktion av kulturarv har skjutit i höjden. I *Agenda kulturarv* söker den offentliga kulturarvsbranschen i växande grad omdefiniera sig till en servicefunktion i detta av medborgarna själva förvaltade kulturarvet. Men denna mycket aktiva medborgarroll där folket gjort och tillåtits ”göra sin egen historia” är förvisso inget nytt. Såsom det också framgår av Hillströms kommande avhandling så är det ju medborgarinitiativ, fornvänner, mecenater, samlare, folkrörelser, kulturfurstar och andra amatörer som bär expansionen av de publika historiebruket under senare hälften av 1800-talet. Regionalt har dessa krafter varit framträdande även under en stor del av 1900-talet.

Hur man skall balansera bilden av trendmässig förskjutning och kontinuerlig motsägelsefullhet i bilden av den offentliga kulturarvsproduktionens avnämare får vi diskutera närmare på annan plats. Uppenbarligen har dock övergripande andliga krafter som demokratisering, individualisering, kulturell avmystifiering och de sista decenniernas steg mot ett mångkulturellt samhälle gripit djupt in i frågan om det är för folk som kulturarvsbranschen tjänar och vars historia man vill bevara och berätta. Historiebrukets mening och avnämare har härigenom förändrats kraftfullt. Det successiva omöjliggörandet av en etnisk-nationell folkfostringsram för historiepolitiken, upplevelseindustrins och mediernas expansion på historiefältet, starka allmänna globaliserande krafter på det kulturpolitiska fältet, de gamla kulturarvsinstitutionernas stadigt växande förvirring och oklarhet över sin samhällsroll, den internationella framväxten av en kritisk kulturarvsvetenskap (som inte ser som sin uppgift att värna om och främja kulturarvet) är krafter som borgar för att hela fältet även fortsättningsvis kommer att befinna sig i snabb förändring.

REFERENSER

Nietzsche, Friedrich, *Om historiens nytta och skada. En otidsenlig betraktelse*, 1998.

Lowenthal, David, *The past is a foreign country*, 1985.

Lowenthal, David, *Possessed by the past: the heritage crusade and the spoils of history*, 1996.

Beckman, Svante, "Oreda i fornsvängen", *Modernisering och kulturarv*, Anshelm, Jonas, (red.), 1993.

LITTERATUR

Listan innehåller ett begränsat antal verk av mer allmänt intresse för antologins tematik.

OFFENTLIGT TRYCK (I KRONOLOGISK ORDNING)

- Kongl. Maj:tz Placat och Påbudh Om Gamble Monumenter och Antiquiteter*, 1666.
- Kongl. Maj:ts förordning den 17 april 1828 ang. forntida minnesmärkens fredande och bevarande*, SFS 1828:78.
- Kongl. Maj:ts förordning den 29 november 1867 ang. forntida minnesmärkens fredande och bevarande*, SFS 1867:71.
- Kongl. Maj:ts kungörelse den 21 april 1886 ang. ändrad lydelse av 2, 4 och 7 §§ i 1867 års förordning*, SFS 1886:19.
- Betänkande med förslag till lag angående kulturminnesvård samt organisation av kulturminnesvården*, SOU 1922:11-12.
- Lag om fornminnen*, SFS 1942:350.
- Kulturminnesvård*, SOU 1972:45.
- Ny kulturpolitik: Betänkande av Statens kulturråd: Del 1 och 2*, SOU 1972:66-67.
- Museerna*, SOU 1973:5.
- Kulturhistoriskt värdefull bostadsbebyggelse: Betänkande av saneringsutredningen*, SOU 1973:27.
- Utställningar*, SOU 1974:43.
- Bevara ljud och bild. Förslag om arkivering av radio- och tv-sändningar, grammofonskivor, spelfilmer m.m.*, SOU 1974:94.
- Kulturhistorisk bebyggelse värd att vårda: Betänkande av byggnadsvårdsutredningen*, SOU 1979:17.
- Öppenhet och minne. Arkivens roll i samhället*, SOU 1988:11.
- Lag om kulturminnen m.m.*, SFS 1988:950.
- Förordning med instruktion för naturhistoriska riksmuseet*, SFS 1988:1249.
- Att förvalta kulturmiljöer, En rapport från utredningen om förvaltningen av vissa kulturmiljöer*, SOU 1991:64.
- Arkeologi och exploatering, betänkande av HUR-utredningen*, SOU 1992:137.
- Vår andes stämma – och andras, betänkande avgivet av Internationella kulturutredningen*, SOU 1994:35.
- Minne och bildning, Museernas uppdrag och organisation, Museiutredningens betänkande*, SOU 1994:51.
- Kulturpolitikens inriktning: Slutbetänkande av kulturutredningen*, SOU 1995:84.
- E-plikt – att säkra det elektroniska kulturarvet*, SOU 1998:111.
- Statens museer för världskultur*, SOU 1998:125.
- Frågor till det industriella samhället*, SOU 1999:18.
- Bevara dokumentärfilmens kulturarv*, SOU 1999:41.
- Ja, jag vill leva jag vill dö i Norden, Betänkande av Kommittén Forum för världskultur*, SOU 2000:118.
- Forum för Levande historia, Slutbetänkande av Kommittén Forum för Levande historia*, SOU 2001:5.
- Industrisamhällets kulturarv, Slutrapport från Delegationen för industrisamhällets kulturarv*, SOU 2002:67.
- Arkiv för alla – nu och i framtiden*, SOU 2002:78.

Genus på museer, Ds 2003:61.

KB – ett nav i kunskapssamhället, SOU 2003:129.

Bevara ljud och rörlig bild. Insamling, migrering – prioritering, SOU 2004:53.

K-märkt. Förslag till förbättrat skydd för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, SOU 2004:94.

ÖVRIG LITTERATUR

Adolfsson, Maria, *Fäderneslandets kännedom. Om svenska ortbeskrivningsprojekt och ämbetsmäns folklivsskildringar under 1700- och 1800-talet*, 2000.

Agenda kulturarv – inspiration & diskussion, 2002.

Agenda kulturarv. Slutrapport, 2004.

Allmendinger, P. och Tewdwr-Jones, M. (eds.), *Planning Futures. New Directions for Planning Theory*, 2002.

Althin, Torsten, ”Ett tekniskt museum. Svenska Teknologföreningens jubileumstanke år 1911”, *Daedalus*, Tekniska museet, 1974.

Alzén, Annika & Birgitta Burell, (red.), *Otydligt, otympligt, otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*, 2005.

Alzén, Annika & Hillström, Magdalena (red.), *Kulturarvet, museerna och forskningen: Rapport från en konferens 13-14 november 1997*, 1999.

Alzén, Annika, *Fabriken som kulturarv*, 1996.

Alzén, Annika & Hedrén, Johan, (red.), *Kulturarvets natur*, 1998.

Amundsen, Arne Bugge, ”Historiesyn og tidsforståelse i folkelige bevegelser”, *Tiden och historien i 1990-talets kulturforskning. Föredrag vid en nordisk forskarkurs i Uppsala*, Gustavsson, Anders, (red.), *Etnolore* 15, 1994.

Andersson, Stefan, *Det organiserade folknöjet*, 1987.

Andersson, Sven Ingvar, ”Naturesyn og landskabsæstetik under industrialismen”, Lis Bek (red.), *Naturopfattelse og landskabsæstetik*, 1989.

Andersson, Thorbjörn, *Utanför staden*, 2000.

Andersson-Skog, Lena & Krantz, Olle, (red.), *Omvandlingens sekel: Perspektiv på ekonomi och samhälle i 1900-talets Sverige*, 2002.

Anshelm, Jonas, (red.), *Modernisering och kulturarv. Essäer och uppsatser*, 1993.

Arcadius, Kerstin, *Museum på svenska. Läns museerna och kulturhistorien*, 1997.

Arkiven inför tvåtusentalet. Programskrift för Riksarkivet och Landsarkiven. Skrifter utgivna Riksarkivet. 9 1994.

Arkivet för Ljud och Bild: de första fem åren 1979-1983, 1983.

Aronsson, Peter & Erika Larsson, (red.), *Konsten att lära och viljan att uppleva. Historiebruk och upplevelsepedagogik vid Foteviken, Medeltidsveckan och Jamtli*, 2002.

Aronsson, Peter & Lennart Johansson (red.), *Ett landskap minns sitt förflutna, Kronobergsboken 2003*, 2003.

Aronsson, Peter, (red.), *Makten över minnet. Historiekultur i förändring*, 2000.

- Aronsson, Peter, "Att uppleva historia", *Tid och tillit. En vänbok till Eva Österberg*, Andersson, Irene, Kenneth Johansson & Marie Lindstedt Cronberg (red.), 2002.
- Aronsson, Peter, *Historiebruk: Att använda det förflutna*, 2004.
- Arvastson, Gösta (red.), *Det urbana rummet*, 1999.
- Arvidsson, Alf, m. fl. (red.), *Människor och föremål: Etnologer om materiell kultur*, 1990.
- Ashworth, G. och Howard, P. (eds.), *European Heritage Planning and Management*, 1999.
- Avango, Dag & Lundström, Brita, (red.), *Industrins avtryck. Perspektiv på ett forskningsfält*, 2003.
- Axelsson, Bodil, *Meningsfulla förflutenheter: traditionalisering och teatralisering i en klosterruin*, 2003.
- Axford, B., *The Global System. Economics, Politics and Culture*, 1995.
- Baudou, Evert, *Gustaf Hallström – arkeolog i världskrigens epok*, 1997.
- Bauman, Richard, "Contextualization, tradition, and the dialogue of genres: Icelandic legends of the kraf-taskáld", *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*, Allesandro Duranti & Charles Goodwin (eds.), 1992.
- Beck, U., *Vad innebär globaliseringen?*, 1998.
- Beckman, Jenny, *Naturens palats: Nybyggnad, vetenskap och utställning vid Naturhistoriska riksmuseet, 1866-1925*, 1999.
- Bengtsson, Håkan A. & Wirtén, Per, "Epokskiftets politik", *Epokskifte. En antologi om förtryckets nya ansikte*, Håkan A. Bengtsson & Per Wirtén (red.), 1996.
- Bennett, Tony, *The birth of the museum. History, theory, politics*, 1995.
- Bennett, Tony, *Pasts beyond memory: evolution, museums, colonialism*, 2004.
- Berger Peter L. & Luckman, Thomas, *Kunskapssociologi: hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet*, (första utgåvan 1966), 1979.
- Berggren, Lars, *Giordano Bruno på Campo dei Fiori: Ett monumentprojekt i Rom 1876-1889*, 1991.
- Bermann, Marshall, *Allt som är fast förflyktigas*, 1982.
- Bevara ljud och bild. Förslag om arkivering av radio- och tv-sändningar, grammofonskivor, spelfilmer*
Bevarandet av nutiden. Riksarkivets gallrings- och bevarandepolicy, 1995.
- Billig, Michael, *Banal Nationalism*. 1995.
- Bjurström, Per, *Nationalmuseum 1792-1992*, 1992.
- Björkroth, Maria, *Hembygd i samtid och framtid 1890-1930. En museologisk studie av att bevara och förnya*, 2000.
- Black, Barbara, *On Exhibit: Victorians and Their Museums*, 2000.
- Blehr, Barbro, *Lokala gemenskaper. En studie av en nordsvensk by på 1980-talet*, 1994.
- Bodnar, John, *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century*, 1992.
- Bohman, Stefan, *Kulturarvsinstitutionerna och det demokratiska arvet*, 1999.
- Bohman, Stefan & Lennart Palmqvist (red.), *Museer och kulturarv: En museivetenskaplig antologi*, 1997.
- Bohman, Stefan, *Arbetarkultur och kultiverade arbetare. En studie av arbetarrörelsens musik*, 1985.
- Bohman, Stefan, *Historia, museer och nationalism*, 1997.
- Borgström, Bengt-Erik, *Cherished moments. Engaging with the past in a Swedish parish*, 1997.
- Bradley, Richard, *The past in prehistoric societies*, 2002.
- Bringéus, Nils-Åke, *Årets festseder*, 1976.

- Bucht, Eivor, *Public Parks in Sweden 1860–1960. The planning and design discourse*, 1997.
- Burell, Birgitta, *Man måste vara lite tokig!: en undersökning av arbetslivsmuseernas villkor och engagemang*, 2001.
- Burell, Birgitta & Alzén, Annika, (red.), *Otydligt, otympligt, otaligt. Det industriella kulturarvets utmaningar*, 2005.
- Burton, Anthony, *Vision & accident: the Story of the Victoria and Albert Museum*, 1999.
- Butler, Stella, *Science and technology museums*, 1992.
- Börnfors, Lennart, *Anor i folkupplaga. Släktforskning som folkrörelse*, 2001.
- Cars, G. och Olsson, K., *Bana väg för miljön*, 1995.
- Cars, G., *Förhandlingar mellan privata och offentliga aktörer i samhällsbyggandet*, 1992.
- Cars, G., Olsson, K. och Snickars, F., *Kulturmiljö på spel*, 1996.
- Chadwick, George F., *The Park and the Town. Public landscape in the 19th and 20th centuries*, 1966.
- Chevalier Letter. I: Lardner *The Great Exhibition and London in 1851*, 1852.
- Coccosis, H. & Nijkamp, P., (eds), *Planning for Our Cultural Heritage*, 1995.
- Connerton, Paul, *How Societies Remember*, 1989.
- Conway, Hazel, *People's Parks. The design and development of Victorian Parks in Britain*, 1991.
- Davis, Susan G., *Parades and Power: Street Theatre in Nineteenth-Century Philadelphia*, 1986.
- Diaz-Andreu, M. & Champion, T., (eds.), *Nationalism and Archaeology in Europe*, 1996.
- Dicks, Bella. "Heritage, Governance and Marketization: a Case-study from Wales", *Museum and society*, 2003.
- Dunn, R. G., *Identity crises: a social critique of postmodernity*, 1998.
- Edberg, Rune, *Vikingaskeppet Ormen Friskes undergång. Ett drama i det kalla krigets skugga*, 2004.
- Edquist, Samuel, *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918*, 2001.
- Ehn, Billy, *Museendet: Den museala verkligheten*, 1986.
- Ekman, Ann-Kristin, *Community, Carnival and Campaign. Expressions of Belonging in a Swedish Region*, 1991.
- Ek-Nilsson, Katarina, *Teknikens befäl. En etnologisk studie av teknikuppfattning och civilingenjörer*, 1999.
- Ekström, Anders, *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, 1994.
- Ellenius, Allan, *Den offentliga konsten och ideologierna: Studier över verk från 1800- och 1900-talen*, 1971.
- Eng, Torbjörn, *Det svenska väldet: Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, 2001.
- Ericsson, Sigfrid & Arvid Bjerke, *Utställningens arkitektur*, 1930.
- Eriksen, Anne, Garnert, Jan & Selberg, Torunn, (red.), *Historien in på livet. Diskussioner om kulturarv och minnespolitik*, 2002.
- Eriksson, Gunnar, *Kartläggarna: Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870-1914*, 1978.
- Eriksson, Nils, *Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg 1778 – 1878*, 1978.
- Ernst, Wolfgang, *Das Rumoren der Archive. Ordnung aus Unordnung*, 2002.

- Frängsmyr, Tore, *Upptäckten av istiden: Studier i den moderna geologins framväxt*, Lychnos-Bibliotek 29, 1976.
- Frängsmyr, Tore, *Vetenskapsmannen som hjälte: Aspekter på vetenskapshistorien*, 1984.
- Fägerborg, Eva & Anders Björklund, (red.), *Dokumentation i dialog: att utforska industrisamhället*, 2002.
- Garnert, Jan, *I dialog med historien. Om samtid och sjöfartshistoria i skärgårdsbyn Marum*, 1994.
- Gillis, John R. (red.), *Commemorations: The Politics of National Identity*, 1994.
- Grandien, Bo, *Rönndruvans glöd: nygöticistiskt i tanke, konst och miljö under 1800-talet*, 1987.
- Graninger, Göran & Blücher, Gösta, (red.), *Hur djup är kulturens brunn? En antologi*, 2002.
- Griffiths, Tom, *Hunters and Collectors: The Antiquarian Imagination in Australia*, 1996.
- Grundberg, Jonas, *Kulturarv, turism och regional utveckling*, 2002.
- Grundberg, Jonas, *Historiebruk, globalisering och kulturarvsförvaltning: Utveckling eller konflikt?*, 2004.
- Grundberg, Jonas, *Kulturarvsförvaltningens samhällsupdrag. En introduktion till kulturarvsförvaltningens teori och praktik*, 2000.
- Gudmundsson, Magnus & Silvé, Eva (red.), *Samtiden som kulturarv. Svenska museers samtidsundersökningar 1975–2000*, (under utg.) 2005.
- Gustafsson, Lotten, *Den förtrollade zonen: Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*, 2002.
- Gustavsson, Bernt, *Bildningens väg: tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880-1930*, 1991.
- Gynnild, Svein, *Samtiden og museene. Dokumentasjon og forskning*, Norsk museumsutvikling. Skriftserie 2, 1997.
- Halbwachs, Maurice, *On Collective Memory* (1925), ed. & eng. övers. Lewis A. Coser, 1992.
- Hall, Patrik, *Den svenskaste historien: Nationalism i Sverige under sex sekler*, 2000.
- Hallgren, Frans, *Kinematografien som bildningsmedel*, 1914.
- Hammarlund-Larsson, Cecilia, Nilsson, Bo G. & Silvé, Eva, *Samhällsideal och framtidsbilder. Perspektiv på Nordiska museets dokumentation och forskning*, 2004.
- Haraldsson, Desirée, *Skydda vår natur! Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling*, 1987.
- Harvey, D., *The condition of postmodernity*, 1990.
- Healey, P., *Collaborative Planning. Shaping Places in Fragmented Societies*, 1997.
- Hettne, Björn, Sverker Sörlin & Uffe Östergård, *Den globala nationalismen: Nationalstatens historia och framtid*, 1998.
- Hildebrand, Hans, *Svenska folket under hedna tiden. Andra, omarbetade och illustrerade upplagan*, 1872.
- Hillmo, Thomas, "Det svenska naturarvet", *Tvärsnitt* nr 2, 1990.
- Hobsbawm, Eric, "Inventing Traditions", *The Invention of Traditions*, Eric Hobsbawm & Terence Ranger (eds.), 1983.
- Holtorf, Cornelius J., *Monumental Past: the Life-Histories of Megalithic Monuments in Mecklenburg-Vorpommern*, 2001.
- Hoogvelt, A., *Globalization and the Postcolonial World*, 2001.
- Houltz, Anders, *Teknikens tempel. Modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*, 2003.
- Houston, Penelope, *Keepers of the Frame -- The Film Archives*, 1994.

- Hughes, Thomas P., *American Genesis: A Century of Invention and Technological Enthusiasm, 1870-1970*, 1989.
- Huizinga, Johan, *Den lekande människan (homo ludens)*, (första utgåvan 1938), 1945.
- Hutter, M. & Rizzo, I., (ed.), *Economic Perspectives on Cultural Heritage*, 1997.
- Härke, H. (ed), *Archaeology, Ideology and Society*, 2000.
- Jensen, Ola W., *Fortid i historien. En arkeologihistorisk studie av synen på forntid och forntida lämningar, från medeltiden till och med förupplysningen*, 2002.
- Johansson, B. O. H., *Den stora stadsomvandlingen. Erfarenheter från ett kulturmord*, 1997.
- Johansson, B. och Snickars, F., *Infrastruktur. Byggsektorn i kunskapsamhället*, 1992.
- Johansson, M., *Ökar samråden miljöhänsynen? En studie av detaljplaneprocesser*, 2000.
- Johansson, Roger, *Kampen om historien. Ådalen 1931: sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931-2000*, 2001.
- Karlsson, Håkan, *Försummat kulturarv. Det närliggande förflutna och fotbollens platser*, 2004.
- Karlström, A. och Olsson, K., *Kultur som strategi i lokalt och regionalt utvecklingsarbete*, 1997.
- Keller, *Arkeologi – verklighetsflukt eller samfunnsforming*, 1978.
- King, Alex, *Memorials of the Great War in Britain: The Symbolism and Politics of Remembrance*, 1998.
- Kittler, Friedrich A., *Aufschreibesysteme 1800 / 1900*, 1985.
- Klepp, Ingun Grimstad, *På stier mellom natur og kultur. Turgåeres opplevelser av kulturlandskapet og deres synspunkter på vern*, Acta humaniora 24, 1998.
- Kolb, David A., *Experiential learning. Experience as the source of learning and development*, 1984.
- Kristensson Uggla, Bengt, *Slaget om verkligheten: filosofi, omvärldsanalys, tolkning*, 2002.
- Kulturarv – kulturmiljöer och kulturföremål*, Regeringens proposition 1998/99:114.
- Kulturarv är mångfald! Fördjupad omvärldsanalys för kulturmiljöområdet*, 2004.
- Kulturpolitik*, Regeringens proposition 1996/97:3.
- Linderborg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia: historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892-2000*, 2001.
- Lindqvist, Sven, *Gräv där du står. Hur man utforskar ett jobb*, 1978.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 1997.
- Lindvall, Karin & Birgitta Johansen, (red.), *Inspiration -- diskussion*, 2002.
- Lowenthal, David, *Possessed by the past: the heritage crusade and the spoils of history*, 1996.
- Lowenthal, David, *The Past is a Foreign Country*, 1985.
- Ludvigsson, David, *The Historian-Filmmaker's Dilemma: Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius*, 2003.
- Lundmark, Lennart, *Tiden är bara ett ord: Om klockornas makt och hur man bryter den*, 1993.
- Lundmark, Lennart, *Tidens gång & tidens värde*, 1989.
- Lööw, Helene, *Nazismen i Sverige 1980-1999: Den rasistiska undergroundrörelsen: Musiken, myterna, riterna*, 2000.
- MacCannell, Dean, *The tourist: A new theory of the leisure class*, 1976.
- Markus, Thomas A., *Buildings and Power – freedom and control in the origin of Modern Building Types*, 1993.

- Medelius, Hans, Bengt Nyström & Elisabet Stavenow-Hidemark, (red.), *Nordiska museet under 125 år*, 1998.
- Molin, Torkel, *Den rätta tidens mått: Göthiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet*, 2003.
- Mosse, George L., *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, 1975.
- Mot glömskans tyranni – en nationell bevarandeplan för fotografi*, 1997.
- Museiperspektiv: 25 artiklar om museerna och samhället*, 1986.
- Människan i centrum. Agenda kulturarvs programförklaring*, 2004.
- Nietzsche, Friedrich, *Om historiens nytta och skada. En otidsenlig betraktelse*, 1998.
- Nilsson, Nils, *Arkiv i förvandling. Studier i arkivens teori och tillgänglighet*, 1983.
- Nilsson, Nils, *Arkiv i rörelse. Essayer och kåserier*, 1971.
- Nilsson, Nils, *Arkiven och informationssamhället*, 1976.
- Nolin, Catharina, *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, 1999.
- Nora, Pierre & Kritzman, Lawrence D., (ed.), *Realms of memory: rethinking the French past*, 1996.
- Nordens demokratiska urberg* (1995).
- Nordin, Jonas, *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, 2000.
- Nordlund, Christer, *Det upphöjda landet. Vetenskapen, landhöjningsfrågan och kartläggningen av Sveriges förflutna, 1860-1930*, 2001.
- Nordstrand, Charlotta H., *Konstliv i Göteborg – Konstföreningen, museisamlingen och mecenaten Bengt Erland Dahlgren*, 2000.
- North, Michael, *The Final Sculpture: Public Monuments and Modern Poets*, 1985.
- Nourry, Louis-Michel, *Les jardins publics en province. Espace et politique au XIXe siècle*, 1997.
- Olsson, K., "Cultural Built Heritage as a Strategy – the Role of Heritage Planning in Economic Development Strategies", *City and Culture. Cultural Processes and Urban Sustainability*, Nyström, L., (ed.), 1999.
- Olsson, K., "Planning for the Preservation of the Cultural Built Heritage", *Reshaping Regional Planning*, Snickars, F., Olerup, B. och Persson, L. O., (ed.), 2002.
- Olsson, K., *Från bevarande till skapande av värde. Kulturmiljövården i kunskapssamhället*, 2003.
- Olsson, K., Löfvenberg, M. och Snickars, F., *Att skapa värden. Natur- och kulturmiljövårdens roll i kunskapssamhället*, 2002.
- Olsson, Robert, *Fasta fornlämningar – begrepp och begriplighet*, 2003.
- Ong, Walter J., *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet*, (1982) 1990.
- Palmqvist, Lennart, (red.), *Minnets miljöer. Rapport från de museivetenskapliga dagarna 21-22 november 2002*, 2003.
- Palmqvist, Lennart & Svante Beckman, (red.), *Museer och framtidstro*, 2003.
- Petersson, Bodil, *Föreställningar om det förflutna. Arkeologi och rekonstruktion*, 2003.
- Petterson, Lars, (red.), *I nationens intresse. Ett och annat om territorier, romaner, röda stugor och statistik*, 1999.

- Pettersson, Richard, *Blick för kultur: Idéhistoriska aspekter på etnologisk och arkeologisk kulturforskning i Sverige under 1900-talet*, Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som Arena 9, 2004.
- Pettersson, Richard, *Den svenska kulturmiljövårdens värdegrunder: en idéhistorisk bakgrund och analys*, Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som Arena 7, 2003.
- Pettersson, Richard, *Fädernesland och framtidsland: Sigurd Curman och kulturminnesvårdens etablering*, 2001.
- Baer, Norbert & Folke Snickars, (eds.), *Preservation of Cultural Property*, 2001.
- Presiozi, Donald, *Brain of the Earth's Body: art, museum, and the Phantasms of Modernity*, 2002.
- Rantatalo, Petra, *Den resande eleven: Folkskolans skolreserörelse 1890-1940*, Skrifter från forskningsprogrammet Landskapet som Arena 4, 2002.
- Robertson, R., *Globalization: social theory and global culture*, 1992.
- Rodell, Magnus, *Att gjuta en nation: Statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt*, 2002.
- Rosander, Göran, ed., *Today for tomorrow. Museum documentation of contemporary society in Sweden by acquisition of objects*, 1980.
- Rosengren, Annette, *Mellan ilska och hopp. Om hemlöshet, droger och kvinnor*, 2003.
- Saltzman, Katarina, *Inget landskap är en ö: Dialektik och praktik i öländska landskap*, 2001.
- Sandberg, Mark B., *Living pictures, missing persons: mannequins, museums and modernity*, 2003.
- Sandell, Klas & Sverker Sörlin, (red.), *Friluftshistoria – Från "hårdande friluftslif" till ekoturism och miljöpedagogik: Teman i det svenska friluftslivets historia*, 2000.
- Savage, Kirk, *Standing Soldiers, Kneeling Slaves: Race, War, and Monument in Nineteenth-Century America*, 1997.
- Schück, Henrik, *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien: Dess förhistoria och historia VI*, 1943.
- Selinge, Klas-Göran, (red.), *Inventering av fasta fornlämningar*, 1969.
- Selinge, Klas-Göran, *Kulturlandskapet – översiktlig dokumentation och planering*, 1974.
- Sellberg, Lars, *Av kärlek till fosterland och folk: Gabriel Djurklou och dialektforskningen*, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Skrifter 11, 1993.
- Sillén, Gunnar, *Stiga vi mot ljuset. Om dokumentation av industri- och arbetarminnen*, 1977.
- Silvén, Eva, "Svåra saker och farliga berättelser. Representation, etik, makt och politik i museer och kulturarv", *Norden og Europa. Fagtradisjoner i nordisk etnologi og folkloristikk*, Rogan, Bjarne & Bente Gullveig Alver, (red.), 2000.
- Sjöborg, Nils Henrik, *Inledning til kannedom af fäderneslandets antiqviteter*, 1797.
- Skovdahl, Bernt, *Framstegstankens förfall? En forskningsöversikt över 1900-talets framstegstanke*, 1996.
- Smeds, Kerstin, *Helsingfors – Paris: Finlands utveckling till nation på världsutställningarna 1851-1900*, 1996.
- Snickars, Pelle, *Svensk film och visuell masskultur 1900*, 2001.
- Stolare, Martin, *Kultur och natur. Moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900–1920*, 2003.
- Sundin, Bosse & Sverker Sörlin, "Landskapets värden: Kring miljö- och kulturmiljövård som historiskt problemfält", i *Miljön och det förflutna: Landskap, minnen, värden*, (red.) Richard Pettersson & Sverker Sörlin, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet, Skrifter 22, 1998.

- Sundin, Bosse, "Från rikspark till bygdemuseum: Om djurskydds-, naturskydds- och hembygdsrörelserna i sekelskiftets Sverige", i *Naturligtvis: Uppsatser om natur och samhälle tillägnade Gunnar Eriksson*, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet, Skrifter 14, 1981.
- Svensson, Birgitta, "Viktor Rydberg som kulturhistoriker", *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok*, 2003.
- Sveriges kulturarv: att förvalta det förflutna*, 1998.
- Sörbom, Per, (red.), *Kulturen vi ärvde: Av vem? Till vad? För hur länge?*, Forskningsrådsnämnden, Rapport 1988:8.
- Sörlin, Sverker & Klas Sandell, (red.), *Friluftshistoria: från "härdande friluftslif" till ekoturism och miljöpedagogik: teman i det svenska friluftslivets historia*, 2000.
- Sörlin, Sverker, "Monument and Memory: Landscape Imagery and the Articulation of Territory", *Worldviews: Environment, Culture, Religion* 2, 1998.
- Toulmin, Stephen, *Cosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity*, 1990.
- Trigger, Bruce, *A History of Archaeological Thought*, 1989.
- Ucko, P. J., (ed.), *Theory in Archaeology – a world perspective*, 1995.
- Walette, Anna, *Sagans svenskar. Synen på vikingatiden och de isländska sagorna under 300 år*, 2004.
- Weissglas, Gösta, et al., *Kulturarvet som resurs för regional utveckling. En kunskapsöversikt*, 2002.
- Wetterberg, Ola, *Monument och miljö. Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige*, 1992.
- Wråkberg, Urban, *Vetenskapens vikingatåg: Perspektiv på svensk polarforskning 1860-1930*, 1999.
- Zander, Ulf & Klas-Göran Karlsson, (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktien*, 2004.
- Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider: bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, 2001.

FÖRFATTARNA

Annika Alzén, lektor vid Kultur, samhälle, mediegestaltning och forskare vid Tema Q, Linköpings universitet (annika.alzen@ituf.liu.se). Forskningsintressen: kulturarvsproblematiken med särskild inriktning på det industriella kulturarvet samt frågor kring museer och kulturarv.

Arne Bugge Amundsen, professor i kulturhistorie ved Institutt for kulturstudier og orientalske språk ved Universitetet i Oslo (a.b.amundsen@ikos.uio.no). Arbeider for tiden med studier av ritualer, årshøytider og eldre vekkelsesbevegelser.

Peter Aronsson, professor i historiebruk och kulturarv vid Tema Q, Linköpings universitet (petar@isak.liu.se). Forskar för närvarande om historiebrukets teori och om hur platser på olika sätt laddas med historisk mening och på det sättet tar plats i samtiden.

Bodil Axelsson, FD vid tema Kommunikation, Linköpings universitet (bodax@isak.liu.se). Verksam som lärare vid Linköpings och Karlstads universitet. Skriver för närvarande om minnande som dialogisk och sociokulturell praktik.

Jenny Beckman, Avdelningen för vetenskapshistoria, Uppsala universitet (jenny.beckman@idehist.uu.se). Hennes forskning rör olika aspekter av de biologiska vetenskapernas historia, produktion och förmedling: i avhandlingen Naturhistoriska riksmuseet, och för närvarande amatörbotanikens betydelse för den vetenskapliga forskningen.

Svante Beckman är verksam vid Tema Q med bakgrund som ekonomisk historiker och professor i Teknik och social förändring vid Linköpings universitet. Har skrivit om kulturarv och kulturpolitik under senare år. Arbetar för närvarande med en bok om spänningen mellan stora och små kulturbegrepp.

Maria Björkroth, verksam vid Dalarnas museum, knuten till Högskolan Dalarna som universitetslektor i vetenskapskommunikation. Arbetar med hur historia används i samtiden. Forskar för närvarande om interaktiva läromiljöer, med särskild inriktning på musei- och utställningsverksamhet.

Christer Bogefeldt, kultursekreterare på Riksarkivet (christer.bogefeldt@riksarkivet.ra.se). Historiker, kulturadministratör med bland annat 15 år på Kulturdepartementet, sekreterare i Kulturutredningen 1993-95.

Stefan Bohman, chef för Musikmuseet. Docent i museologi och ordförande i rådet för museivetenskaplig forskning. Arbetar bland annat med frågor om "Musik som kulturarv", samt om teorier kring kulturarvsforskning.

Eva Dahlström Rittsél, fil.dr i industriminnesforskning och teknikhistoria. Arbetar på Länsstyrelsen i Stockholms län med industriarvsfrågor. (evadahlstrom@telia.com)

Samuel Edquist, fil.dr i historia, verksam vid Samtidshistoriska institutet på Södertörns högskola. Forskar för närvarande om historiebruk inom folkrörelser och folkbildning.

Katarina Ek-Nilsson, fil.dr i etnologi, chef för Strindbergsmuseet. Tidigare lektor i museologi, Uppsala universitet. Intresserad av tekniska museer och personhistoriska museer.

Leif Gidlöf, arkivråd i Riksarkivet och chef för avdelningen för statliga arkiv, historiker i grunden. Har i skilda uppgifter på arkivområdet och som expert i kulturdepartementet fått erfarenhet av förmedling av kulturarvet i varierande former och syften.

Jonas Grundberg lade fram sin avhandling *Historiebruk, Globalisering och Kulturarvsförvaltning. Utveckling eller konflikt?* vid Institutionen för Arkeologi, Göteborgs Universitet våren 2004. Hans huvudsakliga intresseområden är kulturmiljövård, historiebruk och turism.

Magdalena Hillström, doktorand vid Tema Kultur och samhälle (Tema Q) vid Linköpings universitet. Skriver på en avhandling om museibildning och museipolitik vid sekelskiftet 1900. (magdalena.hillstrom@isak.liu.se)

Anders Houltz, fil.dr i industriminnesforskning vid KTH:s Avdelning för teknik- och vetenskapshistoria (houltz@kth.se). Houltz är för närvarande verksam inom ett forskningsprojekt kring industrikultur och modernitet, med utgångspunkt från Volvo och svensk bilindustri.

Maths Isacson, professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet och gästprofessor i industriminnesforskning vid Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria vid KTH (maths.isacson@ekhist.uu.se). Forskare om industrisamhällets omvandling och det förflutnas roll vid förnyelsen av gamla industriområden i Norden och Baltikum.

Ola W. Jensen, fil.dr i arkeologi, forskar och undervisar på Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet (ola.jensen@archaeology.gu.se). Hans forskning är för närvarande koncentrerad på olika aspekter av den arkeologiska och antikvariska verksamheten ur ett historiskt perspektiv.

Lars Jönsses, doktorand i historia, Uppsala universitet.

David Ludvigsson, fil.dr, forskare vid Historiska institutionen, Uppsala universitet (David.Ludvigsson@hist.uu.se). Forskar för närvarande om historiska tv-program och om den politiska debatten på 1800-talet.

Torkel Molin, fil.dr, idéhistoriker, forskare vid institutionen för historiska studier, Umeå universitet. Forskar för närvarande om musealisering av landskap.

Catharina Nolin, fil.dr i konstvetenskap, forskarassistent vid Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet (catharina.nolin@arthistory.su.se). Forskar för närvarande om arkitekten Lars Israel Wahlmans verksamhet som trädgårdsarkitekt under 1900-talets första decennier.

Charlotta Hanner Nordstrand, universitetslektor och ass. studierektor vid Avdelningen för kulturvård, Göteborgs universitet (charlotta.hanner.nordstrand@icug.gu.se). Forskar för närvarande om Göteborgs Museums äldre historia genom att med hjälp av föremålen finna och klarlägga de äldsta intentionerna med museet och dess plats i samhället och dess kontakter med omvärlden.

Krister Olsson, teknologie doktor i Regional planering, forskare vid institutionen för Samhällsplanering och miljö vid Kungliga Tekniska högskolan (KTH) (kristero@infra.kth.se). Forskar om kultur och kulturmiljö i lokal och regional utvecklingsplanering.

Bodil Petersson är arkeolog, fil.dr och verksam som postdocforskare vid Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet. Hennes pågående forskningsprojekt rör frågor om arkeologins betydelse för skapandet och upprätthållandet av regionala identiteter.

Richard Pettersson, idéhistoriker samt lektor i museologi vid Institutionen för kultur och medier, Umeå universitet (richard.pettersson@kultmed.umu.se). Forskar för närvarande om retorik och praktisk kring satsningar på kulturarvsklassade miljöer – på vilka sätt laddas de med branschspecifika förväntningar och tolkningspreferenser; vad verkar inkluderande respektive exkluderande?

Magnus Rodell, verksam som lärare vid Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet. Färdigställer för närvarande en artikel om Fredsmonumentet i Karlstad, invigt 1955. Övriga forskningsområden är konstruktionen av den svenska snilleindustri 1950-2000 och materiell kultur och symboliska platser i nordiska gränsområden 1900-2000.

Eva Silvé, fil.dr i etnologi, intendent vid Nordiska museet med ansvar för minoritets- och kulturmötesfrågor (eva.silven@nordiskamuseet.se). Har tidigare skrivit om yrke och arbetsliv, materiell kultur, etnologisk metod, samtidsdokumentation och andra museivetenskapliga ämnen.

Kerstin Smeds, historiker och professor i museologi vid Umeå universitet (kerstin.smeds@kultmed.umu.se). Rotar som forskare i utställningsmediet ur kommunikativ, filosofisk, kunskapsteoretisk och idéhistorisk synvinkel, samt vårt traumatiska förhållande till Tiden och museets "fenomenologi".

Pelle Snickars, forskningschef på Statens ljud- och bildarkiv (pelle.snickars@ljudochbildarkivet.se). Mediearkeologisk forskning kring historiens medialitet med fokus på medierat historiebruk och mediearkivens historia.

Sverker Sörlin är professor i miljöhistoria vid Avdelningen för teknik- och vetenskapshistoria, Kungliga Tekniska Högskolan, Stockholm. Hans forskning med anknytning till kulturarvshistoria handlar bland annat om vetenskapliggörande och politisering av landskapets värderingsfrågor.

SKRIFTSERIEN

- 2005:1 Ingemar Lindaräng, *Ett jubileum i tiden. Birgittajubileet som historiebruk*
- 2005:2 Peter Aronsson & Magdalena Hillström, *Kulturarvens dynamik. Det institutionella kulturarvets förändringar*